

University of Travancore, who have always evinced great interest by helping me in the publication work of this Library.

University Manuscripts Mimamsakaratra
Library, Trivandrum, V. A. RAMASWAMI SASTRI,
11.11.1943. Honorary Director.

अनन्तशयनविश्वविद्यालयः
अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः १५०.

कुमारिलभट्टप्रणीतं

मीमांसाश्लोकवार्तिकम्

सुचरितमिश्रप्रणीतया पाशिकाख्यया
ज्याख्यया संहतम् ।

तृतीयः संपुटः ।

सम्पादक

मीमांसकरत्नम्, मीमांसाविशारद, वेदशिरोमणिः,

वि. ए. रामस्वामिशस्त्री, एम्. ए.,

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्याध्यक्ष ।

इदं च

अनन्तशयने

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

प्रोलम्बाख्या- १११५, ईस्वीयम् १९४३.

remain to be traced back to Kumārila's *Bṛhāṭṭika*. He is also believed to have been a poet and some of his metrical compositions are cited in later literature³

Kumārila and Prabhākara

१२ Kumārila's *Ślokaśāstrīka* and *Tantravārttika* are not only elaborate commentaries on the *Sātarabhāṣya*, but the most authoritative treatises on the *Īśvarapramāṇa Śāstra*, and early expositions of the *bhāṣya* text itself⁴. It is not surprising, therefore, that Prabhākara traditionally known as Kumārila's disciple, revolted against the authority of his teacher and started a rival school after his own name. Prabhākara, the author of the two commentaries on the *Sāvara bhāṣya*, the *Laghat* and the *Bṛhat*, otherwise known as the *Vistarana* and the *Nibandhana* respectively has refuted in his *Bṛhat*—as evidenced by Śālikanātha's *Rjuimāla*⁵—many interpretations of the *bhāṣya*-text by Kumārila in his *Vārttika*. On the basis of the differences in their interpretations of various adhikāraṇas and elucidations of the nature and number of pramāṇas and other details⁶ these two authoritative but rival commentators on the *Sātarabhāṣya* came to be known as the founders of two schools of thought called after their names. Prabhākara was not the only one who revolted against the authority of Kumārila's *bhāṭṭya*, one of his own followers, Maṇḍana miśra, sets aside Kumārila's refutations of Sphoṭa and makes out a case for the acceptance of *Samudāyatavāda* (Sphoṭa), in his *Sphoṭavādhī*⁷. In spite of all these

3. Vide Dr C Kunjani Jyoti's Introduction to *Ślokaśāstrīka* in *Madras University Sanskrit Series* No. 13 pp. XXVIII and XXIX.

4. Vide V A Rameswami Sastry's Introduction to the *Tantravārttika*, *Annamalai University Sanskrit Series* No. III pp. 29-30.

5. *Vaṇa Bṛhat* with *Rjuimāla* Madras University Sanskrit Series No. 3 pp. 1-2 and p. 116. also Introduction to *Tantravārttika* p. 68.

6. Vide Introduction to *Sanskrit (I)* and Introduction to *Tantravārttika* pp. 36-40.

7. Vide *Sphoṭavādhī* with *C'āpālī* Madras University Sanskrit Series No. 6.

PREFACE.

The third part of Kumārilabhaṭṭa's *Slokavārttika* with Sucaritamīśra's *Kāśikā* is now issued. It is a continuation of part II of the work, I. S. S. No 99, and contains sections of the *Slokavārttika* and *Kāśikā* on *anumāna*, *śabda*, *upamāna*, *arthāpatti*, *abhāsa*, *citrakṣepa* and *sambandha-kṣepa*.

The date of Kumārilabhaṭṭa has not yet been definitely fixed. Doubtless he lived after Bhartṛhari, the grammarian-philosopher, whom he refers to in the *Tantravārttika*, I iii. 8. It is also believed that he was among those who refute the views of Dharmakīrti in his *Slokavārttika*.¹ Bhartṛhari was generally believed to have lived in the first half of the seventh century A. D. I-tsing says that Bhartṛhari died about 650 A. D. Recent researches on the subject, however, tend to establish that he might have lived early in the fifth century A. D.² Dharmakīrti's date has been fixed as the first half of the seventh century. Since Kumārilabhaṭṭa definitely preceded Prabhākara and Maṇḍanamiśra who have referred to him in their works, he can be supposed to have flourished between A. D. 620 and 680.

The commentator Sucaritamīśra lived later than Umvekabhaṭṭa, another commentator on *Slokavārttika* and earlier than Pārthasārathimīśra. The earliest references to Sucaritamīśra and his *Kāśikā* have been made by Pārthasārathimīśra in *Sāstradīpikā* and Cidānandapaṇḍita in *Nītatītha-*

1. Vide K. B. Pathak's paper on Bhartṛhari and Anurāga. Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, Vol. XXVIII, p. 230.

2. Vide Dr. Kuntan Raja's article on I-tsing and Bhartṛhari's 'Vikhyapadiya', Dr. S. Krishnaswami Aiyangar's commentaries on volume, pp. 225-226.

Before he comments on the bhāṣya Kumārila praises the Mīmāṃsā Śāstra as the only source of the true knowledge of dharma and he asserts that his attempt to write a Vārttika on the bhāṣya was to prove that the Śāstra is an *astikaśāstra*, especially since it had been thought in certain respects atheistic by some commentators.⁹ Umvekaḥṭṭa and Pārthasarathimishra, his commentators, say that some authors like Bhartṛmītra were responsible for the introduction of many *apasiddhāntas* in the Pūrva mīmāṃsā system e.g., that the *nitya* and *niṣiddha* (obligatory and prohibited) *karmas* do not bear any desirable or undesirable fruit for the performer. Umvekaḥṭṭa adds that these commentators did not even recognize the *Smṛtis* and *śāstras* as authorities on dharma.¹⁰

“मीमांसाशास्त्रे जीमिवितोयजोऽवलीकृते ।
यदायशास्त्रे मे तृष्णातीद विवृण्वत ॥
श्रयेष्व हि मामासा शके लोकवतीहता ।
तामास्तिकपथे कुरुमव यन श्रुती मया ॥”

‘ननु वेदाग्रप्रवृत्ताविध्वन्यार्थमिति तत्तद्वन्मित्रादिविराजतववस्तुद्वयादि
 दृष्ट्याप्रकरणमस्वेवेति गतामिदं वाक्यमिदं अहं — प्रायेणेति ।
 मीमांसा हि त्वास्ति कदाचान्नायमणी सर्वैरुपायथापानपरिहानस्यैव
 त्विवाधनं वा । त्वेवात्मिका अलाभयतमेव (तत्र ?) सती बाहुल्येन
 श्लोकायत्ताकृता, सास्त्वित्येष्टाच्छाया । विना कारयेन ध्वप्रमाणवतिरा
 करणात् विविचिष्येयोरित्यनिष्टकानन्द्युपगमाच्च । प्रायेणेति । योदना
 प्रमाणको ध्व इत्येतावन्नाशेन तास्तिवत्तत्प्रादपरातिता, अन्यत्त्वात्मा
 न्यमेव कृतमित्यर्थः । तामिमामधुसूताख्यद्वानुवत्तद्वन्मार्गनिश्चय
 सुदृष्ट्यारितकरणे कर्तुं स्थापयितुं वातिकारम्यप्रयत्न इतो भवेति ।

मनु मीमांसायाश्चिरन्तनाणि भर्तृमित्रादिउपवेदानि व्याख्यानानि विद्यन्ते.
किमनेनेत्येत आह — प्रायेजते । मीमांसा हि मनुमित्रादिभिरलोह
यतैव सप्त । लोकप्रसङ्गीकृता — नित्यनिविद्ययोरुपनिषत् फलं भाव्यते

The editorial work of this volume has mainly been carried out by Pandit Embar Krishnamachariar, who retired from the Library a few months ago. In the proof reading he was assisted by other pandits of the Publication Section of the Library, particularly Pandits N. Rama Sastri and S. Sankararama Sastri. The preparation of the various appendices in this volume is again the work of the Publication Section of the Library. I record here my sincere thanks for their hearty co-operation and the help they rendered at every stage of the publication of the volume. I also most heartily thank Pandit Embar Krishnamachariar for having enriched this volume with his scholarly introduction in Sanskrit which contains a review of the doctrinal differences between the two rival schools of Mīmāṃsāśāstra—the Bhāṭṭa school and the Prābhākara school. I have supplemented it by my own in English in which I have tried to elucidate the main currents of thought embodied in the early portions of the tarkapāda in the *Sābarabhāṣya* and the *Vārttika* thereon to the end of *sambandhākṣepavāda* in I : 5.

I cannot adequately express my gratitude to His Most Gracious Highness the Maharaja, than whom it is difficult to imagine a greater lover and promoter of the Classical Learning of India and to his illustrious Dewan, Sachivottama Sir C. P. Ramaswami Aiyar, K. C. S. I., K. C. I. E., LL. D., for entrusting me with the publication and elucidation of the many and various priceless Mss. that are being daily added to the famous Manuscripts Library of the State and should be gratified if I, in some measure at least redeem the high task to which they were pleased to call me. I also take this opportunity to record my sincere thanks to the Pro Vice Chancellor, Rajasevapravina C. V. Chandra Sekharan, M. A., (Oxon.) D. Litt., and Mahalaxmi Rao Sahib Ulloor S. Parameswara Ayyar, A. L. M. A., B. L., Dean of the faculty of Oriental Studies and Fine Arts of the

to the *Vārttikakāra*, the opening *bhāṣya* contains *atha śabdādāṣaṇa*, i. e. the word 'atha' in the sūtra if it means 'after' would not convey a complete sense unless the *dnartaryaprasāgogin*—the object after which the investigation of *dharma* is to commence—is given. This question is raised by the *bhāṣya*, 'तत्र लोकस्यमद्यन्तरी बृत्तादनन्तरस्य प्रक्रियायां सः । न चह सिन्विद्वृष्टमुपलभ्यत, the rejoinder being 'मदित्य तु ते, अस्मिन् सत्यन्तर धर्मनिशामावकत्वात् । तथाहि प्रसिद्धदार्पक स कल्पितो भवति । तनु वेदाध्ययनम् । तस्मिन् हि सति मावक्यते' । Since the sūtra speaks of *धर्मविचारमात्रज्ञा*, it is implied that the investigation of *dharma* is to commence only after its invariable antecedent, viz., the study of the Vedic texts under a teacher by the student, so that the explicit mention of it by the *Sūtrakāra* is rendered unnecessary. This fact is based on the assumption that the study of the Veda is prescribed by the *vidhi*—*एतत्तपो देवस्य*—is intended not only for the memorisation of the text with proper accent, but for the correct understanding of the Vedic contents lest the *vidhi* should be considered *adhyatma* in other words the Vedic student might remain content with the *akṣaragrahāṇa*—the complete memorisation of the Vedic texts under a *guru*—which would produce in him an *adhyatma* like *starga*. To avoid this *adhyatma* the *sādhya* *vidhi* enjoins *vedādhya* for the knowledge of the Vedic contents—*यदाविज्ञाय*—which may be acquired only by the investigation of the Vedic texts by the student at the residence of his teacher. In the light of this interpretation of the *vedādhya* *vidhi* which, as a *śruti* is an independent and infallible authority on *dharma* the *smṛti* passage *अधीतं छायात्* (after the study of the Vedas the Vedic student should return to his house from the residence of his teacher and perform the *samāvartana* ceremony just to enable him to marry) has to be modified.

The meaning of the Sūtra

The word 'atha' in the sūtra lays down (by *lakṣaṇā*) that the student should not immediately leave his teacher's

CONTENTS.

	Pages.
1. Introduction in English	1-47
2. <i>Do.</i> in Sanskrit	1-36
3. Detailed contents of text and commentary	1-23
4. Text and commentary	1-237
5. Appendix I—Different read- ings of the <i>Slokavārttika</i>	1-4
6. Appendix II—Different read- ings of the <i>Kāśikā</i>	1-14
7. Appendix III—An alphabetical Index of halves of the kārikās of the <i>Slokavārttika</i>	1-21
8. Appendix IV—An alphabetical index of quotations	1-13
9. Appendix V—An alphabetical index of the names of authors and works	1-3
10. Errata	

The *bhāṣya* passage — ‘धर्मोऽयं जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य श्रुतमिच्छा’ — is the subject of some criticism among the commentators. The *Vārttikakāra* considers that the splitting of the compound धर्मजिज्ञासा into धर्मोऽयं जिज्ञासा is wrong, since the *caturthīsamāsa* is sanctioned only in the case of प्रकृतिविकृतिभाव like यूपाय दाह — यूपदाह. He also suggests that the former part of the *bhāṣya* ‘धर्मोऽयं जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा’ does not constitute the *vigrahasūtrīya*, but only indicates by *caturthī* that the dharma is the goal of the investigation (*viśāṣā*) and that the *ṣaṣṭhīsamāsa* (धर्मस्य जिज्ञासा) is suggested also by the latter part of the *bhāṣya* :— ‘सा हि तस्य श्रुतमिच्छा’. The *śāstra* text runs thus :

प्रकृत्या विकृतिर्वैतमाचनुर्व्यन्ता समसत्वे ।
तादर्थ्यं यूपदाहोदौ वेनास्मिन्न समासता ॥
सा हि तस्यैतन्नेनोक्तो धर्मस्येत्येव विप्रदः ।
धर्मोऽयेति तु तादर्थ्यं पट्टी वृत्तेति कथ्यते ॥

[Verses 118-119.]

It is to be observed that the *Vārttikakāra* betrays here his over-anxiety to justify the grammatical rule that was in vogue in his time. It is *Kātyāyana* the *Vārttikakāra* who has sanctioned the *caturthīsamāsa* in all cases including *asvaghāṣa*, but later on, *Patañjali* the *Mahābhāṣyakāra* overruled it by restricting its scope to those possessing *prākṛtivyākṛtibhāva* and declaring that *samāsas* like *asvaghāṣa* are *ṣaṣṭhīsamāsas*. Among the grammarians *Patañjali*'s authority is not only indisputable but greater than that of *Pāṇini* and *Kātyāyana* if we accept the dictum ‘यद्योत्तरं मुनीनां प्रमाणम्’. But it can be asserted that this dictum has not been observed by eminent *Mīmāṃsakas* like *Sābara* and *Viśva*, the celebrated *Bhāṣyakāra* of that *Sā* trī. In his *Parimala*, the authoritative commentary on the *Vedāntakalpavartu*, *Appayya Dīkṣita* says :—

‘न यथासादिषु तु चतुर्थीसमास इति वारिकेकारमतम् । एतद्वदस्वनेनैव धर्मोऽयं जिज्ञासा धर्मजिज्ञासेति शब्दस्वामिनिश्चयतुर्थीसमाससमाधितः ।’

(P. 75, N. S. Edn.)

INTRODUCTION.

Kumārīlabhaṭṭa and his works.

Kumārīlabhaṭṭa, who flourished just after Bhartṛhari and before Mandanamisra, occupies a unique place in the history of the *Pūrvamīmāṃsā Śāstra*, as unique as that of Patañjali, the celebrated author of the *Mahā-bhāṣya* in the Paniniyan school of Sanskrit grammarians and that of Śaṅkarabhagavatpāda, the greatest expounder of Absolute Monism in the history of Indian philosophical thought. Kumārīlabhaṭṭa's *magnum opus* is a commentary on Śābarasvāmīn's *Bhāṣya* on the twelve chapters of Jaimini's *Pūrvamīmāṃsā-Śāstras*, and consists of three parts : (1) the *Śloka-vārttika*, a metrical commentary on the *bhāṣya* on the *Tarkapāda* I 1 ; (2) the *Tantravārttika*, mostly in prose but interspersed with verses in many sections, an elaborate commentary on the *bhāṣya* from I. 2. 1 to the end of the third *adhyāya* ; and (3) the *Tuṭīkā*, a gloss on the remaining nine chapters (IV to XII). To him are also ascribed two more works in the *Pūrvamīmāṃsā-Śāstra*,¹ the *Brhātīkā* and the *Mādhyamāṭīkā*, of which only the former is now known from references.² It is believed that many verses which are quoted by later writers including Śālikanātha-misra as belonging to Kumārīlabhaṭṭa, and which are not found in the *Śloka-vārttika* or in the *Tantravārttika* yet

1 Vide Mādhyama Saravati's *Sarvadarśanasaṁgraha* which gives the list of Kumārīlabhaṭṭa's works.

‘तत्र सहस्राधिकरणद्वादशलक्षण्या नोमासावा चतुर्विंशतिसहस्रं शबर-
स्वामिकृतं भाष्यम् । तदुपरि प्रस्थानद्वयम् — माहं प्राभाकरमिति ।
तत्र भट्टस्वामीणो पञ्च व्याख्यानाणि भाष्यस्य — एका बृहद्दीक्षा,
द्वितीया मध्यमदीक्षा, तृतीया दुष्दीक्षा, चतुर्थी कारिका, पञ्चमं
सन्नवार्तिकं तत्पञ्चदशकवृत्तवन्तिकम् । तत्र बृहन्मध्यमदीक्षे सम्प्रति
न वर्तते ।’

(T. S. S. Edn. No. 135, p. 90.)

2 Works like the *Nyāyasūdhā* by Bhāṭṭa-misra and the *Mānasa-
godaya* by Nārāyaṇa Bhāṭṭa quote from the *Brhātīkā*.

not sublated by succeeding cognitions. The validity of cognitions arising from ordinary statements like 'नचास्तीरे कळानि सन्ति' is to be experienced only if there is no sublating cognition—वाचस्पति—owing to the defect of the speaker. In the Vedic texts, however, there is no speaker since they are considered self-revelations (*apauruṣeṣyas*), and as such, the knowledge arising from the Vedic texts is self-valid.

The Doctrine of Self-Validity of Cognitions

The *bhāṣya* passage—नचतथाभूतमप्यर्थं दूराबोद्धता—यथा पक्षिचक्षुः सौमिकं वचनं—नचास्तीरे कळानि सन्तीति—raises an objection to the theory of self-validity—स्वतः प्रामाण्यं—of cognitions arising from the Vedic texts. It is contended that the Vedic texts stand on a par with the ordinary statements in the sense that some of them would be invalid. The *bhāṣya*—'विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते—अपीति वितय चति'—thus meets this objection. To say that it conveys a sense as if that it is invalid is contradictory. On the basis of this section of the *bhāṣya* the *Vārttikakāra* elucidates the doctrine of *svataḥ pramānya* or the self-validity of cognitions. All cognitions while they are generated are valid. The invalidity—*apramānya*—of cognitions is to be explained only by external agencies—*parataḥ*—by the sublating cognition or by the defects of the persons concerned.

Different views on self-validity the Sāṅkhya view

It is the Sāṅkhyas who hold that both validity and non-validity are intrinsic (*svataḥ*). They are generally known as the *satkāryavādins* in the sense that nothing is newly generated if it does not originally exist in the cause. If cognitions while they are generated do not possess their special features of *pramānya* and *apramānya*, they cannot be subsequently associated with them by any external agency. This view is refuted on the ground that a cognition cannot by itself be both valid and invalid, since validity and invalidity are opposed to each other and that there is no criterion by which to assert that a particular cognition

onslaughts Kumāṛila was able to hold his own among his contemporaries and still commands respect as an original thinker, founder of a system of Mīmāṃsā and a great *āstika* philosopher.⁶

The Ślokavārttika—the First Sūtra.

The *Ślokavārttika*, which is mainly a commentary on the Tarkīpāda of the *Śābarabhāṣya*, deals with the definition of dharma (Dharmalakṣaṇa) (I. 1. 2), and the means of attaining the knowledge of dharma (Dharmapramāṇa) (I. 1. 5). As an introduction to the *dharma-lakṣanādhikāraṇa*, and through it, to the entire Mīmāṃsā Sāstra, the first adhikaraṇa contains the *pratyñā* of the investigation of dharma, the first and foremost of human values according to the Hindus. The *pratyñā-sūtra* 'अथास्ते प्रसिद्धास्त' proclaims the necessity for the investigation of dharma by the Vedic student at the residence of his preceptor after his study of the Vedic texts along with the chief *Vedāṅgas*, since Vedic study is mainly intended for the correct understanding of the contents of the Vedas.

The opening Bhāṣya on I. 1. 1., and its Significance.

The opening bhāṣya in the *Pratyñādhikāraṇa* 'लोके येषां गुणैः प्रसिद्धानि पदानि सति सम्भवे तदर्थान्येषां शब्देष्वित्यवयवत्वव्यस्य, नाप्याहारादिभिरेषां परिकल्पनीयोऽर्थः, परिभाषितव्या वा । एवं वेदवाक्यान्तर्गतेष्वप्यप्यायन्ते । इतरथा वेदवाक्यानि व्याख्येयानि, स्वपदार्थान् व्याख्येया इति प्रवृत्तौ तत्र प्रसज्येत ।'—lays down the general rule to be followed as far as possible that the words in the sūtras are to be interpreted as in ordinary language and that interpretation by *adhyāhāra* (supplying words not found in sūtras), or by *paribhāṣā* (giving a word a technical connotation) is to be avoided, lest a twofold labour should be imposed on the commentator to explain the technical terms in the sūtras and then to interpret the ambiguous Vedic texts with the aid of those sūtras.

person, etc., newly imparted thereto affect their natural qualities and on the strength of the absence of merits, the cognition become invalid. The Buddhists even go to the length of saying that the assumption that cognitions may become invalid due to 'defects' in the speaker, etc., arises from misapprehension, and assert that the defects nullify the existing 'gunas' and that on their complete removal, cognitions become invalid. So observes the Vārtikalāra -

‘तथास्तेषु गुणमावस्तुका ह्यप्रमाणता ।’

(I 1 2 Ver o 43.)

The Buddhists conclude that the Vedas are declared to be self revelations (*apauruṣeyas*) and that since there is no person possessing the requisite *gunas* or 'qualifications', they are considered invalid.

‘ततश्च बुद्धवामावात् सति वा बुद्धवसम्भवात् ।’

निर्मूलकात् प्रमाणत्वं चोदनायां न युज्यते ॥

(I 2, 2 Verse 46)

The Mīmāṃsaka View

While refuting this view, the Mīmāṃsakas assert first that all cognitions are self valid. They ask if cognitions do not possess the quality or character of validity when they are generated, who can impose it on them subsequently? All objects require the help of their invariable causes for their production, but when they are once produced they no longer need their help to perform their functions. So cognitions, when they are generated by their causes, reveal objects independently. Hence they are intrinsically valid and if subsequently no evidence of any defect in the person, etc., forthcomes and if there should be no sublating cognition, they remain valid. The cognitions arising from the Vedic texts are not sublated by any other cognition, nor are the Vedic texts composed by any earthly human being, so they are ever valid. The knowledge arising from statements like ‘नञ्जानिरे कतानि यन्नि’ made

*Different interpretations of the opening bhāṣya
and Kumārila's comments thereon.*

After explaining the use of the study of the *Mīmāṃsā Śāstra*, one of the four *anubandhas*,¹¹ the *Vārttikakāra* gives a critique of the six interpretations of the opening bhāṣya (already referred to), according to the different commentators.¹² They are the *Sarvavyākhyā*, *Upālambha*, *Pratyākhyāna*, *Parisaṅkhyā*, *Stuti* and *Athasābdadūṣaṇa*. It is also known that the *Vārttikakāra* speaks elsewhere of ten other interpretations of this bhāṣya, of which the last is common to both, namely,—*Athasābdadūṣaṇa*—and that *Prabhākara*, not content with the sixteen interpretations referred to by the *Vārttikakāra*, gave his own interpretation in his *Brhatsū* in the introductory note of the opening bhāṣya under the *pratiśādhikaraṇa*.¹³ According

11. *Vide Śloka-vārttika* I 1-1 verse 11.

‘अथातो धर्मजिज्ञासां स्वभावादिदे इत्तम् ।

धर्मोक्तं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम्’ ॥

12. *Ibid.* verses 26-27.

13. *Vide Brhatsū*—the opening sentence :

‘लोक इत्यादिभाष्यस्य अथातः इत्येतस्मिन् पदद्वयेऽर्थोक्तिकार्थोक्तानुवृत्तिः
प्रयोजनम् ।

The commentary *Bhāṣyakāra* introduces the *Brhatsū* text as follows :

‘लोक’ इत्यादि भाष्यं ‘यत्नगौरवं प्रसज्येत’ इत्येवमन्तं शयशब्ददूषणार्थ-
मौचित्यानुभाषणपरमिति वार्तिककारेण व्याख्यातम् । तत्तु मन्व-
प्रयोजनमिति मत्वा टीकाकारः प्रयोजनं दर्शयति — लोक इत्यादि
भाष्यस्येत्यादिना । सर्वेऽनुस्त्वसर्वपदविषयं चेदमुच्यते, तेन बहुवचना-
विरोधः । प्रकृतध्वनिप्रातिपत्त्याच्चायातश्चत्वारोरेष अलौकिकार्थो-
क्तानुवृत्तिः प्रयोजनम् ।

Vide Bhāṣyakāra's Na;araka (Madras University Sanskrit
Series, No. 12, p. 7):

‘अत्र च यद्यपि परमते लोक इत्यादिभाष्यस्य चत्वार्यनुक्त्वा दशपदी
व्यापरोक्ता । तथाप्यशब्ददूषणार्थमौचित्यानुभाषणपरत्वेमेव स्वी-
कृतम् । तदपि मन्दं नत्वा गुह्यः सप्तदशमर्थनाद । मन्दता
चोचितानुवादमात्रपरत्वाद्वाक्यान्तरार्थमात्र । अथमन्माप्रदोषपरत्वात्
अतःपदस्य औचित्यार्थाननुवृत्तिनात् । अत उक्तम् — ‘अथात
प्रयोजनम्’ इति ॥

first word *yajña* in this passage means यज्ञसाधन like *dravya* and *gūṇa* and the second sacrifices, so the total sense is that the Devas performed various sacrifices with different kinds of the accessories—*dravya* and *gūṇa*—and these sacrifices and the accessories were the first *dharma*. The neuter gender in the word 'धर्मणि' is considered *lēdic*. To this effect the Vārttika text runs

अथसाध्यमहद्वैव दामादीननुविष्टतः ।
धर्मिक्रयसमाख्यान तपोमादिति गम्यते ॥
यज्ञादीनि हि धर्मस्य फलानीति स्ववस्थितम् ।
विनागोदोहवादीनां तादृशानि फलानि च ॥
तस्मात् तेष्वेव धर्मस्य धर्मोणीति च दर्शनात् ।
छिन्नसङ्ख्यपाणिनिमुक्तो धर्मसङ्ख्यो निर्णयनम् ॥
(1 2 verses 192—194)

Similarly, the term *dharma* is not to be used in the sense of *antahkaranavṛtti* as held by the Sāṅkhyas or *puṇḍgalas* as explained by some Bauddhas, or the *gūṇa* of the individual soul as held by the Naiyāyikas, since they are not known as the causes of *śreyas* like *svarga*, on the other hand, *codana* enjoins the sacrifices as the primary cause of *svarga* and other *śreyas*.

The meaning of the word Anartha in the Sūtra

The word *anartha* in the sūtra, according to the Bhāṣya *kāra*, excludes from the scope of *dharma* all *anartha*s which are condemned as heinous and sinful. It implies *anartha* also (by *lakṣaṇā*), so that the whole sūtra gives the definitions of *dharma* and *adharma* together. बोधनादङ्गोत्पत्तौ धर्म and चादनादङ्गोत्पत्तौ अधर्म According to this interpretation, the word *codana* in the sūtra means not only the *vidhivākya*s but the *niṣedha vākya*s like "न हिंसात् सर्वं मृतानि, which prohibit *hiṃsā* by declaring all *hiṃsā*s as *anartha*s—heinous and sinful. How is the *śyena* sacrifice an *anartha* when it is enjoined by the *codanā* 'इयेनेनामिचरत् बनेव and is not prohibited as a *hiṃsā*? It would be absurd to say that *śyena* is both *ukṛta* and *niṣedha* just like *śoḍaśīgrakāṇa* in the *Atrātra* sacrifice.

but should remain there for their investigation with the help of the rules of interpretation explained in the *Mīmāṃsāsāstra*; otherwise the investigation of *dharma* would be an impossibility—*गुरुकुलान्मा समावर्त्ति, कथं तु वेदवाक्यानि विचारयेदित्येवमर्थोऽयमुपदेशः*. The *Smṛti* passage—*अधीत्य छायात्*—also enjoins by *lakṣaṇā* the *अद्यानमदिनियमः*—that the Vedic student need not observe any longer the duties of the *brahmacārī* at the residence of his teacher when he is asked to remain there for the investigation of *dharma*. The '*lyap*' suffix in '*adhītya*' explains only the time precedence since the suffix '*ktvā*' and its substitute '*lyap*' are to be taken in the sense of time-precedence according to the *sūtra* :—*समानकर्तृकयोः पूर्वकाले*. If *ānantarya* is also taken as the sense of '*ktvā*', then the *smṛti* passage would prescribe the '*śāntā*' immediately after the study of the Vedic texts, for an *adṛṣṭa-phala*, which is not acceptable under ordinary circumstances. The above interpretation of both the *svādhyāyavidhi* and the *smṛti* passage as *drṣṭārthas*—*vidhis* of a perceptible fruit—bids the Vedic student remain at the residence of his teacher and investigate the true nature of *dharma* by the careful study of the *PūrvaṃMīmāṃsāsāstra* containing rules of interpretation of varied character.

Thus the word '*atha*' in the *sūtra* means that the student who resides and studies the Vedic texts under an *Ācārya* is the fittest person to investigate and understand the nature of *dharma*; and the word '*atah*' indicates that the investigation of *dharma* at the residence of his preceptor is imperative since the study of the Vedas is the prime means of attaining the knowledge of *dharma*. In this connection the *Vārttikakāra* observes that without the word '*atah*' in the *sūtra* the word '*atha*' would have been interpreted in the sense of *manigala*—prayer.

‘योग्यत्वमयदान्देन यद्यपि प्रतिपादितम् ।

तदेव हेतुरप्येति नातश्चाब्दादिना भवेत् ॥

... .. ।

हेताव कथ्यमाने हि मद्रह्नाप्यसौ भवेत् ॥

The principles underlying the Conceptions of Dharma and Adharma

In this connection the Vārttikakāra establishes the general principle *vis*, that which is enjoined = *dharma* and that which is prohibited is *adharma*. Hence syllogistic arguments like 'अग्नीषोमीयैर्हिसा भवमि, हिंसात्वाद् बाह्यहिंसावद्— cannot be accepted in view of the fact that similar arguments can be put forward in the cases of prohibited things like *surapāna*—drinking of wine in as much as they give the drinkers great pleasure for sometime at least¹¹. Hence the Vārttikakāra asserts that ordinary experiences like ours cannot judge the true merits and demerits of these actions and that the only authority by which to explain their true nature and evaluate them is *agama* or scriptures in that they are considered self valid and self revelatory.

The Third Sūtra

The third sūtra 'तस्य निमित्तपरीक्षे' is only a *pratyakṣa sūtra* of *dharma nimittoparīkṣā*—carrying an examination of the authorities on *dharma* in detail, though the *dharma lakṣyaṇasūtra* (1. 1. 2) has explained that the only authority on *dharma* = *codand*, *vis*, the Vedas. In this connection a detailed examination of all *pramāṇas* beginning with *pratyakṣa* becomes indispensable. Hence the next sūtra takes up the question whether *pratyakṣa* is capable of revealing the nature of *dharma*.

The Fourth Sūtra— its meaning

The sūtra runs —

'सत्यप्रयोजे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य
वस्तुत्वमविमिश्र विद्यमानोपलम्भनत्वाद् ।

This sūtra obviously explains the fact that *pratyakṣapramāṇa* cannot be an authority—*अविमिश्र*—on *dharma*, since it generates cognitions with objects that exist—*विद्यमानोपलम्भनत्वाद्*. It can be explained in a syllogistic form—*प्रत्यक्षं अविमिश्रं, विद्यमानोपलम्भनत्वाद्*, the former part of the sūtra

and on the authority of Appayya Dīkṣita it can be asserted that Śābarasvāmīn while giving the *viśāhāvākya* of the compound धर्मविज्ञानम् followed the Vārttikakāra Kātyāyana, and not Patañjali, the Mahābhāṣyakāra, and indicated indirectly that he did not recognise the superiority of the Bhāṣyakāra over the Vārttikakāra as implied in the dictum :—यथोत्तरं सुदीनां प्रामाण्यम् । Similarly, his observation in his bhāṣya on X, 8. 1 (4) : 'सद्वादित्वाच्च पाणिनेर्वचनं प्रमाणम्, असद्वादित्वाच्च कात्यायनस्य।' clearly indicates that he did not accept the above dictum.

Second Sūtra—its meaning.

The second sūtra—धर्मज्ञानोऽर्थो धर्मः—explains the nature of dharma which is to be investigated and the chief authority on it—धर्मस्त्वेतत् तद्वचनं च—one by express statement and the other by implication. This is how the Vārttikakāra observes :—

‘द्वयमेकेन सूत्रेण श्रुत्यर्थोऽर्थो निरूप्यते ।

सकृदेऽपि हि तस्योक्ते प्रमाणं कल्पतेऽयं तः ॥’

(I. 1-2 Verse 2.)

The compound धर्मज्ञानम् is explained as धर्मज्ञानं तद्वचनम्, धर्मज्ञानं तद्वचनम्—that *codanā* only is the authority on dharma and that the only authority on dharma is *codanā*. The bhāṣya passage : धर्मज्ञानं हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं मूर्धन्यं व्यवहितं विप्रकृतं इत्येवंजातीयकमर्थं शब्दोत्पत्तिरिति तद्वचनं तद्वचनं (पाण्यद्, किञ्च ! तद्वचनम्) explains the supreme and extraordinary power of *śabda* (*codanā*) to generate cognitions presenting objects of the past, present and future, gross and subtle, remote and near ; in short, it creates in our mental vision at least for some time objects which do not really exist—

अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थं शब्दः करोति हि ॥’

(Ś. V. 1. 1-2 Verse 6.)

Other *pramāṇas* like *pratyakṣa* do not have this unique power of *śabda*. The verbal cognitions arising therefrom are valid if there is no defect in the speaker or if they are

establishes *समसंप्रयोगज्ञ* by another syllogism—*प्रत्यक्षं सत्संप्रयोगम्*, *प्रत्यक्षत्वाद्*, which is also implied in the *sūtra*. Hence the *sūtra* gives three syllogisms, one leading to the other, as explained above. It is further argued by him that the establishment of *pratyakṣapramāṇa* as *anantīta* on *dharma* would lead easily to the establishment of the fact that all other *pramāṇas* like *anumāna* are not authorities on *dharma*, since all these *pramāṇas* are based on *pratyakṣa*.

Objection and answer.

It is objected that the syllogism—*प्रत्यक्षं सत्संप्रयोगम्*, *प्रत्यक्षत्वाद्*—has no *dṛṣṭānta*. If all *pratyakṣas* are taken as the *pakṣa*—the subject of the syllogism—other *pramāṇas* cannot be *dṛṣṭāntas* since they do not possess the *probans*—*प्रत्यक्षत्व*. This objection is met as follows : the *yogipratyakṣas*, which are accepted by some *Bauddhas* as presenting objects of the past and future obligations—*भतीतवर्तमानम्*—are taken as *pakṣa* of this syllogism *योगिप्रत्यक्षं सत्संप्रयोगम्* *प्रत्यक्षत्वाद्*, *अस्मादप्रत्यक्षत्वाद्*—and our ordinary perceptions which are produced when there is contact of the sensory organs with objects before us, are taken as *anvayadṛṣṭānta*.

‘अस्मादादा प्रसिद्धत्वाद्योग्यमर्थमभिधीयते ।

भतीतवर्तमानेऽप्यर्थे सूक्ष्मे व्यवहितेऽपि च ॥’

(I 14 verse 21)

‘प्रत्यक्षं योगिनामिदं वैशिष्ट्यमुक्तान्वयमिति ।

विद्यमानोपलम्भमसिद्धं तत्र तान् प्रति ॥

अविपश्यन्स्य वा हेतोस्तदुपलम्भैर्वैमिश्रितम् ।

मा भूतामिति तेनाह लोकसिद्धं तदित्यपम् ॥

न लोकव्यतिरिक्तं हि प्रत्यक्षं योगिनामपि ।

प्रत्यक्षत्वेन तस्यापि विद्यमानोपलम्भमम् ॥

समसंप्रयोगज्ञात्वात् वाप्यस्य प्रत्यक्षत्वाद् भवेत् ॥

(*ibid.*, verses 26-29)

This section of the *Vārtika* clearly explains the fact that there is no *yogipratyakṣa* presenting objects, past and future, and that so long as it is called *pratyakṣa* it is both *causa-prayogya* and *vidyamānopalamāṇa* just like our ordinary perceptions. The establishment of the fact that all

The Nyāya view.

So it is argued by the Naiyāyikas who hold the view that validity or invalidity of cognitions can be explained when the merits or demerits of their causes are appraised. This view is also refuted thus; if the view of वस्तुत्व be accepted, validity or invalidity would not be the natural features of cognitions—विश्वभावत्यमेवं हि ज्ञानरूपे प्रसज्यते—(I. I. 2. verse 35), and there would be no special feature of cognitions other than validity or invalidity. To say that one individual cognition is valid and another is invalid is without foundation since the nature of a valid or invalid cognition cannot by itself be ascertained.

The Bauddha view.

So it is asserted by others—the Bauddhas—that invalidity is the negation of validity—अप्रामाण्याभाव—and since it is not a *vastu*—object—it has no cause of its own. This is explained in the *Kāśikā* in a syllogistic form :

अप्रामाण्यं न कारणजन्यं, अवस्तुत्वाद् । यद्यवस्तु तत्तत्र कारणवत् । यथा घटादिपातद् ।

(Vol. I. p. 85).

On the other hand, validity is a *vastu* and so it is to be produced by some real cause. Hence the *prāmāṇya* has to be explained on the merits of the causes of cognitions:

‘तस्माद् स्वाभाविकं तेषामप्रामाण्यमिच्छताम् ।

प्रामाण्यं च परावैधमत्र श्यायोऽभिधीयते ॥

अप्रामाण्यमवस्तुत्वान्न स्यात् कारणदोषतः ।

वस्तुत्वात् युज्येतेषां प्रामाण्यमुपजन्त्यते ॥’

(I. 1. 2. verses 38 & 39.)

If validity is accepted as the natural feature of all cognitions, the Bauddhas add, who can question the validity of dream-cognitions which are doubtless invalid? If, on the other hand, validity is explained as the result of merits of the causes of cognitions such as the object, the person and his sense-organs, the required qualities or merits are not found in the causes of dream-cognitions; and so they are declared invalid. The defects in the object, the

the object—*अप्यकारित्वमिन्द्रियवाच्यमादिवत्* But the Varttikakāra refutes this by maintaining that all *indriyas* are *prāpyakārins* when they are in contact with objects

सद्योश्च प्राप्यकारित्वमिन्द्रियवाच्यमादिवत् ।

(*ibid.*, verse 44)

The bhāṣya: 'सतीन्द्रियत्वसम्प्रयोगे पुरुषस्य बुद्धिजनम्'—suggests the syntactical relation of words in the former part of the sūtra—इन्द्रियजनो (अर्थेन यद्) सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्य बुद्धिजनम्—when there is contact of the sensory organs with objects, there is perceptual cognition in the self. The word बुद्धिजनम् is to be split as बुद्धिजासौ जन्म य in the sense that cognitions when generated—जायमाना—at the time of the contact of the sensory organs with some objects become valid authority—

'तेन जन्मैव नियमे उद्देश्यत्वात् इत्यर्थे ।

(*ibid.* verse 56)

Thus the *pratyakṣasūtra* has explained the non authoritativeness—अनिमित्तत्व—of the *pratyakṣa pramāṇa* on dharma since it can produce a cognition only of an object that has contact with the sensory organ, dharma is something which is yet to take place and cannot have contact with any sensory organ. This fact explains indirectly the non authoritativeness of other *pramāṇas* beginning with *anumāna* since all of them are based on *pratyakṣa*. The inferential knowledge—*anumāna*—has as its efficient cause the *vyāptiāna*—the knowledge (remembrance) of the invariable concomitance between the *probans* and the *probandum*—based on *bhūyodāśāna*—the perceptual experiences of the co existence of these two objects, the *vyāptya* and the *vyāpaka* in many places and in different times. The analogical cognition—*upamiti*—is also produced by its efficient cause *sādṛśyānāna*—the cognition of similarity—which is also a perception. So also the cognition by presumption is based also on a perception of some thing which cannot be explained otherwise.

The Fifth Sūtra

Thus, the fourth sūtra proves that the *pratyakṣa* and its main dependents—*anumāna*, *upamāna* and *prithāpatti*

by an ordinary person may or may not be valid; if the person too speaks what he actually observes (यथादृष्टार्थवादी) and if his statement is based on valid authorities, it is valid; but it is not valid where the speaker is not a *pratyakṣita* or where the statement is not based on *pramāṇas*—यत्तु लौकिकं वचनं तपोऽप्रत्यक्षितान् पुरुषान् इन्द्रियविषयं वा तत् पुरुषबुद्धिप्रभवमप्रमाणम्. What does not become the object of ordinary human experiences is to be known only from supernormal authorities, *viz.*, Vedas, which, as self-revelations, are the sources of supernormal dharma. The bhāṣya—‘अत्रार्थं हि तत्पुरुषेण प्राप्तमृते वचनात्’—explains this important fact. While interpreting this passage as explained above, the Vārttikakāra refers to another interpretation of the passage as having reference to the denial of a *sarvajña* (or Buddha as a *sarvajña*) which he declares irrelevant—‘नानेन वचनेनेह सर्वज्ञत्वविराक्रिया ।’

The Meaning of the word Dharma in the Sūtra.

Thus *dharma* is defined as ‘बोदनाच्छ्रयः’ in the sense that it is known only by one authority, *viz.* the Vedas. The concluding bhāṣya of this section runs thus : तस्मात्बोदनाच्छ्रयः श्रेयस्करः — thereby implying that the word *dharma* in the sūtra means *śreyaskara*. So observes the Vārttikakāra :

‘धर्मं ह्यनुपसंहार्यं श्रेयस्करभाषणम् ।

तद्वर्गेष्वप्याप्यर्थनिष्पन्नविवक्षया ॥

(I. 1. 2 verse 193)

Śreya is nothing but the overlasting pleasure or happiness of mankind (पुण्यातीतिः), and it is to be attained by the performance of the Vedic sacrifices with all the accessories—*dravya*, *gṇa* and *karma*—which are enjoined by *codanā*. It is the performance of these Vedic sacrifices, otherwise known as *dharma*s, which gives the performer the rare name *dhārmika*. The term *dharma* therefore primarily denotes only those sacrifices and the manifold accessories thereto and the consequent *apūrva*, which is produced in the performer when these sacrifices are performed and endures in him till he is in a position to enjoy the fruit thereof. To explain the true sense of the term *dharma* the Bhāṣyakāra cites the Vedic passage :— ‘यजेन् यदमवजन्त देवाः सानि धर्माणि प्रथमाण्यासत्’. The

निरुपास्य ततो ज्ञाने नदस्यवृत्तिकल्पना ॥
 तस्मात् साधारणत्वेन तन्मूलात्वेन ध्याययम् ।
 बाह्यार्थसदृशत्वादे यत्नो भाष्यकृता कृतः ॥

(*ibid.*, V 14-16.)

The commentator 'Nagaratnamāra explains the *Vārttika* as follows

‘योगाचारः हि ज्ञानमात्रमर्थशून्यं पारमार्थिकं यचन्तः । भाष्यमिकास्तु ज्ञेया
 भाषादयमेकज्ञानालुपचे, ज्ञानरपाप्यमावमिच्छन्ति । तद्य द्वयोरपि वादिनोस्तादृश
 बाह्यार्थशून्याय साधारणम्, जयनिपुण्यधीनत्वात् ज्ञाननिवृत्ते । अतो द्वयोरपि
 साधारणो बाह्यार्थपक्षः इति च एवं निरादिष्टेने । अपि च तन्मूलो ज्ञानाप्रवृत्तः ।
 ततस्तस्मिन्निराहते निरावृत्त एवेति बाह्यार्थसदृशत्वादे पूर्वोक्तपक्षविभागेन भाष्यकृता
 प्रयत्नः ॥’

(1. S 5 No 99, p 26)

Both the *Vārttika* and *Rāṣikā* (cited above) indicate that the *bhāṣya* containing the *vyāgrantha* in this section can be taken to refute the views of the Yogācāras and the Mādhyamikas alike in view of the fact that the Bhāṣyāḥ are establishing the reality of the objects apart from the cognitions, of which the reality can be established only on that of the objects they present. This section of the *bhāṣya* has no direct reference to the *sūnyavāda* of the Mādhyamikas since it refers to the *ajñānavāda* which admits the reality of the cognitions without the reality of their corresponding objects. The reference of the *bhāṣya* has been interpreted by all commentators alike in the sense that the cognitions are without external objects—*बाह्यार्थशून्य*—and not in the sense that the cognitions are in themselves void or unreal as the Mādhyamikas hold. On the strength of the *Vārttika* and its commentary (cited above), it may be pointed out that this section of the *bhāṣya* containing the *vyāgrantha* which directly refutes the *ajñānavāda* of the Yogācāras meets indirectly the Mādhyamika doctrine of *sūnyavāda* also, neither of which can be upheld when the reality of external objects is established.

Śyena is a *dharma* since it is enjoined by *codanā* for the desired fruit, but that its fruit, viz., *abhicāra* being a *hiṁsā* is prohibited by the general *niṣedhavākya*—‘न हिंसात् सर्वा मृतादि’ ।

The *bhāṣya* passage :— सम्यग्निह चोदना दृश्यते — मर्योऽन-
येत । कोऽर्थः ? यो निःश्रेयसाय ज्योतिषोमादि । कोऽर्थः ? यः प्रत्यवायाय
ह्येवोपपन्नः । इति विवेकमादि । तत्रानर्थो धर्म इको मा भूदित्यर्थप्रज्ञम्—
explains the significance of the word *artha* in the *dharma-*
lakṣaṇasūtra. It is interpreted as that which is capable of
producing eternal bliss like *svarga* and it excludes from the
scope of *dharma* all *anartha*s capable of producing sins and
sufferings in the performer. So the word *सम्यग्* in the *bhāṣya*
means that which is enjoined and that which is prohibited—
विधेयनिषेधौ—which are called *artha* and *anartha* respectively.
That *śyena* is a *dharma* because it is enjoined for a desired
fruit, viz., *śatruvadha* and that it becomes an *anartha* only
through its fruit, viz., *abhicāra*, are evidenced by the
bhāṣya :— ‘कथं पुनरसावन्तः ? हिंसा हि सा, हिंसा न प्रतिषिद्धा’ ।
Another interpretation of this *bhāṣya* is given in the
Vārtika. The word *सम्यग्* is taken in the sense of *sādhya*
and *sādhana*, the relation between the two being enjoined by
the *vidhivākya*. The fruit of the prescribed sacrifices is of
two kinds—*artha* and *anartha*; the first represents *svarga*
and other desirable things, which are not prohibited, while
the second belongs to the category of *hiṁsās* like *brahma-*
hatyā which are prohibited. The *śyena* sacrifice which is en-
joined by a *vidhivākya* does not come within the scope of the
general *hiṁsāniṣedhavākya*, though its fruit *abhicāra*
is prohibited by it. Hence *śyena* is not an *anartha*. The
vidhivāpāra operates only on the two *artha*s of the
dhāvanā—*sādhana* and *itikartavyatā*—and not on the *artha*
of *sādhya* since man acts of his own accord to attain his
desired object. So *sādhya* cannot be a *vidheya*—en-
joined by *vidhi*—and that which becomes the object of *vidhi*
is called *artha* and *dharma*. Hence *Śyena* is an *artha* and
a *dharma*.

was affected by drowsiness, while those in the awakened state are not sublated by similar cognitions—'स्वप्ने विपर्ययद्वानाद् अविवर्षयाद्यंतरस्मिन्'. The argument that just as the dream cognitions are unreal, so those in the awakened state can also be considered unreal as they too are cognitions, is refuted by the fact that the invalidity of cognitions is found in their state of not being sublated by any succeeding cognition 'तस्माद्वादिजरापि भविष्यतीति चेत्—यदि प्रत्ययवाद् स्वप्नप्रत्ययस्य मिथ्याभावः, चाग्रप्रत्ययस्यापि तथा भवितुमर्हति । अथ प्रतीतिस्तथाभावस्य हेतुन तत्प्रत्यय प्रत्ययवादादयमन्य इति वस्तुम् । अन्यतस्तु स्वप्न-प्रत्ययस्य मिथ्याभावो विपर्ययाद्बलात् । कुत इति चेत्—सामिदस्य प्रसक्तो धीर्बद्धव्यापिना मिथ्याभावस्य हेतुः स्वप्नादौ स्वप्नान्ते च । सुषुप्तस्वप्नात् एव । अचेतयन्नेव हि सुषुप्त इत्युच्यते । तस्माज्जगत् प्रत्ययो न मिथ्यति'—the cognitions in the awakened state are not sublated by any succeeding cognition, nor is it known that the sensory organs of the person who cognises are affected by any defect = found in the dream state. So the dream cognitions are unreal and invalid while those in the awakened state are real and valid.

The Sānyavāda section—a continuation of the Nirālambanavāda

The *bhāṣya*—'यस्तु । अर्थज्ञानयोगकारभेदं बोधकत्वमहे । प्रत्यक्षा च नो यदि । अतस्तद्विन्मयत्वरूपं ताम न किञ्चिदस्तीति पश्याम—' is interpreted by the *Vāruṣakāra* as having reference to the *Yogācāra* Buddhist who had already established that the cognitions in the awakened state stood on a par with those in a dream and were devoid of any real object. This argument had been subsequently met by the *Mīmāṃsaka* who pointed out that the syllogistic argument went against the universally accepted authority of perception. Now again the *Yogācāra* asserts that there is no entity called *artha* apart from cognition. The term *sānya* is to be interpreted as 'वश्यायद्यन्य'—the cognition devoid of any real external object other than cognition, and not as 'एन्दवादि' the *Mādhyamika*, who views that even the cognition is *च—void* or unreal. A cognition like this cannot prove the existence

explains the nature of *pratyakṣa-pramāṇa*: सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य—that *pratyakṣa* generates cognitions when there is contact of the sensory organs with the objects perceived—and thus supplies the *probans*, viz., सत्सम्प्रयोगात् to establish that *pratyakṣa* is *vidyamāṇopalambhāna*—प्रत्यक्षं विद्यमानोपलम्भनम् सत्सम्प्रयोगजत्वात्. The *bhāṣya* passage: 'प्रत्यक्षमनिमित्तं, पूर्वलक्षणकं हि, तत्' is to be interpreted thus: that the former part of the *sūtra* does not give the definition of *pratyakṣa* but only the *hetu* (*probans*) for the establishment of its विद्यमानोपलम्भनत्वं. The *Vārttika* runs thus:—

‘प्रत्यक्षं यज्जने सिद्धं तस्यैवंधर्मैकत्वतः ।
विद्यमानोपलम्भत्वं तेन धर्मोऽनिमित्तता ॥
पूर्वलक्षणकत्वं च न स्वरूपविचक्षया ।
पूर्वोक्तिप्रकमित्येतद् भाष्यकारेण वर्ण्यते ॥
यतोऽस्मिन् तत्र धर्मोऽयं विद्यमानोपलम्भनम् ।
तस्मात् तेन प्रसिद्धेन गम्यतामनिमित्तता ॥
प्रत्यक्षत्वमदो हेतुः शेषं हेतुप्रसिद्धये ।’

(I. 1. 4. verses 18-21)

Other Interpretations of the Sūtra criticised.

Some *Vṛttikāras* like Bharadāsa have split the *sūtra* into two. (1) सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्य तत्प्रत्यक्षम्; (2) अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात् । The first part gives the definition of *pratyakṣa* and the second part explains that *pratyakṣa* is not an authority on *dharma* since it generates cognitions presenting objects that exist during the time of cognition. This explanation has not been accepted by the *Vārttikakāras* because there would be the fallacy called *vākyabheda* in the *sūtra* when it is split into two separate *vākyas*. Moreover, to give the definition of *pratyakṣa* would be not only irrelevant but necessitate the *Sūtrakāra* to give the definitions of *anumāna* and other *pramāṇas* along with that of *pratyakṣa* to establish that all *pramāṇas* other than *codāna* are not authoritative on *dharma*. So the *Vārttikakāra* takes the former part of the *sūtra* as supplying the *probans* सत्सम्प्रयोगात् in the syllogism: प्रत्यक्षं विद्यमानोपलम्भनम् सत्सम्प्रयोगजत्वात् and

cognition 'इदं नीलं' has the *adampadārtha* which is perceived outside by the perceiver is its object which is again other than the cognition or part thereof. If it be solely the *form* of cognition, it would have been known as *नीलमद्रु* and not *नीलमिद्रु*. The *bhāṣya* 'स्वप्नमानिवासी ज्ञायते ज्ञापयति चार्थान्तरा प्रदीपयन्' also opposes the view that there is the external object, which becomes the *viśaya* of cognition. The cognition when it is generated is also cognised like the bright light (without external help) and presents something as its object, so it becomes both *grāhya* and *grāhaka* simultaneously. This is met by the *bhāṣya* — 'न ह्यज्ञातोऽयं कश्चिद्बुद्धे प्रवर्तते । ज्ञातं त्वनुमानादप्यव्यति । सन्न गीतव्यमनुपपन्नम्' — Nobody experiences the cognition when its object is not cognised, the existence of cognition is inferred when its object is cognised. Hence the simultaneous conception of the cognition as *grāhya* and *grāhaka* is impossible. The *bhāṣya* — 'ननु नानामव बुद्धे ज्ञातोऽयं इत्युच्यते नानुपपन्नम् । अतः पूर्वं बुद्धिस्त्वयते पश्चाज्ज्ञातोऽयं' — raises that same objection that a cognition is both generated and experienced simultaneously in view of the fact that the object is said to be cognised only after the cognition is generated. The *siddhānta bhāṣya* runs, thus — 'सर्वे पूर्वं बुद्धिस्त्वयते न तु पूर्वं ज्ञायते — it is true that cognition is produced, but it is not cognised at the time of its generation, nor does it become the object of itself when it presents an external *artha* as its object. The view that the cognition becomes both *grāhya* and *grāhaka* simultaneously is objected to on the ground that sometimes we experience the *grāhaka* element without the *grāhya* when we say that a particular thing, though well known to us, is not always remembered or appears to be unknown — ननु हि यदज्ञायते ननु ज्ञातोऽप्ययं सन्न अज्ञात इत्युच्यते । Hence it cannot be maintained that the elements of *grāhakatva* and *grāhyatva* are identical.

The concluding *bhāṣya* of this section — 'अयमेकवचने बुद्धेर्विशेषः कार्यस्य प्रत्यक्षस्य च — clearly points out the fact that if only one of the two — the cognition and the external object — is to be accepted, the cognition may even be negated

pratyakṣas are both *satsamprayogaja* and *vidyamāno-palambhāna* leads to that of that important aspect of dharma that it is *not pratyakṣa*, i. e., that it does not become the object of perception since it is something that is yet to take place—धर्मो न प्रत्यक्षः भविष्यत्वात्, अनागतमिदं दृष्टवत्. The sacrifices and their accessories are called *dharma*s in the sense that they bring the desired fruit to the sacrificer, at least ultimately by producing an imperceptible effect (*apūrva*) in him. Hence, they are known as *apratyakṣas*—objects beyond perception.

*The Meaning of the word 'satsamprayoge'
in the Sūtra*

The word सत्संयोगे in the sūtra is explained by the *bhāṣya* as सतीन्द्रियार्थसंयोगे. It suggests that the compound is to be split as सति संयोगे and not as सत्: संयोगे. This explanation serves as a fitting reply to the criticism made by some Bauddhas on the term सत्संयोगे that the adjunct is of no purpose since there cannot be a *samprayoga*—contact with an *asat*—a non-existent object.

*The meaning of the particle 'sam' in the
word samprayoga.*

The particle 'सम्' in the word *samprayoga* emphasises the reality of the contact of the sensory organs with the object. The contact of the eye with nacre which produces an invalid cognition presenting silver on nacre — छत्तिरूपम् — is not *samprayoga* but only *duṣprayoga*.

‘संयोगे च संज्ञादो दुष्प्रयोगनिवारणः ।
प्रयोग इन्द्रियाणां च वदाचारोऽर्थेषु कथ्यते ॥
दुष्टवास्तुक्तिकाद्योगो धार्यते रजतस्यैव ॥’

(*ibid.*, verses—38-39).

Again, the Bauddhas interpret the term संयोगे in the sense of प्राप्ते, i. e., the travelling of the sensory organs to the place of the object and reaching it, and call it defective in that the sensory organs—eye and ear—do not travel to the place of

The definition of Anumāna.

The definition of *anumāna*, according to *Vṛttikāra* Upavarsa, is given by the *Bhāṣyakāra*, thus—

‘अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशादज्ञानादेकदेशान्तरेऽसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः’ — the inferential knowledge presents an object which has no contact with the sensory organs (असन्निकृष्टे) and which is one (*probandum*) of the two (related objects—एकदेशम्), (and this knowledge arises) on the basis of the perception of the other *viz.*, *probans* (एकदेशादज्ञानम्) when their relation (invariable concomitance between the two) is known (ज्ञातसम्बन्धस्य)

The meaning of the Compound—ज्ञातसम्बन्धस्य

Every part of this definition is carefully scrutinised and explained by the *Vṛttikakāra*. The compound ‘ज्ञातसम्बन्धस्य’ may be taken as a *bahuvrīhi* or *karmadhāraya*. If it is a *bahuvrīhi* it may mean (1) ज्ञात सवन्ध येन—the *pramāṭā*—the knower who has already experienced the *sambandha*—the invariable concomitance of the *probans* and the *probandum*, both of which are conveyed by the word एकदेश in the definition or (2) ज्ञात सम्बन्धो यत्र—the *pakṣaikadeśa*, in which the same *sambandha* between them might have been experienced, or (3) ज्ञात सवन्ध यतो—both the *probans* and the *probandum*, the mutual relation of which is already known. If it is taken as *karmadhāraya*, it means the *sambandha* itself which is already known. The word एकदेश in the definition would mean the *probans* and the *probandum*. The *Vṛttika* says

‘प्रमाता ज्ञातसम्बन्धस्य एकदेशस्यबोध्यते ।
कर्तृधारयपक्षो वा सम्बन्धिन्येकदेशात् ॥
द्वयं वा ज्ञातसम्बन्धमुपलब्धं परस्परम् ।
तस्यैकदेशकदाप्यानुपपद्येते समुदायिनो ॥’

(I 1. 5 And Verses 3 & 4)

The Import of the word Sambandha

The word *sambandha* in the compound ‘ज्ञातसम्बन्धस्य’ is explained thus — ‘सम्बन्धो व्याप्तिरिष्टान् दिङ्मयस्य दिङ्मिना—the invariable concomitance of the *linga* and the *liṅga*. When

anupalabdhi is the authority on dharma; if so, it would mean that there is no positive entity called *dharma* since *anupalabdhi* is a *pramāṇa* that generates a cognition presenting *abhāva*. The fifth sūtra refutes this view and establishes *śabda* (*codanā*, as referred to in the *codanāsūtra*) as the only authority on dharma. The introductory note in the *bhāṣya* on the *utpattikasūtra*—अभावेऽपि नास्ति, यत् औपचितिकसु बाधस्यार्थेन समन्वयः तस्य ज्ञानमुपदेसः—explains that *anupalabdhi* is no authority on dharma. The sūtra औपचितिकसु establishes further that since *śabda*, *artha*, and their relation are eternal, the *upadeśa*, viz., *codanā*, is the infallible 'authority on dharma which cannot be known from other sources and that this kind of validity of *śabda*, viz., its independence of any other proof—अनपेक्षत्वं—is to be accepted on all hands in view of the fact that it has 'got the sanction of the great Ācārya-Bādarāyaṇa—'अद्यमानं बाधरायणस्यानपेक्षत्वात्'.

Vṛttikāra Upavarṣa and his interpretations.

Vṛttikāra Upavarṣa whom Bhāṣyakāra Śabarasvāmin quotes under the fifth sūtra interprets the three sūtras 'तस्य निमित्तपरीष्टि, सात्त्विकयोतो और औपचितिकसु' in a different light: 'दृष्टिकारमन्वययोगं प्रपञ्चं वर्णनोक्तत्वात् तस्य निमित्तपरीष्टिरित्येवमादिम्'

(*Śabaraśāstra*, 1-1-5.)

Śabarasvāmin does not quote *verbatim* from the text of the Vṛttikāra. He refers to one and the same person as Vṛttikāra in one place and by his name 'Upavarṣa' in another. It is also believed that the Vṛtti-grantha in the *bhāṣya* continues to the beginning of the *ātmaśāstra*. On the strength of *Śāṅkarabhāṣya* on III. 3. 53. and that of other evidence¹⁵ it is also suggested that Śabarasvāmin

15. 'सात्त्विकप्रमुख एव प्रथमे पादे शास्त्रफलप्राप्तिरित्येतत्तद्व्याप्तिरिति. कस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तम्. सत्यमुक्तं भाष्यकृता न तु सत्रात्मनोऽस्तित्वे सूत्रमास्ति. इह तु स्वयमेव सूत्रकृता नदस्तित्वमाशेषपुरस्सरं प्रतिष्ठापितम्. ... अत एव बाध्यान्वयेन दायरस्तामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम्. अत एव च मगदतोपपत्तेर्न प्रथमे पादे आत्मास्तित्वप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युदाहरणम्.'

Vide my article on "Old Vṛttikāras on the Puruṣasūtras" (I II.

adharmatva. The Vedic passage, 'न हिंसात् सर्वा मृतादि' prohibits certain *himsās* which are practised for selfish ends and those selfish *himsās* are, no doubt, *anartha*s. But the *himsās* enjoined like the अग्निषोमीयहिंस as accessories of *Jyotistoma* and other sacrifices cannot be called *anartha*s. So what is prohibited by *Sāstra* is *anartha*, that is, *niṣiddha* in its *vyāpti* with *anartha*tva. In this connection, the *Vārttikakāra*, explains many fallacies associated with *hetu*s and other parts of the syllogism

The purport of the word असन्निकृष्टे

The purport of the word असन्निकृष्टे in the definition is explained by the *Vārttika* thus:—

‘असन्निकृष्टवाचा च द्वयमत्र निहासितम् ।
साधून्नेव गृहीतव्यं तद्विपर्ययवदोऽपेक्ष ॥
प्रमितस्य प्रमाणे हि नापेक्षा जायते पुनः ।
साधून्नेव परिच्छिन्ने प्रमाण निरालम्बं परम् ॥
विपर्ययपरिच्छिन्ने नावकाया वरस्य तु ।’

(*Ibid.*, Verses 55—57).

What is already cognised cannot be the object of inferential knowledge since it is presumed that all *pramāṇa*s work for the advancement of knowledge. Again, the inferential knowledge cannot prevent an object when its absence has already been established. Hence the term असन्निकृष्ट is taken in the sense of ‘non determined’—either in the form in which the object is to be inferred or in the form contrary to that in which it is to be inferred. An inference, for example, of fire by smoke, if it had been previously determined as existing in the *pakṣa* will be a *re-statement* (अनुवादः) of what had been already known, and it will be invalid if fire had already been determined as *non existing* in the *pakṣa*.

असमीचीनप्रत्यय, thus: 'यस्य च दृष्टं करणं यत्र च सिध्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनः प्रत्ययो नान्य इति'—where the sensory organ of the perceiver is affected by some defect and where the sublating cognition arises there is doubtless an invalid perception and nothing else.

Nirālambanavāda, of the Yogācāras.

Vṛttakāra Upavarga then proceeds to establish that all cognitions possess objects which have objective reality. Unless this is established, the authoritative of *codanā* on *dharma*, conceptions of *puṇya* and *pāpa*, etc. cannot be explained on the basis of the Vedic texts. The Vṛttakāra observes :

'प्रमाणवाच्यप्रमाणत्वे पुण्यपापादि तत्कर्मम् ।
विषयधर्मादमग्राप्येन मध्येवादि कल्पना ॥
सर्वेषु कृच्छ्रलोप्येयं स्वप्रमाणगतौ स्थितिः ।
वचनव्यक्तिमेवेन पूर्वसिद्धान्तपक्षता ॥
कर्मस्यः कलसंबन्धः पारलौक्ये ह्यौचित्ये ।
सर्वमित्याद्युक्तं स्यादयं न्यासु मुदिषु ॥
तस्माद्दार्पिणिः पूर्व प्रमाणैर्कोकतमपैः ।
अयं स तदसद्भावे यच्च कार्यः कियं प्रति ॥'

[L. 1. 5. Nirā. V. I.—4]

The Yogācāras among the Buddhās, who are generally known as *nirālambanavādins*, argue that all cognitions are devoid of real objects. They accept the reality of cognitions but deny the reality of the objects they present. The *Mādhyamika* denies the reality of the cognitions also on the basis of the unreality of the objects they present. That is why the *Bhāṣyakāra* and the *Vṛttakāra* attempt the establishment of the reality of the objects presented by cognitions with the object of establishing the reality of the cognitions themselves. So observes the *Vṛttakāra*

'उन्नयैद्यन्यं विज्ञानं योयाचाराः समाभिज्ञताः ।
तस्याप्यभावाभिच्छन्ति ये माप्यभिरूपादेनः ॥
तच्च याद्वार्थान्यत्वं मुख्यं ताम्बु इत्येतत् ।

destination—'यत्र यत्र गच्छति तत्र तत्र प्रापयामि , यथा देवदे' . On the basis of this सामान्यप्राप्ति we infer that the sun moves from one place to another since his presence is seen in different places

The Meaning of the word 'arthe'.

The word 'arthe' in the definition of the *anumāna* will have been fully explained if it is taken in the sense of an object that has objective reality. The very fact that the inferential knowledge presents in object of reality proves that according to the *Mīmāṃsaka*, *sāmānya* (generality) is a vastu—object which is perceptible—प्रत्यक्षम् . But the Buddhists do not accept *sāmānya* as an object of reality. Thus observes the *Vārttikakāra* —

‘प्रत्यक्षविषयत्वं च सामान्यस्य प्रसाधितम् ॥
वस्तुत्वं चात्र हेतुर्वा द्वयस्याप्यभिधीयते ।
भूमादम्बुजुमानस्य वस्तुत्वान्नवनता भवेत् ॥
अमायस्य प्रमाणत्वाद् स्वार्थे धोत्रादिषु दिवत् ।
सामान्यस्य च वस्तुत्वं प्रत्यक्षमाद्यतामि च ॥
अभावाच्च प्रमेयत्वादसाधारणवस्तुवत् ।’

(*ibid* , Verses 146-148)

All *pramāṇas* except non apprehension—अनुपलब्धि—generate cognitions that present objects of reality , so the *anumāna-pramāṇa* which is distinct from *anupalabdhi* generates the cognition of the *prabandam* which may be a generality—सामान्यम्—or some other category

The *Vārttikakāra* concludes the *anumāna* section with the important observation that all objects either generalities or other, are to be accepted as they are experienced. A generality like *gotra* can be considered *asādhāraṇa*—more particular than the generality—*sāmānya*. But nobody could conceal the existence of *sāmānya* when he talks of the particular feature of the other generality—*gotra*. The conceptions of *sāmānya* and *gotra* as महासामान्य and असाधारणसामान्य are relative

Attempts have been made by some modern scholars¹⁶ to prove that Śābarasvāmīn was not aware of the doctrine of nihilism as fully developed by the Mādhyamikas. The comparative priority among the four well-known schools of Buddhist philosophy has not yet been fixed. It is difficult therefore to conceive that Śābarasvāmīn who understood thoroughly the *vyākānavāda* of the Yogācāras was not aware of the advanced nihilistic views of the Mādhyamikas.

The Yogācāras establish the unreality of external objects by two *pramāṇas*—*pratyakṣa* and *anumāna*. The *anumāna* is first given by the Bhāṣyakāra in the opening *bhāṣya*—*यत्तु सर्वं एव निरालम्बनः स्वप्नवत्प्रत्ययः*, which, if put in a syllogistic form, would run thus : *सर्वोऽपि प्रत्ययः निरालम्बनः प्रत्ययत्वात् स्वप्नप्रत्ययवत्*. This is further elaborated and explained by the *bhāṣya*—*प्रत्यक्षस्य हि निरालम्बनत्वात्स्वभाव उपलक्षितः स्वप्ने, जाग्रतोऽपि स्वप्न इति वा कुल्य इति वा प्रत्यय एव भवति । तस्मात् सोऽपि निरालम्बनः*. Just as all dream-cognitions are unreal in the sense that they do not present any real object, so also the cognitions in the awakened state are unreal, in as much as they are also cognitions resembling those in a dream. This *bhāṣya* therefore supplies the three parts of the syllogistic argument—*dṛṣṭānta*, *upanaya* and *niqamana*.

Mīmāṃsaka's refutation.

The Mīmāṃsaka refutes this view thus : the *pratyakṣa* is more powerful than the *anumāna*, so the inference establishing *nirālambanata* in reference to all cognitions in the awakened state contradicts the perception that all those cognitions are real. The objection that in the dream state, all cognitions appear to be real and valid is met on the ground that those cognitions are subsequently annulled by those in the awakened state when the person realises that he was in the state of a dream or his mind

16 *Ide* & Chattopadhyaya's paper on "References to Buddhist Philosophy in the *Pratigraha* of the Śābarabhāṣya" in Dr. Ganganath Jha's comment on Volume, 1937, pp 115-127.

of an external object like *nīla* as distinct from the cognition itself. What is actually experienced is the *cognition* with the form *nīla* which is considered the *svātmāśa*—the part of the cognition. The Yogācāra accepts the cognition as *svaccha*—pure and devoid of any quality, yet it is associated with certain elements which may be considered the offsprings of previous cognitions that are transmitted to the succeeding ones when the former perish ;

‘यत्तस्मै यद्यपि स्वच्छो ज्ञानात्मा परमार्थतः ।

तथाप्यनादौ संसारे पूर्वज्ञानप्रभृतिभिः ॥’

(I. I V. सूत्र. V. 15.)

So the cognition is the only reality deemed both *grāhya* and *grāhaka*—the object of perception and the perceiver. Though the cognition is one, the experience of it as *grāhya* and *grāhaka* is due to different kinds of *vāsanās* that are associated with it while one lives in this constantly changing world. The distinction of *pramātā*, *pramiti* and *prameya*—knower, knowledge, and the known—is all unreal and based on the multifarious *vāsanās* in a way associated with the stream of rising and falling cognitions. The Viśiṣṭānavādin adds that the reality of cognition cannot be denied even by those who accept the objective reality of external objects presented by cognitions. It would therefore be better to say that the so-called objects like *nīla* presented by cognitions ‘इदं नीलं’ are *ākāra* or form of the cognitions themselves.

The Mīmāṃsaka refutes the view of the Viśiṣṭānavādin by pointing out that the *grāhyavastu*—the object perceivable—and the *grāhaka*—the perceiver or the means of perception—cannot be identical. Even instances like *ātman* and *light* which illumine themselves while illumining others cannot prove the identity of *grāhaka* and *grāhya* though the properties of *grāhakatva* and *grāhyatva* at times reside in one and the same thing. The *śāṅkhya* ‘स हि चिदेकमव्ययः प्रकल्पयुक्तमयते’ explains that the object of perception is that which is in contact with the ‘चिदेकं’; the

of an external object like *nīla* as distinct from the cognition itself. What is actually experienced is the *cognition* with the form *nīla* which is considered the *svātmāśa*—the part of the cognition. The Yogācāra accepts the cognition as *svaccha*—pure and devoid of any quality, yet it is associated with certain elements which may be considered the offsprings of previous cognitions that are transmitted to the succeeding ones when the former perish ;

‘यत्तस्मै यद्यपि स्वच्छो ज्ञानात्मा परमार्थतः ।

तथाप्यनादौ संसारे पूर्वज्ञानप्रभृतिभिः ॥’

(I. I V. सूत्र. V. 15.)

So the cognition is the only reality deemed both *grāhya* and *grāhaka*—the object of perception and the perceiver. Though the cognition is one, the experience of it as *grāhya* and *grāhaka* is due to different kinds of *vāsanās* that are associated with it while one lives in this constantly changing world. The distinction of *pramātā*, *pramiti* and *prameya*—knower, knowledge, and the known—is all unreal and based on the multifarious *vāsanās* in a way associated with the stream of rising and falling cognitions. The Viśiṣṭavādin adds that the reality of cognition cannot be denied even by those who accept the objective reality of external objects presented by cognitions. It would therefore be better to say that the so-called objects like *nīla* presented by cognitions ‘इदं नीलं’ are *ākāra* or form of the cognitions themselves.

The Mīmāṃsaka refutes the view of the Viśiṣṭavādin by pointing out that the *grāhyavastu*—the object perceivable—and the *grāhaka*—the perceiver or the means of perception—cannot be identical. Even instances like *ātman* and *light* which illumine themselves while illumining others cannot prove the identity of *grāhaka* and *grāhya* though the properties of *grāhakatva* and *grāhyatva* at times reside in one and the same thing. The *śāṅkya* ‘स हि चिदेकमव्ययः प्रकल्पयुक्तमयते’ explains that the object of perception is that which is in contact with the ‘चिदेकं’; the

मध्यमादयोऽपि वदन्ते तदन्तर्भावहेतुम् ।
शास्त्रस्याप्यपरीक्ष्यमाणस्यैव विरोधितम्

[I 1 5 Śābda, verses 7 14]

There is a big section in the *Vārttika* which discusses the views of the Vaiśaṣikās and the Buddhists who bring *śābda* under *anumāna*. The considered view of the Bhāṭṭas that the *padā* or *pratyakṣānūmāna* is not the efficient cause of *śābda* *bodha*—verbal cognition—but the *padārthāḥ* which are conveyed by *padas* is also elucidated, so that the inference of the *vākyārtha* from *padā* as the *probandum* is not possible.

Upamāna—its definition

After *śābdapramāṇa* *upamāna* is defined by the Bhāṭṭyakāra गव्यदृश्यं सादृश्यमसिद्धिहेतुं बुद्धिमुत्पादयति—यथा गव्यदृश्यं गोस्मरणम्—*Upamāna* is similarity (experienced in the object) generating cognition (of the same) in another which has no contact with the senses. This definition has been fully explained in the *Kāśikā* ‘एकं दृश्यमानं सादृश्यं प्रतिबोध्यते’ दृश्यमानप्रतिपाद्यसादृश्यावशिष्टतया असिद्धिहेतुं वा बुद्धिमुत्पादयति—एतत्सादृश्यमितिहासमविति साधमानमिति वचनैरेखाद्वारः’

(Page 136, below)

The illustrative passage ‘गव्यदृश्यं गोस्मरणम्’ is to be interpreted as follows: the compound गव्यदृश्यं = a *bāhu vāhi*—गव्यो दृश्यं यस्य (सादृश्यम्). The word दृश्यं is to be interpreted as दृश्यं अस्माद्यति—that in which (*ādṛśya*) is experienced. So the total meaning of the compound will be the similarity that is experienced in *Govaya*—गवये दृश्यमानं सादृश्यम्. The compound गोस्मरणम् means the *pramāṇa* who recollects the cow (गो स्मरतः). The word स्मरण is to be taken in the sense of the agent—*pramāṇa* who recollects. So the total sense will be—गव्यं दृश्यमानं सादृश्यं एतत्सादृश्यावशिष्टतया बुद्धिमुत्पादयति—the similarity experienced in *govaya* produces cognition ‘the cow is similar to this (*govaya*)’.

rather than the external object the reality of which is perceived by each and every person. The acceptance of the reality of the external object is based on the universally valid perceptions that present these objects to our view. Hence the views of the *Yogācāras* and the *Mādhyamikas* that cognitions are devoid of real objects and that they are void cannot be accepted.

Thus the *Bhāṣyakāra* establishes the reality of the external object. So the reality of *dharma* enjoined by *codanā* is also established. The explanation of the three *sūtras* by *Vṛttikāra Upavarṣa* is as follows: *pratyakṣa* is ever valid and its scope and function are well known and need not be examined; so too are other *pramāṇas* like *anumāna* based on *pratyakṣa*. Hence their definitions and other details are also known and need not be investigated. The *Vṛttikāra* however explains them all as understood by all people in the course of their worldly experience. Thus the *Vṛttikāra* begins the *anumāna* section :

‘प्रत्यक्षान्वयमिचारित्वादेव लक्षणकं च यत् ।

प्रसिद्धमनुमानादि न परीक्ष्यं तदप्यतः ॥’

[S. V. Anu. V. 1]

While commenting on this *Vārtika* *Sucaritamūtra* remarks that the definitions of *anumāna* and other *pramāṇas* given by the *Bhāṣyakāra* are based on observation of facts and that they are explained here for a proper apprehension of their nature and function. He adds that the *Mīmāṃsakas* are more realistic than the *Naiyāyikas* in their respective explanations of the *pramāṇas*—

‘इयं च सर्ववक्ष्यमाणप्रमाणलक्षणभाष्यतात्पर्यव्याख्या साधारणी वार्तिककारेण कृता । सर्ववक्ष्यमाणप्रमाणप्रपञ्चस्य हीदमेव साधारणं स्थानम् । अनेन च श्लोकेन समर्थितारम्भावसरः प्रपञ्चो विनियतो व्याख्यास्यत इति । तदेतदुक्तं भवति —
आद्य नैयायिकादिबद्धलौकिके प्रमाण्यानां स्वरूपमुपदर्शयितुं छल्लवानि प्रणीतानि ।
श्लोकप्रसिद्धप्रमाणान्वयमिचारित्वात्मीमांसकानाम् । ‘दिन्तु वार्द्धित्वमिचारापादित-
परीक्षाप्रस्तावचानार्थं श्लोकप्रसिद्धवैयं स्वरूपमुपदर्श्यते । अतो न प्रमाणलक्षणेऽस्तद्वतिः
प्रत्यक्षसिद्धमनुमानादिद्वयमेति ।’ (Kāṭhā pp. 1 and 2 (below))

Agneyavandhyanta Similarly, the acceptance of a *pratinidhi*—*substitute*—of an accessory is based on a similarity—*upamānāpramāna*. If a substitute (*pratinidhi*) is closely similar to the original, then it is to be preferred to anything less similar. Observes the *Vārttikahāra* —

मिदानुमानादुपमेयमुक्ता

सैयोदिवाप्येवमहापि दृष्टम् ।

सादृश्यतोऽप्यभिप्रेतं कथं नु

इत्यायदिदमुपयुज्यते न ॥

प्रतिविधिरपि चेदप्रीतिसादृश्ययोगाद्

भवति सदप्यपि यत्र न चाप्यपि ।

तदपि वक्तव्यं ह्यसंख्येयमाय

प्रतिविधिरपि गौतमोपपत्ते यत्र चान्ये ॥

अदि सुसंस्तमन्वहम्यते तत्र मित्या

भवति विसंस्तमन्मदसादृश्यमुक्तम् ।

प्रतिविधि च तथैव द्रामिपोपपत्तेऽस्मिन्

नितरविषयबोधेऽसंख्येय च वाच्य ॥

(*ibid*, verses 52—54)

Arthāpatti—its definition

Arthāpatti presents an object presumed to exist without which another object seen or heard of, cannot be spoken of as existent—‘अर्थापत्तिरिति दृष्टं धृतं चार्थोऽप्यथा बोधवत्त इत्यर्थकद्वयं’ (*Śābarabhāṣya*). This is illustrated in the *bhāṣya* — यथा जावति देवदत्ते गृहमावर्धनेन बहिर्मां वत्सादृश्येन कल्पना—the presumption that Devadatta exists outside (the house) is based on the experience of his non-existence in the house and on the fact that he is alive. Here there is a conflict (*विरोध* or *अनुपपत्ति*) between two *pramāṇas* viz, *abhāta* which makes us know that Devadatta is not in his house (गृहमावर्धनेन) and the *anumāna* that makes us infer that he lives (जावति), but is not found in his house, and on the basis of this conflict it is presumed that Devadatta exists in some place outside the house (बाहिर्मां वदप्यपि). This is explained by the *Vārttikahāra* —

‘प्रमाणवदकविज्ञातो यथाार्थो ना यथा भवति ।

अतएव नदप्येदम्य अर्थापत्तिरुदाहृतम् ॥

(*ibid*, *Artha* verse 1.)

the relation is thus spoken of, the related objects are also spoken of as *vyāpya*—the *probans* and the *vyāpaka*—the *probandum*. The *vyāpya* is one which exists either in all cases of the *vyāpaka* or in some only, while the *vyāpaka* exists in all cases of the *vyāpya*.

‘व्याप्यस्य गमकत्वं च व्यापकं गम्यामिव च ।

यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोऽपि वा भवेत् ॥

तेन व्याप्ये गृहीतेऽयं व्यापकस्तस्य गृह्यते ।

न ह्यन्यथा भवत्येता व्याप्यव्यापकता तयो ।’

(*ibid.*, Verses 4 & 5)

Of the two, the *vyāpya* is the *gamaka*—the chief means of inferential knowledge, and the *vyāpaka* is the *gamyā*—the object inferred.

‘व्याप्यांशो व्यापकांशस्य तस्यैव प्रतिपादकः ।’

(*ibid.*, Verses 11).

Bhāvyodarśana—a means of *vyāpti*—*darśana*.

The knowledge of *vyāpti* or the invariable concomitance which is the chief property of the *vyāpya* (व्याप्तिविशिष्ट) is the result of *bhāvyodarśana*—the experiences of the co-existence of the *probans* and the *probandum* in many instances in different times and places. It is possible to experience the *vyāpti* of two properties of a general character, सामान्यधर्म, or between two concrete objects. The experience of the *vyāpti* between *भूमाकृति* and *भग्न्याकृति* is that between two general properties, while the *vyāpti* between the rise of *kṛitika* in the horizon and that of *rohini* in succession to it is that between two concrete instances.

‘भूयोऽग्निगम्या च व्याप्तिः सामान्यधर्मयोः ॥

शयते भेददानेन क्वचित्वापि विशेषयोः ।

कृतिर्लोदयमादय रोहिण्यासतिरनृप्तिवत् ॥’

(*ibid.*, Verses 12 & 13)

This *vyāpti* has to be ascertained carefully. Only certain *hetus* possess it while others do not. For example, some mistake that all instances of *kṛitika* are instances of *cdharmas*; in other words, *kṛitika* has *vyāpti* with

is based on anumāna is illustrated in the *Vārtika*: अमुनि, तादृशं यत्तावत्स्थितमपि (ibid, ver- 3) From the fact that the sun is in different places in different times it is inferred that he moves from place to place and it is presumed that the movement is not possible without presuming the *śakti* for movement. These that are based on *upamāna*, *arthāpatti* and *anupalabdhi* are illustrated in the *Vārtika* as follows —

गवयोपमिताया गोरान्धानमाकृता मता ॥
 नमिषात्प्रतिदूष्ययेदयोपरायवोभित्ताम् ।
 तत्रैव बोधकस्य मन्थोत्तमिष्यत्यप्रकृष्टमम् ॥
 अभिधा नामथा सिद्धयेदिति वाचकस्यतताम् ।
 अर्थपरितापमात्रं तादृशपातं पुन ॥
 अर्थोपपन्नार्थस्य तादृशित्वात्तद्विषयः ।
 'दूष्यते'त्य एतादृशोदयस्तिनमभिधायते ॥
 प्रमाणाभावाज्जिज्ञासितं भाषायाः सापेक्षम् ॥
 गेहाद्यव्यभिचारिणामपि तादृशं दर्शितम् ॥
 सामान्योदितसामान्यमयीवसिमुदाहरत् ।

(ibid, *Artha* verse 4-9)

Two main Varieties of *arthāpatti*

Arthāpatti is of two kinds दृष्टार्थोपपत्ति and श्रुतार्थोपपत्ति । The varieties under दृष्टार्थोपपत्ति have been already mentioned. The श्रुतार्थोपपत्ति is illustrated in the *Vārtika*, thus,

दीनो दिवा न भुङ्क्त धनोऽपिमादिवपुःश्रुतो ।
 इतिमोक्षनवेद्धान् श्रुतार्थोपपत्तिद्वये ॥

(ibid, *Artha* verse 5)

When we hear the statement that Devadatta does not eat in daytime but is at the same time fat we presume that he should be eating in night time since his fatness cannot be accounted for otherwise

The division of anumāna with illustrations

The *bhāṣya* text — तच्च द्विविधम् — प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्ध सामान्यतोदृष्टसम्बन्ध च । तत्र प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्ध यथा — धूमाकृतिदर्शनादग्निव्यतिथिज्ञानम् । सामान्यतोदृष्टसम्बन्ध यथा — देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरात्प्राप्तिसुखम्यादित्येव गतिस्मरणम् — gives two kinds of inference with illustrations. The former — प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्ध — is explained by the Vārttikakāra as the inference of one particular from another particular— where the invariable concomitance of two particulars is known—taking the word ‘*pratyakṣa*’ in the sense of ‘*viśeṣa*’ (particular), in contrast with ‘*sāmānya*’ (generality) in the latter—

‘प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्धं ययोरैव विज्ञापयो ॥
गोमये घनतन्त्रं ययितोषादिमति कृता ।
तदेतस्येव तेनैव कृत्वा काळान्तरेऽपि तम् ॥
यदाग्निमुपगच्छे तस्य पूर्वबोधाद् पुन पुन ।
सन्दिग्धमात्रसद्भावयस्तुबोधात् प्रमाणता ॥

(*ibid* , Verses 141 & 142)

This kind of inference of a particular is acceptable to Vindhyāśaṣin, who is identified by some with *Iśvarakṛiṇa* the author of the *Sāṅkhyakārikās*—

‘विशेषतोदृष्टसम्बन्धं विहितं विन्यसातिना ।’

(*ibid* , Verse 143)

The term *ārti* in the *bhāṣya* is to be taken in the sense of special generalities like गोमये घनधूमत्व and गोमयेन्यनागत्य, so that there may not be any overlapping between the two. So observes the Vārttikakāra:

‘आदृत्यतेव चैवेष्टा न्यवच्छेदः केनचित् ॥
तदुक्तान्यस्यवस्येति विज्ञापे नोपदर्शितः ।

(*ibid* , Verse 144).

The second variety is illustrated thus in the *bhāṣya* — ‘देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरात्प्राप्तिसुखम्यादित्यस्मरणम् — when we see that Devadatta moves from one place and reaches another, we suppose that all *ārtis* (movements) lead to some

Arthāpatti as a separate Pramāna.

The Naiyāyikas, however, hold the view that *arthāpatti* can be brought under *anumāna*. They argue that in the example of *arthāpatti*: जीवति देवदत्त गृहमायदन्तिन बहिर्भावकस्य च, it can be suggested that *arthāpatti* is nothing but a syllogistic statement such as 'देवदत्तो बहिरस्ति, जीवित्वे सति गृहेऽसत्वाद्, यो जीवन् यत्र नास्ति स ततोऽयमास्ति यया भट्ठम् । This is met by the Mīmāṃsākas, as follows —the *probans* in the example cited above, च, जीवति सति गृहमाय cannot be spoken of as existent in the *pakṣa* (subject) without knowing Devadatta's outside existence—देवदत्तबहिर्भावसत्त्वम्. Hence the fallacy of *śarupāsiddhi* the absence of *probans* in the subject. This fact has been explained in one of the *kārikās* of Kumārabhāṭṭa's forgotten work '*Brhastika*' cited by Nārāyaṇabhāṭṭa in his *Manameyodaya*

‘तस्माद्यो विद्यमानस्य गृहमायोऽवगम्यते ।

स हेतुः, स बहिर्भाव नागृहीतश्च च मृच्छते ॥

(T. P. H. Edn p 126.)

Anupalabdhi—its definition

Next to *Arthāpatti* the *abhidānapramāṇa* is explained by the Bhāṣyakāra. ‘अभावोऽपि प्रमाणभावे नास्तीत्यस्यायत्त्यासिद्धिरस्य Abhāva is the absence of the five other *pramāṇas* (already dealt with) and it produces a cognition presenting *abhidā* without any contact with the senses. Whether *abhidā* is an object to be cognised is a vexed question. The Prābhākaras do not accept *abhidā* except the *adāśkaranaśarāṇa* in instances like - ‘मृच्छते यतो नास्ति’, and consequently they do not recognise the *abhidānapramāṇa*. But the Bhāṭṭas accept the four well known varieties of *abhidā* and explain that the cognitions presenting *abhidā* are produced by *anupalabdhi* *pramāṇa*. The Varttikakāra opens this section thus

‘प्रमाणपञ्चकं यत्र चतुस्तये न चाप्यते ।

चतुस्तत्तावद्विधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥

(ibid., abhāṣya, verse 1.)

and it is possible to speak of these generalities in such terms as they are universally experienced :

‘तस्माद् यद् गृह्यते तस्य येन रूपेण सर्वदा ।

तत्तथैवाभ्युपेतव्यं सामान्यमप्येतरत् ॥

सत्तादिष्ठामान्वयमपेक्ष्य सर्वं

गोत्वापद्याचारणतामुच्यते ।

नस्मादसाधारणमक्षयम्

यद् न सामान्यमपद्रुणीत ॥

सामान्यरूपेण न गृह्यते चेद

किं चात्सपाचारणमुच्यते ।

यदस्तु लोक-प्रतिपद्यतेऽस्मिन्

द्विषापि वृत्त्यत एव वस्तुम् ॥

(*ibid.* Verec 186-188)

*Śabda and the propriety of its placement after
pratyakṣa and anumāna.*

After *anumāna śabdapramāṇa* is defined by the Bhāṣya-kāra. The importance of *śabda* as a *pramāṇa* is greater than *upamāna*, *arīhāpatī* or *anupalabdhi*. The Sāṅkhya who do not accept *upamāna* recognise *śabda* as a separate *pramāṇa* under which *śāstra*, the self-revelatory *śabdas*, viz., the *Vēdas*, is taken the infallible authority on supernatural *dharma* and *mokṣa*. *Pratyakṣa* is first defined since *pratyakṣa*, the first and foremost of all (अपेक्षमाणम्), is accepted by all schools of thought including the materialist *lokāyatikas* who do not recognise any *pramāṇa* other than *pratyakṣa*. *Anumāna* is then taken up in view of the fact that the Vaiśeṣikas and the Buddhists accept two *pramāṇas* only, viz. *pratyakṣa* and *anumāna* and that *anumāna* is dealt with immediately after *pratyakṣa* in most of the works dealing with *pramāṇas*; hence the propriety of defining *śāstra* (*śabdapramāṇa*) as the third important means of knowledge. Since the Naiyāyikas and many others accept *upamāna* as an important source of knowledge, it is defined after *śabda*. *Pārāśarya* (who may be identified

अग्रे वदु १ तस्य निरुद्धैतिद्वयक

भवति तु यदि सत्यं वायमादिद्योः सत् ॥

(ibid., verse 58)

Vṛtikāra's interpretation of the pratyakṣa sūtra

Thus the Bhasyakāra gave the interpretation of the former part of the sūtra—'सत्यमेवमेव पुरुषस्तेन्द्रियाणां बुद्धिश्च तस्य सत्यम्' as understood by Vṛtikāra Upaviśya by transposing the words सत् and एव and explained the Vṛtikāra view that all *pramāṇas* beginning with *pratyakṣa* are well known and as such, they need no investigation. The latter part of the sūtra 'अविमिष विद्यमानोपलम्भनत्वात्' is interpreted by the Vṛtikāra thus—enjunctions like चित्रवाचनाय यजुःसम' which enjoin sacrifices for the attainment of *aśhikaphala* such as cows by the sacrificer cannot be valid (अविमिषन्) in that they do not produce the desired fruit on the performer of those sacrifices. This is explained by the *citrakṣepabhāṣya* which begins with—'ननु भवन्त्येवमिदं प्रमाणानि, सत्यं तु न प्रमाणम् । इह, अविमिष विद्यमानोपलम्भनत्वात्

It is objected that this same *akṣepa* has been already raised and disposed of by the *bhāṣya* under *codanāsūtra*—'न च तदा प्राप्तमप्यर्थं मृदावाचना—मया यत्किञ्चन कैश्चिद्वचनम्—नद्यास्तीरे पडानि सन्तीति' The Vṛtikāra's answer to this objection thus—

परलोककथाः पूर्वमादिष्टा बोधना परे ।

इदानीमैहिककथा सूत्रकारेण बोधयते ॥

(*citrakṣepa* verse 1)

The *bhāṣya* under *codanāsūtra* refers to those enjoining ones enjoining sacrifices like Agnihotra of परलोककथा like *marga*, and the objection is made by the Buddhās that all verbal statements may or may not be valid in that their validity is based on the honesty and other like qualities of the speaker. The *bhāṣya* under *citrakṣepa* deals with those enjoining sacrifices like *citrakṣepa* which can produce

pramāṇa is explained by the fact that the Vedic student infers in instances like 'देवस्य स्येति विवर्षति' the remaining portions of the *mantra* beginning with 'देवस्य स्या'. So also *arthāpatti* would help him in tracing the passages in instances where complete *vākyas* are not found in the Vedic texts. *Upamāna* helps to trace the relation between the *prakṛti* and *vikṛti* sacrifices. Even *abhidhānapramāṇa* guides him in the interpretation of *avyaktacodanās* which enjoin sacrifices without *dravya* and *devatā*. As the word *śāstra* means only the Vedic injunctions, so the words शब्दविज्ञानं and अर्थविज्ञानं in the body of the definition mean only the knowledge of विधायकशब्द and विधेयार्थ respectively. The word *Śāstra* not only means the Vedic texts but (by *yogarādhi*) all writings that instruct mankind in the means of attaining the human values, *dharma* and *mokṣa*. The important *Veśāṅga*, the *Vyākaranasāstra*, for example, explains the correct formations of words with their correct usage and prescribes it for the attainment of *abhyudaya*. The *Mīmāṃsā-sāstra* interprets the Vedic texts by enunciating many rules for the correct understanding of the Vedic sacrifices which, if performed properly, produce *abhyudaya* for the performer. So these systems can also be called *Śāstra*. The *Vārttika* text runs,

“अपरीक्षामिषेणापि लक्षणानि वदन्त्यम् ।
 न स्वतन्त्रोपयोगित्वनिरपेक्षाणि जल्पन्ति ॥
 तत्र यल्लोकवाच्यत्वं कदाप्येवमुक्तलक्षणम् ।
 वैदं श्यात्प्रातुकासस्य तन्नातीवोपयुज्यते ॥
 प्रत्यक्षमुपयोगं तु वर्णमात्रादितः पुरः ।
 शास्त्रार्थज्ञानवेत्तया सत्त्वा बहुभगं कृतम् ॥
 यस्तु सामान्येयशब्दवाच्यत्वं शब्दलक्षणम् ।
 तस्य नेहोपयोगोऽस्ति तस्माच्छास्त्रगतं कृतम् ॥
 विज्ञेयं न सामान्यमन्तरेणास्ति कश्चन ।
 तस्मात्तमप्युदाहर्य सामान्यं लक्षयेत्सुखम् ॥
 सामान्यरूपमप्येतदधिकारादि विष्णुते ।
 चोदना चोपदेशश्च शास्त्रमेवेत्तुदाहृतम् ॥
 यथा च चोदनाशब्दो वैदिक्यामेव वर्तते ।
 शब्दज्ञानार्थविज्ञानशब्दौ शास्त्रे तथा स्थितौ ॥

अभ्युदितिरामनया च यो ध्रियते येन वानुष्ठितेन पुरुषोऽयं ध्रियते विवृता
नापःपतति अभ्युदेति च सोऽयं धर्म इति तु योगस्त्वदितो धर्मशब्दप्रवृत्तिः । परं तु
मीतिसाधनत्वमवयवार्थं व्याचक्षते । (काशिका—चोदनासूत्रव्याख्या, १५९.५.) ।

अपीतवेदेनापि दुरधिगमो वेदार्थः । अतिगहनो शेष वेदमार्गः ।
आपाततश्चाथोऽनगतः संशयविपर्ययो नातिरहितुं प्रभवति, विप्रतिपत्तेश्च । अतो
भगवान् जैमिनिर्महर्षिर्मतत्त्वं तदधिकारिणः समवधारयन् संशयविपर्ययापनो-
दकन्यायनिबन्धनलक्षणे धर्मविचारात्मकं द्वादशलक्षणं आत्मं सूत्ररूपेण व्यर-
चयत् । आह चारम्भसूत्रविवरणे चार्चिकारः—

मतिर्बहुविदां पुंसां संशयाद्योपजायते ।

केचिदाहुरसावर्थः केचिन्नासावर्थं त्विति ॥

तन्निर्णयार्थमप्येतत् परं शास्त्रं प्रवर्तते ।

इति । तदिदं प्रथमे मीमांसाशास्त्रमिति । उक्तं च तन्त्ररहस्ये — वेद-
वाक्यार्थसंशये सति तन्निर्णयौपयिकन्यायनिबन्धनं हि शास्त्रं मीमांसा, सा
च द्वादशाध्यायी । सा च करणामृतस्य वेदम्येतिकर्तव्यता, यथा चक्षुष
आलोकः । तदुक्तम् —

धर्मे ममीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।

इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

इति । उक्तं च वाचस्पतिमिश्रस्तात्पर्यटीकायाम् —

‘निश्चयाय तु प्रवर्तमानं प्रमाणं तद्विषयविवेकेनानुगृहणन् इतिकर्तव्यतात्वेनो-
पयुज्यते इति । यथोक्तम् —

मीमांसासङ्गकर्तृकं सर्ववेदसमुद्भवः ।

सोऽतो वेदो ह्युपानिष्ठादिबुद्ध्यात्मकः ॥

पूजितविचारवचनो हि मीमांसाशब्दः, अयुक्तप्रतिषेधेन युक्तंभ्यनुज्ञानं तर्कं,
प्रमाणेतिकर्तव्यतात्वेन च प्रमाणाद् वेदाद् भेद उक्तः । “सोऽतो वेदः” इत्य-
न्नाज्ञिनोरभेदविवक्षया इति ॥ (न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका — तर्कनिरूपणम्)

व्यरचयच्च ॥ एव भगवान् जैमिनिस्त्वा शेषभूतं चतुर्लक्षणं सूर्य-
काण्डम् । इतस्ततो विप्रकीर्णा वेदवाक्यार्थाः संवृण्व यस्मिन् विचार्यन्ते,
सोऽयं सङ्कर्षकाण्ड उच्यते ।

Naiyāyika definition criticised.

While explaining this definition of *upamāna*, the Vārttikakāra points out that Bhāṣyakāra Śabaraśvāmīn gives a definition different from the one given by the Naiyāyikas 'प्रमिदुसाधर्म्योत्पेक्ष्यमानमुपमानम्'. The naiyāyika definition would not prove that *upamāna* is a *pramāṇa* as distinguished from *āgama* or *śabda*, (*Vide Kāṭikā*, p. 137, below). So begins the Vārttikā text in the *upamāna* section :—

कोटमावय इत्येवं पृष्टो नामारिः यदि ।
प्रवित्पारण्यको वाच्यं यदा गौर्मवयस्त्वया ॥
एतस्मिन्नुपमानस्य प्रसिद्धं साधने पुनः ।
तस्मात्तस्मादिभोवादन्यथैवोपवर्णितम् ॥

(I. 1. 3. Upi verses 1 & 2).

In this connection the scope of *upamāna* is discussed. It is said that *upamāna* generates a cognition of similarity in an object which has no contact with the senses. The similarity that is cognised may be the object of a perception and the object that possesses the similarity (like the 'cow' in the example cited above), may be the object of a recollection; but the cognition—एतत्परां गौ— with cow as the *viśeṣya* and similarity as the *prakāra* is nothing but *upamiti*. Thus the Vārttikakāra concludes,

"तस्माद्यत्प्रमयते तस्मात्सदृश्येन विशेषितम् ।
प्रमेदमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥
प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गतिं न सृष्टे ।
विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेऽपमानप्रमाणता ।"

(I. 1. 5. Upa verses 37—38.)

Upamāna as a separate pramāṇa.

The importance of *upamāna* as a separate *pramāṇa* in the interpretation of the Vedic texts is emphasised by the Vārttikakāra at the end of the *upamāna* section. The *atideśa* by which the accessories of a *pratyakṣa* sacrifice are transferred to a *vikṛti* on the basis of similarity is nothing but *upamānapramāṇa*. Some think that it is *anumāna*. But there is no *vyāpti* between the *sauryādivākyas* and the

तथान्यां शालिकानां यो नानाप्रकरणान्विताम् ।

मानमेविवेकार्थं चक्रे यत्नेन पञ्चिकाम् ॥

टीकाद्वयं पञ्चिकां च भवनाथस्तु संक्षिपन् ।

चक्रे नयविवेकाख्यं प्रबन्धं सर्वसम्मतम् ॥

भट्टकमारिलेन वार्त्तिकरूपा व्याख्या, बृहद्गीता चापरां व्यरच्यत । बहवः

श्लोकास्तेस्तेर्व्याख्यायामिः, परमस्तानुयायिभिश्च (तत्त्वसद्ब्रह्मकारादिभिः सौमतेः)

बृहद्गीतातः समुद्भूता इति, पट्टनां भवत्यभ्यूहः । तत्र तत्र व्याख्यात्रोरेनयो-

र्भवति मूयान् मतभेदः । उक्तं च तन्ग्रहस्यारम्भे —

भिषं क्वचित्कुत्रचिदप्यमितं

“विरुद्धमेकत्र तथाऽविरुद्धम् ।

तन्त्रद्वयं चापि

इति । तं च भेदमवसरे दर्शयिष्यामः, येनास्याः काशिकाया विशेषोऽप्यव-

गम्येत । तत्र प्राभाकरमतानुयायिनः शालिकानाथप्रसृतयो निबन्धकाराः ।

भाट्टमतानुयायिनो भट्टोब्बेकमुचरितमिश्रपार्थसारथिमिश्रप्रसृतयो बहवः ।

येषां कृतयोऽद्याप्यध्ययनाध्यापनसरणौ प्रकाशन्ते ।

तेनानेनाचार्येण भट्टकमारिलेन विरचिता संप्रभाष्यव्याख्या वार्त्तिक-

मिति प्रथते । इदं च वार्त्तिकरूपं स्मर्यते —

उक्तानुक्तदुरुक्तानां चिन्ता यत्र प्रवर्तते ।

तं ग्रन्थं वार्त्तिकं प्राहुर्वार्त्तिकज्ञा मनीषिणः ॥

इति । वार्त्तिकं चेदमंशतः श्लोकवार्त्तिकमित्यंशतस्तन्त्रवार्त्तिकमित्यंशतः

दुपटीकेति च संज्ञायते । तत्र प्रथमाध्यायप्रथमपादव्याख्यायाः श्लोक-

वार्त्तिकमिति, प्रथमाध्यायद्वितीयपादव्याख्यातः तृतीयाध्यायव्याख्यां यावत्

तन्त्रवार्त्तिकमिति, तदुपरितनव्याख्यायाः दुपटीकेति प्रवर्तते व्यपदेशभेदः ।

तस्यास्य श्लोकवार्त्तिकस्यैका उब्बेकविरचिता तात्पर्यटीकानाम्नी

व्याख्या, अपरा च मुचरितमिश्रविरचिता काशिकाख्या, इतरा च पार्थ-

सारथिमिश्रविरचिता न्यायरत्नाकराख्या । निर्देशकमात्रासां पौर्वापर्यम् ।

सौमतदर्शनप्रतिष्ठापनैकपरस्य तत्त्वसद्ब्रह्माख्यस्य वादग्रन्थस्य व्याख्याता क-

मलशीलतास्यामेव व्याख्यायां स्वतःप्राभाष्यपरीक्षायाम् — ‘उब्बेकस्तानह’

While commenting on this *Vārttika* Sucaritamīśra observes :

‘किं नामावेवोच्यते—दृष्टः श्रुतः कल्पनामन्तरेण नोपपद्यते इति । का पुन-
रस्यानुपपत्तिः, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृष्टमपि प्रमाणान्तरविरोधात् यत् प्रति-
हन्यते सानुपपत्तिः । दृष्टो हि गृहे चैवामावोऽमावेन । आनुमानिकी च तस्य जीयतः
कथितत्वात् । सा अनिर्धारितदेशविशेषतया गृहमपि व्याप्नोति । सोऽयमभावानु-
मानयोर्विरोधोऽनुपपत्तिराख्यायते । संज्ञयोऽपि चात्र प्रमाणान्तरावप्रतिपात्तिरवान-
वस्थितोभयभानपक्षलक्षणः । अयवायमन्यवसाय एवैकस्मिन् बुद्धिमुपसंहर्तुं युक्ति-
विरोधादनापनुयतः । अतो नेहान्यतरदुपादातुं हातुं वा शक्यं प्रमाणावाविरोधात् ।
तदिह सद्दृष्टे प्रमाणिकोऽनुमानस्य विषयं कल्पयति—बहिरस्तीति, न हिंस्यादिति
सामान्यशास्त्रस्येव विहितवर्जितां हिंसाम् । एवं सोमयमुपपादितं भवति अमावोऽ-
नुमानं चेति । सर्वत्र चैवमेव दर्शयितव्यम् । (Page 160 below.)

The non-existence of the person concerned in the house is known by *anupalabdhi* or *abhāva pramāṇa*, while his existence in some place is inferred since he is known to live. The conflict between the two *pramāṇas*—*abhāva* and *anumāna* is to be explained as that between a *viśeṣa-śāstra* and a *sāmānya-śāstra* and not as between two particulars like ‘इदं रजतम्’ and ‘नेदं रजतम्’ in which one is sublated by the other. Just as the scope of the *sāmānya-śāstra*—‘न हिंस्यात्सर्वा भूतानि’ is restricted in the light of the particular injunction of the *Ātuhimsā*, the scope of *anumāna* is restricted in the light of the *abhāvapramāṇa*, so that the person who is not in his house should still be living in a particular place outside, since he lives.

Arthāpatti based on other *pramāṇas*.

This *arthāpattipramāṇa* is based on all other *pramāṇas*. That which is based on *pratyakṣa* is illustrated in the *Vārttika*.—तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञातादग्नाद्हननश्चता । यदेः । (*ibid*, *Arthā*. Verse 3.) The presumption of the existence in fire of a *takti* to burn (दहनश्चता), without which the perception of burning cannot be satisfactorily explained. That which

युक्तमित्याह — तदनेनेति' इत्यनेन वाक्येनावगम्यते । तस्मात् काशिकायां निरस्यमानं व्याख्यानान्तरं, सर्व्वेकाचार्य्योणामेवेति तिसृषु व्याख्यासु प्राथम्यं तात्पर्य्यटीकायाः, ततः पश्चात्तत्वं काशिकायाः, ततोऽपि पश्चात्तत्वं न्याय-
रत्नाकरस्येति सुनिश्चितोऽय पौर्वापर्य्यक्रमः ।

प्रसङ्गादिह किञ्चिदुच्यते — परव्याख्याने योऽयमाक्षेपः सुचरित-
सिद्धान्तम् — “नचान्वयस्यानुमानाद्भवे युक्तिः शाब्दे वक्ष्यते” इति, स च
‘युक्तिः शाब्दे हि वक्ष्यते इति वचनं अत्र च युक्तिरपोहनिराकरणपर्व्वणि,
वक्ष्यते’ इति व्याचक्षाणैः पार्थसारथिमिश्रैर्दूरीकृतः । तथा चापोहनिराकरण-
पर्व्वणि वार्त्तिकम् —

‘नचान्वयविनिर्मुक्तो प्रवृत्तिर्लिङ्गशब्दयोः ।

ताभ्यां च न विनापोहो न चासाधारणेऽन्वयः ॥

न चादर्शनमात्रेण ताभ्यां प्रत्यायनं भवेत् ।’

इति । व्याख्यात चैतत्पार्थसारथिमिश्रैः — ‘शब्दलिङ्गयोश्चान्वयाधीना प्रवृत्तिः,
‘नचान्वयग्रहणमसाधारणेन सम्भवति । तस्मात्तद्विषयत्वात् । अदृष्टे शब्दये
विपक्षवत् सपक्षेऽप्यदृष्टौ लिङ्गशब्दौ कथमिव साध्यं प्रतिपादयेताम्’ ।
इति । अनेन चान्वयस्यानुमानाद्भवे समर्थितं भवति । सर्व्वेकाचार्य्यस्तु ‘युक्तिः
शाब्देऽभिधास्यते’ इति प्रतीकग्रहणपूर्व्वकं न व्याख्यातम् । परन्तु असाधारणेऽ-
पि भावादिति भाववर्णनमुक्ततो व्याख्यातम् । अपोहवादस्य शब्द-
प्रमाणनिरूपणतः उपमानप्रमाणादिनिरूपणैः मुद्गुरं व्यवहितस्यापि शब्दार्थ-
विचारप्रकरणान्तर्गततया शब्दत्वमक्षतमेवेति अपोहनिराकरणपर्व्वणीति व्याख्यानं
युक्तं नाम ।

सुचरितमिश्रास्तु — शाब्दे इत्यस्य प्रमाणविभागनिरूपणान्तर्गत-
शब्दपरिच्छेदपरत्वमभिप्रेत्य ‘न चान्वयस्य शाब्दे युक्तिर्वक्ष्यते’ इति परव्या-
ख्याने दोषमुद्गावयन्ति । सहन्ते च स्वयं युक्तिशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्याग-
क्रेताम् । तेषां केयं व्याख्या — ‘युक्तिः शोभः सम्बन्धः अन्वयः’ इत्यनर्था-
न्तरम् । नान्वयोऽङ्गमिति यावत्’ इति । । योजितश्च युक्तिशब्दः पूर्व्वेण,
आहतश्च एतावता नञ्जनमिति पाठः । अभ्युपगम्य च तावता नञ्जन-
त्वमिति पाठं विवक्षितार्थे क्लेशेन निर्व्वहन्ति । नचान्वयस्यानङ्गत्वमित्यादौ

The utility of श्रुतार्थपक्षि for the interpretation of the Vedic texts is further elucidated in the *Varttika*, thus :—

स्मृत्या श्रुतिर्या पोरिकल्प्यतेऽस्मिन्
 लिङ्गादिमिथ्या विनियोजिका च ।
 फलादिभिर्यत्परिपूर्णं च
 सम्यग्ब्रह्म सत्यं न कश्चिदस्ति ॥

(*ibid* , *Arthā* verse 87)

The authoritativeness of the vidhi passage* in the *Smritis* of Manu and other great Ācāryas enjoining *asṭakā* and other *śraddhās* is explained by *śrutārthapatti* that they are based on—*smṛtirūḍhyas* and not on the ordinary statements of men which may or may not be valid. The *linga*—the capacity of a *mantra* to convey a particular sense becomes a *pramāṇa* on *angāṅga* on the basis of *śrutārthapatti*. The *mantra*—*महिर्देवसदनं दामि*—which explains the cutting of *barhis* in the *Darsapurnamāsa* sacrifice will be of no use unless we take it as an accessory of *barhirlavana* in the sacrifice, and this cannot be made out by *lingapramāṇa* unless we take for granted a *śruti* अथवा स-अणं एषनं कर्त्तव्यम्—i. e., this *mantra* should be utilised as an accessory of *barhirlavana* in this sacrifice. The presumption of a *śruti* without which the *lingapramāṇa* cannot explain the *angāṅga* *bhāṭa* is the result of *śrutārthapatti*. The supplying of the word expressing a *phala* (fruit) in those *codanās* without *phalaśruti* is again made possible by *śrutārthapatti*. The *codanās* like 'विधित्वा यजेत' which enjoin sacrifices like *Yajur* cannot convey a complete sense unless they are related to words expressing reward. Hence the presumption that these sacrifices are related to a *phala* like *starga* which is desired by all alike. In all these instances it is not possible to speak of the existence of *tyāgi* between the *gamaka* and the *gamiya*. So the question does not arise that *anurūpa* can work in all instances of *arṥhāpatti*.

तामनिरस्य शब्दान्तरसमुदाहनं वार्तिकशेषस्य तत्परिहरणपरत्वा व्याख्यानं
चेत्याद्यतिविलम्बम् । तस्मादिह पार्थसारथिमिश्राणां व्यास्यैव स्वरसगतिरिति ॥

अयमन्यते चास्याः कामिकायाः — मार्तरुमट्टशिव्यमट्टोन्मेकविर-
णितवार्तिकव्याख्यानत इव प्रभाकराक्षेप्यशालिकनाथविरचितटीकाव्याख्या-
नतोऽप्यनन्तरकालिकत्वम् । दृश्यते हि कामिकायामनुमानव्याख्याने द्विती-
यश्लोकाव्याख्यानवसरे शालिकनाथोक्तैर्निरसनम् — ‘पूर्वपक्षस्थितेन पार्थि-
ककृता ‘गम्यमानं न विशेष्यते’ इति यदुक्तं तदेव दुर्लभलब्धमिव मन्वानै-
कैश्चित् यस्मिन्मिलितुपेक्षणीयमेव । मिद्धान्ते हि गम्यमानाया एव व्यक्तेर्गोप्य-
गाव शुद्धा गौरिति च विमक्त्या शब्दान्तरेण च विशेषण भाविष्यति ।
मद्या प्रोक्षन्तीति च । आह च—

अतरेस्तिस्वनास्तिः नदि कश्चिद्विवक्षति ।

नित्यत्वाद्दक्षमाणाया व्यक्तेस्ते दि विशेषणे ॥ इति ।

(काशिका. अनु. पु. ४)

अत्र कैश्चिद्वाचितमिति हि शालिकनाथमभिप्रेत्योच्यते । यदिदमाह शालि-
कनाथो प्रलुब्धमलानान्या टीकाव्याख्याया अनुमानरक्षणविकारे —
‘मा भूदेकदेशस्य ज्ञातसम्बन्धशब्देन निर्देशः, ज्ञातः सम्बन्धो येन पुरुषे-
णेति पुरुषो विशेष्यताम् । अत्रैव सम्बन्धो भवति । ज्ञातसम्बन्धस्य पुरु-
षस्य बुद्धिरिति । न चानुपात्तान्यपदार्थता दोषः । बुद्धिसम्बन्धेनैव
योद्गुरुपस्यापनात् । तदपि न सम्भवति । गम्यमानार्थस्य विशेषणादर्शनात् ।
यदाहुर्वार्तिककारमिश्राः ।

गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् ।

शब्दान्तरेर्विगक्त्या वा श्रुतोऽयं ज्वलतीतिवत् ॥ इतीति ।

श्रुती पञ्चिकासमेता [अ० १ पा० १ अ० ५ प० ११]

इदमेव तु तद्वचनम्, यत् पूर्वपक्षस्थितेन वार्तिककृता ‘गम्यमान
न विशेष्यते’ इति यदुक्तमित्यर्थतोऽनूदितम् ।

निरूपितमेतावता तिसृणां व्याख्याना पार्थसारथ्यं तद्वद्वान्यपर्यालोचनार्थं,
येन व्याख्यातृणां समयाविशेषो गम्येत । व्याख्यास्वेतासु तिसृ-

The object which cannot be cognised with the help of five other *pramāṇas* is cognised by *abhāvapramāṇa*. The first five are known as *bhāvapramāṇas* in the sense that they are helpful to cognise positive entities while the sixth is known as *abhāvapramāṇa* in that it produces a cognition presenting *abhāva* which is also accepted as a *vastu*. That both *abhāvas*—the *pramāṇa* and the *prameya*—are different from the *bhāvapramāṇas* and *bhāvaprameyas* is explained in *Vārttika* in syllogistic forms :

“अभावस्तद्वत्त्वात्वाप्यत्वसादेव निश्चये ।

प्रमाणानामभावो हि प्रमेयावामभाववत् ॥

अभावोऽपि प्रमाणेन स्वानुरूपेण धीयते ।

प्रमेयत्वाद्यथा भावस्तस्माद्भावात्मकाप्युच्यते ॥”

(*ibid.*, *Abhāva*. verses 54, 55).

The utility of *abhāvapramāṇa* in the interpretation of the Vedic texts is thus explained by the *Vārttikakāra* :

“कर्मणि सर्वाणि ऋतेस्तमस्ते

सर्वैर्यथावच्च यद्वक्तव्यम् ।

न सङ्गताग्नीह परस्परं हि

वाङ्मं तदेतत्प्रमाणं कर्तव्यम् ॥

(*ibid.*, *Abhāva*. verse 56).

To explain that the fruit of one sacrifice is not produced by another, that one *pradhāna* sacrifice is not an accessory of another and that two accessories of a *pradhāna* sacrifice are not accessories of each other requires the aid of *abhāvapramāṇa*.

Sambhava and Aitiḥya—not separate pramāṇas.

Only six *pramāṇas* are recognised by the *Vrttikāra* and the *Bhāṣyakāra*. The two other *pramāṇas*—*sambhava* and *aitiḥya*—are placed under *anumāna* and *āgama* respectively, though they are recognised by some Ācāryas as separate *pramāṇas*. The *Vārttikakāra* observes :—

“इह भवति कदाचि सम्प्रदाया वदन्ता-

मतिरिदुष्यतावास्तानुमानादभिधा ।

एषु षट्स्वर्थभेदेष्वन्तिमे पक्षे व्याख्यातुरादर इति तात्पर्यटीकातः
काशिकातश्च विज्ञायते ।

प्रभाकरस्तु मन्यते— अध्यापनविधिप्रयोज्योऽयमध्ययनविधिः ।
अध्यापनविधिस्तु — अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयति, तमध्यापयति ;

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥

इति च । उपनीयाध्यापनेनाचार्यकं भावयेदिति तु विध्यर्थः । अध्ययनमुप-
कारकमाचार्यकनिर्णयस्य । उपनीयाध्यापनात् हि आचार्यो भवति । अध्य-
यनमन्तरा च नाध्यापनं सम्भवति । तस्मादध्ययनमध्यापनार्थमिति स्थितम् ।
अध्यापनार्थस्याध्ययनस्य नार्थज्ञानार्थता घटेत् । अन्यार्थस्यान्यार्थता हि
नोपपद्यते । तस्मादविवक्षितार्थतया अध्ययनस्यानारम्भणीयो धर्मविचार इति
शङ्कायां सूत्रमिदं प्रवर्तते—अथातो धर्मनिज्ञासेति । आचार्यकरणविधिप्रयोज्य-
त्वेऽप्यध्ययनविधेः न तज्जिप्पतिमात्रमस्य प्रयोजनम्, बहिरङ्गत्वात् । कर्तु-
गामित्वादान्तरङ्गतास्यार्थज्ञानमेवास्य मुख्यं प्रयोजनमतपोऽयम् । न चैकम्योम-
पार्थक्यानुपपत्तिः । एकः शाब्दः अपरश्चार्थ इत्यविरोधात् । अधीयमानस्य स्वा-
ध्यायस्य नैसर्गिकमर्थावबोधनसामर्थ्यं तु न विहन्यते । अतश्च मन्यते—भाष-
वको 'मदर्थमिदमध्ययनमिति । तस्माद् वेदाध्ययनानन्तरम् अत एव हेतोर्ध-
र्मविचारः कार्य इति सौत्रः सिद्धान्त इति । माप्यं न्याचक्षणं 'लोके'
इत्यादिभाष्यं सौत्रयोरन्यतः शब्दयोरलौकिकार्थज्ञाननिवर्तनपरतया व्याचष्टे ।
तथा च टीका— लोके इत्यादिभाष्यस्याथात इत्यास्मिन् पदद्वयेऽलौकिकार्था-
शङ्कानिवृत्तिः प्रयोजनम् । कुत एतत् ? स्वाध्यायाध्ययनविधेरविवक्षितार्थ-
स्वनिराकरणात् । कथं पुनरविवक्षाशङ्का ? स्वाध्यायाध्ययनविधेरपिरानव-
णात्, आचार्यकरणविधिप्रयोज्यत्वात् इत्यादि ॥

तदिदं मूलमन्त्रं गङ्गोन्वेकः 'अथातो धर्मनिज्ञातासूत्रमापमिदं कृतम्'
इति चार्त्तिकमवतारयन् निरुपयति 'नाप्यध्ययनविधिप्रयुक्तत्वेन' इत्यादिना
ग्रन्थेन । (तात्पर्यटीका. पु. ४.) सुचरितमिथैरपि प्रातिज्ञासूत्रे 'विरोधो युग-
पत्प्राप्ते'रिति चार्त्तिकं न्याचक्षणैर्विस्तरशो निरस्तम् ।

their fruit, namely, cows, when they are performed by the sacrificer. It may also be said that under *codanāsūtra*, it is the Bhāṣyakāra who has raised and met this objection; but here the Sūtrakāra himself raises the objection in reference to all *codanās* that they all are invalid since the sacrifices enjoined by *codanās* do not produce their fruit when they are performed. Moreover, there are many Vedic passages which speak of things that we know cannot occur and they cannot therefore be valid — दृष्टविद्वद्मपि किञ्चिद्वैदिकं वचनं— 'स एष यहायुधी यजमानोऽजसा स्वर्गं लोकं याति' इति । So it is concluded that all *codanās* both of *aikikaphala* and *amuṣmikaphala* are not authoritative on *dharma*— "तत्समान्यादमिहोत्रचो-
दनास्यप्यनाश्रयः ।"

Vṛttikāra's interpretation of the autpattikasūtra.

This objection is met by the *autpattikasūtra* and it further establishes the authoritativeness of *codanā* on *dharma*, as explained by the *codanāsūtra*. In this connection it speaks of the eternal relation between *śabda* and *artha*— "वैतथ्यसिद्धिस्तु वाच्यद्वयार्थेन सम्बन्धः". Both *śabda* and *artha* are eternal and so their relation is eternal. Since the Vedas are self-revelations free from all personal elements, they can be accepted as self-valid authorities on *dharma*. So what is explained by the Vedas is also to be accepted as eternal truth. The relation between *śabda* and *artha* is nothing but *vācya-vācakaśabdācca*—the relation that subsists between the expressing element and the expressed element; and so long as these two remain so, so long does their relation remain. It is on the basis of this eternal relation between the two eternal elements—*śabda* and *artha*—that the Vṛttikāra establishes that the Vedas form the self-valid (स्वतः प्रमाणम्) and independent (अनपेक्षम्) authority on DHARMA.

श्रेयो हि पुरुषमीतिः सा द्रव्यगुणकर्मभिः ।

चोदनालक्षणेः साध्या तस्मात्तेष्वेव धर्मता ॥

अन्यसाध्यमहद्वैव यागादीननुतिष्ठतः ।

धार्मिकत्वसमाख्यानं तद्योगादिति गम्यते ॥ इति ।

(सं. वा. Vol. I. Page १५७)

अन्यथा — अपूर्वं धर्म इति वदता धर्माख्यः कथनात्मागतो गुण-
विशेषो नैपायिकेनेवाभ्युपगतो भवति । यागादिना धर्मेण स्वर्गे जननीये
द्वारतया अपूर्वं श्रुतार्थापत्तिगम्यमभ्युपगच्छतोऽपि तं शक्तिविशेषादनतिरिक्तं
वदतो भट्टकुमारिलस्य मते शक्यत्वाख्ये गुणेऽन्तर्भावः स्वीकृतो भवति ।
अभ्युपगम्यते च सर्वसिद्धेय कारणे शक्तिरुमाभ्यामपि, सा पदार्थान्तरमिति
प्राभाकराः, गुणविशेष इति तु श्रीमारिलाः । प्रतिपाद्यते चापूर्वस्य
शक्तिरूपता तन्त्रचार्मिके—

कर्मभ्यः प्राग्योग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा ।

योग्यता शास्त्रभ्या या परा सापूर्वमिष्यते ॥

श्रुतार्थापत्तिरेवैका प्रमाणं तस्य वेप्यते ।

धर्मेकदेशभावाच्च स्वार्थेऽप्यागम एव नः ॥

शक्तिभिः सर्वभावानां व्यवहारानुपातिता ।

तेनान्यदेतकालेऽपि रूपे ताभिः स सिध्यति ॥

लौकिकं चापि यत् कर्म फले फलान्तराद्भूतौ ।

तत्रापि शक्तिरेवास्ते न त्वपूर्वमिहेष्यते ॥ इति ।

(तन्त्रया० अ० २ पा० १ अ० २)

वेदान्तप्रामाण्यं समर्थयद्विबेदे कलङ्कसम्भावना परिहरणीया, सा
चानाष्टोत्तरितत्त्वलक्षणा, अनाप्तानुत्तरितत्वेन तां परिहरन्तो मीमांसकाः
अपौरुषेयतां प्रसाधयन्ति वेदानां । तत्र—वेदानामपौरुषेयत्वे निमित्तं भवति
कार्यपरत्वमिति प्राभाकराः । न, पूर्वपरत्वोपेक्षादित्यं निमित्तमिति भाट्टाः ।
प्राभाकराणामयमाशयः —

अदृष्टपूर्वापूर्वाख्यकार्यान्वयबोधिनः ।

॥ ६० ॥

उपोद्घातः ।

चोदनालक्षणार्थानां श्रेयःसाधनता यैया ।

उपास्यहे देवतां तामेकां नानात्मना स्थिताम् ॥

यत्संस्पृष्टावर्धकामौ पुरुषार्थत्वमश्नुतः ।

प्रथमः पुरुषार्थेषु स धर्मः श्रेयसेऽस्तु नः ॥

इह जगति जातमात्रस्य प्राणिन सुखे रागो दुःखे द्वेषश्च नैसर्गिको नाम । ततश्च सत्साधनेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती च । साधनावगतिश्च तच्चद्वस्तुप्रकाशन-समर्थैस्तैरिन्द्रियैः, तदेकोपजीव्यया च सम्भावनया । साधारणमेतत्तिरश्चां तत्सधर्मणां भानुषाणां च । त इव तेऽपि हि इदं दृष्टमुपधावन्तीदं नः प्रिय-मिदं नः प्रियमिति । यदेयमहग्रहो विग्रहणस्वभावात् प्राणैर्धियमाणात् शिरः-पाणिषादलक्षणाद् भूतसङ्घाताद्यान्यं तस्याप्यान्तरमुपसर्पति । आत्मानमविज्ञान-तामहमर्थे भ्राम्यतां नैसर्गिकरामद्वेषाभ्यामभिमूतानामेषा न जातु श्रेयसेऽवसरः ।

ये पुनरधिकारप्राप्तेन शास्त्रविलोचनेन शरीरेन्द्रियमनःप्राणेभ्यो व्यति-रिक्तमात्मानमहमर्थमवबुध्य, अत्रबुध्य च पुनर्भव, स्पृहयन्तः श्रेयसे, चोदना-लक्षणार्थेषु प्रवर्तन्ते, न तेषां स्वात्वनर्थोपनिपातस्यावसरः । श्रेयसि तत्साधने तदधिकारिणि पुरुषे च शास्त्रमेव प्रमाणम् । तच्च शास्त्रमनादिनिधनमपौरुषेयं वेदाख्यं शब्दतत्त्वम् । तद्व्रतया चान्येष्वपि शिक्षादिषु शास्त्रशब्दप्रवृत्तिः । पुंसां वेदितव्यं श्रेयः श्रेयस्साधनं चानेन वेद्यत इति वेद उच्यते । अर्धलुब्धैरि-न्द्रियैरितस्ततः समाकृष्यमाणमपथे प्रसर्पन्तं पुरुषमिदं कुरु, इदं मा कुर्विति शास्त्रीत्यतः शास्त्रमित्युच्यते । श्रेयश्च भवति द्वेषा, परमपरं चेति । तत्र परमात्यन्तिकदुःखोपरमलक्षणं यतिःश्रेयसमुच्यते । अपर तु संसरतोऽस्य पुरुषस्य मने भवे इहामुत्र चाम्युदयः—समुद्गतिः । तदिदमपरं परं च श्रेयः कमात् ससाधनं वेदवेदान्तयोः प्रतिपाद्यते ।

तत्र च श्रेयसे विधीयन्ते विविधानि साधनानि यथाधितारं यथाधयो-जनम् । निर्वायमानायां धर्म उच्यते । स्वगृहगतानुल्बमुरनरादिनानायोगि-भेदानिमोनेऽस्मिन् वासनापक्षिणे मरणे संसरता पुरुषेपाधश्च्युतिभवाद्

ननु सर्गादावादिवक्षा अभ्युपगन्तव्यः, स एवास्य कर्ता, तत्कथमकर्तृकता,
हन्त भोः सर्गादिं वयं नाभ्युपगच्छामः, यथैवेदानीमध्ययनपरम्परा गुर्वध्य-
यनपूर्विका, सदैव तथा प्रचलति । नास्य प्रवाहस्योपरमः । इयमेव प्रवाहतो
नित्यता, पदक्रमनियमे चास्वातन्त्र्यादपौरुषेयता । इति ।

वेदप्रामाण्यसमर्थने प्ररुद्धोऽयमेयाममिनिवेशः सुदूरमेनानपकर्षति ।
येदेते श्रूयमाणानपि सर्गपल्लवौ प्रतिपिच्य वेदप्रामाण्य संरक्षितुं प्रयतन्ते ।

या नाम जगतः सर्गो मा नाम प्रलयस्तथा ।

नित्यं च वेदाध्ययनप्रवाहः प्रचलत्तपि ॥

मिथ्यार्थवेदाध्ययनप्रवाहः स्यादयं न किम् ।

अनाप्तानुक्तता वेदे, पर्यवस्यत्यनुक्तता ।

तथा च वेदे प्रामाण्य निश्चेतु नैव शक्यते ॥

सर्गस्थितिप्रलयकर्तुः सर्वज्ञस्य परमेश्वरस्यावधीरणेन वेदस्यपौरुषेयत्वसमर्थने
संरम्भः प्रमाणसरक्षणश्रद्धातिरेककृत इति ईश्वरवादिभिः सोढव्यं नाम ।
यस्त्वयमपौरुषेयत्वनिर्वहणप्रकारो वेदान्तिनाम् — सर्गाद्यकाले परमेश्वरः पूर्व-
पूर्वसिद्धवेदानुपूर्वीसम्मानानुपूर्वीकं वेदं विरचितवान्, न तु तद्विजातीयं वेदम् ।
सजातीयोच्चारणनिरपेक्षो (स्वतन्त्रो)च्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वं भारतादीनाम् ।
वेदस्य तु पूर्वपूर्वसजातीयोच्चारणसापेक्षोच्चारणविषयत्वादपौरुषेयत्वम्, इति ।

ईश्वरं श्रद्धधानेभ्यः पक्षस्त्वेव तु रोचते ।

यस्तर्कशरयान्ते वेदवादिजिगीषया ॥

तं प्रति मत्ववस्थाने युक्तो युक्तिशरग्रहः ।

कुतार्थिकशराभातात् सेयं संरक्षिता त्रयी ॥

कामधेनुरिवास्माकं काक्षितार्थाय कल्पते ।

अपरं चेदमस्मिन् सूत्रे विचारपदम्—

प्रमाणं चोदना धर्मे स्वतस्त्वस्याः प्रमाणता ।

प्रमाणानां च सर्वेषां प्रामाण्यं स्वत एव तु ॥

अभ्यामन्नाशानुक्ताया नाप्रामाण्यस्य कारणम् ।

तस्यास्य मीमांसाद्यास्य पूर्वमीमांसैति यो व्यवहारः ॥ शारीरक-
मीमांसापेक्ष्य भवति केषाञ्चित् ।

अनयोरेकशास्त्रत्वं पूर्वं कैश्चित्समर्थ्यते ।

निरस्यते परैरेतत् कथमप्यस्तु किं तत् ॥

पूर्वोत्तरविभागोऽयं शास्त्रयोरनयोर्द्वयोः ।

असत्यपि च शास्त्रैक्ये स्यादेवान्यनिमित्तक ॥

कर्तृकर्मक्रियाभेदवासनावासितोत्तमानाम् ।

श्रेयसे चोद्यते योऽर्थः स पूर्वस्मिन् विचार्यते ॥

धर्मादन्यदधर्माद्यदन्यदस्मात्कृताकृतात् ।

अन्यद् भूताद्य मव्याद्यदुत्तरस्मिन् विचार्यते ॥

ब्रह्मर्षिण ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।

इति भावयता पुंसां कर्म ज्ञाने समाप्यते ॥

अपसराम् प्रासज्जिह्वादस्मात् । अस्या द्वादशलक्षण्या मीमांसायाः श्वरहरामिनां
विरचितं भाष्यमध्ययनाध्यापनाविना सर्वतो लब्धप्रचारमतिगम्भीरमर्थतः शब्द-
तत्त्व सकललुप्तं सेव्यं वरीवर्ति । उभयोरप्यनयोर्मीमांसयोर्भगवतोपधर्पेण
विरचिता वृत्तिरथ नात्रैव केवलं विख्यायते । यस्यास्य वृत्तिकारस्य मतमनूयते
भाष्येऽस्मिन् । द्वावस्य व्याख्यातारौ भट्टकुमारिलः प्रभाकरमिश्रश्चेति ।
विशेषतः प्रभासापदं भवति भट्टकुमारिलः ।

ताभागताभिर्गीर्णामि प्रजामात्रे विमुञ्चति ।

क्षणमप्रापसद्वादेस्तत्त्ववादे निदूषिते ॥

धर्माभासे नृम्भमाणे विलुप्ते वैदिके विधौ ।

श्रुतेर्जीवातुरेकोऽयमभूत् भट्टकुमारिलः ॥

निरस्य येन दिद्नागकीर्त्यादीनां कुतर्कितम् ।

रक्षिता धर्ममीमांसा सेयं नि श्रेयसावहा ॥

इति । द्वयोरनयोर्गुरुशिष्यभावप्रथा च महती प्रवर्तते । व्याख्याग्रन्थेषु च तत्र
तत्र 'आचार्या भट्टाचार्या' इति गौरवितो निर्देशः कुमारिले प्रवर्तते । गुरुव
इति च प्रभाकरमिश्रे ।

वृहती लक्ष्मीति टीकाद्वयं प्रभाकरमिश्रेण व्यरच्यत, तयोष्टीकयो-
रक्षुमिला, दीपाशिखेति क्रमात् व्यास्ये शालिकनारथेन व्यरच्येताम् ।

इत्यादिना । आपाततो गृह्यमाणान् पश्चाद् विचार्यवधार्यमाण एव षड्
श्रेयान् । नहि वाक्यगतिः स्वरसवादिनीत्येतावतानुपपन्नोऽर्थ उपादेये
भवेत् । काशिकायां व्याख्यातं चेत्तद् विस्तरतः । उन्वेकस्त्वाद् — अत्र
भाष्यं स्वरसतः श्रेयनादिवारणमर्थपदप्रयोजनमवबोधयद् विचारयतामौदासी-
न्यस्य पात्रमिति । तथाहि तात्पर्यटीकायाम् — “तस्यानर्थत्वप्रतिपादनपरं
‘श्रेयो’ वज्र इपुः, इत्येवमादिभाष्यमुपेक्षणीयम् । तदुक्तम् —

गुरोरप्यवल्लिप्तस्य कार्याकार्यमज्ञानतः ।

उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥” इति ।

(स्रो. चां. तात्पर्यटीका. पु. १०८)

ज्ञानं स्वयंप्रकाशमिति गुरुः प्रभाकरः, नेत्याचार्यः । तत्र प्रभाकरा-
णामयमाशयः — अर्थानवभासयत् ज्ञानं स्वात्मानमपि स्वयमेवावभासयति,
यथा दीपो घटादीन् प्रकाशयन् स्वात्मानं स्वयं प्रकाशयति । अवभासश्च व्य-
वहारयोग्यतालक्षणः, जातोऽपि घटो यावन्न ज्ञानपथमुपयाति तावन्न व्यवहार-
गोचरो भवति, ज्ञानं तु जातमात्रं व्यवहारपथमुपेत्येव, अत एव ज्ञानं स्वा-
त्मानं स्वाश्रयं चाहमर्थमर्थं च घटादिकं गोचरयदेव ज्ञायते । अत एव
ज्ञातमात्रे घटे घटमहं जानामीति त्रितयावगाहोत्प्लेखो भवति इति ।

भाट्टानां तु ज्ञानम्, अर्थमवभासयतीत्येतावता स्वात्मानमपि स्वयम-
वभासयतीति न साम्प्रतम् ।

अङ्गुल्यम्रं यथात्मानं नात्मना स्पृष्टुमर्हति ।

स्वांशेन ज्ञानमप्येवं नात्मानं ज्ञातुमर्हति ॥

किन्तु ज्ञानेन भवति योऽर्थस्य घटादेः प्रकाशः स प्राकट्यापरनाम ज्ञानेन
घटेऽर्थे जायमानः कश्चिद् गुणविशेषः, तस्य कार्यस्यान्यथानुपपत्तितः अर्थोपपत्ति-
प्रमाणेन ज्ञानं गृह्यते । न चान्यप्रकाशकेन स्वप्रकाशो स्वसजातीयसंप्रत्यक्षेण न
भाष्यमिति नियमः, परप्रकाशकं लिङ्गं स्वसिद्धौ भवति लिङ्गान्तरसापेक्षमिति ।
परैः सौगतीरम्युपगतं सपूयैः स्वीकृतं संनिहितैर्वेदान्तिभिरपि स्वीकृतं न
सहते मट्टाचार्यः ॥

साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति प्रभाकराः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण प्रमाणं
प्रत्यक्षमिति भाट्टाः । तत्प्रभाकरा मन्यन्ते; सर्वसंवेदीनामिवात्मस्वात्मानांशयोः

इत्यादिना चञ्चेकमतमनुद्य निरस्यति । निरस्यमानध्यायं पक्षः श्लोक-
वार्तिकटीकायामुच्चेककृतौ समुपलभ्यते । तस्मात् तात्पर्यटीका तत्त्वसङ्ग्रह-
पञ्चिकातः प्राक्तनीति निष्पन्नम् । समयश्च कमलशीलस्य कैस्ताप्तमशतकस्य
पूर्वो भागः, भट्टकुमारिलस्य समयः कैस्ताप्तमशतकस्य पूर्वो भागः । ततश्च
विज्ञायते तात्पर्यटीकायाः चञ्चेककृतेः समयः कैस्ताप्तमशतकस्योत्तरो
विभाग इति । उच्चेकइचायं भट्टकुमारिलशिष्यः । अयमेव च भवभूति-
रिति विमर्शकैर्मिर्णांतचरम् । इत्थं च तिसृषु व्याख्यासु तात्पर्यटीकैव
प्राथमिकीति व्यक्तमेतत् । किञ्च, काशिकायामनुमानपरिच्छेदे—

साधनं यद्यपीष्टोऽत्र व्यतिरेकोऽनुमां प्रति ।

तावता न ह्यनङ्गत्वं युक्तिः शाब्देऽभिधास्यते ॥

इत्येतच्छ्लोकव्याख्यानापसरे ‘तावता न ह्यनङ्गत्वमन्ययस्येत्यध्याहृत्य अत्रैवायं
युक्तिः शाब्दे बध्यते’ इति व्याचक्षते, तेषामश्रुतान्वयाध्याहार एवोपाह्वयः ।
‘गं चान्ययस्य युक्तिः शाब्देऽभिधास्यते’ इति यत् परव्याख्यानं निरस्तम्,
तेन व्याख्यानेन चञ्चेकाचार्यस्य वा पार्थसारथिमिश्राणां वा व्याख्यानेन
भाव्यम् । व्याख्यातं च तथैव ताभ्याम् —

उच्चेकाचार्याणामियं व्याख्या — ‘यद्यपि विपक्षव्यतिरेकस्याङ्गत्वं
तथापि नान्वयनिरपेक्षस्य, असाधारणेऽपि भावादित्यर्थः’ इति । (तात्पर्यटीका,
३३७) ।

पार्थसारथिमिश्राणामियं व्याख्या — ‘यद्यप्येवं व्यतिरेक एवानुमानाङ्गं
शाक्यानामिष्टम्, तथाप्यन्वयोऽनुमानेऽङ्गमेव, न तस्यानङ्गत्वं शक्यते वक्तुम् ।
अत्र च युक्तिरपोहनिराकरणपर्यणि बध्यते’ इति (न्यापरत्नाकरे ३८८,
चौत्सान्वासीरीम्) ॥

व्याख्याद्वयेऽपि ‘तावता न ह्यनङ्गत्वमन्ययस्य’ इत्येव वाक्ययोजना
अभिप्रेता भवति ।

तदेव व्याख्यानं सुचरितमिथैरर्थतोऽनूद्य निरस्यते । तत्र पार्थसारथि-
मिश्राणां सुचरितमिथैरर्थतोऽर्थाचीनत्वं शास्त्रदीपिकान्याख्यायां मयूरा-
मालिकायां समुपलभ्यमानेन ‘सुचरितमिथमन्तं वार्तिककारामममत्तत्वात् न

१. तावच्छब्दे १२ पदे । २. तात्पर्यटीकायां ५४ पदे । ३. तत्र-
वदप्रस्तावनायां ।

इत्यादिना । आपाततो गृह्यमाणान् पश्चाद् विचार्यवधार्यमाण एव षड्
श्रेयान् । नहि वाक्यगतिः स्वरसवादिनीत्येतावतानुपपन्नोऽर्थ उपादेये
भवेत् । काशिकायां व्याख्यातं चेत्तद् विस्तरतः । उन्वेकस्त्वाद् — अत्र
भाष्यं स्वरसतः श्रेयनादिवारणमर्थपदप्रयोजनमवबोधयद् विचारयतामौदासी-
न्यस्य पात्रमिति । तथाहि तात्पर्यटीकायाम् — “तस्यानर्थत्वप्रतिपादनपरं
‘श्रेयो’ वज्र इपुः, इत्येवमादिभाष्यमुपेक्षणीयम् । तदुक्तम् —

गुरोरप्यवल्लिप्तस्य कार्याकार्यमज्ञानतः ।

उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥” इति ।

(स्रो. चां. तात्पर्यटीका. पु. १०८)

ज्ञानं स्वयंप्रकाशमिति गुरुः प्रभाकरः, नेत्याचार्यः । तत्र प्रभाकरा-
णामयमाशयः — अर्थानवभासयत् ज्ञानं स्वात्मानमपि स्वयमेवावभासयति,
यथा दीपो घटादीन् प्रकाशयन् स्वात्मानं स्वयं प्रकाशयति । अवभासश्च व्य-
वहारयोग्यतालक्षणः, जातोऽपि घटो यावन्न ज्ञानपथमुपयाति तावन्न व्यवहार-
गोचरो भवति, ज्ञानं तु जातमात्रं व्यवहारपथमुपेत्येव, अत एव ज्ञानं स्वा-
त्मानं स्वाश्रयं चाहमर्थमर्थं च घटादिकं गोचरयदेव ज्ञायते । अत एव
ज्ञातमात्रे घटे घटमहं जानामीति त्रितयावगाहोत्प्लेखो भवति इति ।

भाट्टानां तु ज्ञानम्, अर्थमवभासयतीत्येतावता स्वात्मानमपि स्वयम-
वभासयतीति न साम्प्रतम् ।

अङ्गुल्यम्रं यथात्मानं नात्मना स्पृष्टुमर्हति ।

स्वांशेन ज्ञानमप्येवं नात्मानं ज्ञातुमर्हति ॥

किन्तु ज्ञानेन भवति योऽर्थस्य घटादेः प्रकाशः स प्राकट्यापरनाम ज्ञानेन
घटेऽर्थे जायमानः कश्चिद् गुणविशेषः, तस्य कार्यस्यान्यथानुपपत्तितः अर्थोपपत्ति-
प्रमाणेन ज्ञानं गृह्यते । न चान्यप्रकाशकेन स्वप्रकाशो स्वसजातीयसंप्रत्यक्षेण न
भाज्यमिति नियमः, परप्रकाशकं लिङ्गं स्वसिद्धौ भवति लिङ्गान्तरसापेक्षमिति ।
परैः सौगतीरम्युपगतं सपूयैः स्वीकृतं संनिहितैर्वेदान्तिभिरपि स्वीकृतं न
सहते मट्टाचार्यः ॥

साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति प्रभाकराः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण प्रमाणं
प्रत्यक्षमिति भाट्टाः । तत्प्रभाकरा मन्यन्ते; सर्वसंवेदीनामिवात्मस्वात्मानशयोः

योजनातो युक्तिशब्दस्य प्रसिद्धार्थपरित्यागो नातिक्षतये इति ते मन्यन्ते । व्याचक्षते च 'शब्दे हि वक्ष्यते' इति वार्तिकशेषम् — शब्दे अनुमानाद् भित्ते प्रतीत्युत्तरकालमाविर्नी युक्तिरनङ्गमिति वक्ष्यते । यथा वक्ष्यति —

नाङ्गमर्थधियामेषा भवेदन्वयकरूपना । (श्लो० १३ पु० १२३)

इति । अनुमाने तु सर्वत्रैवान्वयः प्रतीत्यङ्गमितीत्यन्तेन । अत्र किञ्चित् पर्यालोचनीयम् । अयं तु श्लोको यः शब्दस्यानुमानेऽन्तर्भाववादस्तन्निरसनप्रकरणे वर्तते । तत्र प्रतिपाद्यमानार्थसारस्त्वयम् — अनुमानाङ्गतया इष्यमाणस्य अन्वयस्य व्यतिरेकस्य चासम्भवेन शब्दस्य नानुमानेऽन्तर्भावो घटते इति । तत्र प्रथममन्वयो निरस्यते, धूमवद्गोरिव शब्दार्थयोर्न घटतेऽन्वयः, तौ हि भिन्नदेशस्थौ । गवादिशब्दस्य तदर्थभूतगोत्वादिजातेश्च विभुत्वपक्षे गवादि-शब्दैर्लिङ्गैरश्वदीनामप्यर्थानां प्रस्थायन स्यात्, न च शब्दधियः अर्थधियश्चान्वयः सम्भवति, व्यभिचारात् । अव्युत्पन्नस्य शब्दं शृण्वतोऽपि हि नार्थधीः । तथा अर्थे पश्यतोऽपि न शब्दधीः । अथ व्युत्पन्नमपेक्ष्य भवेत्यनयोरन्वय इति चेत्, तर्ह्यन्य एव शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽभ्युपगन्तव्यः, तत एव चार्थप्रत्ययात् ॥

‘नाङ्गमर्थधियामेषा भवेदन्वयकरूपना ।’

एषा — सम्बन्धग्रहणसमनन्तरं सम्भाव्यमानान्वयकरूपना अर्थप्रतीतावस्यां नाङ्गं भवितुमर्हति । सम्बन्धग्रहादेवार्थप्रत्ययासिद्धेः । तस्मादन्वयनिरपेक्षं जायमानेयमर्थधीर्नानुमानम् । अथ व्यतिरेकाङ्गकतया (व्यतिरेकव्याप्यङ्गकतया) अर्थधीरियमनुमानं भवेदित्यपि न । न ह्यनवगतेऽर्थे तज्ज्ञानेन विना शब्दज्ञानं न भवतीति व्यतिरेकः दाक्ष्यतेऽवगन्तुम् । अवगतत्वेदर्थः, किं व्यतिरेकाश्रयणेनेति । तदेवं प्रकरणाद्ये स्थिते 'नाङ्गमर्थधियामेषा भवेदन्वयकरूपना' इत्यतः अनुमाने ॥ सर्वत्रैवान्वयः प्रतीत्यङ्गमित्ययमर्थः कथमिव लभ्यते । अस्तु वा कथमप्यसिद्धर्थेऽस्याहायः 'साधनं यद्यपीष्टोऽत्र व्यतिरेकोऽनुमां प्रति तावदान्वयस्य नानङ्गत्वम्' इत्यसिद्धं व्यतिरेकमात्रस्यानुमानाङ्गत्वादनिरसनपरे श्लोके कोऽयमनेनार्थेन लाभः । व्यतिरेकमात्रेण साध्ये सिध्यति किमन्वयकरूपनेति तु शङ्का सपदि समुन्मिषति । परेषां चेयमेव । सा हि निरसनीया ।

चोदनासूत्रे उदमाक्षेपभाष्यम् — 'नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना
यया लौकिक वचनम् — 'नवास्तीरे पञ्चफलयानि सन्तीति, तत् तथ्यमपि
भवति वितयमपि भवतीति' । इदं परिहारभाष्यम् उच्यते । विप्रतिपि-
द्धमिदमभिधीयते । ब्रवीति च वितथं चेति' इत्यादि । वार्त्तिककारस्तादिद-
मुभयं 'नित्यत्वादेरसिद्धत्वात्' इत्यादिना व्याचष्टे । टीकाकारस्तु अनेन
सूत्रेण कार्यं एवार्थं वेदस्य प्रामाण्यं प्रसाधयन् इमे आक्षेपपरिहारभाष्यं प्रका-
रान्तरेण व्याचष्टे — 'नन्वतथाभूतमर्थं ब्रूयाच्चोदना' इति शब्दस्यार्थसं-
स्पर्शितां वदन् प्रतिज्ञादोषमाह इत्यादिना ।

अत्र काशिकाकारः, तदेतत् 'नित्यत्वादे'रिति वार्त्तिकमवतारयन्
टीकाकारवर्णितावाक्षेपपरिहारभाष्याशयौ विस्तरेणानूद्य निरस्यति ।

तदेतच्चोदनासूत्रभाष्यं प्रकारान्तरेण व्याचक्षाणेन प्रभाकरेण कार्य-
विप्रत्ययार्थं, लौकिकस्य वैदिकस्य वा वाक्यस्य कार्येऽर्थे एव प्रामाण्यम्,
तदन्वित एव च पदानां व्युत्पत्तिः, अन्वितमेवाभिधत्ते पदं, नानन्वितम्,
वेदे विध्यर्थः कार्यमपूर्वम् । स एव वेदार्थः । तस्मिन्नेव कार्ये वेदानां
प्रामाण्यम्, न सिद्धेऽर्थे । इत्येष रिलेप कौमारिल्लात् ज्ञाप्यते । मण्डनमि-
श्रेर्ब्रह्मनिर्दोषिद्वे ब्रह्मणि वदान्तानां प्रामाण्यं समर्थयद्भिः कार्येऽर्थे एव वेदस्य
प्रामाण्यामेत्येतन्निरस्तम् । शालिकुणायस्तु मण्डनमिश्रोक्तमपि निरस्यन्
प्रयस्यति टीकाव्याख्यायाम् । पार्थिवारथिमिश्रैः शास्त्रदीपिकायां न्याय-
रत्नमालायां च पराभिमतं कार्यमन्विताभिधानं च विस्तरतो निरस्तम् । कार्य-
स्यापूर्वस्यैव धर्मत्ववादश्च न भाष्यस्मारस्यमन्वेति । तथा च भाष्यम् — उच्यते ।
य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते । कथमवगम्यते ? यो हि याग-
मनुतिष्ठति स धार्मिक इति समाचक्षते । यश्च यस्य कर्ता स तेन व्यपदि-
श्यते — यया पाचक्रे लावक इति, तेन यः पुरुष निःश्रेयसेन संयुनक्ति स
धर्मशब्देनोच्यते । न केवलं लोके वेदेऽपि । 'यज्ञेन यज्ञमयवन्त देवा,
तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्ती-
ति । उक्तं च वार्त्तिके —

धर्म इत्युपसद्धार्ये यत् श्रेयस्करभाषणम् ।

प्रौढा विस्तृता गभीरशब्दसन्दर्भा गहनानेकार्थसम्भृता तत्र तत्र विपक्षनि-
रसने विशेषतो व्यापृता शास्त्रेऽस्मिन् निष्णातानां हृदयङ्गमा विशिष्यते
व्याख्यानतरतः । पार्थसारथिभिर्भैर्विरचिता न्यायरत्नाकरारूपा व्याख्या
नातिविस्तृता नातिसंक्षिप्ता शब्दतोऽर्थतश्च सरलगम्भीरा निगूढानर्थान्
सुखेनावगमयन्ती विदुषामाह्लादाय कल्पते । शास्त्रदीपिकायां न्यायरत्न-
मालायां भाट्टनयप्रतिष्ठानैकान्ताया प्राभाकरमतनिरसनं कौमारिलनयसम-
र्थनं च विशेषतः कृतम् । असदृशं सर्वशास्त्रवैदुष्यमेषां तत्र प्रकाशते । न्याय-
रत्नाकरेऽपि तत्र तत्र विशेषस्ततोऽवगन्तव्य इति ज्ञाप्यते । तात्पर्यटीका,
नातिकठिना नातिसरला अनातिविस्तृता । तिसृष्वप्यासु क्वचित् क्वचित् व्या-
ख्यान्तरेऽनुक्तविषया निरूप्यन्ते । योजनाभेदाश्च सन्ति ॥

एकमेव भाष्य व्याचक्षाणयोर्महृकृमारिलप्रभाकरयोर्मतर्मदस्तत्र तत्र
भूयान् वर्तते । दिग्भात्रेण दर्शयामः — आरम्भ एवान्वयोरयं भाष्यभेदः,
स यथा वार्त्तिककारो मन्यते, 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्ययनविधिर्न केवलं
वेदाध्ययनमात्रे विश्राम्यति, अर्थज्ञानार्थत्वादध्ययनस्य, अर्थात्तेन स्वाध्या-
येनार्थं भाषयेदिति हि वाक्यार्थः । इदमेवाध्ययनविधिव्याख्यमवलम्ब्य भग-
वान् जैमिनिः 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति सूत्रं व्यरचयत् । प्रतिक्षिप्यते
चानेन सूत्रेण विश्रजिन्त्यायेनाध्ययनस्य स्वर्गार्थत्वसिद्ध्या वेदाध्ययनमात्रेण
तन्निष्पत्तेस्तदर्थविचारलक्षणा धर्मजिज्ञासा अनारम्भणीयेति पूर्णपक्षः ।
द्वयार्थो ह्यध्ययनविधिरयम्, प्रयोजनवदर्थावबोधी क्षयं स्वाध्यायः । अनेन
चाथसूत्रेण शास्त्रस्य विषयप्रयोजने दर्शिते भवत इति । तथा च वार्त्तिकम्—

अथातो धर्मजिज्ञासासूत्रमाद्यमिदं कृतम् ।

धर्माख्यं विषयं वक्तुं मीमांसायाः प्रयोजनम् ॥ इति ।

अथ भाष्यं व्याचक्षाणश्चेदमाह —

नेक इत्यादिभाष्यस्य षडर्थान् सम्प्रचक्ष्महे ।

भाष्यकारानुसारेण प्रयुक्तस्यादितः पृथक् ॥

सर्वव्याख्यामुपालम्भं प्रत्याख्यानं तथापरे ।

परिसह्यवास्तुती केचिदथशब्दस्य दूषणम् ॥ इति ।

अभाष्यनुभवत्वात् प्रामाण्यमव्याहतमिति । आह च टीकाकारः —
 अनुभवविदोक्तो महान् प्रमादः, किं पूर्वदृष्टस्यानुभवो न भवति । अनु-
 तिक्ष नः प्रमाणम् । अन्या च स्मृतिरन्योऽनुभवः । ... सिद्धं चानुमाना-
 दिषु प्रमाणत्वमनुमतेः" इति (बृहती. पु. १०२) । माहानां पुनरयमाशयः —
 व्याप्तिज्ञानेन न धूमवत्सामान्ये वहिसंबन्धोऽवगम्यते, अपि तु महानसादि
 कतिपयस्थलेष्वेव धूमवत्सु न पर्वते, कचिदप्यनमौ धूमो नोपलब्ध इत्यतश्च
 भवत्यनुमानं प्रमाणम् । तथा च वार्तिकम् —

"साहित्ये मितदेशत्वात् प्रसिद्धे चाग्निधूमयोः ।
 न्यतिरेकस्य चासिद्धेर्गमकत्वं प्रकल्प्यते ॥"

(श्री. वा. Vol. III. page 173)

इति । धूमवत्सामान्यात्मना पर्वतस्य व्याप्तिज्ञानविषयत्वाम्बुपगमेऽपि न
 पर्वतत्वेन विशेषावधारणम् । काश्चिन्नया —

"असंनिकृष्टवाचा च ह्यमत्र बिहसितम् ।"
 इति श्लोकव्याख्यानावसरे प्रामाकरं मतमनूय निरस्तम् । (श्री. वा. Vol. III.
 Page 40).

"तत्तु द्विविधं प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धं सामान्यतो दृष्टसम्बन्धं च । तत्र
 प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धं यथा — धूमाकृतिदर्शनादग्न्याकृतिविज्ञानम् । सामा-
 न्यतो दृष्टसम्बन्धं यथा — देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिसुपलभ्या-
 दित्येऽपि गतिस्मरणम्" इति भाष्ये व्याचक्षणेन भट्टकुमारिलेन प्रथमम् —

"द्वैविध्यं नोपपन्नं तु यथैव ह्यग्निधूमयोः ।
 प्रत्यक्षदृष्टः सम्बन्धो गतिप्राप्त्योस्तथैव हि ॥"

(अनुमान श्लो० ११८)

इति भाष्यमाक्षिप्यते । कर्मणः प्रत्यक्षता चास्याभिमत भवति ।
 प्रमाकरस्तु कर्मणोऽनुमेयतामेव गम्यते, तथा चोक्तम् — "अदृष्टस्व-
 लक्षणविषयमनुमानमस्ति" क्रियादिषु, कथं पुनरदृष्टस्वलक्षणे सम्बन्धि-
 दर्शनम्?, उत्पत्तिमतः फलस्य दर्शनात्" इति । (बृहती Page 98). अनेन हि
 क्रियामात्रं स्वफलेन संयोगेनानुमीयत इति गम्यते । व्याख्याता शालिक-
 नाथोऽपि कर्मणो नित्यानुमेयतां प्रमाकरमिमाभिमतं समर्थयन् पराभिमतं
 प्रत्यक्षत्वं 'अत्रापरः परोत्कर्षव्यतीककल्पितान्तःकरणः' कर्मणः प्रत्यक्षतो

चोदनासूत्रे उदमाक्षेपभाष्यम् — 'नन्वतथाभूतमप्यर्थं ब्रूयाच्चोदना
यया लौकिक वचनम् — 'नवास्तीरे पञ्चफलयानि सन्तीति, तत् तथ्यमपि
भवति वितयमपि भवतीति' । इदं परिहारभाष्यम् उच्यते । विप्रतिपि-
द्धमिदमभिधीयते । ब्रवीति च वितथं चेति' इत्यादि । वार्त्तिककारस्तादिद-
मुभयं 'नित्यत्वादेरसिद्धत्वात्' इत्यादिना व्याचष्टे । टीकाकारस्तु अनेन
सूत्रेण कार्यं एवार्थं वेदस्य प्रामाण्यं प्रसाधयन् इमे आक्षेपपरिहारभाष्यं प्रका-
रान्तरेण व्याचष्टे — 'नन्वतथाभूतमर्थं ब्रूयाच्चोदना' इति शब्दस्यार्थसं-
स्पर्शितां वदन् प्रतिज्ञादोषमाह इत्यादिना ।

अत्र काशिकाकारः, तदेतत् 'नित्यत्वादे'रिति वार्त्तिकमवतारयन्
टीकाकारवर्णितावाक्षेपपरिहारभाष्याशयौ विस्तरेणानूद्य निरस्यति ।

तदेतच्चोदनासूत्रभाष्यं प्रकारान्तरेण व्याचक्षणेन प्रभाकरेण कार्य-
विप्रत्ययार्थं, लौकिकस्य वैदिकस्य वा वाक्यस्य कार्येऽर्थे एव प्रामाण्यम्,
तदन्वित एव च पदानां व्युत्पत्तिः, अन्वितमेवाभिधत्ते पदं, नानन्वितम्,
वेदे विध्यर्थः कार्यमपूर्वम् । स एव वेदार्थः । तस्मिन्नेव कार्ये वेदानां
प्रामाण्यम्, न सिद्धेऽर्थे । इत्येष रिलेप कौमारिल्लात् ज्ञाप्यते । मण्डनमि-
श्रेर्ब्रह्मनिर्दोषिद्धे ब्रह्मणि वदान्तानां प्रामाण्यं समर्थयद्भिः कार्येऽर्थे एव वेदस्य
प्रामाण्यामेत्येतन्निरस्तम् । शालिकरुनायस्तु मण्डनमिश्रोक्तमपि निरस्यन्
प्रयस्यति टीकाव्याख्यायाम् । पार्थिवारथिमिश्रैः शास्त्रदीपिकायां न्याय-
रत्नमालायां च पराभिमतं कार्यमन्विताभिधानं च विस्तरतो निरस्तम् । कार्य-
स्यापूर्वस्यैव धर्मत्ववादश्च न भाष्यस्मारस्यमन्वेति । तथा च भाष्यम् — उच्यते ।
य एव श्रेयस्करः स एव धर्मशब्देनोच्यते । कथमवगम्यते ? यो हि याग-
मनुतिष्ठति स धार्मिक इति समाचक्षते । यश्च यस्य कर्ता स तेन व्यपदि-
श्यते — यया पाचक्रे लावक इति, तेन यः पुरुष निःश्रेयसेन संयुज्जति स
धर्मशब्देनोच्यते । न केवलं लोके वेदेऽपि । 'यज्ञेन यज्ञमयवन्त देवा,
तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्' इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्ती-
ति । उक्तं च वार्त्तिके —

धर्म इत्युपसद्धार्ये यत् श्रेयस्कर्मभाषणम् ।

तत्र यल्लोकवाक्यस्य कथयेच्छब्दलक्षणम् ।

वेद व्याख्यातुकामस्य तत्रातीवोपयुज्यते ॥

यद्यु गामानयेत्यादिवाक्यस्य शाब्दलक्षणम् ।

तस्य नेहोपयोगोऽस्ति तस्माच्छास्त्रगतं कृतम् ॥

विशेषश्च न सामान्यमन्तरेणान्ति फलम् ।

तस्मात्तमप्युदाहृत्य सामान्यं लक्षयेत्सुखम् ॥”

(शब्द ७, ८, २०, ११)

इति । अयमाशयः — सत्यं लौकिकवेदिकवाक्योभयसाधारणं शब्द-
प्रमाणलक्षणं प्रमाणप्रकरणे वक्तव्यम् । इह तु वेदप्रामाण्यसमर्थनप्रकरणे
लौकिकवाक्यसाधारणेन लक्षणेन नोपयोग इति तदनुकिरिति । अनेन
महाचार्याणां लौकिकवाक्यानां शाब्दप्रामाण्यमभिमतमिति सिद्धम् ।

प्रमाणप्रमाणभूतं मन्यते — लोकिकानामाप्तवाक्यानामनुमानप्रमाणे
ऽन्तर्भावान्न तत्साधारणं लक्षणं भाष्यकारैरुक्तं, किन्तु वैदिकानामेव वाक्यानां
प्रमाणान्तरापरिच्छिन्नकार्थवद्वयवक्तृत्वात्तदसाधारणमेव शास्त्रलक्षणमुक्तं
मिति । उक्तं च बृहत्सं—‘अत एव तद्येत्यथित्यादित्युक्तम्, प्रत्ययितस्य
हि वचनमव्यभिचारि प्रमाणान्तरपूर्वकम्’ इति । तथा ऋजुविमलायाम् —
‘यत एव लिङ्गभूतं पौरुषेयं वाक्यं, अत एव प्रत्ययितस्य नियमेन प्रमाणा-
न्तरपूर्वकार्याभिषायिनो वचनं सत्यम्’ इति । चोदना २६-२७)
तथा — “अयमर्थः — पौरुषेयं वाक्यं लिङ्गभूतं प्रमाणान्तरोपस्थापनमुत्तेजार्थं
प्रतिपादयति । ततश्च निष्क्रामासोत्पद्यते ।” इति । (बृहदी १ शब्दप
१०६—१०७) । तथा अकरणपाश्चिकायां प्रथमे प्रकरणे चोक्तम्—‘तदेव
लौकिकाहचक्षोः लिङ्गभूतात् वक्तृज्ञानमनुमीयते, ततोऽर्थं निश्चित्य व्यवहार-
प्रवर्तते ।’ इति । अथ च निश्चितेऽर्थे निश्चितान्वयत्वात्तद्व्यवहारप्रवर्ततेति अर्थो,
जायते, किं तु तस्या दशायामनुवादकमेव । अत एव लौकिके वचने
न शाब्दं प्रमाणम् ।’ इति ।

समर्थते तु लौकिकवचनैरेवपि शाब्दप्रामाण्यं वार्तिककृता ॥

न हीष्टे पुरुष. कोऽपि द्रष्टुमर्थमतीन्द्रियम् ।
तादृक्कार्यपर वेद को ऽ निर्मातुमर्हति ॥

सूत्रिता चोदनासूत्रे कार्यार्थपरता श्रुतेः । इति ।

भाट्टानां तु —

ग्रन्थानां पौरुषेयाणां स्याता पूर्वापरत्वधी ।
न च वेदस्य तौ स्याता तस्मात्कालत्रयानुग ॥

तेन शून्यो न समय कालयोर्भूतमाविनो ।
तस्मादपौरुषेयत्व वेदानां ननु सुस्थितम् ॥

यत्पूर्वापरयो कोट्योः परे साधनमुच्यते ।
तन्निराकरण कृत्वा कृतार्था वेदवादिनः ॥

न सर्वस्यैकदा सर्गं न सर्वस्यैकदा रज्य
एतेन वेदशून्योऽपि कालोऽस्तीति निराकृतम् ।

अथ भाट्टपक्षः प्राभाकरपक्षनिरसनपूर्वक काशिकाया समर्थितः ।

(श्लो. वा Vol I Page ७१)

किञ्चिदिह विवेचयामः — वेदप्रामाण्यमसहमानान् सांगतान् प्रति-
वक्तुं प्रवृत्ता. केचित् आसत्तमपरमेश्वरमणीतत्वात् वेदमाप्तवचनकोट्यव-
न्तर्भाव्य वेदप्रामाण्य समर्थयन्ति । अनुमानेन परमेश्वरसमर्थनस्य दुर्घटता
पश्यन्त, विवादमस्ते वेदप्रामाण्ये वेदेनेश्वरसमर्थनस्य तुतरा दौर्घट्यं पश्यन्तो
मीमांसकाः प्राहुः — वाक्यदोषो हि वक्तृदोषायत नास्ति काश्चिदस्य
वेदस्य वक्ता, न हि भारतादाविहेह कमपि वक्ता स्मराम, यस्य पुनरप्रा-
माण्यसमर्थनोऽभिनिवेशस्तेन तु समर्थनीयम् — अनेन वेदो विरचितः, स
चानाप्त इति । अनाप्तोक्तत्वं नेति वदद्भिरस्माभिः. इमां किमपि नान्वेष्टव्यम्,
अनुपलभ्येव तु अनाप्तानुक्तता वदामः, यतोऽस्य वक्ता अनाप्तो न सिद्धः,
ततः सिद्ध वेदानां स्वतः प्रामाण्यमिति ॥

ननु वेदो वाक्यसमुदायविशेषलक्षणः, वाक्यस्याभाव्यात्तेन वक्तृतापेक्षेण
भाव्यम् । सत्यम् । आदिवक्ता नेत्येव ब्रूमः, येन तत्त्वानाप्तत्वाशङ्कया अप्रा-

प्तत्वेन वाक्यस्यैव कर्तृत्वात् अत्रापि कर्तृत्वपक्षविधिमिति विदोषः ।

गवयसादृश्यम्, अन्यच्च गवये^१ गोसादृश्यम्, गुणत्वादिकं तु तदेव तद्
धर्म्यन्तरे । गोत्वदेवेकत्वात् कर्णत्वादेरपि तदविशेषादेकत्वमेव^२ इति (ऋजु
पु. १०९) ।

अत्रैव परमत निरम्यता काशिकाकारेणोदमुच्यते — ‘तत्त्वान्ना
मादिना नेवमात्रयपारतन्त्र्यात् गुणान्तर्गतमेवास्मेयम्, न पञ्चमम्, अशौ
कित्वात् । जातिद्रव्यगुणत्रया पदार्था इति लोकसिद्धम् । अतोऽप्य
गुणस्य सतो गुणकर्णणोरनुपपन्न एष समवायः’ (पु १४५) इति । अत्रेद
माशङ्क्यते, प्राकट्य गुणविशेषमभ्युपगच्छता रूपादिषु गुणेषु तस्य समवाय
कथमिष्यते इति ।

‘अर्थापत्तिरपि दृष्ट श्रुतो वार्थाऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पना ।
यथा जीवतो देवदत्तस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पना । इति
भाष्यम् । नन्वनुमानमेवेदम्, अन्यथा नोपपद्यते इति शब्दान्तरेणोक्तिरिति
स्याद्यद्वा परिहरन् भाष्यमिदं व्याचष्टे टीकाकार — ‘कथमन्यथानुपपत्तिर्वा
यदि तावदम्यानेन विना सद्भावो नोपपद्यते इति, तदेव कार्यत कारणादुक्तं
अपन्यस्तम्, न प्रमाणान्तरम् । अतः प्रमाणान्तरं घृणतृष्णिकैव । सत्यम्,
यदि यथेन विना नोपपद्यते तदेवावगमक स्यात्, इह तु यतोपपद्यते तद
यगम्यते । किं चात्र नापपद्यते^३, जीवतो गृहाभावदर्शनादयत्राभावो नोप
पद्यते । तत किं ? नात्राभावस्य गम्यता, कस्य तर्हि^४, भावस्य । ननु
दर्शयति । अग्रन्यज्ञो देवानां प्रिय प्रमाणमित्यर्थः^५
(दृहती पु ११०—११३) इति ।

व्याख्यात चैतच्छालिकनाथेन — ‘अत्रेदमाकृतम् — नात्र गृहा
भावदर्शनेन विना’ इत्यादिना (ऋजुवि पु ११२) ।

अथमाशय प्रभाकरमित्राणाम् — यदुक्तो गृह एव दृष्ट्यास्य गृहा
भावे दृष्टे तस्यासति बहिर्भावकल्पन दृष्टोऽप्य गृहाभावो जीवितस्यानुपपत्ति
मापादयन् तस्य बहिर्भाव कल्पयति । अनुपपत्तिश्चात्र सन्देहः^६ । सततं गृह
एव स्थित देवदत्त दृष्टवतो यदा गृहाभावदर्शनं भवति, तदा पूर्वावगतैर्
तस्य जीवो दृश्यगृहदर्शनाद् भवत्येव संशयः, स च संशया बहिर्भावक
ल्पनमापनोद्यते । सेयं कल्पना अर्थापत्तिरिति । उक्तं च शालिकरुणाथेन
,ऋजुविमलानाम् । “अत्र साका भवन्ति —

किञ्च —

स्वतः सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यमिति गम्यताम् ।
 नहि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन पार्यते ॥
 आत्मत्वमेव च भावानां कारणापेक्षता भवेत् ।
 लब्धात्मनां स्वकार्येषु प्रवृत्तिः स्वयमेव तु ॥
 यद्यथा वर्तते वस्तु तत्तथैवाप्यच्छताम् ।
 अवबुद्धं तदैवार्थतथात्व स्वत एव हि ॥
 बोधात्मनः प्रमाणस्य स्वभावोऽर्थावधारणम् ।
 तस्मादर्थतथात्वं तु स्वत एवावगम्यते ॥
 तदेव हि प्रमाणानां प्रामाण्यं किं ततोऽधिकम् ।
 अन्यमर्थं सन्निकृष्टमन्यथैवावगृह्यताम् ॥
 धर्मान्यथात्वं न तदा बुध्यते यत् प्रवर्तते ।
 पश्चाद्दोषपरिस्फूर्त्या शङ्क्यते त्वप्रमाणता ॥
 तस्मादेवान्यतो ब्राह्मणप्रामाण्यमिति स्थितम् ।

उक्तं च वार्तिके —

तस्माद् बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता ।

(चोदनासूत्रे ५३ श्लोकः)

अनूदितं च तन्त्ररहस्ये —

आत्मवाची स्वशब्दोऽयं स्वतो भाति प्रमाणता ।
 अर्थस्य च तथाभावः प्रामाण्यमिति गीयते ॥
 तस्मात् स्वतः प्रमाणत्वं सर्वत्रौत्सर्गिकं स्थितम् ।
 बाधकारणदुष्टत्वज्ञानाभ्यां तदपोक्षते ॥ इति
 आहुः प्रामाण्यवादेऽसिन् सौमताः परिपन्थिनः ।
 अप्रामाण्यं स्वतो भाति प्रामाण्यं परतस्त्विति ॥
 केचित् स्वतस्तदुभयं परतस्त्विति केचन ।
 भिक्षुपक्षप्रतिक्षेपे गूयान् वार्तिकवितारः ॥
 व्याख्यातश्च विशेषेण वादोऽयं व्यास्यगोर्हयोः ।
 पार्थसारथिभिश्चैस्तु परत्रापि प्रपञ्चितः ॥

रमात्रजन्या, संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं प्रमाणमिति तु प्रमाणसामान्यलक्षणं पर्यवसन्नम् ।

अथ धारावाहिकस्याप्यनुभवस्य प्रामाण्यमापत्तेः, को नेति ब्रूते, ननु गृहीतग्राहिणोऽपि प्रामाण्ये स्मृतेः प्रामाण्ये कः प्रद्वेषः । संस्कारजन्यत्वादिति चेत्, संस्कारेण वा जायतामन्येन वा, पूर्वगृहीताभाषिकं गृह्यते सैवम् । अनुभूतिस्त्वादेवावधिकार्थग्राहिणोऽपि प्रामाण्यम् । यत्तु धारावाहिकोऽस्य प्रामाण्यसंरक्षणाय कालकलमेदैरधिकार्थतावर्णनम्, तत्त्वनैन्द्रियक-
स्मैन्द्रियकत्वकल्पनादोषकल्पितमिति । उक्तं च शालिकनाथेन — 'एतेन ये कालतिरेकेण प्रामाण्यं धारावाहिकेष्वाहुः, ते निरस्त्याः' इति (अजु. ३. । १०३) तद्विदं प्रभाकरमतं (औत्पत्तिकसूत्रव्याख्याने) प्रमाणसामान्यलक्षण-
सिध्यञ्जकम् —

औत्पत्तिकगिरा दोषः कारणस्य निरस्यते ।

अवाधोऽन्वतिरेकेण स्वतस्तेन प्रमाणता ॥

सर्वस्यानुपलब्धेऽर्थे प्रामाण्यं स्मृतिरन्यथा ।

(श्लो वा Vol. २. प. ४)

इत्येतद्वार्तिकं न्यायशास्त्रैः सुचरितमिश्रैः विस्तरेण निरस्तम् । निरस्तं च शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिमिश्रैः ॥

एवं धर्मलक्षणेऽर्थपदग्रहणस्य प्रयोजनं श्वेनादेवार्णमिति प्रभाकराः । ब्रह्महत्यादेरधर्मस्य वारणमिति भट्टकुमारिलः । अत्र प्रभाकरो मन्यते — 'श्वेनेनाभिचरन् यजेत' इति श्वेनस्य चोदिततया चोदनालक्षणत्वेऽपि तस्य अनुवर्धहेतुतया न हिंस्यादिति नियेषसंस्पर्शस्य कलतः सम्भवाद् तस्य धर्मता मा प्रसजत्वित्यर्थपदग्रहणम् । भाष्यं चास्मिन्नेवार्थे स्वरसगीतकीर्तितम् ।

वार्तिककारस्तु भाष्यत आघाततः प्रतीयमानमिममर्थमाक्षिप्य सूत्र-
सचोदनाशब्दस्य प्रवर्तनानिवर्तनोभयपरतामाश्रित्य ब्रह्महत्यादावतिप्रसन्नया-
रणमर्थपदप्रयोजनमाचष्टे । उभयमिह चोदनयेत्यादिभाष्यं चानुकूलतया योजयति —

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा या शब्दश्रवणेन धीः ।

सा चोदनेति सामान्यं लक्षणं हृदये स्थितम् ॥

(चोदनासू. श्लो. २१०),

तस्यापि सानि कृष्टस्य अभावात् प्रमाणाभावः प्रमाणपञ्चकोभावः
प्रमाणमिति शुक्तमुक्तं भाष्यकृता । तथा च वार्तिकम् —

“प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्ताविवेकात् तत्राभावप्रमाणता ॥

न तावदिन्द्रियैरेषा नास्तीत्युत्पद्यते मतिः ।

भाषाशेनैव संयोगो योम्यत्वादिन्द्रियम्य हि ॥”

इति । (श्लो. वा अभावः १-१८) । केन प्रमाणपञ्चकानुपपत्तिर्या अभावे
प्रमाणमुच्यते ?

सारणोऽपरिणामो वा विज्ञानं वाच्यमस्तुति ।

(श्लो० वा० अभावः ११)

अथमाशयः — यदा चेतनोऽयमात्मा घटादि पश्यति, तदा तस्य
तत्तद्दर्शनरूपा परिणतिर्भवति, न चेतनावतानित्यतामसक्तः, चेतन्यस्वरूपानु-
च्छेदात् । विकृतिरपि न स्वरूपोच्छेदमावहति स्वर्णस्येव कुण्डलात्मना परि-
णतस्य । इदमात्मवादे व्यक्तीभविष्यति । यदा पुनर्दृश्यमपि घटादि दृश्य-
माने भूतले न दृश्यते तदा तस्याविधपरिणत्यभाव आत्मनः स्येन रूपेण
स्थितिः, अन्यवस्तुन — नास्तितात्त्व्यवस्तुनो वा ज्ञानं भवति, तयोरेक-
यथाविवक्षमभावे प्रमाणं भवतीति । तस्य प्रथमस्य प्रामाण्यविवक्षायां
मोक्षिताज्ञानं पञ्चम्, द्वितीये हानादिबुद्धिः कलम् ।

ये पुनः शाक्या अभावस्यावस्तुता मन्यन्ते ते वस्तुस्वभावानभिज्ञा ।
तस्मिन्नेव वस्तु सदसदात्मना भवति द्विरूपम् । स्वेन रूपेण सदात्मकं पररूपेण
चासदात्मकम् । यथा या स्वेन रूपेणास्तीति प्रतीत्यहम्, भवति स्वेन
रूपेण सत्ताधर्मकम्, नास्त्येति प्रतीतिर्ध्वमानतया अस्वात्मना त्वसत्ता-
धर्मकम् । एष द्विधे स्वेन रूपेण सवपि क्षीरात्मना तु नास्ति, क्षीरमध्वसा
भावलक्षणासत्ताधर्मकतात् । एष विभागमाणे वस्माच्छेदस्तुनः कश्चिदभावो
धर्मभूतः कथमवस्तुता यायात् । तथा च वार्तिकम् —

स्वरूपपररूपाभ्यां तिस्रः यदसदात्मके ।

वस्तुनि ज्ञायते कश्चिद्रूपं किञ्चित् कदाचन ॥ इति ।

(अभावः श्लो० १२)

प्रत्यक्षतैव, तदा तयोः स्फुटावभासात् । ऐन्द्रियकज्ञानेषु च वेदांशेऽपि ।
 विस्तिमात्रं विस्तिवेत्तुवेदांशत्रयावगाहोव । इत्थं, च स्मृत्यादेरपि विस्तिवेदंशयोः
 प्रत्यक्षत्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वस्य प्रत्यक्षलक्षणत्वे नोपपद्यते । साक्षात्प्रतीतिः
 प्रत्यक्षमित्येव प्रत्यक्षलक्षणं वाच्यम् । साक्षात्त्वं च विगदावभासलक्षणम्, यः
 परोक्षो न तस्य विगदावभासः, यस्त्वपरोक्षस्तस्य भवति विगदावभासः ।
 ज्ञानस्य स्वयंप्रकाशस्वाभाव्यात् ज्ञानं जायमानं विशदमेवावभासते । निराश्रयस्य
 तस्य प्रकाशो न भवतीत्यात्मापि तथैव विशदमेव भासते । स चाहं जानामीति
 ज्ञाने कर्तृतयोऽस्तिष्ठमान यस्तु वेदांशः, स यदा इदमा उल्लिख्यते तदा
 तदंशे ज्ञानस्यापरोक्ष्यम्; यदा तु स इत्युल्लिख्यते (स्मृत्यादौ) तदा तदंशे
 परोक्ष्यम् । तथा च सिद्धं ज्ञानमात्रस्यात्मांशे स्वात्मांशे च साक्षात्त्वमिति ।
 भाट्टास्तु—इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वस्यैव प्रत्यक्षलक्षणता सूत्रकृदभिमतम् । यद्यपि
 'सत्प्रयोगेनो पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्' इति सूत्रं धर्मे प्रत्यक्षस्य
 निमित्तताप्रतिषेधाय प्रवृत्तम्, न तु प्रत्यक्षलक्षणनिरूपणाय, अथापि तेन
 गम्यत एवेदमस्य लक्षणम् इति प्राहुः । व्याचष्टे च वार्तिककारः—

“सम्यग्धर्मे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः ।

प्रयोग इन्द्रियाणां च व्यापारोऽर्थेषु कथ्यते ॥

दुष्टत्वाच्छ्रुतिकार्यो गो धार्यते रजतक्षणात् ।

एवं सत्त्वनुवादत्वं लक्षणस्यापि सम्भवेत्” ॥

इति । (छो. वा. प्रत्यक्षसूत्रम्. ३८)

व्याख्यातं च काशिक्या 'एव चावयवव्याख्यायामाधीयमाणायां
 लोकसिद्धलक्षणानुवादेनाप्यनिमित्तत्वविधिर्न दुष्यतीति' (छो. वा. Vol. I
 Page २२२) पार्थसारथिगिर्यैस्तु शास्त्रदीपिकाया 'किं पुनराभासासङ्कीर्णं
 प्रत्यक्षलक्षणम्' इत्यादिना सूत्रारूढमिदमेव लक्षणं निरूप्यते । निरस्तश्च
 प्राभाकरः पक्षस्तत्र तत्र ।

प्रसज्जादिन्द्रियार्थसन्निकर्षे मत्तभेदमनयोर्निरूपयाम् — रूपग्रहणे
 चक्षुःसंयुक्तसमवायः सन्निकर्षः, तथा रसग्रहणे रसनेन्द्रियसंयुक्तसमवायः,
 गन्धग्रहणे घ्राणेन्द्रियसंयुक्तसमवायः, एव द्रव्यगतजातिग्रहणेऽपि । इति
 प्राभाकराः । इष्यते चैतैः समवायो नाम पदार्थः । भाट्टास्तु मन्यन्ते—

“चित्रावशुफलत्वादिविषयाश्चोदना मृषा ।

प्रत्यसाधधिकारेऽपि तैरर्थोत्पत्तिर्यतः ॥

न वा पशुफलं चित्रा स्वकाले तदज्ञानतः ॥

अत्र तावदसंवादो विशेषश्चोत्तरत्र तु ।

स्वर्गयानविरुद्धो हि भसीगावोऽत्र दृश्यते ॥

एवं सत्यमिहोत्रादिवाक्येष्वपि मृषार्थता ।

वेदवाक्यैकदेशत्वाच्चित्रादिवचनेष्विव ॥” इति ।

(श्री. वा. चित्रा०)

तथा शब्दार्थयोः सम्बन्धाक्षेपवादोऽपि “असम्भवेन शेषाणां संक्षेपः परिशिष्यते” इत्यादिना विस्तरेण वार्तिककारेण व्याख्यातः । सम्बन्धाक्षेप-
वादं व्याचक्षाणेः सुचरितमिश्रेः वैशेषिकैः पदार्थान्तरत्वेनाभ्युपगतो विशेषः
‘प्रसङ्गान्निरस्यते, (‘अस्ति हि केषांविद्दर्शनं नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषः’
इत्यादिना (पु. २३२)

अत्रैव सम्बन्धाक्षेपारम्भे “अपौरुषेयः शब्दस्वार्थेन सम्बन्धः” इत्यादि
माध्यं व्याचक्षाणष्टीकाकारः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरन्निताभिधानवादे
अद्वयमात्मनो व्यनक्ति, तथा च वाक्यम् — ‘ननु सर्व एवायं सूत्रार्थो विवृतः
(औत्पत्तिकसूत्रे एव) पुनरिहानुवितः (अनेन पौनरुक्त्यम्) । सत्यम् । वि-
शेषाभिधानाय । कः पुनरत्र विशेषोऽभिधीयते ? ननु च सम्बन्ध एव ना-
स्तीति पूर्वोक्तमाश्लिष्य पुनः समाधिः । ननु च वाक्यार्थोऽयमाश्लिषः
विषयानोपलम्भनत्वात् इति, पदविषयमौत्पत्तिकत्वं मन्यन्ते मीमांसकाः ।
किमनयानुपासितगुरुकथया विकल्पितया । यस्याद्धि यः प्रतीयते स
तत्सार्थः, न च केवलात् पदात् वृद्धव्यवहारे कस्यचिदर्थस्यावगतिर्दृष्टा, जन-
वगम्यमानस्य चार्थस्य केनचित् सम्बन्ध इति दुर्यचं वचः । कथं तर्हि प्रसि-
द्धिरियम् । अनुपासितगुरुत्वादित्युक्तम् । ‘तस्मादौत्पत्तिको वाक्यवाक्यार्थयोः
‘सम्बन्धः’ इति (इहती. पु. १३४) । व्याचष्टे चेदं शालिकनाथः — किम-
नयानुपासितगुरोः अगिहितान्वयनादिभ्यः कथं वा विकल्पितया । ...
अन्वितस्वार्थभिधानवर्णनं ध्युत्पत्तेः अर्गान्तरापेक्षत्वाच्चान्वयस्य ‘पदान्तरादते
तदनवगतेः पदान्तरापेक्षत्वे च सिद्धं वाक्यस्यैव प्रतिपादकत्वं न केवलस्य
पदस्य । ... अनुपासितगुरुत्वाद् भ्रान्तिमल्लेख्यम्’ (परिभा. पु. १३५)
इति । भ्रान्त्यस्य त्वभिहितान्वयवाद एव त्वभिमतः । स चान्यत्र द्रष्टव्यः ।

“सम्बन्धो व्याप्तिरिष्टात्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना ।

भूयोदर्शनगम्या च व्याप्तिः सामान्यधर्मयोः ॥”

(अनु. श्लोक. ४—१२.)

इति । प्राभाकरास्तु वदन्ति — महानसादौ वहिधूमौ सदचरितौ पश्यत
प्रथमदर्शन एव धूमस्य वह्निना सम्बन्धो गृहीतो भवति । भूयोदर्शनस्योप-
योगः सोपाधिकत्वशङ्कानिवारणमात्रमिति । उक्त चेदं तन्त्ररहस्ये —

‘अतः प्राथमिक प्रत्यक्षमेव धूमान्योः सम्बन्धनियमे प्रमाणम् । भूयो-
दर्शनेन पश्चात्तस्य निरुपाधिकत्वनिश्चयः’ इति ।

भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकता व्याचक्षणः सुचरितमित्रै — ‘कथं
पुनर्भूयोदर्शनगम्या व्याप्तिः, किं हि तत्र प्रत्येकमेव भूयासि दर्शनानि
प्रमाणम्, आहोस्वित् दर्शनसङ्घात, पूर्वदर्शनादितसस्कारसधिवमन्तिम
प्रमान्तरं वा’ इत्यादिना विकल्प्य निरस्य तत्तन्मतं प्राचीनानेकदर्शनजनित
संस्कारसहाये चरमे दर्शने चेत्तसि चकास्ति धूमस्य वह्निनियतस्वभावत्वं रत्न-
तत्त्वमिव परीक्षमाणस्य’ इति व्याख्यातम् । (श्लो. वा. Vol. III
page 12, 16) प्रसङ्गेऽस्मिन् ‘यस्तु वदति साहित्यमग्निधूमयोः सम्बन्धः ।
॥ च प्रथमतमधिगमसमय एव संविदितः, अनवच्छिन्नदेजकालश्चामिधूमयो-
संबन्धो भासते’ इत्यादिना अनौपाधिकस्य न व्यभिचाराशङ्का’ इत्यन्तेन
प्रत्येन काशिकाया प्राभाकरः पक्षोऽनूद्य ‘स वक्तव्यः’ इत्यादिना ‘सि-
ध्यती’त्यन्तेन निरस्तः (श्लो. वा. Vol III page 14 15) । अयं च
निरस्यमान पक्षः शालिकनाथकृताया प्रकरणपञ्चिकायां पञ्चमप्रकरणे ‘किं
पुनः संबन्धनियमावगमे प्रमाणम् अत्रोच्यते’ इत्यादिप्रत्येनोपपा-
दितः । तथा ऋजुविमलाया ‘अत्र प्रमाणमालपरिमलविमलमतयः प्रती-
कारमारमन्ते’ इत्यादिनोपपादितः ।

अयमपरोऽत्र विशेषः, प्राभाकरा अनुमानस्य व्याप्तिग्रहादनधिकार्य-
तया गृहीतग्राहित्वेऽपि अनुभवत्वाद्वारावाहिज्ञानस्येव प्रामाण्यं मन्यन्ते ।
भाट्टाः पुनरधिकार्यविषयतयैव प्रामाण्यमाचक्षते । अयमाशयः प्राभा-
कराणाम् — यो यो धूमवान् वह्निमानिति व्याप्तौ गृह्यमाणाया धूमव-
त्तामान्ये वह्निसंबन्धस्य ग्रहणात् पर्वतस्यापि सामान्यान्तर्गततया तत्रापि
वह्निसंबन्धो गृहीत एवेति नाधिकमनुमानेन ग्राह्यमस्तीत्यनुमानं

‘साक्षात्तमपि सम्बन्धो नात्मनो मद्दसाधनैः ।

तथापि लक्ष्म्या नरीन्द्रास्त्रे भवेत् ॥

प्रत्यक्षत्वं च वेदस्थं भाक्तमात्मनि कल्पितम् ।' इति ॥

(श्लो० वा० व्यात्मवाद १३)

ननु कोऽन्यः शरीरदाया नाम, न उपलभ्यते, तस्मात् व्यावृत्तमेव
यजमानः स्वयं त्येकं यतीति । ननु उपलभ्यमाने प्राणादिभिः, योऽसौ प्राणिति
प्राणानिति उच्यसिति निमित्तं च ।

^{११}बृहतीपञ्चिकाचाक्यैरन्वयं प्रापितौर्मिथः ।

संवादगैरपेक्षेण विपयाऽयं निरूप्यते ॥”

ननु शरीरमेव प्राणिति अपानिति । शरीरं नाम किमभिधेयं भवता । ननु
चातुर्मासिकः सञ्जातः । न तर्हि शरीरकार्याण्येतानि । यच्च भूतारम्भद्रव्यस-
म्भवाण्येतेतानि स्युः, तदा कार्यद्रव्यसमवायित्वाद् कारणद्रव्येऽपि तदावृत्तिः
स्मात् । कारणगुणपूर्वको हि कार्यद्रव्ये वैशेषिकगुणारम्भः । वैशेषिकगु-
णश्च बुद्ध्यादयः । नापि रूपादय इव परिरूपलभ्यन्ते बुद्धिसुखादयः ।
ननु भोः । सुखादयो यदि भूतधर्मा न, अथ कस्येमे । शब्दरामनः ।
ननु कुत एव सप्रत्ययः, सुखादिभ्योऽन्यस्तद्गानस्वीति, नहि सुखादि-
प्रत्याख्यानेन तस्य रूपमुपलभ्यते, पटादिप्रत्याख्यानेन केवलभूतरुमिव । ननु
गीतादिप्रत्याख्यानेन न तदाश्रयः पटो नाम कश्चिदुपलभ्यते । को ब्रूते
नीलो धर्मः पटस्येति, स एव तु सः । हन्त सौमत् पन्थानमनुमपिद्योऽस्ति ।
सौमतेन भूवैवेदमाक्षिप्यते । ननु कस्येमे सुखादयः, न कस्यचित् । न
हि यो य उपलभ्यते, तस्य तस्य सम्बन्धिना भाव्यभिति शक्यते वक्तुम् ।
तस्य सम्बन्धोऽप्युपलभ्यते सम्बन्धी च तस्यायं सम्बन्धीति गम्यते । न हि
चन्द्रमसमादित्वं गोपलभ्य सम्बन्धान्वेषणा भवति कस्यायमिति । यथाप्रदः
उपलभ्यमानं कस्यचित्तयः सम्बन्धीति । तर्हि ततः कश्चित्तस्यात्मनः
कस्यायमिति स्यादेव सम्बन्धान्वेषणा तस्याप्यन्यसम्बन्धिकरत्वेन तस्यापि
सम्बन्धान्वेषणया जनयस्या रागपतेत् । अथैकं करुणयित्वा तावत्येव विरं-
स्यसि, तर्हि विज्ञान एव विरन्तुमर्हति भवान् ।

ननु पत्रयेण सञ्चारणेन भाज्यम्, सुरादेः कार्यस्य कारणेऽनिश्चयः

५॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

माकांक्षेवमाह' इत्यादिनानूद्य निरस्यति (ऋजु. Page 98) ।
 काशिकाकारः पुनः सर्वमिदं निरस्य कर्मणः प्रत्यक्षता दृढयति । (अनु०
 १३८ श्लो. व्या) 'तत्तु द्विविधम्' इत्यादि माप्यग्रन्यस्याशयं त्वेवं वर्णयति
 भट्टकुमारिलः । तथा च वार्तिकम्—

"... .. तस्मादेवं प्रचक्षते ॥
 प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धं ययोरेव विशेष्यो ।
 गोमयेन्धनतज्जन्यविशेषादिमतिः कृता ॥
 तद्देशस्येन तेनैव गत्वा कालान्तरेऽपि तम् ।
 यद्वाऽभिर्वुध्यते तस्य पूर्वबोधात्पुनः पुनः ॥
 सन्दिग्धमानसद्भाववस्तुबोधात्प्रमाणता ।
 विशेषदृष्टमेतच्च लिखितं विन्ध्यवासिना ॥"

(अनुमा० १४०—१४३)

इति । अस्मिन्नेव प्रकरणे — ननु सामान्यं नाम नास्ति वस्तु, अथ कोऽयं
 विशेषतो दृष्टसम्बन्धं सामान्यतो दृष्टसम्बन्धमित्यनुमानाविभागः. इतीमां
 सौगताशङ्कां परिहरन्नाह भट्टाचार्यः —

"प्रत्यक्षाविषयत्वं च सामान्यस्य प्रसाधितम् ।
 वस्तुतः चात्र हेतुर्वा द्रवस्याप्यभिधीयते ॥"

(अनु. १४६)

इति । आकृतिः सामान्यं जातिरिति च पर्यायः । इष्यते चाचार्येण जाते-
 र्व्यक्तितो भेदोऽभेदश्च, गुरुणा तु भेद एव ।

"शास्त्रं शब्दविज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् ।"
 इति भाष्यम् ।

"प्रत्यक्षादिषु वक्तव्यं शब्दमात्रस्य लक्षणम् ।
 तदतिस्वरितेनेह किं शास्त्रादभिधीयते ॥"

(शब्द. श्लो० १.)

इत्यादिनाक्षिप्य समाधीयते —

"अपरीक्षाभिषेकापि लक्षणानि वदन्नयम् ।
 न स्वतन्त्रोपयोगित्वनिरपेक्षाणि अल्पानि ॥

शनयत इत्यादिना नास्तीत्यवगम्यते । एवमपि गुरोर्वाजायानमुपलभ्यते न
 चान्यस्मै शक्नोति दर्शयितुम् । अन्यस्य द्रष्टुं न पुरुष प्राप्ते दर्शनशक्त्यभा-
 वात् । सोऽयमन्य गुरुः स्वयमात्मानमुपलभते, न च पण्यमानम् । तेन सर्वं
 स्वप्ने स्वप्नात्मा आत्मानमुपलभमाना गन्त्ये । अथारिमन्त्रय ताराणम् —
 'शान्तायाः सन्नि किञ्चोतिरेवाय पुनः, आत्मज्योतिः समाह' इति ।
 गुरोर्वाजायानमुपलभ्यते इत्यत्रापि बाह्यणम् — 'अगृणो न वि गृह्यते' इति ।
 गुरोर्वाजायानमुपलभ्यते इत्येतदभिप्रायमेतत् । ननु तर्हि परेण परमनि कथमात्मोप-
 दिष्यते । एतमुपदिश्यते 'स एष नेति नेत्यात्मेति' । अथमाह्वय — असौ
 गुरुः इति न शक्यते निदर्शयितुम्, यत्तु परं पामरं पश्यति शरीरमेवेति,
 निषिध्यते तु नत्वायमात्मेति, यत्तन्त्र्यं प्राणम्, निषिध्यते च नाप-
 प्राण आत्मेति, त्रिदशैव यमात्मानमुपलभ्यते परे, न स आत्मेति च प्रनि-
 षिध्यते । एव भवति वक्ष्यनिषेधगुरोर्वाजायानमुपदेश इति ।

१ । एतैर्गुरोर्वाजायानमुपलभ्यते भुवोति ।

२ । मत्तावन्त्या साद्विगुण्य सिद्धमस्मद्विज्ञेति ॥

आचार्यैरात्मवादे शरीरेन्द्रियप्राणविज्ञानेभ्यो व्यतिरिक्तो नित्या ज्ञाता कर्ता
 मोक्षा विमुक्तहृत्प्रत्ययवैवा प्रतिशरीरं भिन्ना इत्यादिवाक्यैः विमर्शेण परपक्ष-
 निरसनपूर्वकं प्रसाध्य हृदमुदाहृतम् ।

इत्याह नाम्निग्निरागविष्युत्तत्वात्तता भाग्यवत्तु युनत्या ।

हृदयमेताद्विगुण्यं बोध प्रयाति वेदान्तविषाणेन ॥ इति ।

(नो म. आत्मवाद १४८)

अनेन वेदान्तविचारयोग्यकार्योपकारभावश्च गम्यते ॥

तत्र मृगान्तिरूपणीयं सारोऽसौ उक्तं । स चास्तेर भ्यक्त्वा
 'सिक्तस्याचरमागमप्रवाराणां सत्ते' अस्तत्तमापदमर्हतीति 'प्राप्तं च' अन्त्यापदं 'हृद-
 ता परिममाह्वये ॥

अथतु पञ्चनाभम् पञ्चजरेण च ।

ब्रह्मणोऽनुचयाज्ञातां यैर्ज्ञेयमाह्वयः ॥

एवमाह्वयः कृष्णमाचार्यः (भारतम्)

इदमुपमानप्रमाणलक्षणम् — पूर्वदृष्टे स्वर्यमाणार्थे दृश्यमानार्थ-
सादृश्यज्ञानमुपमानम् । दृष्टगोच्यत्वेने तत्सादृशादृष्टिकं गवयं पश्यतो यद्
भवति ज्ञानम् अनेन सादृशी सा गोरिति, तदिदमुपमानम् । प्रतीयमान
सादृश्यं किमिति विचारे सोगताभिमतमवस्तुत्वं तस्य निरस्पृशानार्यः
प्राह —

“सादृश्यस्यापि वस्तुत्वं न शक्यमपवाधितुम्
मूयोवयवसामान्ययोगे जात्यन्तरस्य तत् ॥”

(उपमान श्लो० १८)

इति । व्याख्यात चैतत् मुचरितमिथै — ‘भूयोऽभ्रवयवसामान्यं यो
जात्यन्तरस्य योगः, तत् सादृश्यम् । जात्यन्तरावयवसामान्यग्रहणमुपलक्ष-
णार्थम् । व्यक्तिसादृश्यमपि यमादिषु दृष्टमेव । एवमवयवसामान्यैर्विनापि
गुणकर्मादिसामान्ययोगेनापि सादृश्यं दृष्टमेव, यथा चित्रादिषु । ...
अतः सिद्धं जातिव्यवत्यन्तरावच्छिन्नानि गुणार्वावयवसामान्यानि सादृश्यम्’
इति (पु. १४५, १४६) ।

गुरु पुनराह—‘सादृश्यमिति हि सादृश्यम्’ इति । (शृङ्गती पु १०७)
प्राचष्टे च शालिक्रमाधः — ‘अस्यार्थः — सादृश्यमिति यत्र ज्ञानम्,
तत्सादृश्यम् । अस्ति चेद् ज्ञानम्, तन्निबन्धना न त्रिपयव्यवस्था, तेन
ज्ञानबलेन गुणादिव्यतिरिक्तं तदन्तर्निवेशि वा सादृश्यमभ्युपगमनीयम्’ इति
(पु. १०७) । इत्थं च सादृश्यस्यार्थान्तस्त्वममिमतामिति सिद्धम् । साद-
र्याख्य कोऽपि गुणविशेषो वेति च ।

निरस्यति च परमतं गुरुरनुपदम् — अत्र सामान्यमेव कैश्चित्
सादृश्यमुक्तम्, न तत्र सादृश्यम्, किं तर्हि ‘तदेव तत्, गोत्सादरेकत्वात्
(शृङ्गती. पु० १०९) । व्याख्यात चैतत् शालिक्रमाधेन — परमतमुपन्य-
स्यति — अत्र सामान्यमेव कैश्चित् सादृश्यमुक्तम्, सामान्यमेव गुणावयव
कर्मादिकं धर्मन्तरगतं जायमानं सादृश्यमुक्तम् —

‘सामान्यानि च भूयासि गुणावयवरन्ध्रणाम् ।

मित्रप्रधानसामान्यव्यक्तं सादृश्यमुच्यते ॥’

इति । तत्राह — न तत्र सादृश्यम्, सादृश्यं मित्रम् अन्यदेव हि मित्रं

समासघटकसम्बन्धशब्देन विवक्षितस्या-
र्थस्य निरूपणम्

(व्या) सम्बन्धनिरूपणग्रन्थावतरणम्

तत्र सोगतेरनुमानाद्गतया अभिमतस्य

कार्यकारणभावतादात्म्यान्यतरनिमित्तकस्य

लिङ्गलिङ्गिनोरविनाभावसम्बन्धस्योपपादनम् ।

रसाद्रूपानुमानस्थले सोगताभिमतस्या-

विनाभावनियामकस्यानुपपत्त्यागद्वा, एक-

सामग्र्यधीनत्वेन तत्सम्बन्धोपपादनम् ।

आशङ्कानिरसनमुखेन रूपरसयोरेक-

सामग्र्यधीनत्वस्थापनम्

रूपरसयोरेकसामग्र्यधीनत्वस्य कार्य-

कारणभावतादात्म्ययोरविनाभावनियामक-

त्वस्य च सोगताभिमतस्य निरसनम्

नियमस्यानुमानाद्गत्वे अनुपपत्त्या-

शङ्का

सम्बन्धतया विवक्षितस्य व्याख्यास्व-

सम्बन्धस्य सम्बन्धिद्वयसाधारण्येऽपि गम्य-

गमकभावे विशेषावधारणम्

विशेषावधारणे गमकोक्ति

द्वयोरपि भिद्यो व्याप्यव्यापकभावसम्भवेऽपि

व्याप्यतया गृहीतस्यैव गमकत्वनिरूपणम्

भिन्नदेशकालसम्बद्धयोरपि गम्यगमक-

भावोपपादनम्

सूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्रहापायताप्रतिष्ठा-

पदनम् । नानाव्यक्तिसाध्यहेतुकस्य हेतुव्य-

क्तिमाध्यहेतुकस्य गोर्गोसिंहगोर्गोसिंहस्य

११ ३३

८

६-८

६

११

७

७-८

८

९

९

१०-११

१०-११

११-१२

१२

“विना कल्पनयार्थेन नयतानुपपन्नताम् ।
 अर्थान्तरं कल्प्यते यत्तदर्थप्राप्तिगोचरः ॥
 . अभावेन गृहे भावो बहिः कल्पनया विना ।
 नयतानुपपन्नत्वं कल्प्यमानो बहिर्यथा ॥
 गम्यस्यानुपपन्नत्वमिह कल्पनया विना ।
 मानान्तरविरोधेन सन्देहापत्तिरक्षणम् ॥
 देशेन हि विनाभावो न कदाचन दृश्यते ।
 गृहाभावेन सिद्धोऽपि तेन सन्देहमृच्छति ॥
 तत्सन्देहव्युदासाय कल्पना या प्रवर्तते ।
 सन्देहापादकार्थदार्थोपत्तिरसौ स्मृता ॥” (पु. ११४)

इति । तदिव टीकाकारमतं सुचरितमिदं काशिकाया ‘प्रमाणपट्टके’त्यादि
 वार्तिकमन्वतारयन्नक्षरशोऽनूद्य निरस्यति । समर्थयति च तत्रैवार्थोपत्तेरनु-
 मानाद् भेदं वार्तिककारमतेन ।

‘अत्रैवार्थोपत्तिरक्षणे ‘दृष्टं श्रुतो वे’ति दर्शनश्रवणग्रहणयोरर्थभेदं
 भट्टाचार्यो मन्यते । गुरुस्त्वेकार्थताम् । तथा च टीका — ‘दर्शनश्रवणोप-
 न्यासः किं कारणान्तरव्युदासाय ? नेति वदाम्, उपलब्धोऽर्थ इत्यर्थः । श्रुत-
 ग्रहणमिदानीं किमर्थम् ? दृष्ट इत्येव वक्तव्यम्, उच्यते — अभिधानान्तर-
 भेदेदम् । ‘दृष्टः श्रुतो वा’ इत्युपलब्धेर्वाचकम्’ (वृहती पु. ११५) ।
 इति । अयमस्याशयः — दृष्टात् श्रुताच्च योऽन्यः अनुमानादिप्रमाणान्तर-
 परिच्छिन्नोऽर्थः सोऽनुपपत्त्यर्थकल्पको भवतीति तस्य सद्ब्रह्म न स्यात् ।
 यदि दृष्टशब्द उपलब्धिमात्रवाचकः, तदा श्रुतग्रहण व्यर्थम् । उच्यते ।
 इष्टं श्रुत इत्युभय मिलितग्रन्थविधमात्रगोचकम्, लोके हि ‘न च दृष्टं न
 च श्रुतम्’ उपलब्धिमात्रनिषेधे प्रयुज्यते इति ।

भट्टाचार्यस्य स्वयमाशयः — माप्यवचनस्य लोकिरवचनसाधर्म्या-
 भ्युपेयार्थवचनमनुचितम्, अस्ति च दृष्टार्थोपत्तेः श्रुतार्थोपत्ता विशेषः ।
 प्रमाणान्तरमूलकार्थोपत्तयो भवन्ति प्रमेयग्राहिण्यः (अर्थान्तरकल्पिकाः) । श्रुता-
 र्थोपत्तिस्तु प्रमाणग्राहिणी । (वाक्यान्तरकल्पिका) पीनो देवन्तो दिवा न
 भङ्गते इति वाक्ये प्रयुक्तं इदं वाक्यं मन्यार्थवशेनोपपन्नमयं सन् रात्रौ

विषयः.

सूत्रे.

पृ.

मेधाभावेन, वृष्ट्यभावानुमानत्वेऽपि		
अभावस्य भावान्तरत्वेन नियमस्य अत्यन्तः	॥	
गम्यत्वोपपादनम्		१९
विशेषयोर्व्याप्तिग्राहस्योदाहरणम्	१३	१९
सत्यपि व्याप्तिग्राहकभूयोदर्शने अप्रयो-		
जकस्याननुमापकता	१३-१५	२०
अप्रयोजकैरपि हेतुभि साध्य सिधाध-		
यिपतां प्रतिहेत्वाचनेकदोषप्रसङ्गनिरूपणम्	१५-२०	२०-२२
स्वाभिमतसाधकतया परैरुक्तानामप्र-		
योजकतानिरूपणम्	२०-२३	२२-२३
भाष्योदाहृतानुमानरक्षणस्थयोरेकदेश-		
शब्दयोरेकदेशवदर्थकत्वसिद्धिनिरूपणम्	२३-२४	२३-२४
एकस्यैव धर्मिण साध्यवत्त्वहेतुमत्त्व-		
रूपाकारभेदादगम्यगमकभावोपपादनम्, प्र-		
योगवृत्तिवशादनुमानप्रयोगे द्वेविध्यम्	२५-२६	२५
धर्ममात्रस्य, धर्मिमात्रस्य, स्वातन्त्र्येण		
धर्मधर्म्युभयस्य वा अनुमेयत्वे दोषो-		
द्भावनपूर्वक धर्मविशिष्टधर्मिणो विशिष्ट-		
स्यैवानुमेयत्वोपपादनम्	२७-३०	२६-२७
धर्मिणि धर्मसम्बन्धस्य साध्यत्वा-		
सम्बन्धनिरूपणम्	३१-३२	२७-२८
धर्मविशिष्टधर्मिप्रतीतौ सम्बन्धभानस्या-		
वर्जनीयत्वेऽपि नान्तरीयकत्वयैव भावात् तस्य		
स्वातन्त्र्येणानुमितियम्यत्वाभावोपपादनम्	३२-३३	२८
(व्या) अग्निमान् पर्वतः, दण्डा पुरुष		
इत्यादौ मत्तु-मनुजानबलात् विशिष्टबुद्धे-		
र्विशेषणबुद्धिपूर्वकत्वनियमाच्च धर्मसम्ब-		
न्धस्य प्राधान्येनोपस्थिते, तस्य नान्तरीय-		

का वा प्रमाणपेक्षा । तस्माद् अप्रमितेः प्रमाणमिदमिति लोकवहिर्भूतं वचनम् । अप्रमीयमाणत्वमेव नास्तित्वम्, नार्थान्तरम् । यद्येवं प्रमेयाभावात् प्रमाणरक्षणमिदम्, कथमस्य भाष्यस्य सङ्गमनम् । केचित् किलाभाव नाम पष्ठं प्रमाणमातिष्ठन्ते, तन्निराकरणार्थं एवायं भाष्यकारस्यासम्भः । कथमनेन निराकरणम् ? श्रूयताम् । यदेके वदन्ति नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्य (प्रत्यक्षाविषयस्य) अभावः प्रमाणमिति, तन्न, प्रमाणाभावो ह्यसौ, प्रमाणं न भवतीत्यर्थ इति ॥

भाट्टास्तु— अस्त्यभावो नाम पदार्थान्तरम्, इह घटो नास्ति, घटशून्योऽयं प्रदेशः इति प्रतीतिर्विशिष्टविषयनया भूतलादिप्रदेशस्य विशेषणीभूतेन ह्यभावेन भाष्यम्, न चाभावोऽवस्तु, प्राग्भावादिभेदेन चातुर्विध्यात्, वस्तुन एव हि विधा भेदः । प्रमेयभेदाच्च प्रमाणभेदः । भाष्य चाभावाख्यपञ्चप्रमाणान्तरपण एव स्वरसंगतिकम् । तथा च चित्रार्पाहारे भाष्यम् — 'स्यादेवं यदि पञ्चैव प्रमाणान्यमविध्यन्' इति । अनेन हि पष्ठं प्रमाणमभ्युपगतं भाष्यकारेणेति स्पष्टम् । अयमस्य भाष्यवाक्यस्यार्थः — अभावोऽपीति लक्ष्यनिर्देशः, अपिस्त्वं । प्रमाणाभाव इति लक्षणम् । प्रमाणशब्दोऽयं भावप्रमाणपरः, सामान्यशब्दस्य विशेषपरता च प्ररूपणानुरोधाद् दृष्टा । तच्च प्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकम् । तद्विरहो यथाविषयमनुत्पत्तिरभावाख्यप्रमाणम् । तस्य प्रमेयस्य नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्य घटस्य नास्तित्वा (घटविधित्वा) भूतलस्य धर्मः । सा च न भूतलोव, अतश्चायमसन्निकृष्टः । असिद्धर्थेऽभावः प्रमाणपञ्चकानुत्पत्तिरक्षणोऽभावः प्रमाणं भवति । इदमभिहितं भवति — यदा दृश्यमानेऽपि भूतले दृश्योऽपि घटादिर्यो न दृश्यते, तस्य घटादेर्नास्तित्वा (तदभावः) भूतलाधिरूपा प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिरक्षणेन प्रमाणेन गृह्यते इति ।

नन्यभावोऽधिभूतणमिव भूतलादि कुतश्चक्षुषा न गृह्येत । सत्यं चक्षुषा संयुक्तं भूतलम्, न त्वभावः । ननु यच्चक्षुस्तस्युक्तं भूतलं तेनायमभावः संनद्धः । कः, सन्नभ्योऽस्य भूतलेन, न संयोगः, अद्रव्यत्वात् । न च समवायः अगुणत्वात् । न चैष गुणेषु गण्यते । ननु संयुक्तविशेषणता मनिकर्ष इति चेत्, नक्षुःसंयुक्तफलविशेषणत्वाद् रसादरेषु चक्षुषा ग्रहणमापद्येत । न रसे चक्षुषो योग्यतेति चेत्, अभावोऽन्दिग्रसोत्पत्तिपश्यात्तु भवान् । तस्मात्तास्ती-

विषयः

(व्या) परं प्रत्यनुमानगृहीतार्थस्य
नुबोधविषया साधनप्रयोगेऽपि स्वार्थानु-
मानपरार्थानुमानभेदेन पराभिमतस्यानुमानद्वै-
विध्यस्यानुपपन्नानिरूपणम्

३७—३८

साधनप्रयोगे पक्षवचनस्यानर्थक्यं च दत्ता
पक्षानुवादः

३८—३९

३९

तत्तिरसनम्

धर्मविशिष्टे धर्मिणि विधीयमाने विव-
क्षणीयधर्मनियमस्य विरुद्धधर्मनिरासकतया
अविरुद्धधर्मान्तरान्वयानुपपन्नकता

५५

४८

भाष्ये अनुमानलक्षणे 'असन्निकृष्टेऽर्थे

बुद्धिरनुमानम्' इत्यत्र कृतस्य असन्निकृष्टपद-
ग्रहणस्य प्रयोजननिरूपणम्

५५—५६

४०—४२

उक्तप्रयोजनदार्ढ्याय सिपाधयिपितरू-

पेण तद्विपरीतरूपेण वा प्रथमं प्रमितेऽर्थे

५६—५८

४२—४३

प्रमाणान्तरप्रवृत्त्यनुपपत्तिनिरूपणम्

तत्र वैपरीत्येन प्रथमं प्रमिते परस्यानु-

मानस्यानवकाशतायाः कारणपुरस्सरं निरू-

५८—५९

४३

पणम्

उदाहरणप्रदर्शनपूर्वकमनुमानस्य क्र-

मशः प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्बाधनिरूपणम्

५९—६१

४३—५२

५९

४३

तत्र प्रत्यक्षबाधोदाहरणम्

अनुमानविरोधोदाहरणम्, उदाहरण-

स्यास्य दिङ्नागाभिमतप्रत्यक्षविरोधोदा-

६०—६१

४५

हरणतया निरसनम्

प्रतिज्ञाविरोधादिभेदेन त्रेधा शब्द-

६१—६४

४७—४८

विरोधनिरूपणम्

। मयेवं रूपद्वयमपि कुतो नैकदैव गृह्यते ? —

“यस्य यत्र यदोद्भूतिर्जिघृक्षा वोपजायते ।

चेत्यतेऽनुभवस्तस्य तेन च व्यपदिश्यते ॥” इति । (अभाव० श्लो. ११)

अन्वारुह्यवादेनेदमुक्त — द्वयोरेकेमुद्भूतं रूपं प्रतीयते, अपर तु मीनं तथैवावतिष्ठते इति । अस्त्येव तु भावाभावप्रतीतावन्यतरानुगमः ॥

“अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णय ।

मैव वस्त्वन्तराभावसंविच्यनुगमादहते ॥

नास्तीत्यपि च संविचिर्न वस्त्वनुगमादहते ।

ज्ञानं न जायते किञ्चिदुपष्टम्भनवर्जितम् ॥” इति ।

(श्लो. बा. अभाव. श्लो. १५-१६)

अयमेवेति भावनिर्णये इदमशो वस्तुन सद्रूपं प्रतीयते । एवेत्यवधारणेनेतरव्यावर्चनादसद्रूपमपि प्रतीयते । इदमिदं नास्तीत्यभावप्रतीतौ अधिष्ठानतया वस्तुन सद्रूपं प्रतीयते, नास्तीति चासद्रूपमिति ।

तस्मादभावो यस्तु । पदार्थान्तरं च । तत्र भवत्यभाव प्रमाणमिति सुसिद्धम् ॥

धर्मस्य लक्षणं चोदनैव, चोदना लक्षणमेवेत्ययमर्थश्चोदनासूत्रे उक्तः । तावेतावन्ययोगव्यवच्छेदायोगव्यवच्छेदौ परीक्ष्यौ नाम । इदं हि मीमांसाशास्त्रं नोपदेशमात्रेण कृतकृत्यतामर्हति । परीक्षाप्रसङ्गेन प्रत्यक्षादीन्यभावान्तानि प्रमाणानि निरूपितान्येतावता । अथाक्षेपपरिहारमुखेनायोगव्यवच्छेदः समर्प्यते । तत्र पश्चादिदृष्टफलकानां चित्रादिचोदनानां यागाद्यनुष्ठानसमनन्तरं पश्चादिकलादर्शनान्मृपार्थता विनादिचोदनाया इत्ययमाक्षेपः प्रथमं प्रवर्तते । तथा इष्टविरुद्धमपि किञ्चिद् वैदिकं वचनम् — ‘स एष यज्ञायुधी यजमानोऽज्ञसा स्वर्गं लोकं याती’ति । यजमानो यज्ञायुधी न शरीरादन्यः, शरीरस्यैव हि यज्ञायुधसम्बन्धः, तच्च दहते, भस्मीभूतस्य कथं स्वर्गयानम् । एवं मृपार्थतायाः क्वचिद् दर्शनादन्यत्रापि चोदनासामान्ये समुदेत्येवामाप्राप्य शङ्केति । अयान्य आक्षेपः, उच्यार्थयोः सम्बन्ध एव दुरुपपादः, असति सम्बन्धे कथमर्थवबोधकतेति चोदनानामप्राप्यामिति । तावेतावाक्षेपौ वार्तिककृता विस्तरेण व्याख्यातो ‘परलोकफला पूर्वम्’ इत्यादिना ।

विषयः	श्लो.	पृ.
धर्मिधर्मस्वरूपयोः तद्विशेषणयोरुभ-		
योरपि बाधोदाहरणम्	७४-७५	५४
भाष्ये 'एकदेशदर्शनात्' इत्यनेन त्र्याव-		
स्योनां हेत्वाभासानामुदाहरणम्	७५-८३	५४-५५
तत्र-बादिप्रतिवादिनोरुभयोरन्यतरस्य		
ता विपर्ययसशयाज्ञानैः सम्भवन्त्या स्व-	७६-७९	५४-५५
रूपासिद्धेरुदाहरणम्		
स्वरूपासिद्धविवाश्रयासिद्धावपि विप-	७९	५५
र्ययसशयाज्ञानैस्तैर्विध्यम्	८०	५५
आश्रयासिद्धेहेतुदोषत्वोपपादनम्		
विपर्ययप्रयुक्तया संशयप्रयुक्तया आश्रया	८०-८१	५६
सिद्धेरुदाहरणम्	८१-८२	५६-५७
अन्यतरासिद्धेर्वाङ्मात्रेणादूषकता		
संशयविपर्ययाधायकयोरनैकान्तिक-		
विरुद्धयोर्ज्ञातसम्बन्धपदव्यावर्त्यतानिरु-	८३-८४	५७
पणम्		
(व्या)न्युत्क्रमेण पदप्रयोजनवर्जने		५७-५८
कारणनिरूपणम्		
साधारणस्य असाधारणस्य सम्-		
बन्धहेतुप्रतिहेतुद्वयस्य च सशयाधायक-	८४-८५	५८
तया हेत्वाभासता	८५-८६	५८-५९
तत्र साधारणस्योदाहरणम्		
(व्या) साधारणस्य चातुर्विध्याश्रयणे		
कैश्चिदाश्रितानां विशेषाणां हेत्वाभासता-		
यामप्रयोजकतया सपक्षविपक्षोभयवृत्तिव-		५९
मानस्यैवादरणीयता	८६-८७	५९
असाधारणोदाहरणम्	८	

अथेदमावेदयामः — काशिकाव्याख्यासमेतस्यारम्भे कृत्वातिरूप्य
प्रकाशपथमुपनेतव्योऽयः प्रायोऽर्धांशादनधिकोऽयः शिष्यते । या पुनरिह सन्नि-
हिता काशिकामातृका उपरितनाथे प्राथित्यल्लपत्रा जीर्णजीर्णा चेति तामा-
लम्ब्य प्रकाशनं दुर्घटम् । मातृकान्तगसम्पादने च प्रयत्न आधीगते । अनि-
रात् प्रकाशयेत् । प्रकाशितपूर्वयोर्द्वयोर्विभागयोः इदानीं प्रकाशपथमुपनीते
अनुमानादिसम्बन्धाशेषवादान्ते चासिन् तत्र तत्र ये निपथविशेषाः यश्च
भट्टाचार्यप्रभाकरमिश्रयोर्मतेभेदस्तत्र तत्र प्रकाशयानः, त एते द्विद्वात्रे-
णास्यां प्रस्तावनायां निरूपिताः । सेयं प्रस्तावना 'गद्युरेण समापयेदिति'
स्यायेन आत्मविचारेण परिसमाप्यते । सुदूर व्यवहितोऽप्यात्मवादः यज्ञायु-
धिवचोविचारप्रमत्ताश्च सन्निहित इव नः ॥

अथ धर्म जिज्ञासयानैरहमर्थः प्रथमं चिन्तार्यः । स तेज्जनिभरणपूर्ता-
पराधभिः, न प्रवर्तते कोऽपि धर्मं न च स्पृहयेतामुत्र श्रयसे । देहादिभ्यो
व्यतिरिक्तमहमात्मानं नित्यं कर्तारं मोक्षारं शास्त्रगवधार्येन स्पृहयन्ते
धेयसे पुनर्भवसापेक्षाय, यतते च तत्साधनेषु धर्मेषु शास्त्रदृष्टेषु । तस्मात् ये
धर्मविचाराय प्रवर्तन्ते समभिगतात्मस्वरूपा एव ते इति न तान् प्रति वेङ्गा-
द्यतिरिक्तत्वं इदानीं समर्थनीयम् । ये पुनराभिगन्ति — प्रत्यक्षभाट्टत नैरिक्तं
वचनम् “स एष यज्ञायुधी यजमानोऽङ्गसा स्वर्गं लोकं गति” इति, एष,
इति हि व्यवदेशः समीपतरवर्तिनि प्रत्यक्षे मंसरे यमनेति । यज्ञायुगम-
न्मन्मन् शरीरस्यैव, न च मृतस्य शरीरस्य दध्ययानस्य स्वर्गयानकथा इति ।
तान् प्रति वक्तव्यम् ।

शरीरे वेदेष इति व्यवदेशो युक्तः, तद्वद्वारा शरीरे पुन्यत एव
तथा यज्ञायुधयोगश्च । आह च भाष्यकारः — ‘तदुच्यते शरीरसम्भवात्,
यस्य तच्छरीरं, सोऽपि तैर्यज्ञायुधैर्गन्धायुधीत्युच्यते’ इति । आह च टीका-
कारः — ‘अभेदोपचारनिबन्धनोऽयं व्यवदेशः’ इति (बृहती पु. २०८) ।
स्याप्ये च शक्तिक्रमायः — ‘एतच्छब्देन तत्त्वप्रत्यक्षोऽर्थोऽभिधीयते’ यम
प्रत्यक्षं तदपि स्पष्टस्तत्त्वम्, आत्म्यं अप्यष्टसद्वत् इति न गोण्या वृत्त्योच्यते’
इति (श्रुतिका. पु. २०८) । विभुरसमात्मा न कस्यचिद् सन्नित्तो न कस्य-
चित्प्रकृत्यः, न च स्पष्टवमासः परस्य, यथापि भवति व्यवहृतिपथे ‘न-
मानानामयं व्यवदेशः — एष वेत्ति न वेत्तीति । गोऽयं घोऽयमेष न यम-
वेतो भवति विज्ञातरि । स्वर्गं च शरीरजन्मिनेनाप्राप्तुं तान्ममण्यपदेशः

विषय	श्लो-	३
पक्षधर्मताज्ञान इव सम्बन्धग्रहणेऽप्यनुमानतापेक्षत्वेनानवस्थाप्रसङ्गापादनम्	१६६	९३
लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धग्रहणस्य वासनामात्रागम्यत्वाभ्युपगमे अनुमानप्रमाणमात्रोक्ते- दापादनम्	१६७	
१) द्वायपक्षे आपादित्वाया अनवस्थाया स्वपक्षेऽनन्वयनिरूपणम्	१६८-१७१	९४
सामान्यस्याप्रत्यक्षत्वे अनुमानप्रामाण्य- दौस्थ्यवत् सर्वप्रमाणानां दास्थ्यप्रसङ्गजनम् विशेषाणामेव प्रत्यक्षत्वमित्यस्य निर- सनम्	१७२-१७३ १७४-१८८	९५ ९५-१००
तत्र परे प्रत्यक्षालम्बनीभूतविशेषात्मना इध्यमाणस्य गगोदिद्वयम्य, द्रव्यापलापेन रूपस्य वा, नीलादेर्वा, स्वरूपे विचार्यमाण सामान्यात्मताया अवर्जनीयता	१७४-१७५	९५-९६
२) परमाणूनां विशेषाणां प्रत्यक्षालम्बना- दादनिरसनम्	१७७-१७८	९६
परमाणुसमुदायनादनिरसनम्	१७९-१८०	९७
प्रत्यक्षालम्बनीभूतस्य गवादिद्रव्यम्य सामान्यात्मतायास्तदानीमग्रहेऽपि सामा- न्यात्मताया अनपत्त्यर्जनीयता	१८१	"
गोत्वादिसामान्यानां गवाद्यवयविसामा- न्यस्य च प्रत्यक्षविषयत्वेऽविशेष	१८२	१८
स्थूलभूतपद्वि परे दृतस्य परमाणु- भिरेव स्थूलव्यवहारनिर्बाहम्य निरसनम्	१८३-१८५	९८-९९
सामान्यस्य प्रत्यक्षविषयत्वोपसंहार	१८६-१८८	९९-१००

इत्यनुमानपरिच्छेदः।

विसदृशेनैव कारणेन भाव्यमिति । स्वसदृशकारणकृतामेव तु यदं ब्रूमः ।
पूर्वपूर्वः सुखादिभिरवोत्तरोत्तरसुखादीनामुत्पत्तिः, क्षणिकविज्ञानधारा चानु-
स्यूता प्रवहति । विज्ञानाद्वनतिरिक्तमेव तु सुखम् ।

प्रतिसत्त्वं मिश्रमिजा क्षणिकज्ञानसन्ततिः ।

अनादिसंस्तवस्यामनुस्यूता प्रवर्तते ॥

इन्त भोः यद्येकः स्थिरो विज्ञाता नाम्युपगम्येत इच्छादि नोपपद्यते, ननुप-
लब्धपूर्वं अन्योपलब्धे वा भवेदिच्छा । न वा अन्येनामिलपिते अन्यो
भवेत् । भवति चान्येयुरूपलब्धे अन्येयुरिच्छा । तस्मात् स्थिरमात्मानमिच्छा-
दिमिहपलभामहे वयम् । ननु किमुपपन्नम्, यथोपलम्भं भवति वस्तुव्य-
वस्था । न च नित्य विज्ञातारमुपलभामहे । उपलभामहे च क्षणिकविज्ञान-
धाराम् । इदं च दृष्टम् — एकस्यां सन्ततावन्येन दृष्टमन्य इच्छति, सन्त-
त्यन्तरे तु नैच्छतीति । स्मृतावप्येवमेव पूर्वपूर्वप्रत्ययमहिन्ता भवत्युत्तरो-
त्तरकार्यवैचित्र्यम् । व्यक्लिष्टे च कार्यकारणभावे का नामानुपपत्तिः । ननु भोः
यथोपलम्भं व्यवस्थेति ऋषे, प्रत्यक्षव्याहता च व्यवस्था कल्पयसि । 'इममे-
वार्थं पूर्वशुद्धमन्येयुरूपलभामहे ते वयम्' 'तदेवेदानीं वयमेव स्मरामः',
'तदेवेदं वयमेव प्रत्यभिजानीम' 'वयमेव ज्ञः', 'वयमेवाय' इत्यवाधितः
प्रत्ययो भवति । प्रतीतिमवाधितामपलभतस्तव न धाटेन लाभः, अलं कुत-
र्कितैः । यद्येदेनैवार्थमवधारयन्तो वेदवचनान्येव विचारयामः । 'स वा अय-
मात्मा' इति प्रकृत्यामनन्ति 'आशीर्यो न हि क्षीर्यते' अविनाशी वारे जय-
मात्मा अनुच्छिन्निर्धर्मो' इति । तस्माद्विनश्वराद्विज्ञानादन्य एवात्मेत्यवच्छादामः ।
न च शक्यमवगन्तुं — यथोपलभ्यन्तेऽर्थः, न तथा मयन्तीति, यथा य
खलु नोपलभ्यन्ते तथा भवन्तीति वा । तथा सति शशो नास्ति शशस्य
विषाणमस्तीत्येव तत्त्वमित्यवगम्येत । न चाहंप्रत्ययो व्यामोह इति शक्यते
पवदुम्, बाधकप्रत्ययाभावात् । तस्मात् सुखादिभ्यो व्यतिरिक्तः तदाश्रय
आत्मास्तीति ।

ननु वैदिकं त्वामेव पृच्छामः — यदि विज्ञानादन्यदपि पिशाट
स्यात् विज्ञानमपास्य तद्विदुर्द्वेताम् इदं तदीदृशं चेति । न च तन्निद-
श्यते, तस्मात् ततोऽन्यदस्ति । उच्यते । स हि भवति स्वसंवेद्यः, 'न चा-
रावभ्येन शक्यते द्रष्टुम् । कथमसौ निदर्शयेत । यथा च, चक्षुष्मात् स्वयं
रूपं पश्यति, न शक्यतेत्यन्यस्मै जात्यन्याय तन्निदर्शयितुम् । न च तत्र

विषयः	स्रो.	६.
अधिकाराद्विशेषपरताया जैमिन्यमिम-		
तत्त्वोपपादनम्	१३	१०५
(न्या) शास्त्रक्षणस्याप्रसङ्गातिप्रसङ्गा-		
शङ्का, तन्निरसनाय तद्वक्षणपरिष्करणं च	१०६-१०७	
शब्दप्रमाणस्यानुमानप्रमाणाद् विज्ञ-		
त्वविचारः	१५-१११	१०७-११९
तत्र बौद्धवैशेषिकाभ्यामभिपत्तां शब्द-		
प्रमाणस्यानुमानप्रमाणादनतिरिक्ततां निर-		
स्यता साङ्ख्येन कृतस्य भेदसमर्थनप्रकार-		
स्यापुक्ततोपपादनम्	१५-१७	१०७-११५
धूमसाधर्म्येण शब्दप्रमाणस्यानुमानमि-		
श्रुत्वे परैः प्रस्ताविते धूमविभक्त्येण अनुमा-		
नतो भेदसमर्थनस्य जात्याख्यनिग्रहस्थाना-		
कान्तता	१६-१८	१०७-१०९
भेदसाधकतया प्रयुक्तस्य भ्रमोपगन्त-		
रस्य निरसनम्	१९-२०	१०९-११०
शब्दानुमानयोर्भेदसाधकतया परैराश्रि-		
तस्य तयोर्भेदनिश्चये पुरुषसापेक्षत्ववृत्ता-		
वरूपवैलक्षण्यस्य निरसनम्	११	११०
शब्दानुमानयोः सम्बन्धग्रहे पुरुषसा-		
पेक्षत्ववृत्तिमात्राभ्यां वैलक्षण्यस्य भेदसाध-		
कत्वनिरसनम्	२२-२३	१११
अलौकिकार्थानुपपत्तिपूर्वदिशब्दाना-		
मनुमानाद् भेदाश्रयणेन शब्दमात्रस्यानुमा-		
नाद् भेदनिर्वहणस्य निरसनम्	२४-२५	१११
शब्दानुमानयोर्भेदकतया परैराश्रितस्य		
शब्दार्थतद्वृत्तीनां सुस्माकारत्वस्य निर-		

विषयानुक्रमणी ।

विषयः.	श्लो.	पृ.
अनुमानपरिच्छेदः ।	१—१८८	१—१००
अनुमाननिरूपणे सञ्ज्ञतिप्रदर्शनम्	१	१
माष्ये 'ज्ञातसम्बन्धस्य' इत्यादिना निरूपिते		
अनुमानरूपणे चतुर्था ज्ञातसम्बन्धसमा-		
सार्थनिरूपणम् । तत्र बहुव्रीह्याश्रयणेन कर्म-		
धारयाश्रयणेन चान्वयसमर्थनम्, तत्र च		
तृतीयाबहुव्रीह्याश्रयणेर्नैकः प्रकारः, पष्ठीबहु-	१—३	२—५
व्रीह्याश्रयणे अन्यपदार्थविक्षाभेदात् द्वौ प्रकारौ		
(व्या) तृतीयाबहुव्रीह्याश्रयणेन कृतस्य		
प्रथमनिर्वाहस्यावतरणम्, तत्र प्रभाकर-		
मिथविरचितबहुव्रीहिसमासार्थतदन्वयनिरू-		
पणप्रकारनिरसनम्		२—३
निदर्शनपूर्वकमन्यपदार्थानुपादानस्या-		
दोषत्वोपपादनम्		३
'गम्यमानं न विज्ञेयते' इति स्वोक्तार्थे		
कुमारिलोक्तिं संवादयतः शालिफ़नाथस्य		
कुमारिलहार्वादिभिन्नतानिरूपणम्		४
प्रमातुरन्यपदार्थत्वे एकदेशस्य ज्ञात-		
सम्बन्धत्वेनाविशेषिततया व्यापकदर्शनात्		
व्याप्यस्मृतेरप्यनुमानत्वापादनम्, सत्पारि-		
हारश्च, एकदेशस्यान्यपदार्थत्वे आशङ्का-		
सन्निरतने		५
• कर्मधारयपक्षविवरणम्		११
व्याप्यव्यापकद्वयात्मकतेऽपुनार्यस्यान्य-		
पदार्थताश्रयणेन कृतस्य चतुर्थनिर्वाहस्य		
विवरणम्		५—६

विषयः

स्रो. पु.

अर्थे धर्मिणि शब्दवैशिष्ट्यसाधनाश्र-		
यणस्म पक्षधर्मत्वासिद्ध्या निरासः	६८-८४	१२६-१३०
पक्षधर्मतासम्भवत् अनुमानाद्भूतान्वय-	८५-९५	१३०-१३२
स्याप्यसम्भवनिरूपणम्		
अन्वयस्येव व्यतिरेकस्याप्यसम्भवनि-	९६-९७	१३३
रूपणम्		
पदानुमानयोर्भेदवादनिरसनस्योपका-	१८	"
न्तस्योपसंहारः		
वस्तुतः पदस्य प्रामाण्यमेव नेत्यप्य	९९-१०७	१३२-१३४
निरूपणम्		
परामिप्रामानुरोधेन पदस्य प्रामाण्या-		
भ्युपगमेऽपि, अनुमानादभेदाभ्युपगमेऽपि		
बाक्यस्य शब्दबोधे प्रामाण्यस्य अनु-	१०८-११०	१३४-१३५
मानाद्भेदस्य च अनवधारिता		
इति शब्दपरिच्छेदः ।		

उपमानपरिच्छेदः

उपमानप्रमाणस्य नैयायिकोक्तलक्षणा-	१-५४	१३६-१५७
नादरणे कारणोक्ति	१-२	१३६-१३७
नैयायिकाभिमतोपमानस्य तदुक्तश-		
ब्दप्रमाणलक्षणाक्रान्ततया तत्रैवान्तर्भावा-		
शङ्का	३	१३७-१३८
आप्योक्तोपमानलक्षणाक्षेप	४-५	१३८
नैयायिकेकदेह्यभिमतोपमानप्रमाणर-	६-१६	१३८-१४२
क्षणरूपणम्		
तत्रोपमानस्य प्रत्यक्षस्मृतिम्यामनीधि-	७-९	१४९
कार्थतया अप्रामाण्यम्		

विषयः.

श्लो.

५.

(व्या) भूयोदर्शनस्य व्याप्तिग्राहकत्वा-

सम्भवाद्वा

१२—१५

तत्र भूयोदर्शनानां प्रत्येकं व्याप्तिग्राह-
कत्वं वा, समुदितानां वा, पूर्वपूर्वदर्शनज-
नितसंस्कारसहकृतान्तिमदर्शनस्य चेति वि-
कल्प्य तन्निरसनम्

१२

प्रत्यक्षादीनां पण्णां प्रमाणाणां व्याप्ति-
ग्राहकत्वासम्भवोपपादनम्

१३

व्याप्तेर्विषयव्यावृत्तिरूपतया अभायरूप-
त्वेन तस्या अभावाख्यपक्षप्रमाणगम्यत्वा-
शङ्कालुवादपूर्वकं तन्निरसनम्

॥

मानसप्रत्यक्षस्य व्याप्तिग्राहकत्वासम्भव-
निरूपणम्

१४

साध्यहेत्वो. साहचर्यमात्रस्य सम्बन्ध-
रूपत्वमाश्रित्य तस्य प्रत्यक्षप्राप्तत्वेन सम्ब-
न्धस्य प्रामाणिकत्वाशङ्का, तन्निरसनमुखेन
प्रक्रान्तायाः सम्बन्धे प्रमाणाभावशङ्काया
व्यसंहरणम्

१४—१५

पूर्वपक्षयुक्ततत्तदाशङ्कानिरसनपूर्वकं

व्याप्तेः प्रमाणगम्यत्वसमर्थनम्

१६—१९

तत्र रत्नतत्त्वादिपरीक्षानिर्दर्शनपूर्वकं
धूमस्य वह्निनियतस्वभावत्वस्य भूयोदर्शन-
जनितसंस्कारसहकृतचरमदर्शनरूपप्रत्यक्ष-
गम्यत्वसमर्थनम्

१६—१७

अनुमानगम्यत्वार्थापत्तिगम्यत्वपक्षयोर्निरास

१७—१८

सन्निहितदेशवर्तमानकालसम्बन्धविशि-
ष्टस्यैव भूयोदर्शनविषयतया व्यवहितातीता-
नागतसाध्यहेतुसाधारण्येन सम्बन्धावधार-

तन्निरसनम्

१८

विषयः.

।।

श्लो०.

पु.

जातेरिव सादृश्यस्य प्रत्येक परिस-

माप्य वर्तमानता

३५-३६

१५२

११ उपमानप्रमाणस्य स्वमतेन प्रमेयनिरूपणम्

३७-३९

”

१२ उपमानाभासनिरूपणम्

४०-४२

१५२-१५३

उपमानस्यानुमानान्तर्भावनिरसनम्

४३-५१

१५३-१५५

उपमानप्रमाणस्य वेदार्थे उपयोगः

५२-५४

१५५-१५७

इत्युपमानपरिच्छेदः ।

अर्थापत्तिपरिच्छेदः

१-८८

१५७-१८८

११ भाष्ये ‘दृष्ट. श्रुतो वा’ इत्यादिना

उक्तस्यार्थापत्तिरक्षणस्य निरूपणम्

१

१६०

(या) भाष्योक्तलक्षणवाक्यस्य यत्

प्रागाकरव्याख्यानं तदनुवादपूर्वकं तन्निरसनम्

१५७-१६०

श्रुतार्थापत्तेः पार्थक्येन कीर्तने प्रयोजनम्

२

१६०

प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्यभावपूर्वि-

काणामर्थापत्तीनां यथात्र मनुदाहरणम्

३-९

१६१-१६४

(व्या) बहुधादिषु तदतिरिक्ताया दा-

हादनुकूलायाः शक्तेः समर्थनम्

१६१-१६३

भाष्योदाहृताया अभावपूर्विकाया अर्था-

पत्तेरनुमानातिरिक्तासमर्थनम्

१०-४७

१६५-१७५

प्रत्यक्षपूर्विकाया अर्थापत्तेरनुमानाति-

रिक्तत्वसमर्थनम्

४७-४९

१७५-१७६

वृत्त्यन्तरोदाहृतोदाहरणरूपणम्

५०

१७७

श्रुतार्थापत्तिरिचारः

५१-८८

१७७-१८८

तत्र श्रुतार्थापत्तेरर्थग्राहकत्वसन्देहाह-

कत्वपक्षभेदेन विषये विप्रतिपत्तिः

५२

विषयः.

स्रो.

पृ.

उपक्रान्तस्य धर्मविशिष्टधर्मिण एवानु-

मेयत्वनिरूपणस्योपसंहारः

३४

३७.

अभ्युपगम्य विशिष्टस्यैवानुमेयतां तत्र
धर्मधर्मिणोः (साध्यपक्षयोः) विशेषण-
विशेष्यभावे विकल्पं वदतां केपाधिन्मता-

नुवादः

३४—३५

॥

प्रतन्मतनिरासः

३६—३८

३२

अन्वयसहचारदर्शने तु धर्मस्य गुण-

भावेऽप्यदोषत्वम्

३८

॥

धर्मे धर्मविशिष्टस्य साध्यमाने पक्ष-

लक्षणानुपपत्तिरूपदूषणान्तराभिधानम्

३९—४०

३३—३५

पक्षदूषणाय अथवा पक्षप्रकारविकल्पनम्

४०—४२

३३

पूर्वयोर्द्वयोः सिद्धसाध्यतादोषः

४२

३३

परेषु पञ्चसु प्रकारेषु प्रमाणान्तरविरोधः

४३—४४

३३—३४

अष्टमप्रकारस्य दूषणम्

४४—४६

३४

धर्मविशिष्टधर्मिणोऽनुमेयत्वे दोषाभावा-

निरूपणम्

४६—४७

३४—३५

विशिष्टस्यानुमेयताया लिङ्गे धूमे

लिङ्गिनो बह्वैविशिष्टस्यानुमेयता वदता

स्तान्तरानुवादः, आक्षेपपरिहारनिरूपण-

पूर्वकं कल्पसमर्थनम्

४८—५१

३५—३६

सौगताभिमतप्रमाणतत्फलैक्यनिरसनार्थं

प्रत्यक्ष इव विषयैक्यनिर्वहणपूर्वकमनुमाने

प्रमाणतत्फलभेदसमर्थनम्

५१—५२

३६—३७

भाष्यकारोक्तिविरोधादशङ्क्यपरिहारः

५२—५३

॥ ॥

अनुमानगृहीतस्यार्थस्य परं प्रत्यनु-

मानेन प्रतिषिद्धादधिप्राया पूर्वोक्तप्रकारेण

पक्षवचनस्य प्रथमं प्रयोक्तव्यता

५३—५४

३७

विषयः	श्लो०.	पृ०.
अभावाख्यवस्तुप्रमाणस्य प्रमेयसमर्पणम्		१९२-१९३
अभावाख्यप्रमाणस्यावश्यं स्वीकर्तव्य- नायां निमित्तकथनम्	२-७	१९४-१९५
अभावाख्यप्रमेयस्य शशशृङ्गवत् निरु- पाख्यवरुक्षणावस्तुत्वस्य शक्याभिमतस्य निरसनाय वस्तुत्वसमर्पणम्	८-१०	१९५-१९७
प्रमाणाभावशब्दार्थविवेचनम्	११	१९८
वस्तुमात्रस्य सदसदात्मकत्वम्	१२-१६	१९८-१९९
वस्तुगतसदसदंशयोः प्रमाणविभाग- निरूपणम्	१७-१८	१९९-२००
भावादभावस्य भेदाभेदनिरूपणम्	११-२१	२०१-२०२
भावभावयोर्भेदस्य ग्राहकभेदनिवन्ध- नत्वपक्षः	२२	२०२
शुद्धिभेदनिवन्धनत्वपक्षः	२३	"
भेदाभेदयोर्द्वितीकरणम्	२४-२८	२०३-२०४
अभावद्वयौ द्वैतित्वनिरसनम्	२९-५३	२०५-२११
अभावाख्यप्रमाणे प्रसाधितस्य प्रत्यक्षा- नुमानान्यां भेदस्य प्रयोगश्रुतेन निरूपणम्	५४-५५	२११
अभावाख्यप्रमाणस्य वेदे विश्लेषणो- पयोगप्रदर्शनम्	५६-५८	२११-२१२

इत्यभावपरिच्छेदः ।

चित्राश्लेषः

(१-१५) (२१३-२१९) /

तत्र—'शब्दस्तु न प्रमाणमि'त्यादिना
भाष्यकारेण क्रियमाणे आश्लेषे पौनरुक्त्या-
शङ्कायाः समुद्रवन्त्यः परिहरणम्
पञ्चभौतिकफलविषयकचित्रादिचोदना-
यामप्रामाण्याशङ्का

१ २१३
२-७ २१४-२१६

विषयः.

स्रो.

॥

पृ.

तत्र उक्तिमात्रधर्मोक्तिर्युक्तिविरोधैः

प्रतिज्ञाविरोधत्रैविध्यादाहरणम्

६२—६३

४७

(व्या) उदाहियमाणानां प्रतिज्ञाविरोधा-

दीनां वस्तुतः शब्दविरोधत्वासम्भवेऽपि

शब्दसंस्पर्शतामात्रेण परसिद्धान्तभिन्ना-

येण शब्दविरोधतयोदाहरणम्

पूर्वसंज्ञरूपविरोधसर्वलोकप्रसिद्धिविरो-

धयोदाहरणम्

६४—६५

४८

उपमानविरोधोदाहरणम्

६५—६६

४८

अर्थापत्तिविरोधोदाहरणम्

६६—६९

४८—४९

तत्र — अभावपूर्वकत्वप्रत्यक्षपूर्वकत्वानु-

मानपूर्वकत्वोपमानपूर्वकत्वार्थापत्तिपूर्वकत्व-

भेदेन पञ्चविधाया दृष्टार्थापत्तेर्विरोधोदा-

हरणम्

६६—६८

॥

श्रुतार्थापत्तिसन्निकायाः शब्दपूर्विकाया

अर्थापत्तेर्विरोधोदाहरणम्

६८—६९

४९—५२

(व्या) अर्थापत्ताविव प्रत्यक्षादिप्रमाणे-

ष्वपि पाद्विध्यसम्भवात् प्रत्यक्षादितत्त्व-

माणविरोधेऽपि पाद्विध्यमभिमत्य तत्तदु-

दाहरणप्रपञ्चनम्

५०—५२

अभावविरोधोदाहरणम्

६९

५२

(व्या) अभावप्रमाणस्यापि प्रत्यक्षादि-

मूलकत्वेन पाद्विध्येन तद्विरोधस्यापि

पद्विविरोधोदाहरणम्

५२

प्रत्यक्षवैयर्थ्यप्रमाणयोः सप्रतिनिगम्यमाणम्

६९—७१

५२—५३

धर्मविशेषाधोदाहरणम्

७१—७२

धर्मिणारूपधनद्विशेषणयोर्विरोधोदाहरणम्

७२—७३

स्वरूपमुपदर्शयितुं लक्षणानि प्रणीतानि । लोकप्रसिद्धप्रमाणान्यभिचारि-
त्वानीमासकानाम् । किन्तु श्रद्धितव्यभिचारापादितपरीक्षाप्रत्याख्यानार्थं
लोकप्रसिद्धमेव स्वरूपमुपदर्शयते । अतो न प्रमाणलक्षणे गङ्गति प्रत्यक्षा-
दिउल्लेखस्याशङ्कितव्येति ॥ १ ॥

इदानीं लक्षणभाष्यव्याख्यानावसरे प्राथम्यादनुमानलक्षणमनुसन्धा-
स्यति । तत्र च 'ज्ञातसम्बन्धस्ये'त्युच्यते । तत्र न निश्च को ज्ञात-
सम्बन्धसमासार्थ इति । न तावत् पुरुषस्सम्बन्धी समुदायो वा । अनुपा-
दानात् । न ह्यनुपात्तान्यपदार्थको बहुव्रीहिर्भवति । ननु बुद्धिसम्बन्धोप-
स्थापितः पुरुषस्समुदायिद्वयाक्षिप्तस्समुदायो वा विशेष्यते । बुद्धिर्हि स्व-
शब्दादवगता तद्वन्तमन्तरेणात्मानमलभमानोपस्थापयति स्वाश्रयमिति
नानुपादानदोषः । नैतदेवम् । गम्यमानस्याविशेषणात् । न एतत् धूम-
शब्दाधीनभाषादवगतोऽभिर्ज्वलतीति विशेष्यते । वक्ष्यति च —

गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्ट विशेषणम् ।

इति । स्यान्मतम् । सत्यम् । अनुपात्त न विशेष्यते । उपात्त एव त्विदं
सम्बन्धी । तथाहि भयमत्र पदान्वयः । अनुमानमेकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे
बुद्धिरिति । अतः कस्यैकदेशस्येत्याकाङ्क्षायाः स एवैकदेशो ज्ञातसम्बन्ध-
स्येति विशेष्यते । ननु दर्शनोपसर्जनत्वादिकदेशो न विशेषणमर्हति । न
द्युपसर्जनं पद पदान्तरेण सम्बध्यते । न हि भवति पुरुष प्रत्युपसर्जनी-
भूतस्य राज्ञः ऋद्धस्य राजपुरुष इति विशेषणम् । उच्यते । नोपसर्जनत्वादस-
म्बन्धः । आकाङ्क्षितं हि पूरणसमर्थमुपसर्जनेनापि सम्बध्यत एव । अत्रैक-
देशदर्शनादित्युक्तेऽस्ति कस्यैकदेशस्येत्याकाङ्क्षा । अर्थसम्बन्धेऽप्याकाङ्क्षैव
हेतुः । उपसर्जनसञ्ज्ञा तु "उपसर्जनं पूर्वम्" (२-२-३०) इति पूर्व-
प्रयोगसिद्धयर्थेव । अत्र एव हि कस्य गुरुतुल्यमिति व्यवहारोपपत्तिः । तत्र
हि श्रुतोपसर्जनस्यैव गुरोः कस्येति विशेषणम् । अपिच दर्शनक्रियाकर्मणो
दस्यैकदेशस्य प्राधान्यमप्रधानस्य सापेक्षस्यापि पदा तरेण सम्बन्धो दृष्टः
यथा राजपुरुषदर्शोभन इति । अत उपपन्नं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादिति ।
नोपपन्नम् । उक्तं हि गुरुणैव — "नोपसर्जनं पद पदान्तरेण सम्बध्यते
ऋद्धस्य राजपुरुष इतिवत्" इति । न च परिहृताम् । उपसर्जन-

विषयः.	श्लो	पृ
साधारणस्यैवासाधारणस्यापि संशय- हेतुत्वोपपादनम् ।	८७—८९	६०
(व्या) असाधारणस्य संशयाधायकत्वे अनुपपत्तिनिरूपणम् ।		६१
असाधारणस्यानध्यवासायहेतुत्वं वदता पक्षानुवादपूर्वकं सन्निरसनम् ।		६१—६२
उदाहृतानाममूर्तत्वादिहेतूनां संशया- धायकत्वस्य विषयविशेषसाधेक्षतया कसि- श्चिद्विषये हेत्वाभासत्वेऽपि विषयान्तरे निर्णयाधायकतया सद्देतुतानिरूपणम् ।	८९—९१	६२—६३
'संशयाधायकयोर्विरुद्धार्थसमद्वयोरुदा- हरणम् ।	९१—९२	६३
(व्या) एकस्यापि विरुद्धाव्यभिचारिण संशयाधायकत्वाभिप्रायेण शाक्यैः कृतस्य विरुद्धाव्यभिचारीत्वेकवचनान्तनिर्देशस्य निरसनम् ।		६३—६४
विरुद्धाव्यभिचारिणोर्हेतुप्रतिहेत्वोः सा- धारणासाधारणाभ्यामतिरिक्तहेत्वाभासत्वेन तदन्यतरान्तर्गतत्वेन च मतभेदनिरूपणम् ।	९२—९३	६४
(व्या) पराभिमतसाधारणत्वपक्षनिरस- नपूर्वकं आत्यन्तरत्वपक्षसंगर्धनम् ।		॥
हेतुप्रतिहेतुभ्यां सशये जाते निर्णयाय प्रमाणेन प्रतिज्ञावाधस्य कर्तव्यता ।	९३—९४	६५
विरुद्धाव्यभिचारिणोः संशयाधायक- त्वेन हेत्वाभासत्वे विरुद्धाव्यभिचारित्वं विशेषणाशमनादृत्य हेतुद्वित्वस्य प्रयोज- कत्वं वदतो धर्मकर्तृत्वानिरसनम् ।	९४—९५	६५—६६

धारया गृह्णातीति प्रकरणावगतस्सोमसोऽन्यपदार्थ इत्युच्यते । इहापि
 बुद्धयविनामावावगतस्य प्रमातुर्बहुव्रीह्यर्थत्वं नानुपपन्नम् । पूर्वपक्षस्थितेन
 वार्तिककृता गम्यमान न विशेष्यत इति यदुक्तं तदेव दुर्लभलब्धमिव
 मन्वानैः कैश्चिद्वलितमित्युपेक्षणीयमेव । सिद्धान्ते हि गम्यमानाया एव
 व्यक्तेर्गावो गावः शुक्रो गौरिति च विभक्त्या शब्दान्तरेण च विशेषणं
 भविष्यति । मयाः क्रोशन्तीति च । आह च —

जातेरस्तित्वनास्तित्वे न हि कश्चिद् विवक्षति ।

नित्यत्वाल्लक्ष्यमाणाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे ॥

इति । धूमोऽयं ज्वलतीति न भवति । अनभिधानात् । न हि लोका
 सर्वत्रुद्योक्तुमर्हति । यस्तु वैयात्याद् धूमशब्देनार्थि लब्धयित्वा तथा
 प्रयुज्यते न त निवारयामः । नन्वेव प्रमातरि ज्ञातसम्बन्धे सति
 नैकदेशो विशेषित इति व्यापकैकदेशश्चो व्याप्यस्मृतिस्तुमानमापद्यते ।
 न त्वेतदिष्टम् । व्याप्याद्धि व्यापकज्ञानमनुमानम् । ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेश-
 स्येति सम्बन्धे स्वादयि विशिष्टैकदेशलाभः । तत्र हि ज्ञातसम्बन्धस्योवि
 पृष्ट्या व्याप्य एव सम्बन्धी प्रतिपाद्यते । सर्वत्र हि व्याप्य एव हि पृष्टी
 दृष्टा । उच्यते । उक्तप्रस्माभिर्नन्दमतौकिरु कियत् प्रमाणाणां स्वरूप-
 मुपवर्ण्यते । लोकप्रसिद्धमेव त्वपरीक्षाप्रतिपादनार्थं स्वरूपमनूयते , लोके
 हि नियाम्यैकदेशदर्शन एव नियामकैकदेशज्ञानमनुमानमिति प्रसिद्धमिति ।
 असत्यपि हि विशेषणे विशिष्टैकदेशो लभ्यते । अपि चासन्निकृष्टार्थ इति
 वदति । न च व्यापकशब्दसाहचर्यमात्रात् व्याप्यस्मृतिरसन्निकृष्टविषया ।
 पूर्वप्रमाणानधिकार्यविषयत्वात् स्मृतेः । व्याप्यादेव त्वनुमृतपूर्वनिषाद्
 व्यापकविशिष्टः पर्वतादिरवगम्यते । अत उपपन्नो विशिष्टैकदेशलाभ इति ।
 यत्तु ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशस्येत्यत्र पृष्ट्या विशेषप्रतिपादनमुक्तम् । तदुक्तं
 व्यापकादपि पृष्ट्युत्पत्तेः । भवति हि कृत्कत्वमनित्यताया हेतुरिति व्यव-
 हारः । व्यापिका गानित्यता कृतकवस्य । तस्मादविशेषिनोशब्दानेऽपि
 व्याख्यातसम्बन्धविशेषादेक देशविशेषलाभो नानुपपन्नः । भवति हि
 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न तु मन्देहादलक्षणम्' इति सूक्त प्रमाता
 ज्ञातसम्बन्ध इति ।

विषयः

श्लो

पृ.

शब्दपरिच्छेदः

१—११० १००—१३३

भाष्ये 'शास्त्रम्' इत्यादिना क्रियमाणस्य
शास्त्रलक्षणनिरूपणस्य प्रकृते असम्बद्धत्वा-
शङ्का

१-६ १००—१०३

तत्र-प्रत्यक्षादितत्त्वप्रमाणसामान्यलक्षण-
निरूपणप्रकरणे शब्दसामान्यलक्षणस्यैव
प्रकृतत्वम्

१ १००

(व्या) अनुमाननिरूपणात् प्रागेव
शास्त्रलक्षणनिरूपणस्यावश्यकत्वव्यवशङ्का-
निवारणम्

१०१

भाष्यस्थस्य 'शब्दविज्ञानात्' इति पत्रस्य
विमह्यिचार

॥

सामान्यलक्षणमनुकृत्वा विशेषलक्षणस्य
दुर्वचिता

२ १०२

उक्तस्य लक्षणस्यातिप्रसक्ततया शास्त्र-
लक्षणत्वानुपपत्ति

३ ॥

शास्त्रलक्षणपरिष्करणम्

४ ६ १०२—१०३

वेदस्यैव स्वतन्त्रप्रमाणतया तदुपयो-
गितयेन प्रत्यक्षादीनामिह लक्षणीयतया
लोकितवाक्यस्य कथमपि तन्नानुपयोगात्
शब्दविशेषभूतशास्त्रलक्षणनिरूपणस्य प्रकृ-
तता

७-१० १०४—१०५

सामान्यलक्षणानुक्तिरुतन्यूनताशङ्का-
रिहारः

११ १०५

(१) लक्षणवाच्यस्य शब्दशब्दभ्यामिन्नरात्
विधायकशब्दविशेषपरतया व्यतिप्रसङ्ग-
शङ्कानिराकरणम्

१२ ॥

पुनः कर्मधारयपक्षे इयान्यपदार्थत्वे वा प्रमेयम् । न तावत्
 सम्बन्धसमुदायविवेकः । तयोः पूर्वमेवावगतत्वात् । अधुना च
 धर्मधर्मिविभागेनानवगमात् । न चान्य एकदेशी । तस्यानुपादानात् । न
 चैकदेशाभ्यामाक्षेपः । सम्बन्धसमुदायनिराकाङ्क्षत्वात् । न च स्वतन्त्रैक-
 देशदर्शनात् स्वतन्त्रैकदेशान्तरे ज्ञानमनुमान, सिद्धत्वात् । वक्ष्यति हि
 न धर्ममात्र, सिद्धत्वादिति । अब्राहिमिणीयते — अयमत्रार्थो ज्ञातस्य
 सम्बन्धस्य ज्ञातसम्बन्धस्य वा द्वयस्य क्वचिदेकदेशदर्शनात् तत्रैकैक-
 देशान्तरे बुद्धिरनुमानमिति । कुत एतत् । असन्निकृष्टमद्वयत्वात् । न हि
 स्वतन्त्रैकदेशोऽसन्निकृष्टः । क्वचिदेव पर्वतादायेकदेशोऽसन्निकृष्टो भवति ।
 तत्रातवगतपूर्वत्वादिति किमनुपपन्नमिति ।

कः पुनरत्र सम्बन्धोऽनुमानाङ्गमिष्यते । अविनाभावस्तादात्म्य-
 तदुत्पत्तिनिमित्तक इति केचित् । एव हि तैरुक्तम् ॥

“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।

अविनाभावनियमोऽदर्शनात् न दर्शनात् ॥”

इति । न हि विपक्षसपक्षयोरदर्शनाद् दर्शनाद्वाविनाभावसिद्धिः ।
 तेनानियतस्यापि तत्र वृत्तेः सम्भवात् । किञ्चिद्विपक्षव्यावृत्त्या च
 सर्वविपक्षव्यावृत्त्यासिद्धेः । सर्वविपक्षाणां च युगपद् ग्रहीतुमशक्तेः । किन्तु
 धूम्यादी सति धूमादेर्भावादसति चाभावात् तदाप्यतस्वभावो धूमादिरिति
 विदितं तदविनाभावसिद्धयति । तत्कार्यस्य तन्मन्तरेणात्मलाभाभावात् ।
 तदत्राग्नौ दर्शनमितरत्रादर्शनं तदुत्पत्ता हेतुः । ततोऽविनाभावसिद्धिः ।
 तादात्म्येऽपि तत्किञ्चिद् त विना भवतस्तादात्म्यानुपपत्तेः ।

नन्वेवविधान्वयविरहिणो यन्मात्र रूपरसादयोऽनुमीयेरन् । न
 च खलु तस्य रूपमाभा । न च कारणमिति कथं ततस्तत्सिद्धिः ।
 श्रूयता यथा सिद्ध्यति । रसादेव हि स्वहेतवाग्राविव धूमादनुमीयमाने
 समसामग्रीक्रेन्धनविकारवद्रूपावगतिरिति नानुपपत्तिः । यथाहुः—

“एकसायम्यधीनस्य रूपादे रसता गतिः ।

हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत् ॥”

विषयः

श्लो

पृ.

शब्दानुमानयोरेकदा अनेकार्थावभासकत्वं
तन्भावाभ्यां भेदसमर्थनस्य निरसनम्

२९-३२ ११३-११४

दृष्टान्तानभिधानस्य भेदसाधकत्वनिरसनम्

३३-३४ ११५

शब्दस्यानुमानादभिज्ञत्वसाधकतया शा-
क्यैरुपन्यस्तानां हेतूनां कमादुपवर्णनम्

३५-३७ ११५-११६

मीमांसकैकदेशिनामागमस्यानुमानाद्

भेदसमर्थनप्रकारः

३८ ११६

तन्निरसनम्

३९-४३ ११७-११९

शब्दस्यानुमानादभेदमाश्रित्य चोदना-
प्रामाण्यं समर्थयतामेकदेशिनां प्रत्यवस्थानम्

४४-४५ ११९

तन्मतनिरसनम्

४५-५० १२०-१२१

पराशितशब्दप्रमाणलक्षणनिरसनपूर्वकं
स्वमतेन तल्लक्षणनिरूपणम्

५२-५३ १२१

पदमधिकृत्य शाक्यैः कृतस्यानुमानाद-
भेदसमर्थनस्य निरसनम्

५४-९८ १२२-१३२

तत्रानुमानस्य विशिष्टार्थविषयकतया
पदस्याकृतिमात्रवाचकतया तदभावेन वैप-

म्यात् पदानुमानयोरेकभेदनिरसनम्

५४-५७ १२२

पदस्याकृतिमात्रवाचित्वेऽपि विमक्त्यु-
पस्थाप्यसङ्ख्याविशिष्टस्वार्थबोधकतया वि-

शिष्टबोधजनकत्वेनानुमानादभेदं सम्भाव-
यतः परस्य निरसनम्

५८-५९ १२३

वाक्यघटकपदस्य विशिष्टार्थविषयकत्वं
सम्भवेऽपि प्रसिद्धाप्रसिद्धधर्मिधर्मविभेदा-

भावेन तस्यानुमानाद्वैषम्यवर्णनम्

६०

पदानुमानयोर्वैषम्यान्तराणां निरूपणम्
शब्दे धर्मिण्यर्थवैशिष्ट्यमाधनाश्रयणेन

६१-६२ १२४

परस्य प्रत्यवस्थानम्, तन्निरासश्च

६२-६८ १२४-१२६

सम्बन्धो व्याप्तिरिष्टात्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना ॥ ३१ ॥

अपि चानुभवविरुद्धमेवेदम् । न खलु रसमुपलभ्य तद्धेतुत्वानुमानमुपेन
रूपावगतिर्लौकिकानाम् । अपि तर्हि रूपरसयोस्सादित्वनियमात् सहसैव
रसाद् रूपमनुमीयते । अपि च कार्यकारणभूतयोरेव बहुलमनुमानव्यवहारो
दृश्यते इत्यनादृत्यं कार्यत्वमव्यभिचारे । तादात्म्यमपि मेयाभासप्रसङ्गाद्व्य-
मेव । किं हि वृक्षात्मनि शिंशपात्वे विदिते मेयमवशिष्यते । निर्मागत्वात् ।
ऐकात्म्येऽपि वस्तुनः कल्पनिको भेद इति चेत्, न तावन्निर्भागं वस्तु,
मागावप्रहाणां देशादिभेदेऽप्ययाधितानां सम्यक्त्वात् । कल्पनिकभेदा-
भ्यत्वाच्चानुमानस्य वास्तवमैकात्म्यमनङ्गम् । वृक्षव्यवहारोऽनुमीयत इति
चेद् कथमनात्मव्यवहारशिंशपात्वादनुमीयते । तादात्म्ये वृक्षवदननुमान-
प्रसङ्गात् । व्यवहारयोग्यतायामप्येवमेवेति यत् सिद्धिदेतत् । एवमेव
वैशेषिकादिसमयसिद्धा अपि कार्यकारणभावादयस्सम्बन्धप्रकाराः प्रत्युक्ता
वेदितव्याः । तेऽपि हनियताननुमानोत्पत्तिकारणम् । अस्तु तर्हि नियमो
यानुमानाङ्गम् । न । प्रमाणाभावादनवगतेः । न तावदापातजं प्रत्यक्षमस्याव-
धारणक्षमम् । ईक्षते खल्वयं भिस्फारिताक्षन्सहसा महानसे धूममग्निना
सहितम् । न तु जानाति नियतोऽयमनेनेति । दुरविगमो हि सर्वभावानां
स्वभावनियमः । न तमुन्नेतुमुत्सहन्ते ऋदिति महान्तोऽपि । न हि निर्वि-
कल्पकागोचरे विकल्पः प्रमाणम् । तत्पुरस्सरत्वात् तस्य । स्यादेतत् ।
देशादिभेदेष्वव्यभिचारात् स्वभावनियमोऽवधार्यत इति । केनावधार्यते
सर्वदर्शनानामन्वयमात्रे व्यापारात् ॥

अथ पूर्वपूर्वज्ञानजनितभावनासचिवमन्तिममनेनायं नियत इति
भक्त्यालोचनाज्ञानम् । ततो विकल्पाः प्रवर्तित्वन्त इति । नैतदेवम् ।
इन्द्रियव्यापारसपेक्षं हि प्रत्यक्षम् । न च सहभावदर्शनादन्यत्र बहिरिन्द्रि-
यन्यापारः । न च बहिर्विषयवेदने तन्निरेपेक्षमन्तःकरणं प्रवर्तते । अपि
च निरूपितरूपा अपि भावा देशादिभेदेष्वन्यथाभवन्तोऽनुभूयन्त इति न
स्वभावनियमं प्रत्याश्रयितुमुचितं प्राभाणिकानाम् । तदाहुः —

“देशकालादिरूपाणां भेदाद् भिन्नासु शक्तिषु ।

भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा ॥”

श्रुतातिदेशवाक्यस्येत्यादिनोक्तं उपमा-
नलक्षणे श्रुतातिदेशवाक्यस्येत्यस्य वेय-
धर्मापादनम्

१०-१५

१४०-१४१

राविकल्पकप्रत्यक्षवादिना नैयायिकाना
जातेरिव सादृश्यस्यापि प्रत्यक्षगम्यत्वस
भवेनोपमानस्य प्रमेयासिद्ध्या अप्रामाण्य-
तादवस्थम्

१६

१४२

उपमानप्रमाणस्य प्रमेयतया अगिमत-
सादृश्यस्य दुर्निरूपतया अवस्तुतः वदता
शाक्यानां मतेनाप्रामाण्याशङ्का

१७

"

सादृश्यस्य वस्तुत्वसमर्थनपूर्वकमुपमान-
प्रामाण्यसमर्थनम्

१८-१९

१४४-१५२

तत्र सादृश्यस्य सूयोऽवयवसामान्ययो-
गस्वरूपता

१८-१९

१४४-१४६

अवयवसामान्ययोगस्येव जातिगुण
क्रियादिसामान्ययोगस्यापि सादृश्यस्वरूपता
सादृश्यस्वरूपनिरूपणवाक्ये जात्यन्त-
रित्येत्यस्य व्यक्त्यन्तरस्याप्युपलक्षकतया
व्यक्तिसादृश्यस्वरूपसङ्गमनम्

२२-२३

१४८

सामान्यान्मविनाशीनीति सिद्धान्तस्य
भङ्गाशङ्कया निवारणम्

२३-२६

१४८-१४९

अवयविनोऽवयवसामान्येनेव पूर्वपूर्वा-
वयवानां स्वावयवसामान्ययोगेन सादृश्य-
स्य यावन्निर्भाग संपादता

२४-२८

१४९

सागान्यस्य सादृश्यत्वे सञ्जातीयता-
मात्रेण समापत्त सादृश्यव्यवहारमसङ्गस्य
परिहरणम्

२९

४९-१५०

चित्रादौ सादृश्यनिर्वहणम्

३०-३३

१५०-१५१

सादृश्यस्य प्रत्यक्षत्वोपपादनम्

३४

१५१

व्यापकत्वगृहीतस्तु व्याप्यो यद्यपि वस्तुतः ।

आधिक्येऽप्यविरुद्धत्वात् व्याप्यं न प्रतिपादयेत् ॥ ७ ॥

विस्पष्टं दृष्टमेतच्च गोविषाणित्वयोर्मितौ ।

व्याप्यत्वाद् गमिका गावो व्यापिका न विषाणिता ॥ ८ ॥

ज्ञातसम्बन्धशब्दान्नावगम्यते । स ि सम्बन्धज्ञानमात्रमङ्गतया दर्शयति ,
न व्याप्यतामिति कुतो विशेषलाम । उक्तमत्र लौकिकलक्षणाववा-
देनापरीक्षाप्रतिपादनार्थमिदं भाष्यम् । लोके च व्याप्यैकदेशदर्शिन एव
व्यापकज्ञानमनुमानमिति सिद्धम् । नह्यन्ययेति चापकृष्य पूर्वैर्ण योज-
यित्वा तनेति तदुपजीवनेन व्याख्येयमिति ॥ ६ ॥

ननु व्यपकादपि व्याप्यमवितिर्दृष्टा । अनित्यत्वादिव कृतकत्वस्य ।
भवति हि भावानामनित्यत्वात् कृतकत्वानुमानम् । व्यापक चानित्यत्व
कृतकत्वस्य । अतो व्यापक गम्य व्याप्य गमकमित्यव्यापकमत आह —
व्यापकत्वेति । अयमभिप्रायः । सस्य व्यापकस्य गमकत्वम् ।
न तु व्यापकत्वगृहीतस्य । तेन हि रूपेण गृहीतोऽसौ व्याप्याद् देश-
कालाधिक्येऽपि न विरुध्यते । न चाधिरुदेशकाल प्रतिपादको भवति ।
त विनापि भावादित्युक्तमेव । ननु व्याप्यतापि तस्यास्ति । अस्तु नाम,
वस्तुतस्तु रूपं न गृहीतमिति कथं गमकत्वम् । अवगते तु तादृष्ये तेनैव
गमकत्वं न व्यापकतया । अतो व्याप्यतैवानुमानाद् न व्यापकतेति
सूक्तमिति ॥ ७ ॥

व्याप्यत्वमङ्गं न व्यापकत्वमित्येतदेवासङ्कीर्णोदाहरणेन दर्शयति —
विस्पष्टेति । यत्र व्याप्यव्यापकमायो न सङ्कीर्यते, तत्र विस्पष्टमेवैत-
दुपलक्षितम् । यथा व्याप्य गमक व्यापक गम्यमिति । गोविषाणित्वयोर्हि
व्याप्य गोत्व व्यापक विषाणित्वमनुमापयति न तु विषाणिता गोत्वम् ।
व्यापिका हि सा । मितौ— अनुमाने । गोविषाणित्वयोरयं गम्यगमकवि-
वेको दृष्ट इत्यर्थः ॥ ८ ॥

तस्य आगमावहिर्भूतता, तथात्वाम्युप-
गमे प्रयोजनम्

५२-५३

१७८

शब्दग्राहकत्वपक्षेऽप्यवान्तरविप्रतिपत्तिः

५४

११

तत्र श्रूयमाणस्यैव ध्यानो देवदत्तो दिवा
न भुङ्क्ते' इत्यस्य रात्रिभोजनरूपार्थप्रति-

पादकत्वाश्रयणपक्षस्य निरसनम्

५५-५८

१७८-१७९

रात्रौ भुङ्क्ते इत्यस्य वाक्यान्तरस्य
प्रमाणान्तरगम्यत्वनिरसनपूर्वकं श्रुतार्थाप-
त्तिगम्यत्वसमर्थनम्

५९-७६

१७९-१८३

श्रुतार्थापत्तेरर्थग्राहकत्व वदतः परस्या-
शङ्का

७७

१८३

तन्निरसनपूर्वकं शब्दग्राहकत्वसमर्थनम्
दिवावापयरात्रिवापययोर्मिथः गम्यन्ध-
रहितयोर्गम्यगमकभावासाभवेनार्थापत्तेः

७८

१८४

प्रामाण्यासम्भवाशङ्का तन्निरासश्च

७९-८६

१८५-१८७

श्रुतार्थापत्तेर्वेदे भूगानुपयोगः

८७-८८

१८७-१८८

इत्यर्थापत्तिरिति चेद् ।

अभावापरिच्छेदः

(१ ५८) (१८९-२१०)

अभावास्त्यप्रमाणलक्षणनिरूपणम्

१

१९१ १९२

(त्या) 'प्रमाणपक्षे गा' इत्यस्य भो

कस्य विवरणम्

१८९ १९१

तत्र अभावास्त्यप्रमाणलक्षणनिरूपणम्
तत्परस्य 'अभावोऽपि' इत्यादिमान्यता-
भ्यानुपपत्त्यर्थं शङ्का

११

११

अभावास्त्यप्रमाणलक्षणनिरूपणम्
नक्षत्राणां च नक्षत्राणां च नक्षत्राणां च
नक्षत्राणां च नक्षत्राणां च

११

११

तस्य तावति तादृक् स दृष्टो धर्म्यन्तरे पुनः ।

व्याप्यांशो व्यापकांशस्य तथैव प्रतिपादकः ॥ ११ ॥

भूयोदर्शनगम्या च व्याप्तिः सामान्यधर्मयोः ।

ज्ञायते भेदज्ञानेन कचिच्चापि विशेषयोः ॥ १२ ॥

नियमो ह्यनुमानादम् । स च सर्वेषामविशिष्ट एव किमवान्तरविभागेन ।
देशे यावतात्यन्ततिदूरमधिरूढस्य धर्मादेर्दूरतरवर्तिनोऽपि नदीपूरस्य व्याप्तिं
दर्शयति । शङ्कुच्छायायाश्च नितान्त(दूर)वर्तिना ऋक्षोदयेन । यावति काल
इति च भाग्नि-सवितुरुदयानुमानादानपि व्याप्तिं दर्शयतीति ॥ ११ ॥

नन्वस्या व्याप्तो न किञ्चित् प्रमाणमस्तीत्युक्तमत आह — भूयो
दर्शनेति । कथं पुनर्भूयोदर्शनगम्या व्याप्तिः । किं हि तत्र प्रत्येकमेव
भूयासि दर्शनानि प्रमाणमाहोस्विद् दर्शनसङ्घातं पूर्यतनदर्शनाहि-
तसंस्कारसचिवमन्तिम प्रमान्तरं वा भूयोदर्शनप्रभवम् । तत्र न तावत्
प्रत्येकसन्दर्शनसमाधगम्या व्याप्तिरित्यवसितमेव । नो खल्वस्य सहस्राग्नि-
धूमावमिशरणे विलोक्यमानस्याग्निना व्याप्तो धूम इति मतिराविरस्ति ।
न चानुभूतमविकल्पकेन सविकल्पकेनापि विपर्ययियते । न चानेक-
दर्शनारब्धो दर्शनममुदाय कश्चिदस्ति, तस्य दर्शनातिरेकेणामावात् ।
निरुद्धानागतप्रत्युत्पन्नानां चासहन्वमानत्वात् । पुरस्तननेकदर्शनाहितस-
ंस्कारसहायमन्तिमं तु दर्शनं कतरत् प्रमाणमिति चिन्तनीयम् । न तावत् प्रत्य-
क्षम् । तद्वि द्वेधा विभक्तम् । आलोचनाज्ञानं तत्प्रभव च विकल्पसम्भिन्नम् ।
न तावत् पूर्वं व्याप्तेरवधारणे समर्थम् अप्रतिसन्धानात् । व्याप्तेश्चायमनेन
प्रतिषेद्ध इति प्रतिसन्धानात्मकत्वात् । नच तदनपेक्षमुत्तरमात्मानं
लभते । यच्चैदं संस्काराणां साचिष्यम्, इदमपि न चतुरश्रम् । संस्कारा-
स्त्रुतं यद्वन्तु रूपाण्यत्मसम्भावितानि भवन्ति, तत्रैव स्मृतिमानमाद-
धति । न पुनर्या-तरग्रहणाय कल्पन्ते । प्रत्यक्षे च व्याप्तिप्रमाणे कथमत-
द्विषयाणां व्याप्तिसिद्धिः । भवति हि यथायथ दृष्टानुमितश्रुतेभ्यः कर्म-
फलेभ्यः पुर्विशेषेषु वैदिककर्मानुमानम् । न च तत्तत्कर्मनियमस्तस्य
तरय पश्चादे, पटस्यापरोक्षमीक्ष्यते अतीन्द्रियत्वात् । यच्चैदमध्वरे

विषयः-

स्रो०.

प०.

कृतायाश्चित्रादिचोदनास्वप्नामाप्यशङ्काया
भाष्ये करिष्यमाणाया यज्ञायुषिवचस्यप्रा-
माप्यशङ्कायाश्च विशेषनिरूपणम्

८

२१६

श्रौतस्य यज्ञायुषिवाक्यस्य दृष्टविरु-
द्धार्षकृतया अप्रामाण्याशङ्का

९-१३

२१७-२१८

मन्त्रार्थवादात्मकेऽपि वेदविभागे प्रमा-
णान्तरविरोधेनाप्रामाण्याशङ्का

१४

२१९

'तत्सामान्यादभिज्ञेनादिचोदनास्वप्य-
नाभासः' इति भाष्यस्याशयवर्णनम्

१५

२१९

इति चित्राक्षेपवादः ।

सम्बन्धाक्षेपवादः

(१-४६)

(२२०-२२७)

स्वपक्षसाधनमुत्तेन परकृताक्षेपं परि-
हरतो भाष्यकारस्याशयवर्णनपूर्वकं स्व-
पक्षसाधकतया तदभिमतस्य प्रयोगद्वयस्य
निरूपणम्

१-२

२२०-२२१

शब्दार्थयोः सम्बन्धनित्यताभयणेल
कृतं वेदानां स्वतः प्रामाण्यं सम्बन्धाभावेन
निरस्त्यतः परस्य योऽयमाक्षेपः तदनुवादि-
भाष्यस्याशयवर्णनम्

३-८

२२१-२२३

(न्या) शब्दार्थयोः कार्यकारणभावा-
त्मकं सम्बन्धमुपपादयतो बौद्धगन्धिबैशा-
करणस्य मतानुवादस्तत्तिरस्तेन च

२२२-२२३

गिदान्तभाष्याशयवर्णनम्

८-१०

२२३-२२४

वाच्यवानकभावदृशसम्बन्धनिषेधे.

दृशम्

११-१२

२२४-२२५

समावे प्रमाणमिति वक्ष्यते । अतो न किञ्चिद् व्याप्ती प्रमाणम् । मानसमिति चेत् । न । घटिरस्वातन्त्र्यात् । तत्रैतत् स्याद्—यद्यपि घटिरिन्द्रियाण्यतीतानागतादिभिर्भावभेदैर्व्याप्तिं ग्रहीतुमसमर्थानि, मनस्तु सकलातीतादि-विषयपरिच्छेदसाधारणं प्रतिबद्धसामर्थ्यं काचिदिति तद्वत्त्वमाविना प्रत्यक्षेण व्याप्तिर्ग्राहीभ्यस्त इति । तच्च नैवं, घटिरस्वातन्त्र्यान्मनसः । नो खल्वपि घटिर्विषययोधे मनस्स्वतन्त्रमिति वर्णितम् । तथाहि, मनसस्सार्धं मि-
त्पत्र । स्वतन्त्रे हि घटिरिष्यमाणे मनसि सर्वस्सर्वदर्शी स्यात् । संस्कारतो व्यवस्येति चेत् । न । स्मृतिहेतुत्वात् । तत्रैतत् स्यात्—यद्यपि क्वचल-
मस्वतन्त्रं मनो घटिर्विषयावधारणे, तथापि पूर्वपूर्वानुभवजनितसंस्कारसनायं घटिरपि वर्तिष्यते चक्षुराद्यनुगृहीतमिव रूपादौ । अतो नान्यवस्था । तच्च नैवम् । स्मृतिहेतुत्वात् । स्मृतिमात्रहेतवो हि पूर्वानुभवप्रमावितास्संस्कारा नोत्सहन्ते मनसो घटिरवग्रहेऽनुग्रहमाधातुम् । स्मृतिविषयान्तराणामपि ग्रहणप्रसङ्गात् । अस्ति हि तत्रापि स्मृतिहेतुस्संस्कारः । स चेद् ग्रहणे-
भवाच्चिन्मनसरसहायी भवतीति किं न स्मृतिविषयान्तराण्यपि ग्राहयतीति यत् किञ्चिदेतत् ॥

यस्तु वदति—साहित्यमग्निधूमयोस्सम्बन्धः । स च प्रथम-
समधिगमसमय एव संविदितः । अर्नवच्छिन्नदेशकालव्याप्तिधूमयोस्सम्बन्धो
भासते । न हीदानीमत्र वा तयोस्सम्बन्ध इति भवति मतिः । अपि
तर्हि सन्निहितवर्तमानयोरेवेदन्तया प्रतिभासमानयोर्देशकालौ सम्बन्धश्च
तयोर्विशेषणमिगौ सम्बन्धाविति । नेदानीमत्र वा सम्बन्ध इति । तदेव-
मनवच्छिन्नरूपः स्वामाविक एव सम्बन्धः सिद्धो भवति । स्वामाविकत्वे च न
व्यभिचाराशङ्कोपपत्तिमती । किमिदानीमनङ्गभूतमेव भूयोदर्शनम् । नानङ्गम् ।
अङ्गं त्वोपाधिकाशङ्कानिराकरणेन । वद्विहिं धूमेन संयुक्तस्संवेदितोऽपि
कदाचिद्दिधूमो दृश्यते । तत्राद्रंघनदिरुषाधिरनुप्रविशति । न तु स्वा-
माविकोऽग्नेर्धूमेन सम्बन्ध इति निश्चीयते । तद्दर्शनाच्च धूमेऽपि भवति
दृक्का । कदाचिदौपाधिकः पाववेनारयापि सम्बन्ध इति । सा भूयोदर्शनेन
निवर्त्यते । बहुशोऽपि दृश्यमानस्य धूमस्य नाग्निसम्बन्धे कश्चिदुपाधिरुप-
लभ्यते । प्रयत्नेनापि चान्विशो न दृष्ट उपाधिर्भास्तीति निश्चीयते । तदेवं

॥ श्रीः ॥

मीमांसाश्लोकवार्तिकं

सुचरितमिष्टप्रणित्तया

काशिकाख्यया टीकया समेतम् ।

(तृतीयो भागः ।)

प्रत्यक्षाव्यभिचारित्वादेवलक्षणकं च यत् ।

प्रसिद्धमनुमानादि न परीक्ष्यं तदप्यतः ॥ १ ॥

अत्र भाष्यकारेण विज्ञानवादान्ते “अतो न व्यभिचरति प्रत्यक्षम्” इति प्रत्यक्षाव्यभिचारित्वमुपसद्वत् ‘अनुमान ज्ञातसम्बन्धस्ये’-त्यादिनाऽनुमानलक्षणं प्रणीतम् । तस्य तात्पर्यं दर्शयति — प्रत्यक्षेति । अयमर्थः । वृत्तिकारग्रन्थे हि ‘तेन व्यभिचरति प्रत्यक्षम् । तदूर्वकत्वाच्चा-नुमानाद्यपि’ इति प्रत्यक्षाव्यभिचारपूर्वकमनुमानादीनामपि व्यभिचारात् परीक्ष्यवशक्तम् । तत्र प्रत्यक्षाव्यभिचारित्वे प्रतिपादिते व्यभिचारिकारण-प्रभवत्वेन तावद् व्यभिचारशङ्का प्रसुक्ता । यदि परं स्वरूपत्रयो व्यभि-चारस्तम्भवति । सोऽपि यक्ष्यमाणलक्षणकेषु नाशङ्कनीय एव । न हि प्रविदुर्दृढशः प्रतिगन्धकर्मनिर्दिदितव्यभिचाराः । सरुक्कपवहारोच्छेदप्रेस-ज्ञात् । एवमितरेष्वपि यथास्वमरसरे बक्ष्यामः । तस्मादनुमानाद्यपि लोका-भसिद्धं न परीक्षितव्यमिति ॥

इयं च सर्ववक्ष्यमाणप्रमाणलक्षणमाध्यतात्पर्यं व्याख्या साधारणी वार्तिककारेण कृता । सर्ववक्ष्यमाणप्रमाणप्रपञ्चस्य हीदमेव माधारेण स्थानम् । अनेन च श्लोकेन समर्थितारम्भावसरः प्रपञ्चो विशेषणो व्याख्या-स्पष्ट इति । तदेतदुक्तं भवति । नात्र नैवातिक दिवदलौकिकं प्रमाणानां

इदं तावत् प्रमाणाभावादी वक्तव्यम् । किं यत्नं व्याप्तिगोचरं ज्ञानं न जायते एव, सन्दिग्धं वा जायते, विपर्येति वा । त्रेधा हि परीक्षकैरप्रामाण्यं विभक्तम् । प्रकारान्तरासम्भवात् । न तावदाद्यः पक्षः । सविद्व्यवहारविरोधात् । दृश्यते हि बहुलं धूमममातुपलभमानोऽयमनेन नियत इत्यनुधारणपुरस्सरं ततोऽग्निमनुमाय तदनुसृत्य व्यवहरमाणः । तत्रासत्यं व्याप्तिसचित्तावुपपद्यते । व्यवहारदर्शनादेव सशयविपर्ययो निराकार्यः । ताभ्यामेवविधव्यवहारासम्भवात् । अतो न तावदप्रामाण्यम् । प्रामाण्यं तु बाधा विभज्यते । तद् यथायोग्यकस्यचित् कस्याचित् व्याप्ति सचित्तौ व्यवस्थापयामः । यथैव तावद् धूमस्याग्निना व्याप्तौ प्रत्यक्षस्य । न हाह प्रमाणान्तराणि सम्भवन्तीति वर्णितमेव ॥

ननु प्रथमदर्शनेऽनवगमात्प्रत्यक्षासम्भवोऽप्युक्त एव । अत एव भूयोदर्शनावगम्यत्वम् । ननु तान्यपि विकल्प्य दृष्टितानि प्रत्येकसाहि स्योरसम्भवात् । सत्यम् । न प्रत्येक व्याप्तिरवगम्यते । न च दर्शनानि सहन्यन्ते । माचीनानेकदर्शनजनितसंस्कारसहाये चरमे दर्शने चेतासि चकास्ति धूमस्य घट्टिनियतस्वभावत्व, रत्नतत्त्वमिव परीक्षमाणस्य, शब्दतत्त्वमिव व्याकरणस्मृतिसंस्कृतस्य, ब्राह्मणत्वमिव मातृपितृसम्बन्ध स्मरणसद्वृत्तभ्य तलाद् विविक्तमिव विलीनाज्य रसगन्धसद्वृत्तेन्द्रियस्य । न ह्येतत् सर्वमापातान्न प्रतिभातमिति परस्तादपि भासमानमन्यथा भवति । न च प्रमाणान्तरत्वमापादयति । ननुक्तं न स्मृतेरन्यत्र संस्कारा व्याप्तिर्यन्त इति । केन वा संस्काराणां स्मृतेरन्यत्र व्यापार उपेयते । स्मारयन्त एव तु ते पूर्वपूर्वावगमनाभिसम्बन्ध धूमस्य व्याप्तिसविद जनयितुमभिप्रवृत्तस्येन्द्रियस्य सहायीभवन्ति । आन्तरालिकस्मृतिव्यवहितमपि चेन्द्रियसम्बन्धा नुसारि प्रत्यक्षमिति वर्णितम् । इन्द्रियसम्बन्धफलापरोक्षावभासानुसारात् । न च यत् सदसा न प्रतिभाति तत्प्रश्नादपि प्रतिभासमानं प्रत्यक्षता जहाति । यथोदाहृत्येव तावत् ब्राह्मणत्वम् ।

ननु न तावदापातज प्रत्यक्ष व्याप्तौ प्रमाणमिति वर्णितम् । तत्पूर्वकं च सविकल्पकमिति कथं तस्यापि प्रामाण्यम् । अस्ति वा ब्राह्मणादि-

अन्यवस्था तूपस्थिता । अर्थापत्तिस्तर्हि भवतु । इदमेव चाद्यौ दर्शनमनग्नौ
चादर्शनमनुपपद्यमानमग्निना नियम प्रतिपादयति । किमत्र नोपपद्यते ।
दर्शन तावत् तत्र भवतीत्येतावत्तवोपपन्नम्, न हि यदेकत्र भवति तेनान्यत्र
न भवितव्यम् । अन्यत्र भवतोऽदर्शनमनुपपन्नमिति चेत् । न । विप्रकृष्टा-
नामन्येषामप्यसन्निकर्षाददर्शनोपपत्तेः । सन्निहितेष्वनग्निरिव दर्शनमनुपपन्न-
मिति चेद् अभावादुपपत्तेः । तेषु ह्यसौ नास्त्येव, कथमुपलभ्यते ? भ्येत ।
तत्र सताप्यन्यत्रापि न भवितव्यमेवेति किमत्र प्रमाणम् । अतो दर्शनादर्शन-
सहकृतेन्द्रियस्यैव वस्तुस्वभावावधारणमपराक्ष जायत इत्येवं समर्थनीयम् ।
नन्वेतदेव न विद्यः । कीदृशोऽसौ वस्तुनः स्वभावावधारयत इति । उक्त-
ममकृद् धृतोऽग्निना नियत इति । एतदुक्तं भवति—यदा यत्र धूमस्तदा
तत्राग्निरिति ।

ननु सन्निहितवर्तमानदेशकालमात्रसम्बन्धोऽस्तु प्रत्यक्षः । अना-
गतादिसम्बन्धस्तु कथम्, अतिप्रसङ्गो हि तथा (सति) स्यात् । न । सन्नि-
हितरूपमात्रोपलम्भात् । रूपमेव तु तादृश धूमादीनां यदेवमुज्जीयते,
स्थिरमिव रूपं कुख्यादीनाम् । अस्ति हि तेषु विद्युदादियिलक्षणकालान्तर-
स्याप्यिरूपप्रकाशः । सन्निहितावान्तरसम्बन्धो न प्रत्यक्ष इति तद्रूपमप्रत्यक्ष
भवति । अप्रत्यक्षे हि तस्मिन् नेदं रजतमिति पूर्वानुभूतरजतबाधो न
स्याद्, भिन्नविषयत्वात् । स्वकाले हि पूर्वविज्ञानेन रजतं विषयीकृतं न
भविष्यद्बाधकज्ञानक्षण इति कथं तत्राग्नसक्तं बाध्यते । कालान्तर-
सम्बन्धोऽपि तेन रूपेण पूर्वज्ञानावधारितं भविष्यज्ज्ञानकालमपि व्याप्नो-
तीति भवति समानविषयतामासाद्य बाधः ।

ननु यद् वस्तुनो रूपं तत्परानपेक्षमवगम्यते, अग्निरिवोष्णत्वम् ।
न च धूमस्यागृहीतप्रतिसम्बन्धिना तद्रूपमवगम्यत इति कथं वस्तुरूपत्वम् ।
भैवम् । सम्बन्धो ह्यसौ, कथमनवगते प्रतिसम्बन्धिन्व्यवसीयते । यथाह—

‘नियमो नाम सम्बन्धः स्वमतेनोच्यतेऽप्युना’ ।

इति । अतो यदेतदग्निना धूमस्य नियतत्वं भावात्मकमिदं तत्प्रत्यक्षेणाव-
गम्यत इति किमनुपपन्नम् । यथा चानग्निनिवृत्तिर्न नियमः तथा वर्णितमेव ।
विपक्षव्यावृत्त्या तु विधिरूप एव नियमः परीक्षकैर्व्याख्याय परेभ्यः प्रति-

द्वयं वा ज्ञातसम्बन्धमुपलब्धं परस्परम् ।

तस्यैकदेशशब्दाभ्यामुच्येते समुदायिनौ ॥ ३ ॥

व्याख्यानान्तरमाह — एकदेशीति । एकदेशौ हि नैकदेशिन-
मन्तरेण स्यातामिति आक्षिप्तस्यैकदेशिनो युक्तमन्यपदार्थत्वम् ।

नन्वेवं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशिनो य एकदेशस्तस्यैकदेशस्य दर्श-
नादिष्युच्यमाने स एव दर्शनोपसर्जनत्वादेकदेशस्यैकदेशिनः सम्बन्ध-
स्सम्बन्धविशेषापेक्षस्य वा समासदोषः प्रसज्यते । भवेदेतदेवम् । यथेक-
देशव्यतिरेकजनिता षष्ठी स्यात् । इयं स्वेकदेशदर्शनव्यतिरेकजनिता षष्ठी
तदपि परस्परया बाजपेयस्य यूप इतिवदेकदेशिनो भवत्येव । कः पुन-
रत्रैकदेशी ज्ञातसम्बन्धः पक्षस्तपसो वा । न तावत् पक्षः ज्ञायमानसम्बन्ध-
त्वात् । न च सपक्ष सिद्धत्वेनाननुमेयत्वात् । नैष दोषः । व्यातिर्हि न
सकृद्दर्शननिर्ग्राह्या । भूयोभिस्तु दर्शने' पूर्वपूर्वावगतसकलदेशकालविविक्त-
धूमवन्मात्रस्याग्निमत्तया व्याधिरवधारिता । न पुनरत्रायमिदानीं वा धूम-
वानभिमानिति । अतः पक्षैकदेशिनोऽपि सामान्यतो धूमवत्तौपाधिक-
सम्बन्धो ज्ञात इति स एव ज्ञानसम्बन्धः । सामान्यतो गृहीतेऽपि देशादि-
भेदेन प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानवन्ननुमानप्रत्यभिज्ञानमनुपपन्नमिति न प्रमेयाभावः ।
एकदेश्येकदेशो चाश्रयाश्रयिणावभिमतौ । न पुनरवयवावयवविनाविति
द्रष्टव्यमिति ॥ १३ ॥

कर्मधारयसमासो वायमित्याह — कर्मधारयेति । अयमर्थः —
ज्ञातश्चासी सन्बन्धश्चेति कर्मधारयोज्यम् । अत्र च पक्षे संगन्धिनि गम्ये
गमके चैकदेशता । कथं सम्बन्ध्याधारस्य सम्बन्धस्य सम्बन्धनावेक-
देशी । न हि मूढराधारस्य धूमस्यैकदेशो गिरिः । आधेयमेव तु धूम-
स्तदेकदेशतया मन्यते । उच्यते । भवत्याधाराशेऽप्येकदेशवाचोयुक्तिः ।
यथा अवयव्याधारेष्ववयवेषु च समूहिष्विति निरवयवम् ॥ २ ॥

द्वयं वाऽन्यपदार्थ इत्याह — द्वयं चेति । सम्बन्धप्रवृत्तकाले
परस्परसम्बन्धमुपलब्धं व्याप्यव्यापकद्वयं ज्ञातसम्बन्धमुच्यते, तस्य च
समुदायिनावेकदेशी । यथा चैतदेव तथा प्रागेवोक्तमिति ।

व्याप्तेश्च दृश्यमानायाः कश्चिद् धर्मः प्रयोजकः ॥ १३ ॥

अस्मिन् सत्यमुना भाव्यामिति शक्त्या निरूप्यते ।

अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ॥ १४ ॥

तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा ।

ये तु तानपि विसृज्य साध्यसिद्ध्यै प्रयुज्यते ॥ १५ ॥

दैक्षपशुहिंसादीनामधर्मत्वं प्रसज्येतेत्यत आह—व्याप्तेश्चेति द्वयेन । अयमभिप्रायः — सत्यमाप्ताद् भवति प्रम., यथा किल हिंसात्वमात्रातु यन्ध्यधर्मत्वमिति । नत्वेतदेवम् । निर्जातेन स्वधर्मत्वेन हिंसात्व व्याप्यते । न च शास्त्रादन्ते तज्ज्ञानोपायस्सम्भवति । न च हिंसात्वमात्रमनर्थसाधनमिति शास्त्रमस्ति । निशेषहिंसाया विहितत्वात् । विध्यवरुद्धनिषेधे च प्रतिषेधानवकाशात् । प्रतिषेधमन्तरेण चानर्थसाधनत्वज्ञानोपायाभावात् । अतः परिहृत्यापनादविषयमुत्सर्गोऽभिविनिविशत इति हिंसान्तराणि 'न हिंस्यादि'ति प्रतिषेधोऽवत्पन्ते । एव च यद्यपि पाण्ड्यहिंसासु हिंसात्वादधर्मत्वयोस्साहित्यमवगतं, तथापि न हिंसात्वमधर्मत्वप्रयोजकम् । किन्तु निषिद्धत्वम् । असत्यपि हिंसात्वे निषिद्धत्वभावेण सुरापानादारधर्मत्वसिद्धेः । अतो य एवास्मिन् सत्येवास्य न वेतु शक्तिरस्ति इत्यनेन रूपेण निरूप्यते । व्याप्यतयावगम्यत इति यावत् । स एव धर्मः प्रयोजक इत्युच्यते । परप्रयुक्तव्याप्युपजीविनस्तु हिंसात्वादयः, न तैरधर्मत्वादिन्यापकाशोऽवधारयितुं शक्यते । न हि पाण्ड्यहिंसा हिंसेत्येवाधर्मः, किन्तु निषिद्धेति । अतो न क्वचिद्विहितानां दैक्षपशुहिंसानामधर्मत्वमिति ॥ १४१ ॥

ये देवजातीयकानप्यवयोजकान् हेतुन् प्रयुज्यते, ते सुलभं प्रतिहेत्वादिकोपेक्षिन् प्राप्यन्ति । अस्यत हि प्रतिहेतुर्दर्शयितुं, दैक्षपशुहिंसाधर्मः विहितत्वादभिहोनादिवदिति । प्रयोजके हि हेतावेवजातीयका दोषा नास्पद लभन्ते । अप्रयोजके तु सुलभा एव । तदेतदाह — येत्त्विति । विसृज्यमिति क्रियाविशेषणम् । यथा विश्वाग्ने भवति तथा प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ १५१ ॥

इति । ननु युक्तेन्वनविकारे तस्य धूमस्य चैकाधिकारणत्वादवगतिः । न तु रूपरसावेककारणकौ । कारणरसा हि कार्ये रसमारमन्ते । कारणरूपाणि च कार्ये रूपम् । तत् कुतस्समानकारणता । नैककारणतयैकसामग्र्यधीनत्वम् । किन्तु रसाद् रसहेतुरुत्तुमीयमानः प्रवृत्तिरूपजननशक्तिरूपोपादानकारणसहकृतोऽनुमीयते । तथाप्येत्यैव कारणत्वात् प्रवृत्तिशक्तिना च कारणेन रूपं जन्यते इति रूपसिद्धिः । तादिदमनुपपन्नम् यत् तादृशं कार्यं कारणेन विना न भवतीति ततस्तज्ज्ञानमुक्तम् । तदयुक्तम् । कथं हि कारणेन विना कार्यमेव न भवति इत्येतदेवावसेयम् । तद्विना भवतो नित्यं सत्त्वमसत्त्व वा स्यात् । ततश्च कार्येतैव हीयेत । उक्तं हि तैः—

“नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ।

अपेक्षानो हि भावानां कदाचित्कृत्वसम्भवः ॥”

इति । अपेक्षातः कदाचित्कृत्वमनपेक्षं तु सदसद्वा स्यात् । गगनशशविषाणवदिति चेत् । यद्येवमन्योऽयं कार्यकारणभावात् स्वभावनियमः यदनपेक्षं तन्नित्यं सदसद्वा भवतीति । यच्च रसाद्रूपवगतिरेकसामग्र्यधीनत्वादित्युक्तम् । तदप्ययुक्तम् । यद्यपि प्रवृत्तिशक्तिरूपोपादानकारणसहकृतो रसहेतुरवगतः स्वकायोद् , रूप तु कुतोऽवगम्यते । प्रवृत्तिसामर्थ्यात् कारणादिति चेत् । ननु नादो रूपस्य कार्यं नाप्नोति कथं तदवगमे हेतुः । प्रवृत्तिशक्तेः कारणस्य कार्यान्वयिचारादिति चेत् । न । तर्हि कार्यतदात्मनोरेवाविनाभावः कारणेऽपि (भावाद् ? भवेत्) । भवत्विति चेत् । न । अत्रापि धूमनुमानप्रसङ्गात् । अस्त्यिति चेत् । अत्रन्तं तर्हि कार्यत्वमनुमाने । स्यान्मतम् । न प्रवृत्तिसामर्थ्यात् कारणाद् रूपानुमानम् । अपि तर्हि रूपवद्रूपकारणसहकारिणा रसकारणेन रसो जन्यते । सहकारि-कारणमपि सन्निधेयं कारणमेवेति रसादितरेतरानुगृहीत कारणचक्रमनुभास्यत इति । तत्र । कार्यकारणयोर्यौगपद्याद्रूपकारणस्य तद्वतानुपपत्तिः । पारिशेष्याद् (दृष्ट्याद्?) रूपमेव सहकारीति वाच्यम् । तत्र च वृथा तत्कारणानुमानपरिश्रमः । रूप सहकारीत्यपि नानिर्णितरूपरसाविनाभावोऽनुभवितुमुत्सहते । प्रागेव तु तन्निर्णये वृथारूपतदेतदोऽसहकारित्वकल्पना ।

न मनुष्यत्वमात्रेण शूद्रस्थेन प्रयुज्यते ।

कृतसावयवत्वादिप्रयुक्ता च विनाशिता ॥ २० ॥

प्रयत्नानन्तरज्ञानसहशैर्न प्रयुज्यते ।

चतुर्णां वर्णानामधिकारः, उतापशूद्राणां त्रयाणामिति संशये चतुर्णामिति प्राप्तम्, चत्वारोऽपि हि वर्णाः स्वर्गं कामयन्त इति स्वर्गकामपदेनाभिधीयन्ते । स्वर्गकामश्चात्राधिकारितया ज्ञायत इति प्राप्ते उक्तम् — अपशूद्राणामधिकार इति । विद्याभिसाध्या हि ते क्रतवः । अनमिरविद्वांश्चान्तिमो वर्णः । कथमसौ वैतानिके कर्मण्यधिक्रियते । ननु श्रुत्यर्थावगताधिकारसामर्थ्यादेव शूद्रस्याप्यभिषिद्ययोरक्षेपो भविष्यति । न । अविधानात् । त्रैवर्णिकस्यैव 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत' 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' इत्येवमादिभिरभिषिद्ये विहिते । न चानियमेनैव ते शूद्रस्यापि भविष्यत' इति श्रूयते वक्तुम् । को हि प्रतिलब्धविद्याभिसम्बन्धसंवर्णिकाधिकारसम्पादितासु कामश्रुतिषु नियतकालवयोवस्थमुपनयनमाधानं वा जघन्यवर्णभ्योपकल्पयितुमुत्सहते । अतस्त्रैवर्णिकत्वप्रयुक्तमेव यागादीनां स्वर्गहेतुत्वम् । न मनुष्यत्वमात्रेण शूद्रसमवायिना प्रयुज्यते । तद् यदि कश्चिदनुमानकुशलः प्रयुक्ते शूद्रकृतो यागः स्वर्गहेतुः मनुष्यकृतत्वात् त्रैवर्णिकाचरितयागवादिति । तस्यागमविरोधः । नन्वागमविरोध उदाहृत एव, किं पुनस्तदुदाहरणेन । उच्यते । पूर्वमवर्मत्वानुमानस्य नैदिकहिंसाविषयस्य साक्षादागमविरोधो वर्णितः, व्यक्तमेव दैक्षपशुहिंसा विधीयमानत्वाद् अर्थसाधनमित्येतदवगम्यते, कथमसावधर्मो भविष्यतीति, चोदनालक्षणस्यार्थस्य धर्मत्वात् । इह तु शूद्रकृतस्य यागादेः स्वर्गहेतुता न साक्षादागमेन प्रतिष्ठियते । किन्तु त्रैवर्णिकाधिकारलभादयार्थादितरनिरास इति विशेषः ॥ १९१ ।

अप्रयोजकोदाहरणच्छेनेदानीं परोपालम्भनार्थमुदाहरणान्तराणि दर्शयति — नृत्नेति द्वयेन । प्रयत्नानन्तरज्ञानसदृशाः प्रत्ययानवस्थानादयोऽभिमतता तैश्चन्दगोचरैस्तस्य विनाशिता न प्रयुज्यते । कृतकत्वादिप्रयुक्ता ह्यसौ । न च कृतकत्वमेव प्रयत्नानन्तरदर्शनेन साधयितुं शक्यम् । आकाशादिभिर्व्यभिचारत् । यदि तर्हि सावयवत्वप्रयुक्ता विनाशिता,

व्याप्यस्य गमकत्वं च व्यापकं गम्यमिव्यते ॥ ४ ॥

यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोऽपि वा भवेत् ।

स व्याप्यो व्यापकस्तस्य समो वाभ्याधिकोऽपि वा ॥ ५ ॥

तेन व्याप्ये गृहीतेऽर्थे व्यापकस्तस्य गृह्यते ।

न ह्यन्यथा भवत्येषा व्याप्यव्यापकता तयोः ॥ ६ ॥

इति , तस्माद् वक्तव्योऽनुमानाद्भूतस्सम्बन्धः । अत आह —
सम्बन्ध इति । व्याप्तिर्हि साहित्यानियममपादिशति । तद्वर्तिनो हेतुदेश-
दर्शनादेकदेशान्तरे बुद्धिरुत्पद्यते, अतस्सामान्यवचनोऽपि सम्बन्धशब्द-
उपरितनसमभिध्याद्वारादत्रानुमानलक्षणग्रन्थे विशेषपरो भवति । उपरि-
चास्यावधारणे प्रमाणं यद्व्यत इति ॥ ३२ ॥

यदि ज्ञातसम्बन्धस्यानुमान स तर्हि सम्बन्धो ग्राश्रय इत्युभयानु-
माने लिङ्गं स्यादत आह— व्याप्येति ॥ ४ ॥

अत्र कारणमाह— यो यस्येति द्वयेन । सः --समन्यूनदेशकालो-
हि व्याप्यो भवति । पूर्वं तावद् यत्रोभयोरपि धर्मयोर्व्याप्यव्यापकत्वम् ।
यथा परस्तादुदाहरिष्यते । उत्तरस्तु यथा धूमादिः, स हि प्रापेणामिदेश-
कालवर्ती भवति । सत्यपि चाग्रावभवस्ततो देशकालाभ्यां न्यूनो मनति ।
यावन्तावमेदेशकालौ तावन्तौ नास्येति न्यूनत्वम् । अत एव चासावमे-
व्यापको न भवति । सकलतदीयदेशकालाव्याप्तेः । व्यापकस्तु समाधिकदे-
शकालः । अत्रापि पूर्वोक्त एव पूर्वः । उत्तरस्तु यथाऽग्निरेव धूमस्य ।
स हि तस्य देशकालौ तावद् व्याप्योत्पद्यते । असत्यपि धूमे भवन् देश-
कालाभ्यामपिकोऽप्यभिधीयते । यतश्चानयोरीदृशं स्वरूपं नान्यथा
व्याप्यव्यापकतात्मकता, तेन कारणेन व्याप्य एव गृहीते व्यापकस्य ग्रहणं
भवति यदसौ तं विनापि न भवत्येव । न चासावमिव धूमस्यामेदेश-
कालावतिरूप्यापि भवति । येन तं विनापि भवतं न गमयेत् । अग्नि-
स्त्वनेवंधिय इति नासौ धूमस्य गमको भवति । ननु चायं विशेषो

अपरार्थे हि धूमादेः स्वरूपेनैकदेशता ।

स एव चोभयात्मायं गम्यो गमक एव वा ॥ २४ ॥

देशदर्शनादकदेशान्तरविशिष्ट एकदेश्यनुमानस्य विषय इष्यते । तच्च । अनुपात्तत्वात् । न ह्यत्रैकदेशी केनचिच्छब्देनोपात्तः । अतस्तदनुपादाना-
न्यूनं लक्षणमि-याश्चङ्गाह — उपात्त इति । यद्यपि स्वशब्देन नैकदेश्यु-
पात्तस्तथाप्येकदेशशब्दाभ्यामेवार्थादाक्षिप्यत इति न न्यूनत्वदोष इति
॥ २३ ॥

अर्थाक्षेपे कारणमाह — अपरार्थ इति । न हि धूमादिस्वरूप-
मात्रमपराधीभूतमेकदेशपदाम्पद भवति । न च परस्परापेक्षयैकदेशवाचो-
युक्तिस्यपद्यते । न ह्यन्यैकदेशो धूम इति कस्याचित् प्रतिपत्तिरस्ति । न
चागृहीतेऽग्नौ तदेकदेशतया धूमोऽवगन्तुं शक्यते । गृहीते च तस्मिन्ननु-
मेयाभावः । अत एकदेशत्वानुपपत्त्यैव तदाश्रयः कश्चिदेकदेश्यवगम्यत
इति सिद्धमिति ॥ २३ ॥

नन्याक्षिप्यतामेकदेशशब्दाभ्यामेकदेशी । तदेकत्वं तु कुतो-
ऽवगम्यते । अतः कश्चिदेव धूम इष्ट्वा क्वचिदेकदेश्यन्तरेऽनुमानं न स्यात् ।
एकाधिकरण्यं त्वेकदेश्योर्न सिध्यति, अनुपादानादित्यत आह — स
एवेति । पूर्वप्रकृतमेकदेशवानिति विवक्षितैकसङ्ख्यमेकदेशिनं प्रत्यवमृशति
स एवेति । स एतत्वेक एवैकदेशी गम्यगमकरूपः उभयात्मकत्वात् ।
तस्य हि तौ नाम वक्ष्यमाणात्मानौ स्तः, यद्विरूपत्वमर्हति । नन्वेकत्वं
नैकदेशिनोऽनुपपत्तं उच्यते इत्युक्तम् । न । ज्ञातसम्बन्धस्येत्येकवचनेनैवो-
पादानात् । एकदेशिनि ह्यन्यपदा(र्थैकस्य ईये ए)कत्वमेकवचनेनोपात्त,
प्रमातृपक्षेऽपि प्रथमोचरितेनैकदेशशब्देन न्वाश्रय एकदेशिन्याक्षेपे द्विती-
यापेक्षाक्षेपेऽपि स एव बुद्धौ विपरिवर्तमानस्तद्वाश्रयत्वेनावगम्यते नान्यः ।
तत्पारित्यागे कारणाभावात्, तथा व्युत्पत्तिदर्शनाच्च । यथा देवदत्तस्यैकत्र
को कङ्कणमङ्गुलीयक कणन्तर इति न विद्वः कराश्रयोऽवगम्यते ।
अपि तर्हि देवदत्त एक एव । अतस्सिद्धमेक एवैकदेशी गम्यगमकरूप
इति ॥ २४ ॥

तेन यत्राप्युभौ धर्मौ व्याप्यव्यापकसम्मतौ ।

तत्रापि व्याप्यतैव स्यादङ्गं न व्यापिता मितेः ॥ ९ ॥

तेन धर्म्यन्तरेष्वेवा यस्य येनैव यादृशी ।

देशे यावति काले वा व्याप्यता प्राङ्निरूपिता ॥ १० ॥

एवमसङ्ख्ये गम्यगमकविच्छेदः यत्रापि व्याप्तिरङ्गो भवति तत्रापि व्याप्यत्वमेव गमकत्वे कारणमिति निष्कृष्यत इत्याह— तेनेति ॥ ९ ॥

ननु व्याप्तिरनुमानाङ्गमित्युक्तम् । कस्य पुनरियं संयोगिनस्समवायिनस्सम्बन्धिसम्बन्धिनो वा । न ह्यत्र व्यवस्थामुपलभामहे । सर्वेषामप्यनुमापकत्वात् । तद् यदि संयोगी व्याप्यः । रसादपानुमानं न स्यात् । अथ समवायी धूमादग्न्यनुमानम्, सम्बन्धिसम्बन्धिनश्च पित्रोर्ग्राह्यत्वात् पुत्रस्य ब्राह्मणत्वानुमानमित्यादि दर्शयितव्यम् । अपि च व्याप्तिरित्यन्वयोऽभिधीयते । उपश्लेष इति यावत् । न चासौ भूमौ प्रतिष्ठितेनाग्निना गगनगतस्य धूमाग्रस्य सम्भवति । न च भूमिष्ठा शङ्कुच्छायां दिवि वर्तमानः ऋक्षोदयोऽन्वेति । व्याप्तिश्च कस्यचित् केनचिद् भवन्ती देशतो वा स्यात् कालतो वा । पूर्वस्मिन् कल्पे भाविनस्सवितुरुदयस्यापतनार्कस्यैषोदयात् अष्टौ यामानतिक्रम्यानुमानं न स्यात् । परस्मिन् धूमादग्न्यनुमानमित्यादि पर्यनुयोक्तव्यम् । अत आह—तेनेति द्वयेन । येन स्वत्वपि विवक्षितावान्तरविभागं व्याप्यतामात्रमनुमानाङ्गम् तेन कारणेन यस्यैव संयोगादीनामन्यतमस्य, येनैव-तेषामन्यतमेन, यादृशी-उपश्लिष्टेनेतरेण वा व्याप्यता प्रागवगता, सैवानुमाने कारणं भवति । नह्युपश्लेषो व्याप्तिः । उक्तं हि—“सम्बन्धनियमोऽसावि”ति । स चानुपश्लिष्टेनापि भवति । यो हि यस्मिन् सति भवति, असति च न भवति, तेन नियम्यत इत्युच्यते । किमन्योपश्लेषेण । न चात्र देशादीनामन्यतमविवक्षा । यावति हि देशे काले वा वर्तमानस्य यस्य व्याप्यता निरूपितपूर्वा, यावदेशकालभाविना व्यापकेन तस्य व्यापकांशस्य तावत्पेव देशादौ वर्तमानस्य स व्याप्यांशस्तार्थगेव, गगनादिवर्ति-धर्म्यन्तरे दृष्टान्तधर्म्यपेक्षया साध्यधर्मिणि दृष्टस्सन् प्रतिपादको भवति ।

एकदेशविशिष्टश्च धर्म्यवात्रानुमीयते ।

। नहि तन्निरपेक्षत्वे सम्भवत्यनुमेयता ॥ २७ ॥

न धर्ममात्रं सिद्धत्वात् तथा धर्मी तथोभयम् ।

व्यस्तं वापि समस्तं वा स्वातन्त्र्येणानुमीयते ॥ २८ ॥

एकदेशस्य लिङ्गत्वं साध्येनानुगमोऽस्य च ।

द्वयं च न स्याद्विष्टं सत् पक्षेष्वेव यथाक्रमम् ॥ २९ ॥

सामान्य किञ्चित्समस्ति । तद्भावेऽपि पुनरपि सिद्धसाध्यतैव । अत एवाहुः --

“अनुमामङ्गपट्टेऽस्मिन् निषणा वादिदन्तिनः ।

विशेषेऽनुगमामावस्सामान्ये सिद्धसाध्यता” ॥

इत्यत आह—एकदेशेति । अयमभिप्रायः—दण्ड्यादिशब्दवद् विशिष्ट-विषयमेवानुमानम् । न च सम्बन्धग्रहणभावः । सकलोपाधिपरित्यागेन धूमवन्मात्रस्याग्निमत्तया सम्बन्धावगमादित्युक्तमस्माभिः । असत्यपि सामान्ये केनचिदेकेनोपाधिना नान्तानामपि भाजानां सम्बन्धो गृह्यत एव । यद्यपि धूमवानग्निमानिति सामान्यतोज्वगतम्, तथाप्ययमसाविति विशेष-रूपेण प्रत्यभिज्ञानाल्लगणविषयत्वमप्युपपन्नमित्युक्तमेवेति । कस्मात् पुन-विशेषणमात्रपर्ययसाध्येव प्रमाणं नेष्यते, अत आह—नहीति ॥ २७ ॥

असम्भवमेव दर्शयति—न धर्मेति । धर्ममात्रं हि सम्बन्धप्रदण-काले सिद्धमिति भवतैवोक्तमिति । एवमेव धर्मिमात्रानुमाने स्वतन्त्रोभयानुमाने वा सिद्धसाध्यता दर्शयितव्येत्याह—तथेति ॥ २८ ॥

धर्मधर्म्युभयेध्वेवानुमेयेषु यथासङ्गं दूषणान्तराण्याह—एक-देशस्येति ॥ २९ ॥

वितते वैदिकदङ्गात् प्रधानाच्चापूर्वानुमानम्, तदपि न स्यात् । व्याप्यवधारणे प्रमाणाभावात् । मेधाभावाच्च बृहच्चभावानुमानमित्यादि दर्शयितव्यम् । अतो न तावत् प्रत्यक्षा व्याप्तिः । न चानुमानिनी । प्रमाणाभावादेव तदधीनात्मलाभस्य तस्यानुपपत्तेः । शब्दस्त्वनामतोत्पाद्यभावविषयो न सिद्धव्याप्तिकलस्यैव प्रभवति । उपमानमपि प्रमाणान्तरप्रसिद्धवस्तुसादृश्यमाप्रतिषेध न वस्तुनस्सत्तां प्रमिणोति । अर्थापत्तिरप्यन्यथानुपपद्यमानार्थविषया दर्शनप्रमत्वा । न च सहितावधारितयोरसत्या व्याप्तौ किञ्चिदनुपपन्नं नाम ॥

ननु कार्यता नोपपद्यते । कथं हि कार्यमसति कारणे भवति । भूयोदर्शनसमधिगम्यं च कार्यत्वमिति भूयोदर्शनप्रसूतकार्यत्वावगमन्यथानुपपत्तिप्रमाणिका कारणव्याप्तिसिद्धिः । कथमिदानीमकार्यकारणभूतेषु व्याप्तिस्तेत्यति । भूयांसि दर्शनान्येवासत्या व्याप्तौ नोपपद्यन्त इति चेत्, किं हि तेषां व्याप्तिमन्तरेण न सम्भवति स्वरूपं, तावच्च कारणसामग्रीक हि वरिसिद्धम् । स्वगोचरप्रकाशनमपि स्वत एव विषयस्यापि स्वप्रमाणपरिच्छिन्नस्य न किञ्चिदनुपपन्नं पश्याम । न चासौ प्रमाणान्तरेण प्रतिहन्यते । यन्नोपपद्येत । न च भावस्वरूपा व्याप्तिरभावेन प्रमीयत इति साम्प्रतम् । तत्रासावभावप्रमाणिका न स्यादेव ॥

स्यान्मतम् — केयमन्या धूमस्याग्निना व्याप्तिरभिनिवृत्तेः । सा चामावरूपत्वादभावेन प्रमीयत इति युक्तमेव । तत्र । वस्तुरूपत्वात् । वस्तुरूपो हि स्वभावो धूमादेः केनचिन्नियतः । इतरथा व्यावर्तते खल्वय शशविषाणाभावादपीति शशविषाणेनापि नियम्येत । कथमसता नियम्यत इति चेत् । को दोषः । व्यावृत्तिर्हि नियमः । सा चास्तीति किं शशविषाणस्य सत्त्वासत्त्वाम्याम् । यदि मतं विपश्चय्यावृत्तिर्नियम इति । कोऽयं विपक्षो नाम । यो हि येन नियम्यते तस्य तत्परिपन्थी विपक्षः । व्याप्यते च शशविषाणेन तदभावान्निवृत्तो धूम इत्यनग्निरिव तदभावोऽपि विपक्ष एव । अपि चाशेषविपक्षाणामुपलब्ध्ययोग्यत्वाच्च तेभ्यो निवृत्तिरभावेन शक्यतेज्वगन्तुम् । योग्यप्रमाणाभावो

न चाकारद्वयं तस्य साध्यसाधनभाग् भवेत् ।

तस्मादर्थगृहीतत्वान्मतुवर्थस्य गम्यता ॥ ३२ ॥

न स्वातन्त्र्येण मन्तव्या यथा दण्ड्यादिशब्दतः ।

विशिष्टार्थप्रतीतौ स्यात् सम्बन्धो नान्तरीयकः ॥ ३३ ॥

अपि चायं सम्बन्धस्साध्यमानस्सन्मात्रतया वा साध्यते, केनचिद् वा धर्मेण विशिष्टः । न तावद् वस्तुसत्तामात्रमनुमानस्य विषयः । न च पर्वतादिवस्तिद्विसाध्यरूपमाकारद्वयं सम्बन्धो वहति, येनानुमानस्य विषयो भवेत् । तस्मान्न कथञ्चित् सम्बन्धस्साध्य इत्याह — नचेति । नन्वसति सम्बन्धे विशिष्ट एव साधयितुं न शक्यते । नास्ति नाम स प्रकारः, यद-
सम्बन्ध्यमान एवामिना पर्वतस्तद्विशिष्टो भवतीत्यत आह — तस्मादिति ध्यान्तेन । न(तु) सत्यमसति सम्बन्धे विशिष्टो न भवति, न त्वेता-
वता सम्बन्धसाध्यता सिध्यति, विशिष्टसाध्यत्वान्यथानुपपत्त्यैव त्वर्थ-
गृहीता मतुवर्थस्य सम्बन्धस्य साध्यता न पुनः स्वतन्त्रस्येति । अत्रैव दृष्टान्तमाह — यथेति । दण्ड्यादिशब्दा हि दण्डादिविशिष्टमेवामिदधा-
नास्सम्बन्धमप्यर्थादुपाददते, नत्वभिदधति । तद्वदिहापि पर्वतोऽग्निमानिति साध्यमानेऽर्थगृहीतोऽग्निसम्बन्धः, न पुनस्स एव साध्यते । यथा दण्ड्या-
दिशब्दतो विशिष्टार्थप्रतीतौ सत्यां सम्बन्धो नान्तरीयको भवति, एव-
मत्रापि विशिष्टे साध्यमानेऽनुनिष्पादी भवतीत्यर्थः ।

इदं तु चिन्तनीयम् । कथं दण्ड्यादिशब्दा विशिष्टवचना इति । मत्वर्थाप्रत्ययान्ता हि ते । स चास्यास्मिन्नस्तीति सम्बन्धे स्मर्यते, अतस्स-
म्बन्ध एवात्र प्रत्ययार्थः । स च प्रधानः । 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह
भूतः प्राधान्येन' इति स्मृतेः । इदं हि भेदेनैवोभयोरभिधाने प्राधान्यप्रति-
पादनार्थं वचनम् । प्रधानं च शब्दार्थः । अतस्सम्बन्धवचना एव दण्ड्या-
दिशब्दा इति युक्तम् । अपि च 'नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरुत्पद्यत'
इति विशिष्टाभिधित्स्यामवश्यम्भावि प्रथमतः विशेषणाभिधानमापतति
तत एव विशिष्टवगादिसिद्धेर्न तद्व्यावृत्तस्याभिधानशक्तिरपकत्रयिः

धूममात्रानुबन्धमिरिति सिद्धं भवति । ततश्चानौपाधिकस्य न व्यभिचारा-
शङ्केति । स वक्तव्यः किमिदानीं साहित्यमात्रमनुमानाङ्गं तन्नियमा वा । यदि
साहित्यमात्रं तर्हि प्रथमदर्शन एव समधिगतमिति पुनर्धूमदर्शिनोऽविदित-
व्याप्तेरप्यनुमान स्यात् । अथ तन्नियमः, तस्यैवेदं प्रमाणमनुस्रियते कुत
स्सिध्यतीति । न हि प्रथमदर्शिनोऽयमनेन नियत इति मतिराविर्भवन्ती
दृश्यते । अनवच्छिन्नदेशकालतयावगमनसंबन्धः स्वाभाविको भवति, ततो
नियम इति चेत् । स तर्हि तथाविधः प्रथममेवावगत इति भूयोदर्शनं
नापेक्षेत । तथा दृष्टस्याप्यग्नेर्धूमसंबन्धो व्यभिचरति । तद्दर्शनाच्च धूमेऽपि
व्यभिचाराशङ्का जायते । तन्निराकरणायासकृद्दर्शनापेक्षेति चेत्, यद्यनव-
च्छिन्नस्यापि देशतः कालतो वा कदाचित् कस्यचिद् वियोगो दृश्यते ।
कस्तर्हि इतरत्रापि समाश्वासः । नन्विदमाशङ्का भूयोदर्शनेन निराक्रियत
इत्युक्तम् । कथं निराक्रियते । यदा शतशोऽपि धूमवानग्निरवगतो विधूमो
दृश्यते । न चात्र प्रतिनियम इत्यदनेर्दर्शनैरव्यभिचारः सिध्यति इति ।

ननु धूमस्याप्यग्निसंबन्धे न कश्चिदुपाधिरुपगम्यते अग्नौरेव धूम
संबन्धे । अतः कथमसौ सत्यपि धूमे न भविष्यति । न । देशादेरेवोपाधित्वेन
शङ्क्यमानत्वान् । अग्नौ धूमसंबन्धव्यभिचारमुपलभ्याशङ्कते — कदाचिद्
धूमस्याप्यग्निसंबन्धे देशकालाद्युपाधिः स्यादिति । दृष्ट हि कश्चिद् देशे
खर्जुराणां पिण्डखर्जूरफलद्वयम् । वृश्चिकदशनस्य च मरणकारणत्वम् । तद्देशा-
न्तरे न भवति । तद्वत् धूमोऽपि जातु जायेतान्तरत्रापि हुताशनं
कचिदिति शङ्कमाना न तस्य नियममग्निनाध्यवस्यन्ति श्रुतांशेनापि ।
विपश्चाद् व्यावृत्तिश्च शङ्क्यमाना अनुमानोदयं प्रतिबध्नातीति कतरच्चेदं प्रमा-
णम्, अनौपाधिकोऽभिर्धूममात्रानुबन्धीति । न तावत् प्रत्यक्षम् ।
साहित्यमात्रोपधीनत्वात् । नानुमानम् । तस्यासत्यां व्याप्तावसम्भवात् ।
आसिसिद्धयर्थं चापरापरानुमानकल्पनायामनवस्थापातात् । प्रमाणान्तराणि
निराकृतपूर्वाण्येव । अतो व्याख्येयमनुमानाङ्गसम्बन्धावधारणे प्रमाणम्,
तद् व्याख्यायते ।

विशेषणविशेष्यत्वमापन्नौ द्वाविभावतः ।

गम्यावद्वाङ्मिभावस्तु केशिदिष्टो विकल्पतः ॥ ३४ ॥

सर्वथा धर्मिणो धर्मो धर्मेण त्ववगम्यते ।

विशेषणविशेष्यत्वे न विशेषोऽवधार्यते ॥ ३५ ॥

विशेष्यावभिधीयते इति किमनुपपन्नम् । अतः प्रकृत्याभिहितप्रथमतयावगत-
दण्डविशिष्टः पुरुषो दण्डशब्देनाभिधीयते । नन्वसति सम्बन्धे दण्डो
विशेष्यमेव नरं न शयनोति । सत्यम् । न त्वेतावता सम्बन्धो वाच्यो
भवति । न हि पृथिव्यामनवास्थिता गावो न तद्वन्तं विशिष्यन्तीति पृथि-
व्यप्यभिधीयत इति युक्तमभिधातुम् । यत एव त्वसति सम्बन्धे विशिष्टा-
वगतिरनुपपन्ना, अत एव सम्बन्धोऽप्यर्थादन्तर्भाव्यते । न त्वभिधीयते ।
यतु सम्बन्धाभिधाने त्वतलोरेतुशासनमसति सम्बन्धवाच्यत्वेऽनुपपन्नमिति,
तदयुक्तम् । न ह्यभिधेयनिष्कर्षे गोमदादिषु भावप्रत्ययानुशासनम्, अपि
तर्हि अभिधेयनिष्कर्षे हि 'यस्य गुणस्य हि भावादि'ति त्वभिधेयानिष्कर्षो-
र्थमेव स्मरणम् । इतरथा त्वेनेनैव गतार्थत्वात् कृतद्वितसमासेऽप्यवच-
नीयमापद्येत । अतः प्राक् प्रतीते एकनिमित्तसम्बन्धविशिष्टेऽपरस्मिन्
सम्बन्धिन्यभिहितेऽर्थगृहीतस्सम्बन्धो नाभिधेयपक्षे निक्षिप्यते । सर्वयौ-
गिकानामपि चैव दिग् दर्शयितव्या । आह च —

सर्वत्र यौगिकैशब्दद्रव्यमेवाभिधीयते ।

न हि सम्बन्धवाच्यत्वं सम्भवत्यतिगौरवात् ॥

इति । अतोऽनुमेयान्तरासम्भवाद् विशेषणविशेष्यभूतौ धर्मधर्मिणावेवानु-
मानसमधिगम्याविति ॥ ३२-३३ ॥

उपसंहरति — विशेषणेति गम्यावित्यन्तेन । स चायमङ्गाङ्गि-
भावः केशिद् विकल्पेनाश्रितः । एवं हि मन्यन्ते । सर्वथा हि धर्ममात्रे
धर्मिणि वा स्वतन्त्रे प्रतीयमाणे सिद्धसाध्यतादिदोषो भवति न विशिष्ट-
प्रमायाम् । विशिष्टता तु कदाचित् कस्याचिद् यथाभिप्रायं भवतु नाम, न
किञ्चिद् द्रुप्यति । सर्वथा तावत् धर्मिण एव पर्वतादेरग्न्यादिधर्मस्तद्-
मेव धूमादिजावगन्तव्यः । स तु धर्मो विशेषणभूतो विशेष्यभूतो

प्रत्यक्षे निर्विकल्पकावस्थाया वृद्धादाविव नरान्तराविवित्ताकारप्रतिभासः ।
येन परस्तात् सविकल्पकं प्रवर्तते । यथा तु तत्र पिण्डमात्रदर्शिनः स्मृतयो-
निसम्बन्धस्य ब्राह्मणोऽयमिति प्रत्यक्षं जायते, एवमिहापि बहुशोऽग्नि-
धूमदर्शनोऽन्तिमे दर्शने निर्विकल्पकावृत्तधूमस्त्रलक्ष्णग्यामिना नियतोऽय-
मिति धूमस्त्रभावगोचरं प्रत्यक्षम्, एतावदेव सविकल्पकस्य निर्विकल्पक-
पूर्वत्वम्, यत्तज्जन्मपूर्विका प्रवृत्तिः, संज्ञादिस्मरणार्थं हि तत् प्रथममर्थ्यते ।
तत्रेह व्यक्तिदर्शन एव पूर्वसंस्कारोद्बोधात् सिद्धमिति नावश्यमनयो-
स्समानविषयता । अत एव तैलविविक्तपिनीनाज्यबोधे तैलमिदमिति विपर्य-
स्यतो गन्धसहकृतेन्द्रियस्य (स)विकल्पकप्रत्यक्षत्वासिद्धिः । न हि तत्रा-
सङ्कीर्णा घृताकारा संविदासन्ति । तैलमिदमिति विपर्ययात् । अतः परस्तादेव
सहकारिवशात् निर्विकल्पकोपदर्शितव्यक्तिविषयं घृतमिदमिति सविकल्पकं
प्रत्यक्षमाविरस्ति । एवमिहापीति न दोषः ।

किं पुनरिह सविकल्पकेन विषयीक्रियते । नियतोऽयमनेनेति
नियमः । अस्य हि बहुलं धूममग्नौषलममानस्यानग्नौ च व्यतिरेक-
मन्ते भवति विमर्शः — अपि स्याद् व्याप्तोऽयमनेनेति । कथमपरथा
जाङ्गलादिभेदभिन्नानेकदेशपरित्यागेन सायमादिभेदभिन्नानेककालपरिहारेण
च तृणदारुगोमयेन्धनादिसमवधानविशेष प्रत्यनास्तोऽग्निमेवानुधावत्यनग्नौ
च न भवति । ततः परं च यथाग्निर्धूमभास्वरत्वादिपरित्यागेनापि (दु ? कु ?)
कूलालातादौ वर्तमानोष्णत्वमजहत् तन्नियतो भवति । एवमग्निना धूम
इत्यपरोक्षनिश्चयो जायते । यत्तु देशान्तरादौ व्यभिचार इति, तन्न
तावद् दृष्टपूर्वं नापि धृतमिति नाशङ्कामधिरोहति । एवमपि तु शङ्कमानस्य
सर्वप्रमाणेष्वनाश्रयाः कचिद् व्यभिचारदर्शनात् । यत्त्ववधारितोऽपि
स्वभावनियमो देशान्तरादावन्यथा भवति वृद्धिकादेरिति । तन्न । अवा-
न्तरजातिभेदात् । न हि यद् येन नियतमवगतमचापितं च तदन्यथा
भवति । अवान्तरजातिभेदात्तु शक्तिसदसद्भावकृता कार्यव्यवस्थेति न
क्वचिद् व्यभिचारः ।

ननु अनुमानमेव किं नेष्यते । यदीपाधिकं तद् व्यभिचरति ।
अग्निरिव धूमम् । न च तथा धूमोऽग्निमित्यनौपाधिक इति । भवत्वेवम् ।

ध्वनेरित्यथवा वाच्यमन्वयस्य तु दर्शने ।

भेदोपात्तस्य धर्मस्य गुणभावो न दुष्यति ॥ ३८ ॥

नित्यत्वस्य धर्मः, किं तर्हि ध्वनेः । अतो धर्मैव धर्मविशिष्टः स्वयं प्रमा-
नृभित्यगम्यते । तथैव परस्मै प्रतिपाद्यत इति सूक्तमिति । यदि तुष्यते,
सत्यं प्रधानतया धर्मेण हेतोस्सम्बन्धो वाक्यादवगम्यते, लिङ्गयत्नीयत्वेन
तु वाक्यं प्रापित्वा धर्मिणैव सम्बन्धः कल्पयिष्यते । हेतुधर्मस्य हि धर्मि-
णैव सम्बन्धयोग्यता न धर्मेण, अतो धर्मसम्बन्धाभावाद् धर्मिणैव
सम्बन्धो भविष्यतीत्यत आह—तत्रेति । अयमगिप्रायः—सत्यमेव धर्मिणा
सम्बन्धः सिध्यति । किं त्वयमेव क्लेशो यद्वाक्यस्वरसमञ्जो नाम । अत
एवाह—कल्प्योऽसाधिति । अन्यथाप्रतिपन्नस्यान्यथाकल्पनैव दोष इति
भावः ॥ ३७ ॥

ध्वनेः कृतकत्वादिति वा पुनर्धर्म्युपादानेन हेतुर्विशेषणीयः, न
चैवं प्रयोक्तारः प्रयुञ्जाना दृश्यन्त इत्यभिप्रायेणाह—ध्वनेरिति । यस्तु
वदति धर्मिण्यपि विशिष्टे साध्येऽन्वयोपदर्शनेलायां यत्र यत्र कृतकत्व-
मित्युक्ते ध्वनिरेव प्रधानतया सम्बध्येत नानित्यत्वं गुणभूतत्वादिति
तं प्रत्याह—अन्वयस्येति । अन्वयोपदर्शनकाले हि भेदेनैव धर्ममुपाददते ।
यत्र यत्र कृतकत्वं तत्र तत्रानित्यत्वमिति न तत्र प्रधानसम्बन्धाशङ्का ।
अतः प्रतिज्ञावस्थायां धर्मविशिष्टे धर्मिणि साध्यमाने यो गुणभाव आसीत्
नासी दृष्टान्तवान्ये दुष्यति । हेतुस्त्वविशिष्ट एव तार्किकैः प्रयुज्यत इत्यु-
क्तम् । तत्राविशेषित एव प्रयुक्ते भवन्ति प्रधानभूतधर्मसम्बन्धाशङ्केति । यस्तु
वदति पष्ठयन्तेन ध्वनिनाऽनित्यत्वं विशेष्यते ध्वनेरनित्यत्वमिति । एवं च
कृतकत्वादित्यस्याविपरिणतविभक्तिकेन ध्वनिनैव सम्बन्धः स्फुटो भवति ।
धर्मसम्बन्ध एव यथावद् विभक्तिविपरिणामेन स्यात् । स चान्याप्य
इति स वक्तव्यः । निराकृतोऽयं पक्षो वार्तिककृतैव —

“सम्बन्धोऽप्यनुपादानान्नाम्ना पष्ठयपि वा भित्तौ”

इति । पष्ठीनिर्देशे हि सम्बन्ध एव साध्यो भवेत् । तस्य च साध्यता
निराकृतैव । विशिष्टसाध्यपक्ष एव स्थित्वा धर्मविशिष्टता धर्मस्येदानीं

कृत्तिकोदयमालक्ष्य रोहिण्यासत्तिकलृप्तिवत् ।

पाषते । ननु नियम्यत्वमपि कर्मकारकत्वं, तच्च शक्तित्वं कथं प्रत्यक्षम् ।
न । कारकान्तरप्रत्यक्षवदुपपत्तेः । कारकान्तरशक्तयोऽपि हि न प्रत्यक्षाः,
अतोऽसत्त्वेव शक्तिप्रत्यक्षत्वे कारकं प्रत्यक्षमेवित्यम् । एवमिहापि नियम्यः
प्रत्यक्षो भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । अतस्त्विदं तावत् प्रत्यक्षत्वम् । आग-
मिकेषु चार्येषु तस्य तस्य फलस्य तेन तेन वेदवेद्येन कर्मणा समन्ययात्,
कर्मान्तरान्वयस्य चानवगमाद् अनेनैव कर्मणेदं फलं व्याप्तमिति शास्त्रादव-
गम्यते । नियतसाध्यत्वावगमात् । मेघाभाववृष्ट्यभावयोश्च स्वतन्त्राभावप्रती-
त्यसम्भवाद् भावयोरेव कथञ्चिद् व्याप्तिसंवेदनम् । मेघाभावो नाम नभस
एवावस्याविशेषः । जलधरनिरोधानिर्मुक्तस्थ निर्वातिस्तमितमहार्णवप्रतीकाश-
माकाशस्य वपुस्संलक्ष्यते । वृष्ट्यभाव इति च पृथिव्या एव निषिद्धकठोर-
पाण्डुरादिभावः । तच्च रूपमुभयस्यापि प्रत्यक्षसमाधिगम्यमेवेति तदेव
तत्र व्याप्तिप्रमाणम् । एवमन्यत्रापि दर्शयितव्यमिति । भवतु तावदन्यद्
व्याख्यास्याम इति समधिगतं तावद् व्याप्तेस्वरूपं प्रमाणं च । इदं तु
चिन्तनीयम् । कस्य केन व्याप्तिरिति । न ह्येकत्र विदितावधिधूमविशेषी
प्रदेशान्तरे दृश्यते । यत् तयोरेकस्य केनान्यव्याप्तिरकसमधिगम्या व्याप्ति-
र्भवेत्, अतो वाच्य व्याप्तेरधिकरणम् । अत आह — सामान्येति । सत्य
न विशेषयोन्याप्तिः, सामान्यात्मनोरेव तु कस्यचिद् धर्मिणो धर्मयोस्तत्त-
द्भेदपरित्यागेन व्याप्तिरवगम्यते धूमाकृतिरग्न्याकृत्या नियतेति । अतो न
कश्चिद् दोष इति । इदं तु प्रायिकम्, स्थायिनोस्तु विशेषयोरेपि क्वचिद्
व्याप्तिर्भवत्येवेत्याह — क्वचिदिति ॥ ११ ॥

अत्रैवादाहरणमाह — कृत्तिकोदयमिति । यत्र हि कृत्तिकोदयं
एवा रोहिण्यासत्तिः कथ्यते—अनन्तरमुद्देयति रोहिणीति, तस्मिन्ननुमाने
विशेषस्यैव विशेषेण व्याप्तिः । न हि तयोस्सामान्यमस्ति । व्यक्तिभेदे
प्रमाणमासत् । प्रत्यभिज्ञायने हि सैवेयं कृत्तिका, सैवेयं रोहिणीति ।
कथमन्या भविष्यति । अतस्त्विदं विशेषयोरेवात्र व्याप्तिरिति ।

यदि तर्हि व्याप्तिरनुमानात्, अस्ति गत्वग्री हिंसात्वस्या-
धर्मत्वेन चादाहिंसास्त्वित्यतः कृतावपि हिंसात्वादधर्मत्वमनुमीयते । तत्र

देशैः, पूर्वेण वाप्यस्य न देशेन विशेष्यता ।

एतद्देशविशिष्टोऽयमित्येतत् कथ्यते कथम् ॥ ४४ ॥

यदा देशानपेक्षोऽग्निर्नायमित्यवधार्यते ।

अग्नेः पूर्व्वनरं चात्र देश एवावधार्यते ॥ ४५ ॥

तज्ज्ञानकालबुद्धश्च न देशः स्याद् विशेषणम् ।

देशस्य पर्वतादेस्तु स्वरूपे पाचकादृते ॥ ४६ ॥

यो दृष्टोऽनेन सोऽधवेति यदुक्तं तद् दूषयति—नापि पूर्व्वस्येति । दृष्टस्याप्यग्नेनेन देशेन व्याप्तिर्न विषय इत्यर्थः । योऽयं स देशमात्रेणेत्यत्र दूषणमाह—नापीति दर्शनेन । न ह्येव पुर स्थितो वह्निः सर्वदेशैर्विशेष्यते सर्वत्र तस्याभावादिति । पूर्वेण वाप्ययमित्यत्र विशेषमाह—पूर्वेणेति । पूर्वेण देशेनास्याग्नौविशेष्यता नास्त्येव, पूर्व्वदेशस्यानाभावात्, अस्य च तत्र । पूर्व्वानुभूतस्य त्वमेदेशमात्रेण सम्बन्धः पुर स्थितवद्दे सर्वदेश-सम्बन्धनिराकरणेनैव तुल्यन्वायतया निराकृत इति न प्रथमपन्यस्य दूषित इति ॥ ४३२ ॥

एव सप्तसु पक्षेषु निराकृतेष्वष्टमः पक्षोऽवशिष्यते एतद्देशविशिष्टो वा योऽयमग्निरिति तन्निराकरोति—एतदिति । अयं पुर स्थितोऽग्निरनेन देशेन विशिष्ट इति नैतत् साधयितुं शक्यम् । न ह्यप्रत्यक्षदेशो वह्निरयमिति निर्देष्टुं शक्यं, नितरा विशिष्टतया साधयितुम् । यस्तु वदति स्मृत एव वह्नि रनेन विशिष्ट साध्यत इति, स वक्तव्यः । स्वदेशकालवर्त्येव स्मरणेन विषयीकृतं कथमसावनेन देशेन विज्ञेष्टुं शक्यं । तदेववादिना नापि पूर्व्वस्येत्यपि नालोचितम् । अनवच्छिन्नस्मृतावपि च धर्मो धर्मिणो विशेषणमिति नेद युक्तिसाध्यम् । धर्माणां धर्मिविशेषणतयैव सर्वदावगतेरित्यलमनेनेति । देश एव तु पूर्वावगतो विशेष्यतामर्हतीत्यभिप्रायेणाह—अमेरिति ॥ ४४-४५ ॥

यदि चाग्निर्विशेष्यो भवेत् ततस्तस्यवायमात्रा ज्ञानकालो भवेत्, प्रसिद्धस्याप्रसिद्धेन विशेषणत्वात् । इह त्वादौ पर्वत एव ज्ञायते । कथमसौ पश्चात् प्रत्येकमाणम्याग्निर्विशेषण भवतीत्याह—तज्ज्ञानेति । तद्वद्वेतेनाग्निं निर्दिशति । अग्नेर्ज्ञानकाले हि स एव देशः बुद्धः, नाग्निः, अतः कस्य

सुलभैः प्रतिहेत्वादिदोषैर्भ्राम्यन्ति ते चिरम् ।
 तेष्वगमविरुद्धत्वं स्वयं चेष्टविधातिता ॥ १६ ॥
 अलौकिकविवादाश्च वर्ज्यास्ते हेतुकैस्ततः ।
 निषिद्धत्वेन हिंसानामधर्मत्वं प्रयुज्यते ॥ १७ ॥
 तदभावे न तत्सिद्धिर्हिंसात्वादप्रयोजकात् ।
 हेतुद्वयप्रयुक्ते च मिथ्यात्वे सर्वबुद्धिषु ॥ १८ ॥
 ज्ञानत्वेरपत्तिमत्त्वादिसाधको न प्रयोजकः ।
 त्रैवर्णिकप्रयुक्ता च यागादेः स्वर्गहेतुता ॥ १९ ॥

प्रतिहेत्वादिदोषैर्भ्राम्यन्तीत्युक्तम् तानेव दोषानुपन्यस्यति — ते-
 ष्विति । प्रतिहेतुत्वावदस्माभिरुक्त एव । आगमविरोधोऽप्येवंवादिनामापयत
 एव, आगमैकप्रमाणत्वाद् धर्मधर्मयोः । क्वचिदिष्टविधातः क्वचिदलौ-
 किकविवाद इति ॥ १६ ॥

आगमविरोधोदाहरणं तावदाह — निषिद्धत्वेनेति । इत्थं चाना-
 गतोविक्षणन्यायनं प्रागेवास्माभिर्व्याख्यातमिति ॥ १७ ॥

इष्टविरोधोदाहरणमाह — हेतुद्वयेति । बाधकारणदोषाधीनं हि
 सर्वत्र मिथ्याबुद्धीनां मिथ्यात्वम्, न च ज्ञानत्वेनोत्पत्तिमत्त्वेन वा प्रयु-
 ज्यते, सत्यमिथ्यात्वसाधारणत्वादनयोः । ज्ञानत्वादेयं तन्मिथ्यात्वं
 सापयतो वीदुस्येष्टविधातकारी हेतुः, धर्मधर्मिस्वरूपस्वभिशेषयोरपि प्रतिक्षे-
 पात् । सर्वलोकशसिद्धप्रयव्याघपलापाक्षालौकिकविवादोऽप्येवं दर्शयि-
 तव्यः, न हि सर्वविज्ञानानि मिथ्येत्येवविधं विवादं लौकिकास्महन्ते ।
 सहसैव द्वेविधविवादव्याविणायुद्देयो जायते । यथा — अचन्द्रशशी-
 त्यादौ । अतोऽयमलौकिको विवादः । तथा चेत्कम् —

“सर्वलोकशसिद्ध्या च पञ्चवापोऽत्र ते ध्रुवम् ।”

इति ॥ १८ ॥

अपरमप्यागमविरोधस्योदाहरणं दर्शयति — त्रैवर्णिकेति । सन्नि-
 खलु स्वर्गकामो यजेतेत्येवं विहितानि सोमादीनि कर्माणि । तेषु किं

विशिष्टत्वेन चाज्ञानात् तन्मात्रस्यानुमेयता ।

ननु धूमविशेष्यत्वे हेतोः पक्षैकदेशता ॥ ५० ॥

नैतदस्ति विशेषे हि साध्ये सामान्यहेतुना ।

धूमतज्ज्ञानसम्बन्धस्मृतिप्रामाण्यकल्पने ॥ ५१ ॥

फलेन विषयैकत्वं तद्व्यापारात् पुरोदितम् ।

प्रमेयधीः प्रमाणं हि भाष्यकारस्तु मन्यते ॥ ५२ ॥

न चेति विशेष्योऽपि पर्वतादिस्वरूपेणावधारित सोऽपि नानुमेय इत्याह—
विशेष्य इति ॥ ४९ ॥

अतो विशिष्टत्वेनैव रूपेणाज्ञानात् तस्यैवानुमेयत्वमित्याह—वि-
शिष्टत्वेनेति । अत्र बोधयति—नन्विति । धूमोऽप्यमिविशिष्टोऽनुमीयत
इत्युक्तं, तदुक्तम् । प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वादिति ॥ ५० ॥

परिहरति—नैतदिति । सामान्यविशेष्यात्मा हि धूमः, तत्र विशेष-
पात्मना पक्षीकृतस्य सामान्यात्मना हेतुत्वमिति न पक्षैकदेशतेति । समाधि-
गत तावदनुमानस्य विशिष्टो विषय इति, स्वरूपमेव किमस्येति न ज्ञायते ।
तद् यदि धूमतज्ज्ञानादीनामनुमानत्वमिष्यते, ततः प्रमाणफलयोर्विषयभेद-
स चायुक्तः । अत एव भिक्षुणा एकमेव ज्ञानं प्रमाणफलरूपमिति प्रत्य-
क्षमुक्त्वा तदेवानुमानेऽप्यतिदिष्टं पूर्ववत् फलमस्येति । यदि त्वनुमेयज्ञानमेव
प्रमाणमिष्यते ततोऽप्यतिरिक्तफलमात्रं । अतो वक्तव्यमनुमानस्य स्वरूप-
मिति तत आह—धूमतज्ज्ञानेति । यत्तावत् भिक्षुणा प्रमाण(फल?)मेव
फलमित्येकविषयत्वलाभादाश्रितं, तत् प्रत्यक्षवदिहापि प्रतिषेद्धव्यम् । न
हि साध्यसाधनयोर्भेदः लौकिकः मन्यन्ते । को हि बृहत्क्षिदया सार्धं पर-
शोरेकत्वमातिष्ठते । विषयभेदपरिहारस्तु प्रत्यक्षोक्त एवेहाप्यनुसन्धातव्यः ।
यथा हीन्द्रियादिप्रमाणपक्षे यत्र फल निष्पद्यते तद्विषयव्यापारात् समा-
नविषयत्वमुपपादितम् । एवमिहापि धूमादिप्रमाणपक्षे तद्व्यापारादेव पुरो-
दित विषयैकत्वमिति दृष्टव्यम् । अतो धूमस्तज्ज्ञानं वा सम्बन्धस्तत्स्मरणं
वा प्रमाणमस्तु, विवक्षाधीनत्वात् प्रमाणफलभावस्येति । यच्च पुद्गे प्रमाण-

जातिमत्त्वेन्द्रियत्वादि वस्तुसन्मात्रबन्धनम् ॥ २१ ॥

शब्दानित्यत्वसिद्ध्यर्थं को वदेद् यो न तार्किकः ।

तस्माद् य एव यस्यार्थो दृष्टसाधनशक्तिः ॥ २२ ॥

स एव गमकस्तस्य न प्रसङ्गान्वितोऽपि यः ।

उपात्तश्चैकदेशाभ्यां धर्म्यप्यत्रैकदेशवान् ॥ २३ ॥

किमिदानीं नक्षराणि भुवनानि भुवनसन्निवेशाश्च महीमहीधरोदधिप्रभृतयः । सत्यम् । सर्वमेव सावयवं विनाशधर्मकम्, महीमहीधरादयोऽपि समासादितत्वावयवसंयोगविभागाविशेषा भागशो नश्यन्त्येव । निरन्वयं तु विनाशं न कस्यचिदभ्युपगच्छामः । एवं महाभूमेरप्यावापोद्वापभेदाज्ञाशो दर्शयितव्यः । तथा यदपि धेशेपिकैर्जातिमत्त्वाद्वैन्द्रियकत्वाच्च शब्दानित्यत्वं मनुमितं, तदप्ययुक्तम् । एतद्धि जातिमत्त्वादि वस्तुसन्मात्रनिबन्धनमेव नित्यानित्यसाधारणम्, नानेनानित्यता साध्यते । किमिदं वस्तुसन्मात्रनिबन्धनमिति, परमार्थसन्निबन्धनमित्युक्तं भवति । परमार्थसन्त एव घटाकाशात्मादय इन्द्रियविषया जातिमन्तश्च, न आन्तिसंविदिताः शशविषाणादय इवेति ॥ २१^१/_३ ॥

एवमप्रयोजकस्यासाधकत्वमुक्तमुपसंहरति— तस्मादिति । अयमर्थः—य एव निषिद्धत्वादिरर्थो यस्याधर्मत्वादेस्साधनशक्तिमुक्तत्वेनावगतः । अस्मिन् सत्यमुना भवितव्यमितादृश्या शक्त्यावधार्यत इति यावत् । नियम्यशक्तिरेव हि साधनशक्तिरित्याख्यायते, नियतावगतो हि नियामकं शक्नोति (गमयितुं) नान्य इति । (स) नियम्य एव गमको न प्रसङ्गान्वितो हि सात्त्वादिः । निषिद्धत्वेनावेतुमभिप्रवृत्तेनाधर्मत्वेन प्रसङ्गाद्धि हिंसात्वमप्यन्वितमिति प्रसङ्गान्वितं हिंसात्वं नाधर्मत्वस्य गमकं भवतीति ॥ २१^१/_३ ॥

एवं तावत् सर्वप्रकारोऽनुमानाद्भूतस्सम्बन्धपदार्थो व्याख्यातः । इदानीमेकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे बुद्धिरिति व्याख्येयम् । तत्र चैतदेव तावद् यक्तव्यम् । स्वतन्त्रैकदेशदर्शनात्तथाविधैकदेशान्तरे ज्ञानमनुमानमित्यापद्येत । तद्वायुक्तम् । स्मरणं हि तत्, कथमनुमानं भवेत् । अयैक-

बुध्यते, तदस्य स्वार्थमेवानुमानम् । वक्तुरपि स्वयमर्थं प्रतिपन्नवतः स्वार्थानुमानमेव, कतरदत्र परार्थानुमानमिति न विद्मः । वचनं परार्थमिति चेत् । न । धननुमानत्वात् । वचनं परार्थमिति तु मृप्यामहे । यद्वदति दर्शनस्य परार्थत्वादिति, न तु तदनुमानम्, अत्रिरूपलिङ्गजनितत्वादनर्थदृक् च । त्रिरूपाङ्गिभूतोऽर्थद्वयानुमानमिति वस्तिद्वान्तः, अतः कथं वचनमनुमानम् । अथानुमानगोचरीकृतार्थप्रतिपादनसमर्थवचनपाराध्यादनुमानं परार्थमित्युपचर्यते, ततः प्रत्यक्षप्रतिपक्षमप्यर्थं बोधयद् वचः परार्थमिति प्रत्यक्षमपि परार्थमापयेत् । यदि तु स्वलक्षणाविषयत्वात् प्रत्यक्षस्य तस्य चाशब्दगोचरत्वाच्च प्रत्यक्षं परार्थमित्युच्यते । तदयुक्तम् । एव हि प्रत्यक्षगृहीतार्थविपरीताभिधापिना तद्विरोधाद्भाववचनं न बुज्यते । यो हि प्रत्यक्षविरुद्धमर्थं प्रतिजानीते नाशिरूप इति, स वचनेन तं प्रत्यक्षविषयमर्थं प्रतिपाद्य निराक्रियते । प्रत्यक्षविषये तु शब्दागोचरे तत्रोपपद्येत, अतः प्रत्यक्षविषयमपि शब्दो वदतीत्यभ्युपगन्तव्यम् । एव च प्रत्यक्षविषयवचनपरार्थतया कः प्रत्यक्षपरार्थतां वासयतीति द्वैविध्यानुपपत्तिः । अतो यथोदितः पक्ष एव वाच्य इत्युक्तवान् ।

इदं तु वक्तव्यम्— कोऽयं पक्षो नाम, तदुच्यते, प्रतिज्ञार्थः पक्षः । का प्रतिज्ञा । साध्यसमर्पकं वचनम् । यदाहुः — 'साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञे'ति । अतः साध्यः पक्ष इत्याचक्ष्मह इति वाच्यः पक्ष इत्युक्तम् । तद्वचनमिदानीमुपन्यस्यति— तत्रेति । तत्र पक्षे धर्मिणं प्रथममुद्दिश्य साध्यधर्मोऽन्यादिर्विधीयते । योऽयं पर्वतः सोऽग्निमानित्युक्तं भवति । इदं तु पक्षवचनं प्रतिज्ञापरनामानमेकं नानुमन्यन्ते । वदन्ति च किमनेनानर्थकेन, अन्तरेणापि पक्षवचनमपेक्षितं सिध्यत्येव । हेतुर्हि साध्यसाधकः । न पक्षस्य वचनम् । गहायमागमिकोऽर्थः, हेतुवचनानर्थक्यप्रसङ्गात् । आस्यनुसारेण पक्षवचनार्थनिश्चये हेत्वभिधानमनर्थकं स्यात् । वक्तृगुणदोषावधारणप्रवण एव प्रतिपादी भवेत् । हेत्वधीने तु निर्णये तच्छक्तिरेव निरूपयितुमुचिता, किं प्रतिज्ञावचनेन । हेतोश्च सामर्थ्यं साध्यान्वयप्रदर्शनेनैव सिद्धम् । अतो यत् कृतकं तदनित्यं शब्दश्च कृतक इत्युदाहरणोपनयमात्रादेव साध्यसिद्धेर्नार्थिका प्रतिज्ञा । हेतोरेव तु त्रैरूप्यं दर्शयितव्यम् । तच्च दृष्टान्तद्वयेनोपनयेन च कथ्यत इति कृतमतिविस्तरेण ।

असिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन चोपधकः ।

आत्तः पृथगभिन्नो वा प्रयोक्तृणां विवक्षया ॥ २५ ॥

अनित्यः कृतको यस्माद् धूमवानग्निमानिति ।

धर्म्यभिन्नमुपादानं भेदोऽत्राग्निरितीदृशः ॥ २६ ॥

उभयात्मा सन् गम्यगमक इत्युक्तम् । तावेवोभयात्मानौ दर्शयति — असिद्धेनेति । यदि ह्यसावेकदेश्यसिद्ध एव स्यात् सिद्धो वा, तदा न द्विरूपतां लभते । स तु धूमवदादिना रूपेण प्रत्यक्षसिद्धोऽग्निमदादिना चासिद्ध इति व्यात्मकत्वादुभयोपपत्तिरिति । आह — अस्त्वर्थादुपात्त एकदेशी । स चैको गम्यो गमक इति । स तु कथं प्रमातृभिरुपादातव्य इति । न च तदुपादानप्रकारः कश्चिद्वाप्यकारणोपात्तः । अतः पुनरपि न्यूनत्वमित्यत आह — आत्त इति । तत्र नाम विशेषोपादानमाश्रीयते, यत्र विशेषविवक्षा । नत्विह विशेषो विवक्षितः । स ह्येकदेशी प्रमातृविवक्षावशेन पृथगभिन्नो वैकदेश्यशब्दाभ्यामुपात्तो भवतु । उभयथानुमानव्यवहारदर्शनादिति ॥ २५ ॥

तमेवोभयथा व्यवहारं दर्शयति — अनित्य इति । निगदव्याख्यातो ग्रन्थः ॥ २६ ॥

एकदेशी गम्यो गमको भेदाभेदाभ्यामुपात्त इति दर्शितम् । कियति पुनरनुमानस्य ध्यापार इति भवति संशयः । भवति हि विशिष्टार्थप्रतीतावपि विशेषणमात्रपर्यवसायि प्रमाणम् । यथा शब्दः । न खल्वक्रतिविशिष्टार्थां व्यक्तौ धियमादधाति, अथ चान्वयव्यतिरेकाभ्यामाक्रतिमात्रपर्यवसायीति निश्चीयते । तदिहापि यदि तद्वदेव विशेषणमात्रपर्यवसायि प्रमाणमिष्यते, ततस्सिद्धसाध्यत्वम् । सिद्धं हि सम्बन्धज्ञानकालेऽग्निमात्रम् । किं तदनुमानेन । यदि तु द्विलक्षणदण्डादिशब्दवद्विशिष्टमेवानुमानं गोचरयतीतीष्यते । तत्र सम्बन्धग्रहणामावादा(न)नुमेयत्वम् । न ह्यग्निमाद्विशेषेण पर्वतादिनान्वितो धूमो दृष्टः । न च समस्ताग्निमत्साधारणं

नियमस्तद्विरुद्धाच्च कल्प्यते नाविरोधिनः ।

असान्निकृष्टवाचा च द्वयमत्र जिहासितम् ॥ ५५ ॥

वचनेन साध्यत इति युक्तम् । न हि न शब्ददारिद्र्यं, यदेन तत्त्व धुमुत्स-
मानमुपसन्नमविशदवचनेन परिक्रिययाम् । न चैव जल्पेऽनुपयोग इति । उक्त-
मिदमस्ति हि प्रतिज्ञावचनेऽनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्तेरन्निति । गुणभूता
हि ते प्रधानभूतसाध्यापेक्षाया सम्पद्यन्ते । तच्च नासति साध्यनिर्देश
उपपद्यते । निदिष्टे हि साध्ये कुत इत्यपेक्षायां हेतुः सम्पद्यते । ततः कथ-
मयमव्याप्तोऽस्य साधक इत्यपेक्षिते व्याप्तिवचनम् । इतरथा त्वैकार्थ्या-
भावादेकवान्यतैव न सवर्तेत । तथाहि- यत् कृतक तदनित्यमित्युक्ते
कृतकत्वमनिरयतया सम्पद्धमित्यनूदितम् । पुनश्च शब्दः कृतक इति शब्दस्य
कृतकतया सम्बन्धोऽनूदितः । परस्परसम्बन्धे तु न प्रमाणम् । असम्बद्ध-
मिदं वाक्यद्वयमित्याशङ्क्येत, कृतक तावदनित्य शब्दोऽपि कृतक इति
स्वरूपानुवादमात्रमुभयोरिति शङ्का जायेत, अर्थान्तरं वार्ययेत । यथा
चानित्यत्वधर्मा कृतकस्तथा शब्दात्मकोऽपीति, तदन सर्वे कृतकाश्च-
न्दात्मान इति साधुसम्पादितमापद्येत । अतः प्रधानवाक्यावयवप्र-
तिज्ञा यदपहन्यते तन्नास्तिकानामेव सर्वापलापवादिना शोभते नेतरे-
षाम् । सा हि सर्वव्यवहाराणां सारः । यदाहुः—

“सार तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्वानौ दीयते धादौ तस्मात्ततो भवेत् ॥”

इति स्वतो वादिवचनप्रकारो धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधायित
इति ॥ ५३ ५४ ॥

नन्वेव साध्यविशिष्टे धर्मिणि विधीयमाने केवलसाध्यान्वयावग-
माद् धर्मान्तरव्युदासो भवेत् । ततश्चानित्यश्च शब्द इत्युक्ते नित्य एवेत्य-
वधारणादम्बरगुणत्वादयोऽपि तद्धर्मा न भवेयुः । एव च हेतोरपि प्रति-
क्षेपात् साध्यसिद्धिरपि दुर्लभैव । असत्यवधारणे नित्योऽपि स्यादिति
नेष्टसिद्धिः । अथ कथमेको नित्योऽनित्यश्चेत्यर्थात् प्रतिपक्षप्रतिक्षेपः ।
सत्यम्, अत एव तन्निवृत्त्यर्थमवधारणे क्रियमाणे इतरनिवृत्तिरपि भवे-
दत आह — नियम इति । साध्यधर्मविवक्षापेक्षयैव नियमः कल्प्यते, न

अनित्यत्वादयो धर्माः कृतकत्वादयो नहि ।

ध्वनिनानुगमो नैषां नोभयस्योभयेन वा ॥ ३० ॥

सम्बन्धोऽप्यनुपादानान्नाम्ना पृथ्वापि वा भित्तौ ।

न चाप्यनुगमस्तेन लिङ्गस्येह निदर्शयते ॥ ३१ ॥

एतदेव विवृणोति — अनित्यत्वादय इति । पक्षैकदेशो हि लिङ्गं भवति । न चानित्यत्वाख्यस्य धर्मस्य स्वतन्त्रपक्षीकृतस्य कृतकत्वं धर्म इति कथमपक्षधर्मो लिङ्गं भविष्यति । एवं ध्वनिमात्रेऽपि स्वतन्त्रे पक्षीकृते न कृतकत्वस्य तेनानुगमश्चक्यो दर्शयितुम् । नहि यत्र यत्र कृतकत्वं तत्र तत्र ध्वनिरिति नियमसम्भवति । तथोभयस्य ध्वन्यनित्यत्वात्मकस्योभयेन पक्षधर्मत्वानुगमात्मकेन न सम्बन्ध इत्यनागतं सम्बन्ध-शब्दं पूर्वापरार्थां सम्बन्ध्य तन्त्रेण व्याख्या कर्तव्येति । समधिगतं तावद् धर्मधर्म्युभयेषां व्यस्तसमस्तानां न साध्यत्वमिति ॥ ३० ॥

अथ कस्माद् धर्मधर्मिसम्बन्ध एव साध्यो न भवतीत्यत आह — सम्बन्ध इति । भिताविति साधनवाक्यमपदिशति । न खलु परीक्ष-कस्साधनवाक्ये सम्बन्धवाचिना केनचित्ताम्ना पृथ्वा वा सम्बन्ध उपा-दीयते । न ह्येवं प्रयुज्यते, अग्निपर्वतयोरस्ति सम्बन्धः धूमवत्त्वादिति । नापि पर्वतस्याग्निरिति । देशमेव त्वग्न्यादिना विशिष्टमनुमिमाना दृश्यन्ते । यदेवं प्रयुज्यते, अग्निमान् पर्वत इति । सम्बन्धोऽपि नानुमीयत इत्यती-तेन सम्बन्ध इति । न परं प्रतिज्ञायां नोपादीयते, उदाहरणेऽपि न तेनानु-गमो लिङ्गस्य निर्दिश्यते । नहि भवति दर्शनं, यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्नि-सम्बन्ध इति । भवति तु यो यो धूमवान् स सोऽग्निमानिति देश-एव निदर्शनं, तदेतदाह — न चापीति । इहेति मिति प्रत्यवसृशति । एतदुक्तं भवति — न साधनवाक्ये सम्बन्धस्ताध्यतयोपादीयते नापि दृष्टान्ततया निर्दिश्यते न चायथाप्रतिपासं परीक्षकाणां वक्तुमुचितमिति ॥ ३१ ॥

ताद्रूप्येण गृहीतत्वं तद्विपर्ययतोऽपि च ।

प्रमितस्य प्रमाणे हि नापेक्षा जायते पुनः ॥ ५६ ॥

ताद्रूप्येण परिच्छिन्ने प्रमाणं निष्फलं परम् ।

धर्ममनुपलब्धार्थविषयमेव प्रमाणमिति सूत्रितम् । एतदपि तत्राख्यानावसरे
वर्णितमेव । अतो व्याख्येयमसन्निकृष्टार्थग्रहणमत आह — असन्निकृष्टेति ।
अस्यार्थः — द्वेधा हि सन्निकृष्टं भवति तद्रूपप्रमितं विपरीतनिरूपितं
वा । तदुभयजिहासयेयमसन्निकृष्टवागिति । किं पुनस्तन्निराकरणमत
आह — प्रमितस्येति । व्यवहारार्थं ह्यप्रमितपरिच्छेदाय प्रमाणमपेक्ष्यते
न व्यसनेन । स च सकृत्प्रमाणव्यापारादेव सिद्ध इति न प्रमाणान्तरा-
पेक्षेति ॥ ५५, ५६ ॥

किं पुनः प्रमितस्य प्रमाणान्तरापेक्षा न जायेत । अत आह —
ताद्रूप्येणेति । वर्णितमिदं—द्वेधा हि प्रमितं भवति ताद्रूप्येण वैपरीत्ये-
नेति । तत्र तावत् ताद्रूप्यपरिच्छेदे न परं प्रमाणं फलवत् । पूर्वपरिच्छेदा-
देव तदर्थसिद्धेः । वैपरीत्यपरिच्छेदे तु प्रमाणान्तरमवकाशमेवेति तदुभ-
यनिराकरणार्थमसन्निकृष्टग्रहणमर्थवत् । नन्वेवमप्रमाणमेवानुमानं सन्नि-
कृष्टविषयत्वादित्युक्तमेव । न । अधिकारविषयत्वात् । यद्यपि पूर्वावगतो
धर्मः स्मृतिविषयः । धर्मा च गिरिनुभवसिद्धः, तथापि विशिष्टमनुमानेन
विषयीक्रियत इति वर्णितमसकृत् । नन्वग्निविशिष्टोऽपि सम्बन्धसमय एव
संविदितः । एव हानेन व्याप्तिग्रहणकालेऽवगतं धूमवन्मात्रमग्निमिति ।
तदस्य धूमवन्मात्र एवापेक्षा । विदिते तु तस्मिन्नग्निमत्ता प्रमितपूर्ववानुम-
यते । सत्यम् । किन्तु धूमवानग्निमत्तया प्रमितपूर्वोऽपि सम्प्रत्यनुमानेन
प्रत्यभिज्ञायते । प्रत्यभिज्ञानं चेदं प्रमाणमेव प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानवत् । पूर्वं
हि धूमवत्त्वोपलक्षितेन रूपेणाग्निमत्तया देशो निर्ज्ञातः । सम्प्रत्ययमसा-
यमिमानिति विशेषतोऽनुमानेन प्रत्यभिज्ञायत इति किमनुपपन्नम् ।
अवश्यं चैयमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा कथमग्निमानिति विदित्वा न्यवहाराय
पठते । एष हि पवनुकामोऽग्निमत्तामनुमायागमे धावतीति पदपामः ।

शक्यते । अत एवाकृतिविशिष्टव्यक्त्यभिधानमाकृत्यधिकरणे निराकरि-
प्यते । किञ्च — 'कृतद्वितसमासेषु सम्बन्धाभिधानं त्वतल्म्याम्' इति
स्मरति । कथं च ताभ्यां तद्वितवृत्तौ सम्बन्धोऽभिधीयते । यदि तद्विता-
भिधेयो न स्यात् । अभिधेयनिष्कर्षे हि तयोः स्मरणं, 'यस्य गुणस्य हि
भावाद् ब्रह्मे शब्दनिवेशः, तदभिधाने त्वतलावि'ति । तद् यदि दण्ड-
पुरुषसम्बन्धो दण्डिशब्दस्याभिधेयः, तथा सति तन्निष्कर्षे दण्डित्वं
दण्डितेति त्वतलोऽनुशासनमुपपद्यते । यथा गोशब्दाभिधेयं सामान्यं
गोत्वमिति त्वप्रत्ययेन निष्कृष्यते । अतस्सम्बन्ध एव दण्ड्यादिशब्दा-
नामभिधेय इति साम्प्रत कथमुच्यते नान्तरीयकस्सम्बन्ध इति ।

अत्राभिधीयते—न तावत् स्मृत्यनुसारेण सम्बन्धवाच्यत्वमध्यवसातुं
शक्यते । शब्दानुशासनमात्रं हि 'तदस्यास्त्यस्मिन्नि' (५-२-९४)ति, न
पुनरर्थानुशासनम् । अपि च वृत्तिविग्रहयोरन्यथान्यथा गुणप्रधानभावो
दृश्यते । यथा चित्रगुरिति चित्राभिर्गोभिर्विशिष्टो देवदत्तादिरेव वृत्तौ प्रधान-
तयावगम्यते । विग्रहे तु चित्रा गावो यस्येति गवामेव देवदत्तादिर्विशेषण-
तया गुणमूतः । ताम् प्रधानम् । वेदेऽपि 'रथन्तरसामा सोम' इति । तद्
यद्यपि स्मृतिकारेण त(व)स्येति विग्रहे सम्बन्धः प्रधानतया पृथ्वा
निर्दिष्टः, तथापि गोमदादितद्वितवृत्तौ तद्वानेव प्रधानं भवति, तथा प्रतीतिः ।
गोमन्च्छब्दो हि पुरुषप्रधानो भासते न सम्बन्धप्रधानः । पाणिनेरपि भगव-
तस्सम्बन्धाभिधानद्वारेण विशिष्टवाच्यतेव प्रतिपादयितुमभिमतः । वृत्तौ
विग्रहमाणावामवर्जनय एव पृष्ठीप्रयोगः । तावत्ता च तदर्थः प्रधानतया
वाच्यत्वेन निर्दिष्ट इति भ्रान्तिरुपजायते । अतो न तावत् स्मृत्यनुसारेण
सम्बन्धस्य वाच्यता ।

यत्तु प्रथमतः विशेषणमभिधेयमिति । सत्यम् । न त्विह सम्बन्धो
विशेषणम् । दण्डो हि दण्डिनो विशेषणं न सम्बन्धः । स च प्रकृत्या
प्रथममभिहित एव । अत एव नानेकाभिधानशक्तिकल्पनादोषः । निर्माग-
शब्देषु हि गवादिषु विशिष्टप्रतीतावपि विशेषणमात्रमभिधीयत इति
युक्तम् । तत्र ह्येकस्यैवोभयाभिधानशक्तिकल्पनादोषो भवति । दण्ड्यादि-
शब्दास्तु भागवन्तः । तेषु भिन्नाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाः । भिन्नौ विशेषण-

व्यतिरेकावनुमानम्, तत्प्रभवस्तु मानसः श्रावणत्वाविकल्पः, अतो मानसप्रत्यक्ष एवायमिति कश्चित् आम्यति स वक्तव्यः । न च द्विविधो बोधे मनः स्वतन्त्रमिति वर्णितमसकृन् । यद् यदीयान्वयव्यतिरेकानुविधत्ते तत्तत्कारणकमिति सर्वकार्येषु समभिगतम्, अनुविधत्ते च शब्दज्ञानं श्रवणमिति तत्तत्कारणकमिति । इदमेव च शब्दस्य श्रावणत्वम् । यत्तु ज्ञानस्य श्रवणजन्यत्वमतोऽनुमानमेवेदम् । नन्वन्यत्राप्यन्वयव्यतिरेकानुविधायिनः कथं तत्कारणकत्वमवगन्तव्यम्, यत्र मानसं प्रत्यक्षमाश्रीयते, श्रूयताम् । पश्यामो हि वयं कुम्भकारध्यापारानन्तरं कुम्भसम्भवमुदीक्षमाणाः कार्यकारणमात्रं चक्षुषैव । इदं हि कुम्भस्य तत्कार्यत्वं या तदनन्तरसम्भूतिः । स च कुम्भस्तत्सम्भवश्चोभयं चाक्षयमेवेति किमत्र मनसा । अतो यद् यस्मिन् सति भवति, असति च न भवति, तत्तत्कारणकमिति प्रत्यक्षतो विदितव्याप्तेरनुमानमुपपन्नमेव । एवं च प्रयोगः—श्रवणप्रमाणप्रकाशयश्शब्दः तस्मिन् सत्येवोपलभ्यमानत्वात् । यदेवं तत्तत्प्रकाशं सन्तमस इव घटः प्रदीपप्रकाश इति । इदं च प्रत्यक्षपूर्वकार्याणितिपूर्वकमनुमानं तथा श्रावणत्वासिद्धेः । इदं च सिद्धसर्वांगत्वादश्रावणत्वानुमानाद् षलवन् । यावद्धि गुणत्वस्याश्रावणत्वेन व्याप्तिर्ग्राहीतुमिष्यते, तावच्छीघ्रजन्मना श्रावणत्वानुमानेन व्याप्तिसंविदं प्रतिबध्नाता तस्योत्पत्तिरेव निरुध्यते । एवमेवानित्यत्वानुमानमपि । यत् कृतकत्वादिहेतुकं तदप्यसिद्धिष्वभिचारादिदोषान्न शीघ्रमुपजायत इति सिद्धावयवैश्शीघ्रजन्मभिर्नित्यत्वानुमानैर्बाध्यते । यथा देशकालादिभिन्ना गोशब्दमुद्दयस्समानविषयाः गौरित्युत्पद्यमानत्वात् सम्प्रत्युत्पन्नगोशब्दमुद्दिद्वद् द्यस्तनोच्चरितो वा गोशब्दोऽवाप्यस्ति गोशब्दत्वाद्, अघोचरितगोशब्दवदित्यादिभिरिति ॥ ६० ॥

शब्दविरोधप्रकारमिदानीं प्रनिजानाति—त्रिधेति । प्रतिज्ञाविरोधादयो हि शब्दविरोधतया प्रमेयता इति ते तयामिधीयन्ते । न त्वेते शब्दविरोधाः । यत्र हि क्वचिदर्थे प्रतिष्ठितेन शब्देन प्रतिज्ञान्तरं धाप्यते, तत्र शब्दविरोधो भवति । न च स्ववाग्विरोधे शब्दस्य क्वचिदर्थे प्रतिष्ठास्ति व्याहृताभिधानात् । पूर्वसञ्ज्ञाविरोधेषु पूर्वापरन्यायबलापलानुसारेण निर्णय

अत्रोत्तरं वदन्त्यन्ये यदि धर्मी विशेषणम् ।

हेतुधर्मेण सम्बन्धस्तस्याप्राधान्यतोऽस्फुटः ॥ ३६ ॥

प्रधानत्वाद्धि धर्मेण सम्बन्धो वाक्यतो भवेत् ।

तत्रासम्भवतः पश्चात् कल्प्योऽसौ धर्मिणा सह ॥ ३७ ॥

वाचान्तव्य इति न कश्चिद् विशेषः । उभययापि स्वतन्त्रानुमानाभावादि-
त्याह — अद्वैत्यवधार्यतेऽन्तेन ॥ ३४-३५ ॥

अत्र दूषणमाह — अत्रेति । अयमपिप्रायः — लौकिकानि हि
प्रमाणानि लक्षणकारैरपि यथालोकमेवानुगन्तव्यानि । न तु विपरीतम् ।
नद्याग्निः पर्वतविशिष्ट इति लोको बुध्यते । अपि तु पर्वतोऽग्निमानिति ।
तथा स्वयमनुमानेन प्रतिपन्नमर्थं तेनैव परं प्रतिपादयन्तो लौकिका
धर्मिणा विशिष्टमेव हेतुं प्रयुज्जाना दृश्यन्ते, यथान्यनुमान एव धूमवत्त्वा-
दग्निमानिति । तच्चैदमसौ देशेन विशिष्टेऽनुमीयमाने नोपपद्यते । विशेषण-
तया हि पर्वतविशिष्टोऽग्निरिति धर्मिण्युपात्ते धूमवत्त्वादिति हेतुधर्मेण
तस्य सम्बन्धो न स्फुटः प्रकाशते । धर्मधर्मितयावगतस्य हेतुत्वम् । न
च गुणभावोपात्तो धर्मा हेतुधर्मसम्बन्धमर्हति, गुणानां परस्परासम्ब-
न्धात् । अतोऽस्मात् परार्थहेतुप्रयोगविशेषादेव लौकिकानामिदं प्रतिप-
त्तिरुद्गीयते । यत् स्वयमपि धर्मविशिष्टमेव धर्मिणं बुध्यते न विपरीतमिति
॥ ३६ ॥

यदि तर्हि धर्मिणो हेतुधर्मेण सम्बन्धो न स्फुटः केन तर्हि प्रस-
ज्यत इत्यत आह — प्रधानत्वमिति । अग्निविशिष्टमग्नित्वत्वं कृतकत्वा-
दित्युच्यमानेऽनित्यत्वात्त्वेन धर्मेणैव साध्यतया प्रधानभूतेन कृतकत्वादि-
हेतुस्सम्यग्व्यक्त न ध्वनिना गुणभूतेन । सर्वस्य क्षेत्राक्यगतस्य प्रधाना-
न्वय एव युक्तः । प्रधानसम्बन्धे च हेतोरपक्षधर्मत्वम् । नहि कृतकत्वम-

बौद्धस्य शब्दानित्यत्वं पूर्वोपेतेन बाध्यते ।

चन्द्रशब्दाभिधेयत्वं ज्ञाशिनो यो निषेधति ॥ ६४ ॥

स सर्वलोकसिद्धेन चन्द्रज्ञानेन बाध्यते ।

ज्ञातगोवययाकारं प्रति यः साधयेदिदम् ॥ ६५ ॥

न गोर्गवयसादृश्यं तस्य बाधोपमानतः ।

गेहावगतनास्तित्वो जीवश्चेन्नो यदा बहिः ॥ ६६ ॥

वन्ध्यात्यागात्पदं लभते । न च गौणो जननीशब्द इत्यपि वक्तव्यम् । अहं यतो जात इति विशेषणात् । एवं विशेषिते पक्षे धर्म्युक्तिविरोध इत्युक्तं भवति । एतच्चाम्युपगमवादेनोक्तम् । न तु श्रुतिस्मृत्यतिरेकीणि जल्पाकवचनानि गौणत्वादिभिस्समीकर्तुं शक्यन्ते । सर्वदूषणोच्छेदप्रसङ्गात् । प्रमादाज्ञानजान्येव हि दूषणानि भवन्ति । तेषु कथञ्चित्समाधीयमानेषु न किञ्चिद् दूषणं नाय भवेदिति ॥ ६२, ६३ ॥

पूर्वसम्बन्धविरोधमुदाहरति बौद्धस्येति । अनित्यश्चन्द्र इति धौ-
द्धेनोक्ते कथं क्षणिकादगृहीतसम्बन्धार्थप्रत्यय इत्यनुगुह्येन तेनैव यदा पुनरुच्यते नित्यस्तर्हीति तदा तस्य पूर्वाम्युपगमविरोधः । यद्यपि चात्र न्यायबलावलानुसारी बाध्यबाधकभावः, तथाप्येवंविधा पूर्वापरविरुद्धा प्रतिज्ञैवात्मानं न लभत इति न न्यायावतारमपेक्षते । सम्भावितो हि प्रति-
ज्ञायामर्थो न्यायेन साध्यते । असम्भाविते न न्यायापेक्षा नास्त्येव, स्वर-
समह्वरत्वात् । अतश्चन्द्रविरोध एवेनमन्तर्भावयति । शब्दसन्दर्भ एव हि तादृशः पूर्वापरविरुद्धः पक्षं विनाशयतीति तेषामभिप्राय इति । सर्वलोक-
प्रसिद्धिविरोधस्यादाहरणमाह—चन्द्रेति । अत्रापि महाजनविपरीतार्थश-
ब्दसंसर्गः स्वरसादेव भज्यते न प्रमाणं यावदपेक्षत इति शब्दबाध उदा-
हृत इति ॥ ६४ ॥

उपमानविरोधोदाहरणमाह—ज्ञातेति । येन हि कगरे गवाकारो दृष्टः सग्नप्रति चारण्ये गवयाकारः, तं प्रति गौर्गवयसदृशो न भवतीति पक्ष उपमानेन विरुध्यत इति ।

अग्नेर्देशविशिष्टत्वे न चैतत् पक्षलक्षणम् ।
 विशिष्टतास्य देशेन भवेदेवंप्रकारिका ॥ ३९ ॥
 योऽग्निः सोऽस्ति क्वचिद्देशे यो दृष्टो यत्र तत्र वा ।
 अग्निः पूर्वानुभूतो वा देशमात्रेण सङ्गतः ॥ ४० ॥
 योऽग्निः सोऽग्नेन युक्तो वा यो दृष्टोऽग्नेन सोऽथवा ।
 योऽयं स देशमात्रेण युक्तः पूर्वेण वाप्ययम् ॥ ४१ ॥
 एतद्देशविशिष्टो वा योऽयमग्निरितीह तु ।
 पूर्वयोस्सिद्धसाध्यत्वं परेषु स्याद् विरुद्धता ॥ ४२ ॥
 व्याप्तिरेतेन देशेन सर्वाग्नीनां न युज्यते ।
 नापि पूर्वस्य नाप्येव बद्धिः सर्वैर्विशेष्यते ॥ ४३ ॥

निराक्रियते । किमत्र सम्बन्धसाध्यत्वं पुनरुपक्षिप्यते । तदलमनेन घाल-
 माषितेनेति ॥ ३८ ॥

अपि च अग्नेर्देशविशिष्टत्वे साध्यमाने वक्ष्यमाणसमस्तपक्षप्रकारा-
 णामसम्भवोऽपीत्याह — अग्नेरिति । दूषणान्तरसमुच्चये चकारः । एत-
 दिति वक्ष्यमाणलक्षणप्रतिनिर्देश इति । तानेव पक्षप्रकारान् वक्तुं संक्षिप्य
 प्रतिजानीते — विशिष्टेति ॥ ३९ ॥

इदानीं विभज्य तानेव दर्शयति — योऽग्निरितीतीत्यन्तेन ।
 निगदव्याख्यातो ग्रन्थः । विवेकस्तु पक्षाणां प्रणिहितैरवगम्यत इति । इह-
 चाद्ययोर्द्वयोः पक्षयोस्सिद्धसाध्यता दोषः । सिद्धो हि क्वचिदाग्निः, दृष्टपूर्वोऽपि
 पूर्वदेशाधिकरणसिद्ध एव किं तत् प्र(सा)धानेन । परेषु तु पक्षसु पक्षेषु प्रमा-
 णान्तरविरोध इत्याह — इह स्थितिः । सिद्धसाध्यतामुपेकाशैव ॥ ४०-४२ ॥

विरोध प्रपञ्चयति — व्याप्तिरिति । यत्तावत् योऽग्निः सोऽग्नेन
 युक्त इत्युक्तं तदयुक्तम् । नञ्नेन देशेन सर्वाग्नीनां व्याप्यन्ने देशस्या-
 वैमवात् सर्वाग्नीनां चात्रासन्निधानात्, तद्भावो ह्यत्रामात्रेण विरुध्यत
 इति ॥ ४२ ॥

यथा तावत् प्रत्यक्षबाध एवानुमृतिभृत्यनुमानादिभिः पष्ठवर्जं पौडा^१ निघते । स्वेद्यमानस्य । पादिनोऽनुष्णा वह्निरिति प्रतिज्ञा अनुभवस्ये नेव प्रत्यक्षेण विरुध्यते । अनापत्तामस्तु सैव प्रतिज्ञा भृत्यस्येन प्रत्यक्षेण विरुध्यते, यदा खल्वय वादकालेऽनुष्णो वह्निरिति प्रतिज्ञानाति तदेन मितर स्मारयति किं न स्मरामि पूर्वानुमृतमथेरुणत्वं यदेवमात्थेति स तत् स्मृत्या तत् प्रत्यक्षान्निवतत इति भवति स्मृतप्रत्यक्षबाध ।

अनुमितप्रत्यक्षबाधस्तु यत्रासमुखे चेष्टाविशेषादर्शनेन तदवगतति क्तादिरसनिवारण प्रतिज्ञायते, मुखैरुप्येण हि तस्य तिकानुभवोऽनुमी यते अतस्नहिपरीतपक्षस्यानुमितप्रत्यक्षबाध ।

अतप्रत्यक्षबाधस्तु यत्र केनचिदर्थे कस्मिन्निदपह्नुते साक्षिभिर्दृष्टो ऽयमर्थ इति साक्षिप्रत्यक्षेण बाधोऽभिधीयते । न चैष शब्दबाध । न ह्यत्र तैरथाऽभिधीयते । किन्तु दर्शनम् । अतस्तदर्थनानुसार्यैव निर्णय । दर्शनं तु तै स्वशब्देन प्रत्याख्यत इति शब्दावगतप्रत्यक्षविरोध एवायम् ।

उपमानं तु प्रमाणात्तरप्रसिद्धवस्तुसादृश्यमात्रविषयमित्यन्यतस्मि दस्य सादृश्य गोचरयति । यथा दानादिप्रत्यभिज्ञाया यादृशी स्वात्मनि चेष्टा दृष्टा तौ परत्रापि दृष्टव्योपमिनोति ममेवास्यापि दानादिप्रत्यभिज्ञा प्रत्य क्षमुत्पन्ना, कथमन्यथा पूर्वेषुरर्थकृतवर्त्मसमापने परेषु, प्रवर्तते । इह च चेष्टया तदुत्तरं परगोचरमनुमाय भज्जानसादृश्य तत्रोपमीयते । यद्यपि ज्ञानानुमानावगतप्रत्यक्षबाध एव शस्यो दर्शयितुम्, तथापि स्वज्ञानसा दृश्यपरिच्छेदे शक्य दर्शयितुमिति तदवगतप्रत्यक्षबाधोऽभिधीयते । प्रत्य क्षसत्त्वैवोपमानेन प्रमीयते । अर्थापत्यवगतप्रत्यक्षबाधस्त्वेव दर्शयितव्य । यदा हि बहुषु गच्छन्तु तायाधिषु तत्कामेकतदाहरणाय प्रस्थितो विलम्बते तदा तद्विलम्बनान्यथानुपपत्त्या तदीय तोयप्रत्यक्षमर्थापत्त्या प्रमीयते । तत्र तद्विपरीतो निरतोयतटाकपक्षोऽर्थापत्तिरिद्वेन प्रत्यक्षेण बाध्यते । अभावेन तु भावरूप प्रत्यक्ष नावगम्यत इति तदनवगतप्रत्यक्षविरोधो नेहोदाह्रियते । पौडा विमलमनुमानबाधमत परमनुसन्धास्याम् — धूमावगतवद्गतिप्रतिषेध तावत् प्रत्यक्षपूर्वानुमानबाध । धूमानुमितादेष वह्नेरुप्यत्वेऽनुमिते तद्विपरीतपक्षोऽनुमितानुमानन बाध्यते । यत्र त 'देवस्य त्वेति निर्वपति'

गृहीतेऽग्निविशिष्टस्य पुनर्ज्ञानं न दुष्यति ।

तस्मात् धर्मविशिष्टस्य धर्मिणः स्यात् प्रमेयता ॥ ४७ ॥

सा देशस्याग्नियुक्तस्य धूमस्यान्यैश्च कल्पिता ।

ननु शब्दवदेव स्यात् लिङ्गगम्यं विशेषणम् ॥ ४८ ॥

नैवं न ह्यत्र लिङ्गस्य शक्त्यनेकत्वकल्पना ।

न च तस्यानुमेयत्वं विशेष्यश्चावधारितः ॥ ४९ ॥

देशो विशेषणं भवति । प्रमितं हि वस्त्वप्रमितेन धर्मेण प्रमितित्तं भवति कीदृग्धर्मोऽयमिति । तथा च देश इति स एव प्रमित्यते, प्रमीयते च, न पुनरग्निरिति । ननु देशोऽपि प्रत्यक्षावगत एवेति कथमसावनुमानस्य विषयो भविष्यतीत्यत आह—देशस्येति । स्वरूपमात्रमेव हि देशस्य प्रत्यक्षावगतम्, अनुमानेन तु पावकादिविशिष्टता तस्यानुमीयत इति न गृहीतग्राहित्वमिति । अतो धर्म्येव धर्मविशिष्टः प्रमेयः न धर्मो धर्मि विशिष्ट इत्याह—तस्मादिति ॥ ४६-४७ ॥

एवं च देश एवाग्निविशिष्टः प्रमेयोऽवतिष्ठते । अहि धर्मा, तदाश्रयत्वादग्नेः । न त्वग्निः, अतदाश्रयत्वाद् देशस्येत्याह—सा देशस्येति । धन्ये तु पूर्वावगतधूममप्यग्निविशिष्टमनुमानस्य प्रमेयं मन्यन्ते । तदपि साध्येवेत्यभिप्रायेणाह—धूमस्यान्यैश्च कल्पितेति । सा प्रमेयतेति सम्बन्धः । अत्र बोधयति—नन्विति । विशिष्टोऽनुमानस्य विषय इत्युक्तम् । नाष्ट-हीतविशेषणन्यायेन लिङ्गमपि शब्दवद् विशेषणमात्रपर्यवसाप्येव युक्तम् । शब्दो हि विशेषणमात्र एव वर्तते इत्याकृत्याधिकरणे वक्ष्यत इति ॥ ४८ ॥

परिहरति—नैवामिति । कारणमाह—गृहीति । अनेकशक्तिकल्पनामयेन हि शब्दस्य विशेषणमात्रपर्यवसानमिष्टम् । लिङ्गं तु पूर्वावगतप्रतिपन्धबलेन प्रतिपन्धकधियनुपकल्पयति । तद् भावतैव प्रतिपद्मवगतं तावत्वेव प्रतिपन्धके विद्यमादधाति । सर्वोपाधिपरित्यागेनामिमन्मात्रेण धूमवत्त्वं प्रतिपद्मवगतमित्यभिगम्यमानुमापयतीति न कश्चित् दोष इति । न च विशेषणमात्रमनुमेयं भिदसाध्यत्वादित्युक्तमित्यामिप्रायेणाह—

शशशृङ्गादिसद्भावविरोधोऽनुपलब्धितः ॥ ६९ ॥

एवं च धर्मसम्बन्धबाधस्तावदुदाहृतः ।

धर्मधर्म्युभयेषां च स्वरूपस्वविशेषयोः ॥ ७० ॥

चानुमेयम् । शब्देनैव तु सोमांशुजातत्वं पूर्तीकानां प्रतिपादयता कार्यकारणयोरीचित्येन सारूप्यं प्रतिपादितमिति शब्दावगतकार्यकारणप्रमत्वात् पूर्तीकानां सोमसाध्योपमानस्य तद्विपर्ययः शब्दपूर्वकोपमानाविरुद्धो भवति । ज्योतिष्टोमिको हि धर्मास्सत्रार्हीनेषु न भवन्तीति पक्ष उपमानोपमानेन बाध्यते । ज्योतिष्टोमोपमानेन हि ते द्वादशाहं गच्छन्त द्वादशाहोपमानेन च सत्रार्हीनाविति । यदा त्वत्वेन्द्रियसादृश्यविशिष्टानि परोन्द्रियाण्युपमीयन्ते तत्र तन्निषेधोऽर्थापत्युपमानेन बाध्यते । वेदकारनास्तिता शशशृङ्गाद्यभावसदृशी न भवतीति पक्षोऽभावपूर्वकोपमानेन बाध्यते । द्वयोरप्यभावेनाभावेऽवगते सादृश्यमुपमीयते । अर्थातिविरोगस्तु पद्विधौ वर्णित एव । अभावविरोधं त्वन्तरमेव वक्ष्यामः ॥ ६८ ॥

अभावविरोधमिदानीमुदाहरति — शशशृङ्गादीति । अयं च प्रत्यक्षाभावविरोधः । यदा त्वमु राक्षिं सूर्यो गतो न वेति चिन्त्यमाने गणितकुशलेन गणितानुमानाभावाच्च गत इत्यवगते भ्रान्तो गत इति वदति । तत्रानुमानाभावविरोधः । चैत्यवन्दनादिधर्मत्वपक्षस्तु श्रुत्यापागमाभावविरुद्धः । पूर्ववन्तो दर्वीहोमा इति तूपमानाभावेन विरुध्यते, न हि तेषां केनचित् कर्मणा सादृश्यं कथञ्चिदवगम्यत इति । पलाङ्कूदकुञ्जरयोस्तु सादृश्यास्तितापक्ष उपमानाभावेन विरुध्यते । तथा शब्दे श्रोत्रदेशमनागच्छति श्रोत्रे च शब्ददेशं ध्वन्यागमनमात्रेणैव शब्दश्रवणोपपत्तेर्योऽर्थापत्या शब्दशब्दान्तरमारभते ततः क्रमेणान्त्यः श्रोत्रेण गृह्यते इत्यन्ययानुपपत्त्या प्रतिजानाति तदतिशया अर्थापत्यभावेन बाध्यते । ॥ भावामावस्त्वेवं दर्शयितव्यः — यदा हि कर्त्रभावेन वेदानां दोषाभावोऽवगतो भवति तदा दोषवत्पक्षस्याभावाभावेन बाध इति ॥ ६९ ॥

एव तावद् धर्मसम्बन्धबाधः । पोढा प्रपञ्चितः । धर्मधर्म्युभयस्वरूपस्वविशेषाधमतयः वक्ष्याम इति सञ्क्षिप्तं सुखग्रहणार्थं श्रोतृबुद्धिसमाधा-

प्रत्यक्षानियमोक्तिश्च सर्वत्रैवानुपज्यते ।

अनुमानगृहीतस्य तेनैव प्रतिपादनात् ॥ ५३ ॥

परेभ्यो वाञ्छता वाच्यः पूर्वं पक्षो यथोदितः ।

तत्र धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयते ॥ ५४ ॥

(फल?)त्वे फलाभाव इत्युक्तम् । भाष्यकारे हि बुद्धिरेव प्रमाणमिति दर्शयति 'यत् कारणमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धि'रिति वदति । न च फलाभावः, हानादेरेव फलत्वात् । न च सजातीयमेव फलमिति राजाज्ञा । उपयोगाद्धि सजातीयमसजातीयं वा फलं भवत्येव । अस्तु वा सजातीयमेव फलं हानादिबुद्धिः फलं भविष्यति । उपकारादिस्मृतिर्वैयर्थ्यागिप्रायेणाह — प्रमेयधीरिति ॥ ५२ ॥

यदि भाष्यकारः प्रमेयधियः प्रामाण्यं मन्यते, कथं तर्हि धूमादि-प्रमाणत्वान्युपगमः अत आह — प्रत्यक्षेति । उक्तमस्माभिर्विवक्षाधीनं प्रमाणत्वमिति । तद् यदा धूमादीनामेव प्रकृतसाधनत्वमवगम्यते, तदा तदेव प्रमाणम् । भाष्यकारेणापि 'बुद्धिर्वा जन्म वे'त्यादिना प्रत्यक्षानियमं दर्शयता सर्वत्रैवानियमस्तुल्यया दर्शित एव । अतो न धूमादिप्रा-माण्याभ्युपगमे भाष्यविरोध इति ॥ ५२ ॥

तद्येदमनुमानं द्वेषा र्णाद्धा विमज्जन्ते स्वार्थं परार्थं वेति । यदाहुः —

अनुमानं द्विधा स्वार्थं त्रिरूपातिष्ठतोऽर्थदृक्

परार्थमनुमानं तु स्वदृष्टार्थप्रकाशकम् ॥

इति । तदिदं द्वैविध्यमनुपपन्नमित्यभिप्रायेणाह — अनुमानेति । अस्यार्थः — शुरुशिष्यसहाध्यायिविरोधिप्रतिवादिभ्यः परेभ्योऽनुमानगृही-तस्यार्थस्य तेनैवानुमानेन प्रतिपादनं वाञ्छता यथा पूर्वमस्माभिः प्रतिपा-दितः पक्षो विशिष्टो धर्मा प्रमीयत इति स वक्तव्यः । इदमत्राकृतम् । स्वयमनुमानेन गृहीतमर्थं परं प्रतिपादयितुं साधनवाक्यमेव प्रयुज्यते । परस्तु ततो वाक्यात् त्रिरूपं तिष्ठमनुसन्धाय स्वदमेव साध्यं वस्तु

अयथार्था धियस्सर्वा इत्युक्ते द्वयवाधनम् ।
 स्वरूपस्वविशेषाभ्यां तद्धीमिध्यात्वसाधनात् ॥
 क्षणिकात्यन्तमिध्यात्वे विशेषौ च द्वयोरिह ।
 दर्शनादेकदेशस्येत्यनेनैतद् व्युदस्यते ॥ ७५ ॥
 यत्रैकस्योभयोर्वापि संशयाधीविपर्ययाः ।
 शैत्यान्न दाहको वह्निश्चाक्षुपत्त्वादित्यता ॥ ७६ ॥
 शब्दस्येत्येवमादौ तु द्वयोः सिद्धो विपर्ययः ।

मागमेन धर्मिस्वरूपस्वविशेषाधः । न चान्नुत्पत्त एव स्वविशेष-
 इति चोदनीयम् । अर्थाक्षिप्तस्याल्पतया विधानार्थमनुवादादिति ॥ ७३ ॥

उभयस्योभयवितोषमुदाहरति — अयथार्थेति । यदा हि सर्व-
 ज्ञानानि मिध्येति साध्यते तदा धर्मवर्गमिग्राहिणोरपि ज्ञानयोर्मिध्यात्वात्
 तद्विशेषणग्राहिणोश्च मिध्यात्वाद् मन्त्रपुण्यस्पर्शोपपत्ताव इति । अयं च
 धर्मोक्त्योभयपाध इति शब्दपाध एव निवेशनीय इति समधिगत ताव-
 दुभयो स्वरूपपाध इति ॥ ७४ ॥

कौ पुनस्तद्विशेषावर्थाक्षिप्तौ बाध्यते । अत आह — क्षणिकेति ।
 बाध्यते इति विपरिणम्य सम्बन्धो दर्शयितव्य इति । तत्र चैकदेशदर्शना-
 दित्युच्यते । तत्र च दर्शनग्रहणमतिरिच्यते । एकदेशादित्येव वक्तव्यम् ।
 तदिह लिङ्गं न पुनर्दर्शनमतो व्याख्येयमेकदेशदर्शनादित्यत आह —
 दर्शनादिति । अयमर्थः । नैकदेशस्तत्तामात्रेण लिङ्गम् । किन्तु स्व-
 प्रतिपत्तौ ज्ञात परप्रतिपादने च ज्ञापित । तदिदमुपमुपादातु दर्शन-
 ग्रहणम् । शङ्कोति चोभयमुपादातुम्, शिञ्जामावामात्रयोरपि निर्देशसाधा-
 रण्यात् । स्वप्रतिपत्तौ तावदेकदेशे दृष्टे बुद्धिरनुमानमित्यर्थः । परार्थप्रयोगे
 तु शिञ्जन्तदर्शनपदमेकदेश दर्शयित्वा या बुद्धिर्जायते सानुमानमित्युक्तं
 भवति । तदिदं तत्रोच्चरितदर्शनपदमर्थद्वये व्याख्येयम् । अनेन च यत्रैक-
 देशे वादिप्रतर्कदिनोरिकस्योभयोर्गो संशयोऽपीर्विपर्ययो वा भवति सोऽसि-
 द्धाभिधानो हेत्वाभासो व्युदस्यते । न ह्यसौ तादृशः परस्मै दर्शयितुं शक्यते ।

यदि तु विवादमावेदयितुं प्रतिज्ञावचनमित्युच्यते । तत्र । अव्या-
पकत्वात् । ये हि मन्यन्ते — यदा स्वस्वयं शब्दो निसृज्यते इति प्रतिजानीते
तदेतरोऽनित्यवादी व्युत्थितो भवति ततो जल्पः प्रवर्तत इति । तत्र नैवम्,
अव्यापकत्वात् । नेदं प्रतिज्ञावचनस्य व्यापकं प्रयोजनम् । वादे अस-
म्भवात् । शिष्यविषयो हि सः । स च तत्त्वमेव बोधयितव्यः, अतो
हेतुशक्तिमेव प्रतिपाद्य तत्त्वं बोध्यत इति युक्तम्, किं विनाश आद्रियते,
न हि तेन सह विवादितव्यम् । जल्पे स्यादिति चेद्, न । अन्यथा-
सिद्धेः । तत्रैतत् स्यात् — जल्पं खलु विवादमाजिहीर्षुः प्रतिज्ञां प्रणय-
तीति, तच्च नैवम् । अन्यथासिद्धेः, असत्यपि हि पक्षवचने लक्ष्यत एव
यथा ध्वनिमनित्यमनुमिनोतीति, यत् कारणं, यत्कृतकं तदमित्यं यथा
घट इत्युक्त्वा कृतकत्वं ध्वनेरुपनयति शब्दश्च कृतक इति । ततो
जल्पः प्रवर्तिष्यत एव । वितण्डा तु यथा तथा वादे दर्शिते प्रवर्तत
एव । न हि वैतण्डिकस्य किञ्चित् परनिग्रहादन्यद् साध्यमस्ति । यदसौ
प्रतिज्ञावचनेन कचिदर्थे साध्यमाने स्वविपरीतसिद्धिं मन्यानां जातोद्देशो
विवदेत् । अतः प्रतिज्ञावचनं कथात्रयेऽप्यनुपयुज्यमानगुपेक्षणीयमित्याशि-
पन्ति ॥

अत्राभिधीयते — स्वदृष्टार्थप्रकाशनं परार्थमनुमत्तमिति भवद्विरोधो-
क्तम् । स्वयं च कृतश्रद्धेतुविशेषात् किञ्चित् केनचिद् धर्मेण विशिष्ट-
भवगतमिति परस्मा अपि तथैव कथ्यत इति युक्तम् । असत्या तु
प्रतिज्ञायामनाश्रयहेत्यादय आकाशपतिता इव भवेयुः । ननु नाय पक्षव-
चनपुरस्सरमज्ञासत्साध्यमिति कथं परस्मै तथा कथयति । मेवम् ।
यद्यपि शब्दोऽनित्य इति स्वप्रतिपक्षौ नोद्यस्तिं तथापि सन्निकम्पकस्या-
दस्या सुदोरस्त्येवान्न भ्रमातुर्विशिष्टो विकल्पः, उच्चारणं तु परार्थमिति
तन्मात्रं स्वप्रतिपक्षौ नासीत् । परन्तु नानुवर्तितेन शब्देन प्रतिपादयितुं
शक्यत इत्युक्त्यर्थं प्रतिपाद्यत इति शब्दोच्चारणमात्रमधिकम् । यत्तु
वादेऽनुपयोग इत्युक्तम्, तत्र, मुतरानुपयोगात् । जल्परितगडे हि
विजिगीषमाणषोर्द्वयोः प्रवर्तत इति परं ग्रामयितुं प्रतिज्ञावचनं न प्रयु-
ज्येत । अविवादे तु शिष्यो न व्यामोदनीय इति विशदतमेव प्रतिज्ञा-

अथार्था धियस्सर्वा इत्युक्ते द्वयवाचनम् ।
 स्वरूपस्वविशेषाभ्यां तद्धीमिध्यात्त्रसाधनात् ॥
 क्षणिकात्यन्तामिध्यात्वे विशेषौ च द्वयोरिह ।
 दर्शनादेकदेशस्येत्यनेनैतद् व्युदस्यते ॥ ७५ ॥
 यत्रैकस्योभयोर्वापि संशयाधीविपर्ययाः ।
 शैत्यान्न दाहको वह्निश्चाक्षुपरत्नादनित्यता ॥ ७६ ॥
 शब्दस्येत्येवमादौ तु द्वयोः सिद्धो विपर्ययः ।

मागमेन धर्मस्वरूपस्वविशेषवाचः । न चान् श्रुत्युपात्त एव स्वविशेष-
 इति चोदनीयम् । अर्थाक्षिप्तस्यात्यन्तया विधानार्थमनुवादादिति ॥ ७३ ॥

उभयस्योभयविरोधमुदाहरति — अथार्थेति । यदा हि सर्व-
 ज्ञानानि मिथ्येति साध्येते तदा धर्मवर्षिग्राहिणोरपि ज्ञानयोर्मिध्यात्वान्
 तद्विशेषणग्राहिणोश्च मिध्यात्वाद् भवत्युभयस्पर्शोभयवाच इति । अथ च
 धर्मोक्त्याभयवाच इति शब्दवाच एव निवेशनीय इति समधिगतं ताव-
 दुभयो स्वरूपमाच इति ॥ ७४ ॥

कौ पुनस्तद्विशेषावर्णाक्षिप्तौ वाध्येते । अत आह — क्षणिकेति ।
 वाध्येते इति विपरिणम्य सम्बन्धो दर्शयितव्य इति । तत्र चैकदेशदर्शना-
 दिव्युच्यते । तत्र च दर्शनग्रहणमतिरिच्यते । एकदेशादित्येव वक्तव्यम् ।
 तद्धि लिङ्गं न पुनर्दर्शनमतो व्याख्येयमेकदेशदर्शनादित्यत आह —
 दर्शनादिति । अयमर्थः । नैकदेशस्वत्तामात्रेण लिङ्गम् । किन्तु स्व-
 प्रतिपत्तौ ज्ञात परप्रतिपादने च ज्ञापितः । तदिदमुभयमुपादातु दर्शन-
 ग्रहणम् । शक्नोति चोभयमुपादातुम्, णिज्मावामानधोरपि निर्देशसाधा-
 रण्यात् । स्वप्रतिपत्तौ तावदेकदेशे दृष्टे बुद्धिरनुमानमित्यर्थः । परार्थप्रयोगे
 तु णिजन्तदर्शनपदमेकदेशं दर्शयित्वा या बुद्धिर्जायते सानुमानमित्युक्तं
 भवति । तादेद तत्रोच्चरितदर्शनपदमर्थद्वये व्याख्येयम् । अनेन च यत्रैक
 देश वादिप्रतिवादिनोक्तस्योभयोर्वा सन्नयोऽधीर्विपर्ययो वा भवति सोऽसि-
 द्धाभिधानो हेत्वाभासो व्युदस्यते । न ह्यसौ तादृशः परस्मै दर्शयितुं शक्यते ।

पुनरविरोधिनोऽपि धर्मान्तरात् । अतोऽभिमानिति साध्यमानेऽन्यभावमा-
 प्रमेव निराकृतं भवति , न पुनः धर्मान्तरम् । यथा शुक्लः पट इत्युक्ते
 तद्विरोधिनस्तदभावस्यैव निवृत्तिर्भवति , नाविरोधिनां सूक्ष्मत्वादिधर्माणा-
 मिति । अत्र चासन्निकृष्टेऽर्थे इत्युच्यते तस्य कोऽर्थः । यद्यनवगतपूर्वमे-
 वार्थमनुमानं गोचरयतीति , तत्र । सम्बन्धज्ञानकाल एव हि यावद्भू-
 मादिभावितयामन्यादिसम्बन्धोऽवगत एव । अन्यथा नियम एवावधारितो
 न स्यात् । न चात्र देशकालसम्बन्धोऽधिक इति वक्तव्यम् । धूमस्य हि
 देशादिसम्बन्धो भासते नामेः । धूमोपलक्षिताग्रेष्वदेशसम्बन्धस्य सम्बन्ध-
 सप्तभिगम एवावसायात् । अत एव कैश्चित् स्मरणाभिमाननिरासार्थमस-
 न्निकृष्टपदं व्याख्यातम् । स्मरणं हि सन्निकृष्टावमशौल्लिखितमेव प्रायशो
 भवति, स इति हि तत् प्रवर्तते । न चैयमनुमानम् । अतो नेदं स्मरणम् ।
 नन्वसत्यपि तदुल्लेखे स्मरणमुत्पद्यत एव । यथा प्रमोषे । मैवम् । ग्रहण-
 कारणाभावाद्भि तत्रानुमवाकारप्रवृत्तमपि ज्ञानं स्थितिरित्यास्यतम् । न
 ह्यसन्निति रजताद्यवभासकारणत्वमिन्द्रियाणां प्राप्यकारिणां सम्भवति ।
 स्थितिहेतुस्तु प्राचीनानुभवप्रभाविता भावना समस्तीति स्थितिरेव प्रमुपि-
 ततदवमर्शं सेत्याश्रितम् । इदं तु प्रत्युत्पन्नलिङ्गादिकारणमलादुत्पद्यमानं
 लैङ्गिकज्ञानमनुभवाकाशप्रवृत्तं न तद्भावादुत्तारयितुं शक्यम् । अनुमूर्तिश्च
 नः प्रमाणम् । अतः प्रमाणमनुमानमित्याख्यायते । यद्येवमस्तु
 तर्हीदमेवासन्निकृष्टपदस्य प्रयोजनम् । न । फलाभावेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
 अधिकपरिच्छेदफलं प्रमाणं भवति । परिच्छेदमानस्य तु फलत्वे स्थिता-
 वपि प्रसङ्गः । सापि हि स्वगोचरपरिच्छेदात्मिकैव जायते । स्यान्म-
 तम्— अनपेक्षं हि नः प्रमाणम् । अपेक्षते च स्मरणं ग्रहणम् । अतो न
 प्रमाणमिति । तत्र । लैङ्गिके प्रसङ्गात् । तदपि ऐकदेशदर्शनादिसापेक्ष-
 मेव । स्वविषयग्रहणापेक्षं स्मरणं नेदमिति चेन्न । इहापि तदपेक्ष-
 णात् । लैङ्गिकमपि हि प्राचीनाभिज्ञानसापेक्षमेव । न ह्यनवगताग्रेविदि-
 तसम्बन्धस्याभिरत्रेति मतिराविरस्ति । न च ग्रहणं प्रमाणमेवेति
 राजाज्ञा । आभूतावपि प्रसङ्गात् । विपरीतावग्रहोऽपि ग्रहणमेव । न च
 प्रमाणम् । न चासौ नास्तीति ययार्यायथार्थज्ञानविभागे व्याचक्षाणर-
 स्माभिदवतमेव । अपि च 'अर्थेऽनुपलब्ध' इति सूत्रयता सूत्रकारेण

सर्वत्र दृष्टकार्यत्वादात्मा सर्वगतस्त्विति ॥ ८० ॥

चौद्धं प्रत्याश्रयासिद्धो लौकिकादेस्तु संशयः ।

वाङ्मात्रासिद्धिमात्रेण व्यवहाराप्रकल्पनात् ॥ ८१ ॥

द्वाभ्यां योऽसत्यतो ज्ञातस्तद्वचो दूषणं मतम् ।

इतरत् साधनं तु स्यात् वादिना यदि साध्यते ॥ ८२ ॥

पक्षधर्मतया ज्ञात । न चाप्रसिद्धाश्रयस्तद्धर्मतया ज्ञातुं शक्यते । शैत्यचाक्षुपरवयोरपि पक्षधर्मत्वासिद्धधर्वाहेतुत्वम् । सिद्ध हि स्वरूपेण जले शैत्यरूपरूपिर्नृपैर्कार्षसमवायिषु च चाक्षुषत्वम् । शब्दा(दौ) हि पक्षधर्मतया तु तपे रसिद्धत्वमिति तद्धर्मरूपाभिप्रायेण स्वरूपासिद्धवचनम् । अत आश्रयासिद्धावपि पक्षधर्मत्वासिद्धरहेतुत्वमुक्तमवेति ॥ ७९१ ॥

तामिदं नीमाश्रयासिद्धिमुदाहरति—सर्वत्रेति असिद्धान्तेन । यदा हि चाँद प्रति सर्वत्र कार्योपरम्भात् । मनस्सर्वगतत्वं मीमांसकास्साधयन्ति, तदान्यतरासिद्धाश्रयो हेतुर्भवति । बाँदस्यात्मनोऽसिद्धेरिति । यस्तु प्रमाणगतिमजानानो लौकिकव कश्चिदामनि सञ्चेते, तस्मिन्नेव हेतावुच्यमाने सन्निर्वाश्रयो हेतुर्त्वाह—लौकिकादेरिति । आत्मनि सञ्चय इत्यर्थः । अदिशब्देन सर्तार्थिज्ञानामपि येषामात्मनि सञ्चयः त उपाद्रियन्ते । एव सञ्चयविपर्ययाभ्यामाश्रयासिद्धिरुक्ता । अज्ञानेनाप्याश्रयासिद्धिरप्रसिद्धपदप्रयोगे दर्शयितव्या । यस्य हि पक्षवचनशब्दो न प्रसिद्धस्तत्प्रत्येवनातीत्येकं हेतावुच्यमाने ज्ञानेनाश्रयासिद्धिरिति ॥ ८०२ ॥

ननु यद्यन्यतरासिद्धया हेतुर्दुप्यति, एव तर्कधर्मत्वादात्मा निष्क्रिय इत्येवमादेरपि हेतुत्वं न स्यात् दिग्भ्रमराणां भात्मनोऽधृतेत्वासिद्धे । भूतं हि ते शरीरपरिणाममागमनं मन्यन्ते । अकर्तृकत्वात्तयो वेद इति च यौदना तदसिद्धेरद्वतु । शब्दोऽनित्य कृतकत्वादिति मीमांसकानामसिद्धे । तदेव हेतुर्नाम न कश्चित् व्यवतिष्ठते । अत आह—चाङ्मात्रेति । अपरार्थे—नासिद्धो भवति चाङ्मात्राहेतुरसिद्धो भवति । तथा सति न प्रकल्पेत । दाम्या तु वादिप्रतिवादिभ्यामसत्त्वेना-

वैपरीत्यपरिच्छिन्ने नावकाशः परस्य तु ॥ ५७ ॥

मूले तस्य ह्यनुत्पन्ने पूर्वेण विषयो हृतः ।

प्रत्यक्षादेश्च पदकस्य नैवार्थो ह्यवधारितः ॥ ५८ ॥

तेनैवोत्तरबाधः स्याद् विकल्पादेरसम्भवात् ।

अग्राह्यता तु शब्दादेः प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥ ५९ ॥

तत् कस्य हेतोः , न यदि पूर्वानुमानादय विशेषः, अवगामत् स्वल्पं धूमवानग्निमानिति, न चाग्नये पावतीति । कथमनाश्रयप्रतिपक्षेऽग्नौ व्यवहरतीति चेत् । न । प्रागपि धूमवदाश्रयत्वेनावगमात् । पर्यंतमधुना प्रत्यक्षेण विशेषतोऽवगम्याग्नये व्यवहरतीति चेत् । किमस्याग्न्यधिनाः पर्यंतप्रत्यक्षेण । तदयमग्निमत्तया बोध एव पूर्वयोषाद् विलम्बणोऽभ्युपगन्तव्यः । यत्कृतो व्यवहारविशेष इत्यगृहीतविषयत्वादनुमानं प्रमाणमिति वक्तव्यम् । तदिदमसन्निकृष्टप्रदणेनोक्तम् । ये तु स्थूत्याशङ्कानिराकरणस्य प्रयोजनमाहुः, तेषां बाधितविषयमप्यनुमानमापद्येत । न हि तन्निराकरणमवयवान्तरेण लक्षणग्रन्थे कृतमुपलभ्यते । अतोऽसन्निकृष्टप्रदणमेवोभयविधसन्निकृष्टार्थनिराकरणार्थमिति साध्वी व्याख्येति ॥ ५७ ॥

वैपरीत्यपरिच्छिन्ने परमनावकाशमित्युक्तम् । तत्र कारणमाह — मूल इति । व्याप्तिस्मरणादि ह्यनुमानस्य मूलम्, तद्यावदुत्तरं तत्तद्यापारज्यप्रतया विलम्बते तावन्कीप्रभाविना पूर्वेण विषयापहाराद् विप्रकृष्टसाधनस्योत्पत्तिरेव निरुध्यत इत्यनन्तरमेव वक्ष्यत इति कथं पुनरनुमानं बाध्यते । तदपि हि प्रमाणं कथं प्रमाणान्तरेण बाधितुं शक्यते । बाधे वा न कचिदाश्वासो भवेत् । आभासो बाध्यत इति चेत्, कथमाभासत्वम् । यदि बाधादेवेतराग्रयं तर्ह्यस्तु वा ज्येष्ठप्रमाणेन प्रत्यक्षेणानुमानबाधः । ननु ततोऽपि अपर्यवर्तनीयते, तत् कस्य हेतोः गत आह — प्रत्यक्षादेरिति स्यादन्तेन । अयमभिप्रायः — न प्रमाणं नाम कश्चित् बाध्यते । अवधारणात्मकं क्षेत्रादिति ज्ञानं प्रमाणम् । तद् यत्र कस्यचिदयस्य केनचिदात्मनाऽधारणं भवति तत्र तेनोत्पन्नस्योदात्तस्यमानस्य वा ज्ञानस्य बाधोऽभिधीयते । तद्विविधो हि बाधः प्राप्तबाधश्चाप्रसक्तबाधश्चेति । प्राप्तबाधो हि यथा — शुक्तिरजतज्ञाने । तत्र हि पूर्वोपमर्दनेनैवोपर-

सन् साध्ये तदभावे च द्वाभ्यां व्यावृत्त एव च ॥ ८३ ॥

द्वौ विरुद्धार्थसम्बद्धौ यावेकत्रैकदेशिनि ।

प्रमेयानित्यतामूर्तिधर्माः साधारणा द्वयोः ॥ ८५ ॥

नित्यायत्नोत्थयत्नोत्थनित्येषु द्विरनित्यता ।

तत् कस्य हेतोः । प्रतीतिक्रमानुसारेण । प्रमाता हि प्रथमं पक्षं प्रमेयि, ततो हेतुमपेक्षते, ततो दृष्टान्तवचनम् अतोऽसत्पक्षनिराकरणाच्च प्रयुक्तमसत्तत्त्वपदमेव तावदुपवर्णितम् । ततो हेतुपदमेकदेशदर्शनादिति, ततो ज्ञातसम्बन्धस्येति दृष्टान्तवचनम् । दृष्टान्ते हि हेतोः सम्बन्धो ज्ञायते । अत एव दृष्टान्तदोषा अपि साध्येहेतुविकलत्वादयोऽनेन निराक्रियन्ते । तद्वैकल्येऽपि स्वयं सम्बन्धो ज्ञातुं परस्मै प्रतिपादयितुं शक्यत इति । कियन्तः पुनस्तस्यैव हेतवः, अत आह — एव इति ॥ ८३ ॥

तानेव त्रीन् प्रकारान् दर्शयति — सन्निति । साध्यतदभावयोः स्वम् साधारणोऽभिधीयते । यथा प्रमेयत्वं नित्यानित्यत्वयोः । द्वाभ्यां साध्यतदभावयोः व्यावृत्तोऽसाधारणः क्षितेरेव गन्धवस्त्वम् । व्यावृत्तं हि तत् सकलसजातीयविजातीयद्रव्यान्तरगुणकर्मभ्यः । द्वौ विरुद्धार्थसम्बन्धाविति । यौ विरुद्धाभ्यभिचापीति परैरभिहितौ, तौ चानन्तरत्वेयोराचार्याविति मेह व्याख्यायते इति ॥ ८४ ॥

तत्र साधारणं तावदुदाहरणेः प्रपञ्चयति — प्रमेयेति । एते च धर्मास्साध्यतदभावयोस्साधारणा इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

केषु पुनस्साध्येषु तेषां साधारण्यमत आह — नित्येति नित्येष्वन्तेन । कथं पुनरनित्ये ययासङ्ख्यमत आह — द्विरनित्यतेति । अनित्यता स्वस्मान्ने द्विः पठितव्या । अतो ययासङ्ख्योपपत्तिः । तदयमर्थः — यथा नित्यशब्दः प्रमेयत्वादिति प्रयुज्यते तदा प्रमेयत्वं साध्यतदभावयोर्द्वयमिति साधारणत्वाच्चैकान्ताय प्रभवति । अतो नैकान्तिकमित्युच्यते । अत एव च संशयहेतुः । संशयो हि सामान्यप्रत्यक्षादिकेषां प्रत्यक्षादिकेष्वस्युत्पन्न भवति । यथा स्वाप्तापुष्पयोरारोहपरिणाहसामान्यदर्शनाद् भेदक-

प्रतिज्ञापूर्वसञ्जल्पसर्वलोकप्रसिद्धितः । ३

यावज्जीवमहं मौनीत्युक्तिमात्रेण बाध्यते ॥ ६२ ॥

सर्ववाक्यमृषात्वेन धर्मोक्त्यैवात्मबाधनम् ।

धर्म्युक्त्याहं यतो जातः सा वन्ध्या जननी मम ॥ ६३ ॥

इति न शब्दविरोधः । न हि तत्र शब्दप्रमाणतोऽर्थः न्यायगम्यत्वात् । लोकप्रसिद्धिस्तु न शब्दो न प्रमाणान्तरम् । अपि तु प्रत्यक्षाद्यन्तर्गतैवेति तद्विरुद्धपक्षप्रदर्शनेनैव प्रदर्शितेति न शब्दविरोधेऽन्तर्भावयितुमुचिता । नह्यचन्द्रशशितपक्षशब्देन विरुध्यते । नहि चन्द्रशब्दशशाङ्कयोस्सम्बन्धं शब्दो वदति येनातद्वाच्यपक्षस्य शब्दविरोधो भवति सम्बन्धवाच्यत्वे हीतरेतराश्रयं भवेत् । अभिधानात् सम्बन्धः सम्बन्धाद्याभिधानमिति । तस्माच्चेति शब्दविरोधाः । पूर्वोत्तरशब्दसामर्थ्यपरामर्शेन त्वेकपरित्यागेनेतरपरिग्रहाच्छब्दविरोधतया प्रसिद्धा इति तन्वान्तरप्रसिद्धिविमागक्षिपा शब्दविरोध इत्युच्यते । परमार्थेन तु वेदार्थवचनविपरीतार्थप्रतिज्ञैव शब्देन विरुध्यते । तत्र हि प्रतिष्ठितं शब्दस्य प्रामाण्यं शक्नोति विपरीतप्रतिज्ञो वारयितुम् । तच्चानन्तरमिदं वक्ष्याम इति ॥ ६१ ॥

तानेव त्रीन् प्रकारान् दर्शयति—प्रतिज्ञेति । तत्र प्रतिज्ञाविरोध एवैकक्षिपा भिद्यत इत्याह — यावदिति सार्धेन । अयमर्थः—प्रतिज्ञाविरोधो हि स्ववाग्विरोधः । स च त्रेधा भिद्यते । उच्चारणधर्मधर्मिभेदात् । यावज्जीवमहं मौनीति पक्षः प्रतिज्ञयैव बाध्यते । न श्रुत्वा सती प्रतिज्ञा भवति । उक्तिमात्रेण च मौनं बाध्यते । अतः प्रतिज्ञाशरीरान्तर्गतेनोक्तिमात्रेण बाधाद् भवति प्रतिज्ञया बाधः । सर्ववाक्यमृषात्वपक्षस्तु धर्मोक्त्या बाध्यते । सर्वमृषात्वे हि प्रतिज्ञावचनमपि मृषेति नेतरन्मृषा भवेत् । तदमृषात्वे वा न सर्वमिष्यात्वम् । तदिह प्रतिज्ञान्तर्गतधर्मसंसर्गसम्भवपरामर्शात् पक्षबाध इति धर्मोक्तिविरोधाभिधानम् । पूर्वत्र त्वविशिष्टमुक्तिमात्रमेव मौनं बाधते इत्युक्तिमात्रेणेत्युक्तम् । आत्मबाधनमिति । धर्मबाधनमित्यर्थः । धर्म एवायमुक्त आत्मानं बाधत इति यावत् । वन्ध्या मे जननीति पक्षो धर्म्युक्त्या बाध्यते । जननीत्वे ह्यदिष्टमात्रे न

सन्दिग्धहेतुता चैषा विषयापेक्षयोप्यते ॥ ८९ ॥

निर्णयस्यापि हेतुत्वं दृष्टं साध्यान्तरे घतः ।

अप्यच्छेदान्ययो लब्ध्वा निष्क्रियादावमूर्तिवत् ॥ ९० ॥

इह तच्छब्दवाच्यो भवेत् । न च तद्धेतुरसाधारण इति कणितमेव ।
अथावर्मादिषद् विपरीतवचनो न स , एव सति विपर्ययवाच्योऽनप्यवसा-
यशब्दो भवेत् , न च विपरीतावग्रहोऽसाधारणेन जन्यत इति । यदि
तु न मेऽस्मिन् वस्तु-अप्यवसायोऽस्तीत्यप्यवसायाभावावधारणमेवाम-
प्यवसाव , स तर्हि प्रयाणाभावेनैवाप्यवसायाभावोऽवगम्यते । तत्र हेतोर्ष-
भाधार । अतो जिज्ञासामात्रहेतुरसाधारण इति समर्थनीयम् । ममति हि
तदर्थिन कीदृशमोऽप्यमितो धर्माद् भावो भवेदिति जिज्ञासा । यद्यपि चासी
लुब्धमिदञ्चनादपि कदाचिद् भवत्येव तथापि धर्महारेणापि तावद्
भवत्येवेति न तद्धेतुत्वमनुपपन्नम् । आह च—

तेनाज्ञानमस्मिन्मेव जिज्ञासानन्यगामिन ।

सामान्यात्सम्यो युक्तस्तथा स प्रतिसाधनात् ॥ इति ।

सन्दिग्धसाधारणस्य सशयहेतुत्वमुक्तं तत्परमतम् । ज्ञातसम्बन्धपदस्य
हि व्यावर्तनीयमत्र दर्शयितुमभिप्रेतम् , तन् सशयहेतुत्वेऽप्यसाधारणस्य
अत एव । यवतु तावदय यस्व कस्यचिद्धेतु । सर्वथा ज्ञातसम्बन्धपदेन
शुद्धस्वत इति तात्पर्यम् । ज्ञान्यास्तु सशयहेतुमसाधारण मन्यन्ते, उदाह-
रन्ति च दृष्टान्तिवत्त्वे साध्ये श्रावणत्वम् । यथोक्तम् —

जनैकान्तिकमेवैव शाक्या प्रायेण मन्यते ।

उभयपरमाभिमुखत्वाद्भुगयप्रानुवृत्तिवत् ॥

इति । इदं च पार्श्विककृतैव प्रवेशान्तरे स्वयमुप-पत्त्य यथोक्तद्वयैर्दृष्टि-
तमेवेति ॥ ८८ ॥

किं पुनरुदाहृताना स्वामाविकमेव सशयहेतुत्व नेत्याह— सन्दि-
ग्धेति ॥ ८९ ॥

कारणमाह—निर्णयस्येति लब्ध्वान्तरे । यव दृष्टमत आह —
निष्क्रियेति । अयुतता हि नित्यत्वे साध्ये नित्यानित्यभ्योमकर्मसाधारणी
वचनरेकतादीनां , तेषां तु निष्क्रियत्वे साध्ये लब्ध्वात्पदव्यतिरेकी हेतुता

नास्तीति साध्यते बाधस्तत्रार्थापत्तितो भवेत् ।

अप्तावदाहके साध्ये शब्दे चानभिधायके ॥ ६७ ॥

श्रोत्रादिनास्तितायां च शब्दानित्यत्वसाधने ।

श्रुतार्थापत्तिबाधोऽत्र यदाप्तोक्तिनिवारिते ॥ ६८ ॥

दिवाभुजो निषिध्येत हेतुना रात्रिभोजनम् ।

परोक्षे गवि सादृश्यमुपेयम् । प्रत्यक्षे तु प्रत्यक्षमेव । अत एव 'ज्ञातगो-
वयाकार'मिति क्रमो विवक्षित इति ॥ ६५ ॥

अर्थापत्तिविरोधमिदानीं विवक्षन् भाष्यकारानुसारेणामावपूर्विका-
यास्तावदुदाहरणमाह—गेहेति ॥ ६६ ॥

प्रत्यक्षपूर्विकामुदाहरति—अग्नाविति । अदाहक इति । अतच्छ-
क्तियुक्त इत्यर्थः । अनुमानपूर्विकामुदाहरति—शब्दे चानभिधायक इति ।
शब्दश्रवणानन्तरमर्थप्रतीतिं चेष्टयानुमाय तत्र शब्दः कारणमित्युज्जीयते ।
अतस्सर्वकारकाणां क्रियाविनामावादमिधामिधानो व्यापारः, तदनुपपत्त्या
चार्थापत्त्या तच्छक्तिसिद्धिरिति ॥ ६७ ॥

तथेन्द्रियापलापपक्षोऽपि प्रत्यक्षपूर्विकयार्थापत्त्या विरुध्यत इत्याह—
श्रोत्रंति । यद्यपि प्रत्यक्षपूर्विकोदाहृतैव तथापि पक्षदोषोद्भावनच्छलेने-
न्द्रियापलापपक्षस्याप्ययं दोष इति विवक्षता पुनस्तद्विरोधोऽभिहितः । अत्रै-
वादिशब्देनोपमानपूर्विकया विरोधो दर्शयितव्यः—यथा गवयोपमिताया
गोस्तज्ज्ञानग्राह्यश्रवत्यपहव इति । अर्थापत्तिपूर्विकया विरोधमुदाहरति—
शब्देति । अर्थमिधानान्यथानुपपत्त्या हि वाचकशक्तिमर्थापत्त्या प्रमाय
पुनस्तदनुपपत्त्यार्थापत्त्यन्तरेण शब्दनित्यत्वमवगम्यत इति ॥ ६७ ॥

शब्दपूर्विकार्थापत्तिविरोधमुदाहरति—श्रुतार्थापत्तिबाध इति । किं
पुनरर्थापत्तिः प्रपञ्चेनोदाह्रियते, तद्विरोधप्रतिपादनं हि यथाकयाचिदेकयापि
सिध्यत्येव । तथा च प्रमाणान्तरविरोधेषु प्रपञ्चो न दर्शितः । अर्थापत्तिवद्वा
प्रमाणान्तरविरोधोऽपि प्रपञ्चेन वाच्यः । सत्यम् । योदा भित्तैरेव पद्मिरत्र
विरोधो चार्तिककारस्य विवक्षितः, तत्प्रदर्शनार्थमेव यदप्रमाणप्रसृतार्था-
परिरुदाहता । तेनैव तु मार्गेण प्रमाणान्तरेष्वपि प्रपञ्चो दर्शयितव्यः ।

केचिज्जात्यन्तरं चैनां वर्णयन्त्यपरे पुनः ॥ ९२ ॥

साधारणत्वमंशेन समस्तं वाप्यनन्वयम् ।

विरुद्धमर्थमेकैको न व्यभिचरतीति विरुद्धाव्यभिचारीत्युच्यते । तदस्तु । न त्वेकं सशये हेतुरित्युक्तम् । अत एव वार्तिककारेण द्वौ विरुद्धार्थसंन्यधौ सशयहेतु इति द्विवचनान्तेनैव नाम्ना सशयहेतुभावो दर्शितः । इहापि विरुद्धाव्यभिचारित्वेतावदेवोक्तम् । न तु विरुद्धाव्यभिचारी संशयहेतुरिति । तदन योग्यतवानयोर्विरुद्धाव्यभिचारित्वेति व्याख्येयम् । द्वौ विरुद्धाव्यभिचारिणाविति यावदिति ॥ ९१ ॥

इमा च विरुद्धाव्यभिचारिता सशयहेतु साधारणासाधारणान्यां जात्यन्तरमेकै वर्णयन्ति । अपरे पुनस्समुदायस्याशाभ्या साधारणपक्षनिक्षेपम् । अन्ये तु समस्तमिदं मिलितमुभय नैकवाप्यनुगतमिन्वयनन्वयमसाधारणमेवास्थियत इत्याह— केचिदिति । अत्र च प्रदेशान्तरे वातिकभूता साधारण्य व्याख्या दर्शिता । यदाह—

“साधारण्याच्च नैतस्य भेदः कश्चन विद्यते ।

अशाभ्या समुदायो हि साधारणपदे स्थितः ॥”

इति । न च बाध्य इयस्यानन्वयादसाधारण एवायमिति । यदि केकेन इय प्रयुज्येत ततो भवेदप्येव, प्रत्येकमन्वितौ दृष्टौ द्वाभ्यां प्रयुक्तौ नानन्विताविति शक्यते वक्तुम् । अपि चासाधारणत्वे सशयहेतुभावो नोपपद्येत । तस्य निराकृतपूर्वत्वात् । अतस्साधारण एवायमिति । येष तु जात्यन्तरमेव साधीयो मन्यामहे । यथा हि न द्वयमेकेन प्रयुक्तमिति नासाधारणत्वम् । एव साधारणत्वमपि न स्यादेव । किं खल्वत्र साधारणम् । एकैकस्थेकेकेन व्याप्त्येकेकेन प्रयोगात्, अशतस्साधारणस्य च समुदायस्याप्रयोगात् । अत एव चात्र साधारणाद् भेदेन प्रतिहेतु विरुद्धयोस्सशयहेतुत्वमुक्तम् । इतरथा तेनैव गतत्वाच्च धृगुपादीयेत । सशयजनप्रकायेऽपि चात्र भिद्यत एव । साधारण्योऽशुभयदृष्टस्तु प्रतीतिमादधानम्सशयहेतुरिमी त्वैकैकदेशेनोभयमुपस्थापयन्तौ सशयहेतु इति वार्तिककारेणापि साधारणपदे स्थित इत्युक्तम् । न साधारण एवेति ॥ ९२ ॥

इति प्रतीतविनियोगान्मन्त्रशेषेऽनुमिते तद्विपर्ययः पक्षो गृह्यते, तत्रागमानु-
मानपाथः ।

नित्ये तु कर्मणि प्रवृत्ते ब्रीह्यणामपचारे तत्सदृशेषु नीवारेषूपमितेषु
'ब्रीहिभिर्गृजेते'ति चोदना नीवारविषयत्वेनानुमीयते । ब्रीहवयवा इह तद्वि-
षयतया ज्ञातसम्बन्धास्तामनुमापयन्ति । न हि तस्याः स्वरूपेण ब्रीहयो
विषयभूताः, तदवयवास्तु चूर्णीभूता ब्रीहितास्यार्थः । ते च नीवारेष्वपि
मन्तीति ब्रीहवयवसामान्योपमितनीवारयामिनी ब्रीहचोदनानुमीयते ।
तदिहातद्गोचरत्वपक्षस्योपमानपूर्वकानुमानपाथः ।

अर्थापत्तिपूर्वकानुमानपाथस्तु आचरणरूपक्षेऽभिहित एव । यत्र
दूराद् वृक्षाभावं विदित्वा तच्छायाभावोऽनुमीयते तत्राभावपूर्वकानुमानेन
छायासद्भावपक्षो बाध्यते, प्रत्यक्षशब्दयावस्तु त्रिधा दर्शित एव । अन्यो-
ऽपि श्रुतिस्मृतिभ्यां दर्शयितव्यः । अष्टकादीनामधर्मत्वपक्षस्तु कर्तृसामान्या-
नुमितशब्दविरुद्धः स्मृत्यधिकरणे दर्शितः । शक्यं ह्यष्टकादयः शब्दमूलाः
शास्त्रस्याप्यवर्तन्यासिकर्तृकत्वादग्निहोत्रादिवदित्यनुपातुम् । आगमिकश-
ब्दपाथस्तु यत्र शास्त्रान्तर्गतश्रुतिविषयनिवादे स्मृतिनियन्धनकाराणां वच-
नेन श्रुतिसद्भावो निश्चीयते, तत्र ह्याप्त्यभावावगतनिष्पाद्यमविरोधो विपरीत-
पक्षस्य सम्भवति । उपमितशब्दविरोधस्तु मन्वादिस्मृतिभ्योऽर्थापत्त्या वैदिकं
किमपि मूलमस्तीति कल्पिते स्मार्तवाक्यसदृश एव मूल उपमितेऽर्थवादमूल-
त्वपक्ष उपमितशब्देन बाध्यते । विश्वविदकलत्वपक्षस्तु श्रुत्यर्थापत्तिरिद-
शब्दविरुद्धः । अभावेन तु शब्दभावोऽवगन्तुं न शक्यत इति शब्देयत्ता-
वधारणे तस्य व्यापारः तत्राभावावधारितविधिकास्त्वे ज्योतिष्टोत्रे
प्राकृतैतिकर्तव्यताप्रतिपक्षो बाध्यते । यथा वक्ष्यति— 'कृत्स्नविधानादपूर्व-
स्सोम' इति । ब्रीह्यभावे तु नीवाराणामग्राह्यतापक्षः प्रत्यक्षोपमानविरुद्धः ।
अनुमानपूर्वकोपमानपाथस्तु यदा ह्यादित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या गतिमनुमाय
संवत्सरादिमन्थान्तेषु तस्यास्तादृश्यमुमीयते । यादृश्येकत्र संवत्सरादौ
तन्मध्ये यान्ते वा सूर्यगतिः तादृशी वेत्तरान्तेष्विति तत्र गतिवेत्तादृश्य-
पक्षोऽनुमानपूर्वकोपमानेन बाध्यते । पृथीका न सोमसदृशा इति तु पञ्च-
शब्दपूर्वकोपमानविरुद्धः । सामपूर्वकोपमोर्हि सादृश्यं न प्रत्यक्षम् । न

सद्भावे निर्णयस्ताभ्यामूर्ध्वताकाकवस्त्ववत् ।

॥ प्रत्येकं संहतौ वापि गमकावविरोधिनौ ॥ ९५ ॥

तस्मान्निघ्नौ विरुद्धार्थौ हेतू चात्र निदर्शितौ ।

‘षोढा विरुद्धतामाहुश्चतुर्धा वैकधापि वा ॥ ९६ ॥

रेकस्य सशयहेतुत्वे हेतुः, अपि तर्हि परस्परविरुद्धार्थोपपन्नवक्तृत्वमेव ।
विरुद्धौ हि द्वाभ्यां द्वयार्थान्नेत्रोपपन्नवितावितिःतत्र सशयहेतुः ; न तु हेतु-
नेकत्वात् । सशयहेतोरपि अन्येकमवगमनयोरुभयसमावेशादेव कश्चिर्निर्णयो
दृष्टः । यथा-ऊर्ध्वताकाकवस्त्वयोः । केरळा तूर्ध्वता स्थाणुपुरुषमाधारणी
नान्यतरनिर्णयाय प्रभवति । काफनिलयनमहकृता तु सैव स्थाणुरयामिति
निधाययति । तदत्रैकस्यैव सशयहेतुत्व द्वाभ्यामेव तु निर्णय इत्यप्रयोजक
सशयहेतुत्वं द्वित्वं, विरुद्धानेकसाध्यत्वमेव सशयहेतुः । यथा खल्वेक एव
साधारणस्मपक्षविपक्षयोर्युक्तमानस्सशयहेतुर्भवति । एव विरुद्धार्थस्यापि
हेतुद्वयस्याशाभ्यामुभयवृत्तिरेव सशये कारणमिति न तद्द्वित्वेन हेतुत्व-
निराकरण युक्तमित्याह—अन्यच्चिदिति । ननु युक्त तावदूर्ध्वतया स्थाणु-
पुरुषसन्देहो भवतीति, काकवत्तामात्रेण न संशयो दृष्टपूर्वः । सत्यम् । यस्तु
काकवत्तामात्रेण स्थाणु सिपाधविपति तस्यासौ केरळा सशयहेतुः, ऊर्ध्वता-
सनाया तु निर्णायिकेत्येतावदेव विवक्षितमित्यदोष इति । अपिच अविरो-
धिनो प्रत्येकं संहतयोरपि कश्चिदर्थे साध्ये हेतुभावो दृश्यते । ययैकस्मि
न्नेव शब्दस्य ज्ञानस्यानुमानत्वेऽन्वयव्यतिरेकव्यत्ययान्प्रमाणत्वयोः,
शक्यते हि ताभ्यामेकैकश्येन ममस्ताभ्यां चानुमानत्वं साधयितुम् । इत्वे
च हेतुभासत्त्वकारणे नैकस्मिन् साध्येऽनेकहेतवः प्रयुज्येरन् । प्रयोक्ता
स्यैकमेव साध्यं किञ्चान्यदित्येति नानासाधनेस्साध्यन्तो दृश्यन्ते ।
तस्माद् विरोधनिषन्धन एव सशयः, न तु नानात्वनिषन्धन इत्यभिप्राये-
णाह— प्रत्येकमिति । पूर्वं तु प्रत्येकं सशयहेत्वोरेव मिलितयोर्निर्णय-
हेतुत्वमुक्तम् । अत्र तु प्रत्येकं गमकावपि संहतौ च गमकाविति प्रति-
पादितमिति ॥ ९५ ॥

तस्माद् विरुद्धार्थवैविध्यं निघ्नौ सशयहेतुत्वेन दर्शनीयं । यथात्या-
भिरनत न तु भिन्नतामात्रेणेत्याह—तस्मादिति । अस्यातस्मिन्प्रकारो-

श्रुत्यर्थाक्षितयोर्वाक्ये वाच्यः सर्वप्रमाणकः ।

तृणादिविक्रियाहेतोरग्निमद्धिमसाधने ॥ ७१ ॥

प्रत्यक्षावगताच्छैत्यात् तद्विशेषोत्थवाधनम् ।

अधर्मो विहितो दुःखं करोत्यल्पमितीह तु ॥ ७२ ॥

विहितत्वादधर्मस्य स्वरूपस्यैव वाधनम् ।

तथा दुःखानिमित्तत्वं विशेषस्तस्य वाध्यते ॥ ७३ ॥

नार्थं च वृत्तवर्तिष्यमाणयोः सङ्कीर्तनं करोति — एवमिति सार्धेन । श्रुत्यर्थाक्षितयोरिति । स्वरूपं तावत् सर्वत्र श्रुयर्थ एव । तद्विशेषोऽप्यर्थाक्षितः । धर्मपरिमणोर्हि स्वरूपं येन विशेषेण व्यातं तमाह्वयिनि । तवानन्तरमेव चक्ष्यत इति । श्रुत्यर्थव्याक्षिप्तत्वेति विमह इति ॥ ७० ॥

तत्र धर्मस्वरूपपाधो वर्णित एवेति तमङ्गत्वेन तद्विशेषगतायमुदाहरति — तृणादीति । यो हि तृणादिविकारदर्शनादग्निमद्धिमसाधयति तस्याभावेन तावद्धर्मस्वरूपपाधो भवत्येव । तद्विशेषणमप्युष्णत्वमर्थाक्षिप्तं प्रत्यक्षावगतेन शैत्येन वाध्यते । न च वाच्यमनुष्णाऽपि बह्विः प्रभासु दृष्ट इति कथमर्थाक्षितो विशेष इति । प्रमास्वप्येवं बह्विरुष्ण एव, अभिभूतत्वात् स्पर्शो न गृह्यते, न पुनरुष्णता ज्ञातुं जहाति, स्वाभाविकी हि सा तस्य । न च हिमेऽप्यभिभूतत्वादग्रहणमिति वाच्यम् । तद्विपरीतशैत्योपलम्भात् । हेतूपन्यासस्तु पक्षदोषाभिधानावसरे तदधीजमात्रप्रदर्शनार्थं सोऽयमभावेन धर्मविशेषनाथ इति ॥ ७१ - ॥

धर्मिणस्तु द्विप्रकारोऽपि पाधोज्जुस्त एवेति उभयया तद्वाधोदाहरणमाह — अधर्म इति सार्धेन । हिंसा किञ्चनम् इति सामान्यतोऽवगतम् । तद् यदा विहितोऽधर्मो दैक्षपशुर्हिमादिर्यद् दुःखं करोतीत्यनूय तदल्पमिति साध्यते, तदापि विहितत्वेनाधर्मतया वाध्यते तद्विशेषोऽपि दुःखानिमित्तत्वं यदर्थाक्षिप्तं तदपि तेनैव वाध्यते । न हि विहितं नाम किमपि दुःखस्य निदानं भवति । पुनरार्थकसाधनत्वाद् विधेः । सोऽय-

विभक्तिमत्त्वात्पश्चाद्वत् स्वरूपेणेति चाश्रिते ।

अस्वरूपार्थयोगस्तु पश्चाच्छब्दस्य दृश्यते ॥ ९९ ॥

तेन प्रागपि सम्बन्धादस्वरूपार्थता भवेत् ।

इहप्रत्ययहेतुत्वाद् द्रव्यादेर्व्यतिरिच्यते ॥ १०० ॥

समवा(यं? यो) यथेहायं घट इत्यादिसङ्गतिः ।

ऽभिप्रेते ततो विशिष्टम् । अपि चार्थशब्दो व्यभिचरति, अज्ञातसम्बन्धस्य तदनवगतेः । स्वरूप तु न कदाचिद् व्यभिचरति सम्बन्धावधारणात्मा-
गपि तदवगमात्, अव्यभिचारी च शब्दार्थ इति युक्तम् । अतः स्वरूपं तावदवस्थाभिरेव शब्दानां, तदभिधानोत्तरकालं तु विशिष्टाभिधानमपि भवतु नामेति । एव प्रसाध्यान्ते प्रयोगमाहुः — शब्दस्वरूपं सम्बन्धाव-
धारणात् प्रागर्थवद् विभक्तिसम्बन्धात्, अगृहीतसम्बन्धोऽपि हि स्वादि-
विभक्तियुक्तान् शब्दानवगच्छति । यदा च विभक्तियोगः तदार्थवत्त्वं इह यथा सम्बन्धग्रहणात् पश्चादिति । कथं पुनरेवं प्रयुज्यमाने धर्मविशेषवाचो भवत्यत आह—स्वरूपेणेति चाश्रित इति । यदा हि स्वरूपेणार्थेनार्थवत्त्वं प्रथममाश्रित्यार्थवत्तामात्रविशिष्टं साध्यते, तदार्थादिदमवगम्यते—स्वरूपार्थवत्त्वमस्य सिद्धान्विपितमिति । एवं च भवत्यर्थाश्रितस्य धर्मविशेषस्य बाध इति । कथं पुनस्वरूपेणेति चाश्रिते धर्मविशेषो बाध्यते । अत आह—अस्वरूपेति । विभक्तिमत्त्वं हि स्वरूपातिरेकेणार्थान्तरेणार्थवत्त्वमविनाभावशलेन शब्दस्यावगमयति, सम्बन्धग्रहणात्सम्बन्धान्तरात् । दर्शनात् । अतो व्याप्तिशलेन तदेव विभक्तिमत्तया साध्यते । अतोऽर्थवत्ताया विशेष स्वरूपार्थवत्त्वं हेतुरयं निरुणद्धीति भवति धर्मविशेषवाध इति ॥ ९९ ॥

धर्मस्वरूपवाचोदाहरणमाह — इहप्रत्ययैति । यदा हि संमवायं धर्मजं कृत्वा तस्य द्रव्यादिव्यतिरेकसाध्यते, इहप्रत्ययहेतुत्वं च हेतुरूप्यते इहायं घट इति, संयोगो दृष्टान्तः, तदा धर्मस्वरूपवाध इत्यभिप्रायः ॥ १०० ॥

कृतकत्वगुणत्वादौ परोक्ते याज्ञिकं प्रति ॥ ७७ ॥

स्वोक्ते चैवंप्रकारे स्यादसिद्धोऽन्यतरस्य तु ।

वाष्पादिभावसन्दिग्धो द्वयोरन्यतरस्य वा ॥ ७८ ॥

धूमस्त्रिधाप्यसिद्धः स्यादेवं तावत्स्वरूपतः ।

एत एव प्रकारास्त्युराश्रयासिद्धकल्पने ॥ ७९ ॥

ज्ञातेऽपि हि स्वरूपेण नातद्धर्मेऽस्ति हेतुता ।

स्वयं वा दृष्टो भवति । अधीरज्ञानमित्यर्थः । तत्र द्वयविपर्यस्तोदाहरण-
माह — शैत्यादिति । वह्निशब्दयोर्द्वयोरपि शैत्यचाक्षुषत्वे वादिप्रति-
वादिनोर्विपर्ययादसिद्ध इति ॥ ७५-७६ ॥

अन्यतरासिद्धोदाहरणमाह — कृतकत्वेति । यदा वैशेषिको
याज्ञिकं प्रति शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् गुणत्वादेति हेतुं प्रयुक्ते, तदासौ
स्वरूपेण तस्यासिद्धो भवति । यदा तु स्वयमेवंप्रकारं हेतुं परं प्रति वदति
तदा तस्यासिद्धिः । यथा नित्यः शब्दः द्रव्यत्वादाकाशवदिति । न हि
वैशेषिकाशब्दं द्रव्यमभ्युपगच्छन्ति गुणत्वाभ्युपगमात् । एवंप्रकार इति ।
परासिद्धप्रकार इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

सन्दिग्धासिद्धमुदाहरति — वाष्पादीति स्यादन्तं । यदा हि
धूमो वाष्पादिभावेन सन्दिह्यते द्वाभ्यामेकेन वा किञ्चिदयं रजसामुद्गमां
वाष्पो वा धूमो वेति तदा द्वयोरप्यन्यतरस्य वा सन्दिग्धासिद्धो भवति ।
एवं तावत् सन्देहविपर्ययाभ्यामसिद्धतोदाहृता । अज्ञानेन स्वप्रसिद्धार्थ-
पदप्रयोगे दर्शयितव्या । विधेति । वादिप्रतिवाद्युभयस्यः प्रकारा इति ।
एवं तावत् स्वरूपतो हेतुरसिद्धो भवतीत्युक्तमित्याह—एवमेति ॥ ७८ ॥

आश्रयासिद्धताप्येतरेव ज्ञानादिमिर्वादिप्रतिवाद्युभयापेक्षेक्षिणा भि-
द्यत इत्याह — एत एवेति ॥ ७९ ॥

ननु स्वरूपासिद्ध्या हेतुर्दुष्येत् आश्रयानिर्द्वया तु कस्तस्य दोषः
भत आह— ज्ञातेऽपीति । अयमभिप्रायः—न स्वरूपेण हेतुर्गमकः, अपितु

७० : मीमांसासौकर्यविकं काशिकाटीकोपेतम् ।

आत्मानं प्रति पारार्थ्यमसिद्धमिति बाधनम् ।

असंहतपरार्थत्वे दृष्टे संहततापि च ॥ १०६ ॥

अनाहङ्कारिकत्वं च चक्षुरादेः प्रसज्यते ।

हि स्वप्नादा महाभूतसंहतशरीरपारार्थ्येन 'सङ्घातत्वादिति, हेतुर्वाचो दृष्ट इति संहतपारार्थ्यमेव साधयेत् । आत्मानं च प्रति पारार्थ्यं साधयितुं न भिन्नमतम्, तन्न सिध्येत् । सोऽयं तावत् पारार्थ्यस्य धर्मस्य यो विशेषोऽभिमत आत्मपारार्थ्यं स तावद् बाध्यते । चक्षुरादेरपि धर्मिणां यो विशेष आहङ्कारिकत्वं नाम सोऽप्यनेनैव हेतुना बाध्यते । संहतात्मकत्वं हि शयनादावनाहङ्कारिकत्वेन व्याप्तं दृष्टम्, भौतिका हि ते, अतस्तन्निर्दर्शनेन चक्षुरादयोऽपि भौतिका भवेयुः । आहङ्कारिकाणीन्द्रियाणीति कापिलास्तद्विरन्ते, तेषां चायं प्रयोगः । तदयमर्थः — संहतपारार्थ्य-भौतिकत्वाभ्यां व्याप्तिं हेतुर्यस्मिन् शयने तत्रात्मपारार्थ्यमसिद्धमिति धर्मविशेषबाधनं तावद् भवति । धर्मविशेषबाधोऽपि भौतिकव्याप्त्या सप्रितोऽनन्तरमेव विवरिष्यत इति न केवलमात्मपारार्थ्यं न सिध्यति, असंहतरूपात्मपारार्थ्यं चेष्टे व्याप्तिवलेनात्मनोऽपि संहतता प्राप्नोतीत्याह — असंहतेति । अनेन चानिष्टान्तरापत्तिरापादितेति चेदित्यम् । एतदुक्तं भवति । नानेन हेतुनासंहतरूपात्मार्थता सिध्यति । प्रत्युत संहत-तैवात्मनो भवेदिति ॥ १०६ ॥

धर्मविशेषबाधं विवृणोति — अनाहङ्कारिकत्वमिति । व्याख्यातचरं चेदम् ॥ १०६ ॥

एवं तावद् ज्ञातसम्बन्धपदव्यावर्तनीयो विरुद्धः प्रपञ्चितः । इदानीं तद्व्यावर्तनीयं एव दृष्टान्ताभासा दर्शयितव्याः । तैर्हि नात्रानाहङ्कारसम्बन्धो स्थापयितुं शक्यते । अतस्तेऽपि ज्ञातसम्बन्धपदेनैव व्यावर्त्यन्ते । इदं चास्माभिः प्रागेवोक्तम् । अन्यत्राप्याह —

“ज्ञातसम्बन्धवाचा न त्रयोऽप्रानियतादयः ।

हेतुदृष्टान्तयोर्दोषा भाग्यकारेण वारिताः ॥”

* 'न' इति शब्दोऽभिमतः पाठः

कृतकत्वगुणत्वादौ परोक्ते याज्ञिकं प्रति ॥ ७७ ॥

स्वोक्ते चैवंप्रकारे स्यादसिद्धोऽन्यतरस्य तु ।

वाष्पादिभावसन्दिग्धो द्वयोरन्यतरस्य वा ॥ ७८ ॥

धूमस्त्रिधाप्यसिद्धः स्यादेवं तावत्स्वरूपतः ।

एत एव प्रकारास्त्युराश्रयासिद्धकल्पने ॥ ७९ ॥

ज्ञातेऽपि हि स्वरूपेण नातद्धर्मेऽस्ति हेतुता ।

स्वयं वा दृष्टो भवति । अधीरज्ञानमित्यर्थः । तत्र द्वयविपर्यस्तोदाहरण-
माह — शैत्यादिति । वह्निशब्दयोर्योरपि शैत्यचाक्षुषत्वे वादिप्रति-
वादिनोर्विपर्ययादसिद्ध इति ॥ ७५-७६ ॥

अन्यतरासिद्धोदाहरणमाह — कृतकत्वेति । यदा वैशेषिको
याज्ञिकं प्रति शब्दोऽनित्यः कृतकत्वात् गुणत्वादेति हेतुं प्रयुक्ते, तदासौ
स्वरूपेण न स्यादसिद्धो भवति । यदा तु स्वयमेवंप्रकारं हेतुं परं प्रति वदति
तदा तस्यासिद्धिः । यथा नित्य शब्दः द्रव्यत्वादाकाशवदिति न हि
वैशेषिकादशब्द द्रव्यमभ्युपगच्छन्ति गुणत्वाभ्युपगमात् । एवंप्रकार इति ।
परासिद्धप्रकार इत्यर्थः ॥ ७७ ॥

सन्दिग्धाग्निद्वमुदाहरति — वाष्पादीति स्यादन्तेन । यदा हि
धूमो वाष्पादिभावेन सन्दिग्धं द्वाभ्यामेकेन वा किंस्विदय रजसागुह्रमो
वाष्पो वा धूमो वेति तदा द्वयोरप्यन्यतरस्य वा सन्दिग्धासिद्धो भवति ।
एवं तावत् सन्देहविपर्ययाभ्यामसिद्धतोदाहता । अत्रानेन त्वमसिद्धार्थ-
पदप्रयोगे दर्शयितव्या । त्रिषेति । वादिप्रतिवाद्युभयैस्त्रयः प्रकाश इति ।
एवं तावत् स्वरूपतो हेतुरसिद्धो भवतीत्युक्तमित्याह — गवामिति ॥ ७८ ॥
आश्रयासिद्धताप्येतेरेव ज्ञानादिभिर्वादिप्रतिवाद्युभयापेक्षीक्षया भि-
द्यत इत्याह — एत एवेति ॥ ७९ ॥

ननु स्वरूपमिदं हेतुर्दुष्येत् आश्रयानिदं न कस्तस्य दोषः
भत आह — ज्ञातेऽपीति । अयमभिप्रायः — न स्वरूपेण हेतुर्गमकः, अपितु

१ यदस्यर्थं स्वशक्त्या च शब्दो वक्त्रनपेक्षया ॥

साध्यहेतुत्वमर्थानां व्याप्तिशक्त्यनुरोधतः ।

तत्राज्ञानाद् यदा वक्ता सहभावविवक्षया ॥ १११ ॥

विपर्ययेण वा हेतो न व्याप्तत्वं विवक्षति ।

विवक्षन्नपि वा शब्दं तथोगं न वदेद् यदि ॥ ११२ ॥

घटे कृतकनाशित्वे नाशि व्याप्तं कृतेन वा ।

न तदेष्टस्य हेतुत्वं स्यादनिष्टस्य चैव तत् ॥ ११३ ॥

किं पुनरेव प्रयोगनिधये प्रयोजनम्, विवक्षापरतन्त्रा हि शब्दाः, ते यथा तथा वा प्रयुक्ता यथाभिप्रायं वर्तिष्यन्त एव । अत आह - यदतीति । न वक्त्रभिप्रायपरतन्त्रा शब्दाः, स्वाभाविक्यैव तु शक्त्या केचिदेव कचिदेवार्थं वर्तन्ते, अतो न विवक्षानुसारेणैष्टसिद्धिर्भवतीति वाच्य एव दृष्टान्तवचनविन्यासप्रकार इति ॥ ११० ॥

यदि तर्हि स्वतन्त्राशब्दाः अतथास्थितेऽप्यर्थे शब्दानुसारिणीष्टसिद्धिर्भवेदत आह — साध्यहेतुत्वमिति । अयमभिप्रायः — नार्थशक्तिशब्दशक्तिमनुरूप्यं प्रवर्तते, नच शब्दशक्तिरर्थशक्तिम्, अतो न यथा वक्त्रभिप्रेतार्थानुसारिणी शब्दशक्तिः, एवं न शब्दानुसारिण्यर्थव्यवस्थेति, अर्थादीनां कृतकत्वानित्यत्वादीनां व्याप्तिशक्त्यनुरोधादेव साध्यहेतुभावो भवति न शब्दानुरोधादिति ॥ ११० ॥

वक्त्रनपेक्षया स्वशक्त्यैव शब्देऽर्थमाचक्षणे यत्तावदापयते तद् दर्शयति — तत्राज्ञानादिति सार्धद्वयेन । यदा हि दृष्टान्तं वक्तुमनमिहो वक्त्रं साध्यहेत्वोत्सहभावमात्रं विवक्षति । यथा—शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादिति प्रयोगे, यथा घटे कृतकत्वनाशित्वे स्तःति । विपरितावप्रदोष वा न हेतोर्ध्याप्यतां विवक्षति । सत्यामपि विवक्षायां कुतश्चिद् भ्रमनिमित्तात् न व्याप्तियोग्यं शब्दं वदति । सहभावमात्रमेव तु पूर्ववद् वदेत्, विपरित वा ग्रान्तः यथा नाशिता कृतकत्वेन व्याप्तेति, तदा तावन्न केवठमिह न सिध्यति अनिष्टमेव तु व्याप्तिविपर्ययादापयते । इष्टस्य

निराकरणसिद्धौ वा दूषणं प्रतिवादिनः ।

सन्देहविपरीतत्वहेतु चात्र निराकृतौ ॥ ८३ ॥

ज्ञातसम्बन्धवचनात् त्रयस्संशयहेतवः ।

वधारितोऽसिद्धो भवति, तस्यैव तथाविधस्यासिद्धतावचन वादिनो दूषणं भवति नासिद्ध इति चाक्षप्रवृत्तिमात्रादिति ॥ ८१ ॥

ननु किमिदं द्वयोरसिद्धोऽसिद्ध इति, न हि विवदमानयोरैकत्राथै सम्प्रतिपत्तिर्भवति, न हि जन्मसहस्रेणापि बौद्धो वेदानामकर्तृकत्व मन्यते, मीमांसको वापि कण्ठगतप्राणोऽपि कृतकता शब्दस्य । तदेवमादादुभयसम्प्रतिपत्तेरभावात् हेतुभावोऽवतिष्ठते । अत आह—इतरादिति, भयमभिप्राय — न द्वयोरसम्प्रतिपत्तिरित्येतावदेव साधनदूषणयोगनवश्लक्ष्ति । यदि वादिना प्रसुक्ते साधने प्रतिवादिना चासिद्धत्वं उद्गाधिते वादिना तत्साधन साध्यते, ततो भवति साधनम् । यदि तु परमायोग्यस्यभिधानेन प्रतिवादिना निराक्रियते ततस्तस्य दूषणं सिध्यति । तत्प्रमाणतस्मिन्निरेवान्नोपयुज्यते नोभयाभ्युपगमः । द्वाभ्या योऽसम्भवो ज्ञात इत्यपि प्रमाणसिद्ध्यभिप्रायेणोक्तम्, नाभ्युपगममात्रापेक्षया । याद्वि प्रमाणेन साध्यते बाध्यते वा तत्र प्रायेणोभयसम्प्रतिपत्तिर्दृष्टेति । असत्त्वतो ज्ञातापेक्षयेतरादुक्तम् । पद्मादिना सत्त्वेन ज्ञातं भवति प्रतिवादिना च वेरीन्येन तद्वादिना नाधर्ममार्तं साधनं भवति । एतच्च जल्पन्याये स्थित्वोक्तम् । यादे तु द्वयोरपि सम्प्रतिपत्तिर्भवत्येवेति । न चैवमन्यतः सिद्धिर्दूषणम् यावत्तु वादी न साधन साध्यति, तावदन्यतरासिद्ध्या निवृणते, साधिते तु तस्मिन् दूषणं परिहृतं भवतीति ॥ ८२ ॥

दर्शितं तावदसिद्धिर्कृद्देशशब्दयोर्न्यायस्य, ज्ञातसम्बन्धपदस्येदानीं ध्यावर्त्तं दर्शयति सन्देहेति बचनान्तेन । सन्देहविपरीतत्वहेतुर्न सम्बन्धो ज्ञातो भवति, न हि साधारणस्तथाहेतु प्रत्येकं नित्यं ज्ञातसम्बन्धमिति शक्यते वक्तुम्, घटादिवनित्यत्वापि ज्ञातसम्बन्धो न भवति कृतस्य नित्यत्वा, तेष्वेवानित्यत्वा सम्बन्धवन्ति । नास्मन्तं विदुमस्य न ज्ञातसम्बन्धमिति प्राप्तिसम्बन्धेन मुद्राति । तावतामिदं प्रभृति प्रातिज्ज्ञेन वार्तिकद्वारा उद्यमग्रन्थे विशेषणोपादानफट्टमुत्तमं,

व्याप्त्या साधर्म्यं उक्ते च न वैधर्म्यमपेक्ष्यते ।

सहभावित्वदृष्ट्या तु यदा व्याप्तिं न लक्षयेत् ॥ ११८ ॥

परस्साधर्म्यदृष्टान्तात् तं वा नापेक्षते यदा ।

वक्ता वा सहभावित्वं शुद्धं तेन वदेद् यदा ॥ ११९ ॥

विपरीतमन्वयं चापि तत्समाधित्सया तदा ।

ध्यान्नः सद्भावो भवेत्, तच्च हेतुमाध्यद्वययुक्तं नित्यत्वान्मूर्तत्वाच्च । तथापि कर्मादिष्वमूर्तेषु अनित्येष्वालोच्यमानेषु हेतोर्व्याप्तिर्नास्तीति ईदृशस्यापि दृष्टान्तस्य वर्जनमेव । अयमपि न साध्यसिद्धये समर्थो यत इति ॥ ११७ ॥

व्याख्यात साभाससाधर्म्यदृष्टान्तः । वैधर्म्यदृष्टान्तमतः परं व्याख्यास्यति । तन्नैतदेव तावत् प्रथमं वक्ष्यम् । किं सर्वदेव साधर्म्यवद् वैधर्म्यवचनं कार्यं न चेति । तत्र तावद् व्यतिरेकप्रधानवादिनस्सर्वदा वाच्यमिति ये वदन्ति तान् प्रत्याह — व्याप्त्या साधर्म्यं उक्तं इति । एव हि मन्यते — व्याप्तिप्रज्ञापनाय हि दृष्टान्तवचनम्, सा चेत् साधर्म्यवचनेन ज्ञापिता किं वैधर्म्यवचनेन । साधर्म्यं चावश्यमेव वचनीयमन्वयप्रज्ञापनाय, तत्प्रधानत्वादनुमानस्य । व्यतिरेकस्यापि तन्मुखेनैव सिद्धेः । इतरथा दुरधिगमत्वात् । अतो यदि व्याप्त्या सहितं साधर्म्यमुक्तम्, अलं वैधर्म्यवचनेनेति । कदा तर्हि वैधर्म्यं वाच्यमत आह — सहभावित्वदृष्टेति पादत्रयेण । यदा हि वक्त्रा सम्यगेव दृष्टान्त उक्ते परः श्रोतुं जानाति — यथा हेतुसाध्ययोस्तादृश्यामात्रमनेनोक्तं न व्याप्तिरिति, तदा साध्याभावे हेत्वभावज्ञापयितुं 'वैधर्म्येणैष्टसाधन'मिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध इति । यदा खल्वभ्यस्तवैधर्म्यरतयेरापेक्षते न साधर्म्यदृष्टान्तं तदा च वैधर्म्येणैष्टसाधनमित्याह — तं वा नापेक्षते यदेति । यदा वा वक्ता सुशिक्षितवैधर्म्यस्साधर्म्यं वक्तुमजानानस्तेन साधर्म्यदृष्टान्तेन महभावमात्रमेव शुद्धं व्याप्तिर्दानं कथयति, तदापि पर्यनुयुक्तेन तेनैव वैधर्म्येणैष्टसाधनं कार्यमित्याह — उक्ता वेति ॥ ११९ ॥

यदा वा श्रान्तो विपरीतमन्वयं दर्शयति, तदापि तत्समाधानेच्छया पूर्वविपरीतज्ञानोपमर्दनेन वैधर्म्येणैष्टसाधनमित्याह — विपरी-

नित्या भूर्गन्धवस्वेन स्यादसाधारणस्त्वयम् ॥ ८६ ॥

निश्चयैकाङ्ग्यैकल्यावेव संशयकारणम् ।

वर्मानवधारणाय विशेषस्मृत्यपेक्षः किंस्विदयं स्याज्जराहोस्वित् पुरुष इत्यनवधारणज्ञानात्मकस्संशयो जायते । अयं प्रमेयत्वमपि नित्यानिस्त्वयो-
क्तमामान्यं विदितवतस्तद्विशेषणस्मरणापेक्षस्तयोरेवानिवारणारम्भकः प्रत्यय-
स्तद्व्यापारनामा जायत इति प्रमेयत्वं संशयहेतुः । अयं च कृत्स्नोमय-
व्यापी संशयहेतुः । तयायत्नोत्पत्त्यशब्दः अनित्यत्वादित्ययमपि साधारण
एव । अपत्नोत्पत्तेषु केषुचिद्विषयादिषु गतत्वापत्नोत्पत्तेषु च सर्वेषु यथादिषु
कृतेः । तदयं सकलविषयव्यापी सपक्षैकदेशगत इति वेदितव्यम् । तथा
चलोत्पत्त्यशब्दः अनित्यत्वादिति, यत्नोत्पत्तेषु सर्वेष्वेवानित्यता दृष्टा । तद्-
भावेऽपि कचिन्निपादौ दृष्टा, न व्योमादौ इति, सकलसपक्षव्यापी विप-
क्षैकदेशवर्ती चायं साधारण इत्यवसातव्यम् । उभयैकदेशगतस्तु यथा
नित्यशब्दः अमूर्तत्वादिति । अमूर्तता हि न सर्वनिस्त्वव्यापिनी व्योमा-
दिषु भावादशुषु आभावादनित्यमपि न सर्वं व्याप्नोति घटकुम्भादिष्वभा-
वात् कर्मादिषु भावात् । सर्वत्र चात्र द्वयवृत्तित्वमेव हेतोस्संशये कारणम-
नृत्यंशस्तु सन्नपि न कारणमित्यतन्त्रम् । अत एव साधारणस्य चतुर्धा
विभागं वदन्ति ये तेषामसावनुपयोग्येव साधनदूषणयोरित्युपेक्षणीयम्,
न हि साधनवचनकाले तथाविधं हेतुं परित्यजतो चादिनस्सपक्षविपक्षयो-
रवृत्त्यंशः कचिदुपयुज्यते । धन्यापि हि मात्रया विपक्षे वर्तमानो हेतु-
स्त्याज्य एव । दूषणवादिनोऽपि विपक्षवृत्तिमात्रं वचनीयमिति किं तदवा-
न्तरविशेषाध्ययनेन । वार्तिककारेणापि सर्वसाधारणेषु द्वयवृत्तित्वमेव संश-
यकारणमिति दर्शयितुमुदाहरणप्रपञ्चो दर्शितः, न पुनश्चातुर्विध्यमभि-
वेशः । यथाह —

“न स्वेकस्योपयोगोऽस्ति दूषणोद्गायनं प्रति ।

त्यज्यते साधने चैवं साधारण्याद् विशेषतः ॥ इति ८५ ॥

प्रपञ्चितसाधारणः, असाधारणमिदानीं संशयहेतुमुदाहरति-

नित्या भूरिति । गन्धो हि पृथिव्याः सासाधारणो गुणः, न तां
शिवान् निश्चयनिश्चं वा भावान्तरमाभयनीत्यसाधारण इति वीर्ये ।

व्यापकौ तु यदोच्येते भावाभावा नटा ततः ॥ १२४ ॥

नैव व्याप्याद्विषक्षस्य प्रच्युतिः कथिता भवेत् ।

तस्माद् धूमेन साध्यत्वमग्नेः प्रार्थयते यदा ॥ १२५ ॥

तदानीमग्निर्धूमेन व्याप्तो गच्छो न चान्यथा ।

अनग्न्यधूमस्ताहित्वे व्याप्तेर्वापि निपर्यये ॥ १२६ ॥

न प्रस्तुतोपकारः स्यादन्यद्वापि प्रसाध्यते ।

यत्राप्यर्थस्य धूम्यत्वं द्वाभ्यामेकेन वा भवेत् ॥ १२७ ॥

किं पुनरभावेऽप्याग्निपर्ययाश्रये प्रयोजनमत आह—व्यापकौ
त्विति । यदा हि य एव भावो व्यापकस्तदभाव एव व्यापकतया
वैधर्म्यदृष्टान्त उच्यते तदा ततो व्याप्याद् धूमादेनैव विषक्षस्यानग्न्यादेः
प्रच्युति कथिता भवेत् । तत्कथनार्थं च वैधर्म्यवचन (म) प्रयोजन
भवेत् । न हि यत्र धूमस्तत्राग्निरिति यत्र धूमाभावस्तत्रान्यभाव
इति कथ्यमाने व्याप्याद् धूमाग्नेर्विषक्षस्य निवृत्तिर्दक्षिता भवतीति ।
अतो धूमनाग्निं विषाधयिषता वैधर्म्यदृष्टान्तेनाग्निधूमाभावयोर्व्याप्तिवि-
पर्ययो वाच्य इत्याह — तस्मादिति गच्छोऽन्वेन । यत्राग्निर्नास्ति
तत्र धूमो नास्तीत्येव उद्वचनद्वयताभ्यामुद्देश्योपादेयभावो दर्शयितव्य
इत्यर्थः । न चानग्निरधूमेन व्याप्त उच्यमानो नान्यथा वाच्य, किन्तु
साध्यमयोक्तेनैवोद्देश्योपादेयप्रसारेत्येताद — न चान्यथेति । प्रकारधानन्त-
रमेवोक्त इति ॥ १२४, १२५ ॥

अनग्न्यधूमस्य साहित्य इति । यथेय
साधर्म्यदृष्टान्तस्वशक्त्या शब्दोऽयं यदति नायगतिमनुकथ्यत इति साहि-
त्यभात्रचने आग्निविपर्यये न नष्ट विध्यतीत्युक्तम्, न्वभिहापि भवतीति
भावः ॥ १२६ ॥

एव(तद्वर्तिता)दिहाप्यर्थो न शब्दशक्तोति यत्रार्थो दृष्टान्तरूपो
द्वाभ्यां हेतुमाध्याभावाभ्यामेकेन वा तयोश्शून्यो भवति तत्रापि न प्रस्तुतो-
पकारो भवति अन्यद्वापि एव प्रस्तुत इत्याह—यत्रार्थानि । सम्यक् प्रपु-
ष्केऽपि वाच्येऽप्यभावात्तद्वत्तत्राग्निसिद्धिर्भावे भावः । अत्रोदाहरणमाह—

क्षित्येकदेशसिद्धत्वे गन्धवत्त्वस्य हेतुता ।

यत्राप्रत्यक्षता वायोररूपित्वेन साध्यते ॥ ११ ॥

स्पर्शात् प्रत्यक्षता वासौ विरुद्धान्यभिचारिता ।

प्रतिपद्यते । न्यात इमूर्तत्वं निष्क्रियत्वेन । न इमूर्तं गगनमाला वा
परिस्पन्दते । न चैव तद्वता स्यादीनाममूर्तत्वं दृष्टमिति ॥ १० ॥

असाधारणस्य निर्णये हेतुत्व दर्शयति—क्षित्येकदेशेति । गन्ध-
विशेषदर्शनो हि विदितव्याये क्षित्येकदेशसिद्धत्वे नवत्मातुमानिकौ
निर्णय इति । ॥ १० ॥

हौ विरुद्धान्यसम्बन्धावेकत्रैकदेशिनि संशये हेतुरित्युक्तम् । तयो-
दाहरणमाह— यत्रेति । यत्र हि न साधारकारिज्ञानविषयो बाधुः
अरूपत्वादित्येकस्ताभयति । अपरोऽपि स्पर्शात् तद्विपर्ययम् । तत्रासौ
विरुद्धान्यभिचारिता भवतीति ज्ञाप्यैरभिहितम् । तत्र तुल्यबलमप्यहेतु
सन्निपातात् संशयः । द्वयोरपि साधनयोः प्रसिद्धान्यवत्त्वाविशेषात् ।
अरूप इत्यपि समवेतमप्रत्यक्षमिति काणादा मन्यन्ते । तथा च बाधुः ।
अतो न प्रत्यक्षः । कर्मस्वरूपमपि रूपैक्यसमवायाबाधुपमानयते । एवं
स्पर्शोऽपि बाधो प्रसिद्ध एव । प्रसिद्धव्याप्तिकथापरोक्षत्वेन । अतस्तुल्य-
बलत्वम् । ततश्च संशयः, विरुद्धयोरेकत्रोपानपातासम्भवात्, समुदायादुपप-
त्तेः, सिद्धे च वस्तुनि विकल्पासम्भवात् बाध्यबाधकमात्रस्यापि तुल्यक-
त्वत्वात् । अतोऽनवरमयोमपरिमन् परिहृतमाने भवति संशयः । तादा-
त्म्यात् । तस्य बलाबलविशेषे त्वनुमानविरोधो वर्णित एव । यथा सर्वज्ञोऽ-
सीति बुद्धवचनं सम्पक् तदुक्तत्वाद् अजमज्ञादिवाक्यवदित्येकेनोक्तेऽपरा-
श्रवतीति बुद्धोऽसर्वज्ञ इति मद्बचनं सम्पक् तदुक्तत्वात् यथा ज्योतिरुष्ण-
भापो इवा इति । अत्र तदुक्तत्वमुभयोरपि सिद्धम् । बुद्धोक्तता तु न
नः प्रसिद्धा, अतोऽप्रसिद्धाप्रकृत्वात् पूर्वं साधनं बलवता प्रसिद्धाहमेव
बाध्यते । यत्तु विरुद्धान्यभिचारीति द्वयोरेकवचनान्तमाभिधानं तद्वानुसम्भा-
महे । विरुद्धान्यभिचारी संशये हेतुरिति ज्ञाप्या वदन्ति । न चैकत्व
संशयहेतुत्वम् अन्यतरपरिच्छेदात् । न च समुदायाभिप्रायमेकवचनम् ।
तस्य विरुद्धत्वान्यभिचारिपदानास्पदत्वात् । स यथाभ्यां व्यभिचारैव ।
हौ तु विरुद्धान्यभिचारिणमिति वक्तव्यम् । न तेकवचनेन । नहि प्रसिद्धे

कर्मादौ व्याप्यभावेन न दृष्टान्तत्वमिष्यते ।

अशेषापेक्षितत्वाच्च सौकर्याच्चाप्यदर्शनात् ॥ १३१ ॥

साधनं यद्यपीष्टोऽत्र व्यतिरेकोऽनुमां प्रति ।

सौवता न ह्यनङ्गत्वं युक्तिदृष्टान्तेऽभिधास्यते ॥ १३२ ॥

‘व्याप्या माधर्म्यं उक्तं च न वैधर्म्यमपेक्ष्यते ।’

इत्युच्यते, न हि ज्ञातेशेनापि हेतोर्विपक्षाद् व्यतिरेके शङ्क्यमाने गमकत्व-
गस्तीत्यशेषविपक्षोऽनुमातुर्व्यतिरेकं ग्रहीतुमपेक्षितः । न चासौ दुरधि-
गमः, एकदेशस्थस्यापि सर्वादर्शनसंकर्यात् । दर्शनं हि सर्वविप-
क्षाणां दुष्करम्, तदभावस्तु सौकर्यप्राप्त एव । न चायोग्यानुपलम्भा-
न्नेदमदर्शनं हेतोर्व्यतिरेकाय प्रभवतीति वाच्यम् । न हि नो विपक्षाद-
र्शनादविनाभावनियमः । किन्तु तादात्म्यतदुत्पत्तिनिवन्धनः । विपक्षदर्शने
तु हेतोः ‘परिपन्थिन्यविनाभावो ग्रहीतुमशक्यो भवति । तच्चैकदेशस्थ-
स्यापि तावन्नास्त्येवेति परिपन्थिनि वृत्तिमात्रं दर्शनं व्याप्तिरिति । अतो
यद्वैवाश्रयिकार्यो धूम इत्यवगतं तदव तदायत्तात्मलाभो नासति त-
स्मिन् भवतीति ज्ञायते । न चान्वयज्ञानमेव व्यतिरेकसुद्धा निवन्ध-
नम्, असाधारणेषु तदसम्भवात् । न हि महानसपरिदृष्टयोरग्निधूमस्वल-
क्षणयोन्यत्रैव निरुद्धयोरन्यत्र दर्शनमस्ति, येनान्वयोऽनुभूयेत । तत् कुतो-
ऽन्वयः घृतस्तथा च तद्विबन्धनो व्यतिरेकः । नच विशेषेषु सामान्यं
नाम क्रियदनुगत स्वरूपमस्ति, यन्नियमनियामकतयावसीयेत, विक-
ल्पाकारत्वात् तस्य । अतो विशेषा एव केचित् कयाचिद् व्यावृत्त्योपल-
क्षिताः कश्चिद् विशेष विपक्ष यावृत्तिमुत्सेन गमयन्तीति तत्प्रदर्शनार्थं वैध-
र्म्यवचनमेव न्याय्यमिति । तान् प्रत्याह—अशेषेति युक्तिरन्तेन । अय-
मभिप्रायः—यद्यपि व्यतिरेकोऽनुमानाङ्गम् । स तु नादर्शनमात्रात् सि-
ध्यति । तदेषागमनादपि च तस्योपपत्तेः । नच कार्यत्वावधारणादसति
कारणेऽभावः, तस्यैवासति व्यतिरेके दुरधिगमत्वात् । यद्धि यस्मिन्
सति भवति असति च न भवति तत्तत्कार्यम् । अतोऽसत्यभावोऽव-

१. एतावता न ह्यनङ्गमिति व्याख्यातुगुणं पठ्य इति प्रतिभाति ।

२. ‘हि वक्ष्यते’ इति श्रुतिपुरतः कथात् ।

प्रतिज्ञा यत्र बाध्येत पूर्वोक्तैर्यस्य साधनैः ॥ ९३ ॥

तत्पराजयतः कार्यो निर्णयो बाधवर्जनात् ।

कचित् संशयहेतु यो प्रत्येकत्वेन लक्षितौ ॥ ९४ ॥

कथं पुनरेवंजातीयके विषये निर्णयः, अत आह — प्रतिज्ञेति निर्णयान्तेन । पक्षपाथोक्तैः प्रत्यक्षादिभिः प्रमार्णवस्य साधनवाक्या-
वयवप्रतिज्ञा बाध्यते तत्पराजयेनेतरस्य निर्णयः कार्यः । यथेहैव तावत्
कदाहारेण त्वग्निन्द्रियव्यापारेण वायावपरोक्षमनुभूयमाने तेनैवानुभवेन
परोक्षतापक्षो बाध्यते । न हि नस्त्वग्निन्द्रियभुवस्तोयप्रत्यक्षादयुप्रत्यक्षं
विशिष्यते । न हीहानचिष्ठानं स्पर्शमात्रमनुभूयते । अपि तु तदधिकरणं
द्रव्यमपि । न हि प्रबलेन मरुतामिहन्यमानस्य जलं वा दित्यतस्संविद्
विशिष्यते । अतोऽक्षसम्बन्धफलानुसारात् प्रत्यक्षो वायुरिति निश्चीयते ।
कचिच्चागमेन विषयापहृतो भवति । यथा शुचि नरश्चिरःकपालं, प्राण्य-
हत्वात्, शङ्खशुक्तिमकलवदिति याशुपतेनोक्तेऽन्योऽशुचीति साधयति,
प्राण्युद्धूतत्वादुच्चार्यादिवदिति । तत्र पूर्वप्रतिज्ञाया आगमेन विषयापहारादु-
चरेणार्थनिर्णयो भवति । शुचीतरविवेके द्यागम एव शरणम् । तस्मिन्
परिपन्थिनि न शुचित्वानुमानमात्मानं लभते । स्मरन्ति हि—

“नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं सवामा जलमाविशेत् ।”

इति । ‘रुद्रो हि महाव्रतं चचार स एतच्छवशीर्षमुपधारे’ति त्वर्यवादमात्रं
न क्षपशिरोधारणविधिः । अत्र च प्रत्यक्षादीन्येव यथास्वमर्थं साध-
यन्तीति साधनपदेनोच्यन्ते इति । कथं पुनः प्रत्यक्षादीन्येव प्रतिज्ञापा-
नायोत्सहन्ते । तेऽपि सामान्यतो दर्शनेन बाधस्य शङ्कधमानत्वादत
आह — बाधवर्जनादिति । न तावत् तेषु बाधो दृश्यते, कदाचिद्
बाधसम्भावना तु न तेषां प्रामाण्यमुत्सारयतीति ॥ ९३ ॥

अत्र भिक्षुणा ‘पक्षधर्मस्तदशेन व्याप्तो हेतुरित्येकवचनेन विवाक्षि-
तेकसदृश एक एव हेतुरिति दर्शितम् । अत एव विरुद्धव्यभिचारियोर्न
हेतुत्वमनेकत्वात् तयोरिति । न चैतत् धटते । न हि प्रतिहेतु विरुद्धयो-

केचित् साधर्म्यदृष्टान्ते व्याप्त्यापि कथिते पुनः ॥

वैधर्म्योक्तिसपीच्छन्ति व्यावृत्तिनियमंच्छया ॥ १३४ ॥

हेतो साधर्म्यदृष्टान्तात् साध्येनैवावधारिते ।

भावेनापरस्य नवानिधत्स्येन नियमश्चान्यतेऽनुमन्तिमुम् । न चासति तस्मिन्
चानुमानाङ्ग सम्भवतीति तेषामन्वयामात्रं न दोषायेति । यादे न भेदाना
योधनसङ्गः कस्य तर्हि दक्षितमिदं, न भेदानुगतमङ्गं त्रिमपि पारमार्थिक
रूपमस्ति । तस्य विवक्षाकारत्वात् । यद्यपि न व्याप्तिमयमर्थमिदितरु
पारोपेणैवाधुनानुमानमुपजायते । तथाहि तस्य निष्पुणतां निरूप्यमाणस्या-
सम्भवाद् विभ्रम एवायम् । यद्येवमसद्वपारापप्रवृत्तमनुमानमप्रमाणमेव ।
सत्यम् । अनिवन्धनेन तु किञ्चिदेव स्वलक्षण केनापि विवक्षाकारेण
सामान्यारम्भेन समधिगत यदपर विवक्षाकारोद्धेतिरित्येव स्वलक्षणं
प्रतिलम्बयति तत्प्रमाणमित्याख्यायते । अविसवादे हि न, प्रामाण्ये
कारणमर्थक्रियास्थितिश्चाविसवादः । यदाहु — 'प्रमाणमविसवादि ज्ञान-
मर्थक्रियास्थितिः । अविसवाद' इति । भवति चानुमानेऽर्थक्रियासमर्थवस्तु-
लाभो वस्तुनिर्भासपुरस्सरोऽपीति प्रमाणमनुमानम् । यद्युक्तम् —

“अतस्मिस्तदग्रहाद् भ्रान्तिरविसवादतः प्रमा” इति ।

अतो भेदानामेव गम्यगमकत्वम् । ते च न भाजनमन्वयस्येति युक्तमेवो-
क्तमत आह — अस्तीति । अस्यार्थः । भवेदेव यदि न भेदातिरिक्त
किञ्चित् सामान्य वस्तु भवेत् । अस्ति तु तदित्यावृत्तिग्रन्थे सकलपरोक्त-
दोषपरिहारोपपादयिष्यते । तस्य चानेकदेशकाव्यापेता गम्यत इति
नाभाजनमन्वयस्य । न चातस्मिस्तदग्रहः, पारमार्थिकत्वान् तस्य । एव
च यदनुमानप्रामाण्यसिद्धयर्थं परं किमपि काश कसमवलम्ब्यते, तदपि
मन्दप्रयोजनमेवेति ॥ १३३ ॥

अन्वयमत व्याप्त्यापि साधर्म्यदृष्टान्त उक्ते वैधर्म्यमपि वाच्यमिति,
तथावदुपन्यस्यति — केचिदिति पादत्रयेण । किं पुनस्तद्विध्या कारण-
मत आह — व्यावृत्तिनियमेऽप्येति ॥ १३४ ॥

एतदेव विवृणोति — हेतायिति । एव हि मन्यन्ते । यदा ?

अत्यर्थोक्तस्य बाधायां प्रतिज्ञार्थस्य हेतुना ।

नित्यत्वे कृतकत्वस्य धर्मबाधाद् विरुद्धता ॥ ९७ ॥

याधो धर्मविशेषस्य यदा त्वेवं विशिष्यते ।

अर्थवच्छब्देरूपं स्यात् प्राक् सम्बन्धावधारणात् ॥

उपि संशयहेतुः विपरीतप्रकारात् प्रतिजानाति — पोढा विरुद्धतामाहुरिति । धर्मधर्मिस्वरूपस्वविशेषोभयस्वरूपस्वविशेषैः पदप्रकारां विरुद्धतामेके ब्रुवत इत्यर्थः । अन्ये तु भयविरोधयोः प्रत्येकपक्षानतिरेकात् चानुविध्य प्रतिपन्ना इत्याह — चतुर्धा वेति । यद्य तु इष्टविघातमात्रेणैकमेव प्रकारं सन्निरामह इत्याह — एकधापि वेति । पूर्वोक्तपक्षद्वयनिवृत्तावपि वा- शब्दः । अपि वा शेषमात्रां स्यादिति पक्षबाध एव विरुद्धत्वे कारणं किमवान्तरभेदोपन्यासेनेति । विष्वपि च प्रकारेण श्रुत्यर्थोपात्तस्य प्रतिज्ञा- तार्थस्य बाधायां विरुद्धतामाहुरित्याह — श्रुत्यर्थोक्तस्येति । धर्म- धर्म्युभयस्वरूपं श्रुत्युक्तं, तद्विशेषास्तु प्रायेणार्थोक्ताः । ते च स्वरूप- स्वविशेषाः प्रतिज्ञार्थशब्देनोपादीयन्ते । सर्वे हि ते यस्तुल्यमिप्रेताः । न तु धर्मादिविशेषास्साक्षात् प्रतिज्ञायामन्तर्गताः । तदास्मिन् प्रतिज्ञार्थे हेतुना बाध्यमाने हेतुर्विरुद्धता मयतीति । तत्पुनरिदं विप्रतिषिद्धमिव मन्यामहे । कथं हि प्रतिज्ञार्थं हेतुना बाध्यमाने हेतुर्विरुद्धो भवति । स हि प्रतिज्ञार्थं विरुद्धादीति विरोदेति वक्तुमुचितः, बाधक इति वा । न चायमेव प्रतिज्ञार्थेन बाध्यते यद्विरुद्धो भवेत् प्रसिद्धत्वादस्य । प्रसिद्ध हि घटस्य कृतकत्वं, न तदप्रसिद्धया नित्यतया बाधितुं शक्यम् । अतो बाधक इत्ये- वायं वक्तव्यः । वार्तिककृता तु परप्रसिद्धिमात्रेण विरुद्ध इत्युक्तमि- वेदितव्यमिति । तत्र धर्मस्वरूपत्वादेन तादृ- विरुद्धतामुदाहरति — नित्यत्वे इति ॥ ९७ ॥

धर्मविशेषबाधस्त्वेवं प्रशुक्तं भवतीत्याह — बाध इति । तमेव प्रयोगं दर्शयति — अर्थवादिति पादत्रयेण । स्वरूपाधिवान्नादिनो- ष्पाहुः — गौरमिति शब्दाकारविशिष्टोऽर्थोऽवगम्यते । न च विशेषण- मनभिधाय विशिष्टोऽभिधातु शक्यत इति स्वरूपमेव तावदादौ शब्दा-

दग्न्याकृतिविज्ञानं, सामान्यतो दृष्टसम्बन्धं च यथा — देवदत्तस्य गतिपूर्विका देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्यादित्येऽपि गतिस्मरणम्' इति । अनेन प्रमेयद्वैविध्यादनुमानद्वैविध्यमुक्तमिति । अत्र केचिन्नीतिज्ञमन्या अपधृतस्वलक्षणमेव क्वचिदनुमानेन सामान्यतो गृह्यत इति मन्यन्ते । तद्-
 भ्रमापनयाय भाष्यकारेणैदमुक्तम् — 'तत् द्विविधम्, अदृष्टस्वलक्षणविषय मप्यनुमानमस्ति क्रियादिवि'ति । कथं पुनरदृष्टस्वलक्षणेन सम्बन्धदर्शनम्, उत्तात्तिमत फलस्य दर्शनात् । यद्यप्यनवधृतस्वलक्षणेन वस्तुना विशेषत-
 स्सम्बन्धोऽनवगतः, सामान्यतस्तु दृश्यते । सर्वं हि कादाचित्क फलं कुतश्चि दागन्तुकादुत्तात्तिमतो जायमानं दृष्ट्य, तन्तुसयोगेभ्य इव पटः । अतो देवदत्तस्य भूतपूर्वभूतौत्तरदेशविभागसयोगो कदाचिदुपलभ्याग-
 न्तुकः कोऽपि तेनरनुमीयते । तदिदं सामान्यतो दृष्टसम्बन्धमनुमानमाचक्षते प्रत्यक्षानुपलक्षितपूर्वप्रत्यक्षधनविषयात् । अग्न्यादिषु तु प्रत्यक्षतः स्वलक्ष-
 णवधारणात् प्राक् गत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धमनुमानमाहुः । न च द्रव्यमेव सयोगविभागाया कारणमिति वक्तव्यम् । सत्यपि तस्मिन्नाभागात् । न च द्रव्यान्तरागम एव शन्यत कल्पयितुं, तस्य पूर्वद्रव्यप्रत्यभिज्ञया पापित, त्वात् । नच सदृशापरापरात्पणिरप्रलब्धा भेद न युज्यन्त इति साम्प्रतम्, देशादिभेदेऽपि तदुपलभ्यपर्ययात् । उच्यते च निवरणकारेण — 'क्षणमाह-
 स्तु प्रत्यभिधानाज्जिरामिबत एव । अतो दृष्टवात्प्राप्तसम्भवाददृष्ट विगपि सयोगविभागो सत्यमनुमीयते । तत्र तर्मेत्याम्यायते । अत एव प्रदेशान्तरेऽपि कर्माप्रत्ययभेदे'ति । भाष्यकारो दर्शयति — यदा वक्ष्यति "न हि तं पश्ये" इति । अपूर्वमन्नायप्रतिपादनावसरे च 'न कर्मणो रूपमुपलभामहे' इति । यदाश्रय देशान्तरं प्रापयति तत्कमेत्युच्यते' इति च । व्यक्तमेव देशं तत्प्राप्तिरन्यात्रास्तिमान्तरमेव तर्मेणो दर्शयतीति सिद्धं विपादीनां सामान्यतो दृष्टानुमानकविषयत्वम् । एवं च प्रमेयद्वैविध्यादनु-
 मानद्वैविध्योपतिरिति ये उदन्ति तान् प्रत्याह — तैचिध्य नोपपन्न मिति । इदमुक्तं तद्वारं द्वैविध्यमनुपपन्नमिति भावः । कथमनुपपन्नमत-
 पाद — योऽपि पादत्रयेण । यदा रज्ज्वमिधमाहृत्यो प्रत्यक्षयो-
 र्बन्धदृष्टावस्थायां भवति एव गतिप्राप्त्याकृत्यो, तयोरेषि प्रसञ्जत्वात् ।

अत्राप्यसमवायत्वं संयोगस्येव सिध्यति ॥ १०१ ॥

तेन धर्मिस्वरूपस्य वैपरीत्याद् विरुद्धता ।

यच्च सत्तावदेकत्वं समवायस्य कल्पितम् ॥ १०२ ॥

तत्र संयोगवद्भेदात् स्याद्विशेषविरुद्धता ।

नित्यमात्मास्तित्ता कैश्चिद् यदा सौत्रान्तिकं प्रति ॥

साध्यतेऽवयवाभावाद् व्योमवद् द्वयवाधनम् ।

तदोभयविशेषस्य बाधोऽयं साध्यते यदा ॥ १०४ ॥

पारार्थ्यं चक्षुरादीनां सङ्घाताच्छयनादिवत् ।

शयने सङ्घपारार्थ्यं भौतिकव्याप्तहेतुके ॥ १०५ ॥

कथं पुनरत्रोदाहरणे धर्मिस्वरूपबाधः, अत आह—अत्रापि ।
अत्राप्युदाहरणे धर्मिस्वरूपस्य समवायात्मनो वैपरीत्यापादनाद्धेतो-
र्विरुद्धता भवति । इहप्रत्ययहेतुत्वं ह्यवयवात्मन एव दृष्टमिति तादृष्यं
विरुद्धादिति धर्मिस्वरूपबाध इति ॥ १०१^२ ॥

अस्मिन्नेव च धर्मिविशेषबाधोऽपि दर्शयितव्य इत्याह—यच्चेति ।
समवायो हि सत्तासामान्यवदेकरूप इति काणादा मन्यन्ते । सोऽप्यस्य
विशेषः संयोगवद्भेदापत्तेर्भाष्यत इति भवति धर्मिविशेषविरुद्धो हेतुरिति
॥ १०२^३ ॥

उभयस्वरूपबाधायामुदाहरणमाह — नित्यमात्मास्तित्तेति ।
यदा कश्चित् सौत्रान्तिकं प्रत्येव साधयति— आत्मा नित्यः निरवयवत्वात्
व्योमवदिति, तदा धर्मधर्मिद्वयस्य बाधनं भवति । सौत्रान्तिकस्य ह्यव-
यवाभावो व्योमन्यभावेनैव सम्बद्धोऽभिमत इत्यात्मनोऽपि तद्वदभावा-
गमयेत्, आचरणाभावमात्रं हि नभः, न पुनस्तत्त्वान्तरमिति बौद्धा
मन्यन्ते । अतोऽनवयवत्वादात्मनः स्वरूपस्य तद्धर्मस्य च नित्यत्वस्य
बाधादुभयबाध इति ॥ १०३^४ ॥

उभयविशेषबाधस्त्वेव साध्यमाने भवतीत्याह—नदेति । यदा हि
पारार्थाक्षुरादयस्सङ्घातत्वात् शयनादिवदिति साध्यते, तदोभयविशेषबाध
इत्यर्थः । कथं पुनरत्रोभयविशेषबाधः, अत आह—शयन इति । शयनीये

निरोद्धुम् । श्येनसमवायिनेव' कर्मणा स्थाणावपि संयोगविभागोपपत्तौ न तद्वत्कर्मणुमानमिति चेत् तत्र । न हि प्रयोजनानुसारिण्यनुमान-
 ध्ववस्था । व्याप्तं हि लिङ्ग यत्र यत्र दृश्यते तत्र तत्र व्यापकमुपस्थापयति ।
 धर्मापत्तिर्ह्यन्यथोपपत्त्या परिह्रियते नानुमानम् । यदि त्वविच्छिन्नोत्पत्त्यस्त-
 योगविभागा क्रियानुमाने कारणम्, एव तर्हि न काचिद् गतिरनुमीयेत-
 यविव्यक्तयोगविभागानां प्रमाणागोचरत्वात् । प्रथमं च कतिपयानां
 मेवावगते । अयं स्वदेशसंयोगविभागहेतुक क्रियानुमानम् । न च स्थानो
 श्येनो देश इत्युच्यते । एवमपि मत्स्येषु प्रसङ्गानतिवृत्तिरेव, तेषां हि
 जल स्वदेश एव । परोक्षव्योमवादिना च चिह्नमे गच्छतीति क्रियाप्रत्य-
 यानुपपत्तिः, व्योमसंयोगविभागयोरप्रत्यक्षत्वात् ताभ्यां तदनुमानानुप-
 पत्तेः । न च विद्यद्विस्तारालोकावयवसंयोगविभागावगमनिबन्धनो विह-
 ङ्गमे चठतीति प्रत्ययः, सन्तमसेऽपि गावात् । न च तमो नाम किञ्चि-
 द्भवस्तिद्वान्ते, भासोऽभासमात्रत्वात्तस्य । अतस्तत्प्रयोगविभाग-
 हेतुकोऽपि न नित्यावसायश्चक्यते समायतुमिति न प्रत्यक्षे कर्मणि द्वै-
 विष्णोपपत्तिः । या तु 'न हि ते प्रत्यक्षे' इत्यप्रत्यक्षतोक्तं, ता तत्रैवान्यथा
 व्याख्यास्यामः । "रूपशब्दाविभागमिति च वदता संज्ञकारेण प्रत्यक्ष-
 मेव कर्मत्वात्स्थितम् । अपूर्वाधिकरणे च 'न कर्मणो रूपमुपलभामह'
 इति वचनं यथाचोदितविततपूर्वापरीभूताभिव्यक्तावस्थितकर्मरूपानुप-
 लब्ध्यभिप्रायमेव । इतरथा ह्युपलब्धिमात्रप्रतिषेधे' शशशृङ्गादिवन्नित्याभाव
 एव कर्मणो भवेत् । न हि तत्र प्रत्यक्षोपलब्धिमात्रमेव प्रतिषिद्धम् ।
 'यदाश्रय देशान्तरं प्रापयतीति च न पलायमेयत्वाभिप्रायम् । किं तर्हि ?
 आश्रयस्य देशान्तरप्रापकत्वरूपेण न स्वरूपतः कर्मास्तीत्यपूर्वात्मना कर्मणो-
 ऽवस्थानं दर्शयति । 'इहापि देवदत्तस्य गतिपूर्विका देशान्तरप्राप्तिमुप-
 लभ्ये'ति वदन् देवदत्ते प्रत्यक्षतामेव गतेर्दर्शयति । अन्यथा तु देवदत्ता-
 दित्ययोरुभयोरपि कर्मणोऽनुमेयत्वात् केन विशेषेणादित्ये गत्यनुमान
 सामान्यतो दृष्टतयोदादिषते । देवदत्तेऽपि हि सामान्यतो दृष्टदेव गति-
 सिद्धिः । अतो नैवविध ग्रन्थतो युक्तितो वा षट् इति सूत्रमनुपपन्न
 मिति । प्रतियोगिनोर्हि परस्परमतङ्गरे द्वौ न य भवति । इह तु, यत्र

गमकस्यैकदेशस्य व्याप्तिर्गम्येति भाषितुम् ॥ १०७ ॥

साध्यसाधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तः प्रतिपाद्यते ।

तत्र हेत्वर्थमुचिदस्य साध्योपादानमिष्यते ॥ १०८ ॥

उद्देश्यो व्याप्यते धर्मो व्यापकश्चेत्तरो मतः ।

यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ॥ १०९ ॥

तद्वृत्तमेवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम् ।

इति । अतस्तन्निराकरणार्थं दृष्टान्तवचनमेव तावदवतारयति — गमक-
स्येति । व्याप्तिप्रदर्शनाय द्विविधो दृष्टान्तस्तावद् साधनवाक्ये दर्शयितव्यः ।
साध्यः पक्षः तत्साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां यो दृष्टान्तः स प्रतिपाद्यत इत्यर्थः
॥ १०७ ॥

तत्र साधर्म्यदृष्टान्तप्रकारमाह — गत्रेति । अस्मार्थः — उदाहरण-
साधर्म्यालिङ्गस्य प्रसापकत्ववचनं हेतुः । यदाहुः —

“उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधन हेतुः ।”

इति । साध्यस्य प्रज्ञापनवचनमिति यावत् । तस्य चाद्यो लिङ्गमेव ।
तद्योऽपि साध्योपादानं साधर्म्यदृष्टान्त इष्यते । यो यो धूमवान् स सोऽग्नि-
मानिति यावदिति । किमेवमुपादीयमाने सिध्यत्यत आह — उद्देश्य इति ।
उक्तं व्याप्तिप्रदर्शनाय दृष्टान्तवचनमिति । एवं योपादीयमानं उद्देश्यो
धूमादिव्याप्यतया कथितो भवति, इतरथोपादेयोऽग्न्यादिर्व्यापकतयेति
व्याप्त्यानुगुण्यात् सफलमेवमुपादानमित्युद्देश्योपादेययोर्व्याप्यव्यापकत्वं
भवतीत्युक्तम् ॥ १०८ ॥

कीदृशं तु तयोस्त्वरूपमत आह — यद्वृत्तेति । यद्वृत्ततद्वृत्ताभ्यां
यत्तत्प्रातिनिपत्तानां यो य इत्यादिशब्दानामुपादानम्, तदयमर्थो भवति ।
पक्षद् यद्वृत्तेन समुक्तं प्रथमं प्रयुज्यते अर्थानं च तदुद्देश्यं, तत्तद्वृत्तयुक्तं
च पश्चात् प्रयुज्यमानं स सोऽग्निमानेवेति चैवकारेण युक्तं तदुपादेयम् ।
सर्वेष्वेव च मर्दवीणादिसम्भारानुपादानादिपूरेषोपादेयेष्वप्येवमिव निवेक इति
चेदित्यभिप्रायः ॥ १०९ ॥

गोमयेन्धनतज्जन्यविशेषादिमतिः कृता ॥ १४१ ॥

तद्देशस्थेन तेनैव गत्वा कालान्तरेऽपि तम् ।

यदाग्निर्वुध्यते तस्य पर्ववोधात् पुनः पुनः ॥ १४२ ॥

सन्दिह्यमानसद्भाववस्तुवोधात् प्रमाणता ।

विशेषदृष्टमेतच्च लिखितं विन्ध्यवासिना १४३ ॥

आकृत्योरेव चैपेष्टा व्ययच्छेदेन केनचित् ।

हेतुसाध्यव्यवस्थेति विशेषो नोपदर्शितः ॥ १४४ ॥

षट्प्रीतिः, तज्जन्योऽयं धूमविशेष इति च प्राक् प्रत्यक्षेण मतिं कृत्वा पुनश्च कियता विलम्बेनान्यत्र यत्रचिद् गत्वा गतस्मिन् तद्देशस्थेन तेनैव धूमविशेषेण तमेवाग्निविशेषं बुध्यते, तदा तत्प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धमनुमानं भवतीत्यर्थः । अनेन च विशेषदृष्टमेव प्रत्यक्षदृष्टशब्देनोच्यत इति व्याख्यातम् । प्रत्यक्षशब्देन हि विशेषो लक्ष्यते । प्रत्यक्षेण क्षयमेवंविधोऽवान्तरविशेषो गोमयेन्धनतज्जन्यत्वादिरूपश्चाक्यतेऽप्यगन्तुम् । न प्रमाणान्तरेण । तद्वद्वारेण तदनुमानस्यापि तादृशो विशेषो विषयो भवतीति श्रुतैव प्रत्यक्षशब्देन विशेषलक्षणा । विशेषदृष्ट च सामान्यतो दृष्टस्य भवति प्रतियोगीति द्वैविध्योपपत्तिरिति भावः । ननु विशेषदृष्ट नाम (न) प्रमाणभेदः । न चेदं प्रमाणम्, दृष्टीतविषयत्वात् । तद्देशस्थितेर्नैव हि धूमेन तस्मिन्नेव देशे स एव गोमयेन्धनजन्याग्निर्नुमीयते । अतो देशभेदाभावादप्रामाण्यमेव, अत आह — तस्येति पादश्रयेण । तस्यैवविषयस्य प्रत्यक्षदृष्टस्य सन्दिह्यमाद्यद्भाववस्तुवोधात् प्रमाणता भवति । यद्यपि देशभेदो नास्ति । कालभेदान्तु संशयानस्य संशयान्तेदद्वारेण प्रामाण्यमपि हतमिति । एतच्च विन्ध्यवासिनापि विशेषदृष्टलेखोदाहृतमिहाह — विशेषदृष्टमिति ॥ १४३ ॥

यदि विशेषदृष्टोदाहरणमिदं कथं तर्हि भाष्ये आप्तातिग्रहणम् । एष हि विशेष एव दर्शयितव्यो भवेत् । अत आह — आकृत्योरेवेति । अथमर्थः — केनचिद्गोमयेन्धनत्वादिनावान्तरविशेषेणोपदर्शितप्रकारेणो-

यदनित्यं तु तन्मूर्तमणुवद् बुद्धिवत् भवत ।
 साध्येन व्याप्तिसिद्धये हि व्यतिरेकोऽत्र कथ्यते ॥ १२८ ॥
 यस्यायं नास्त्यसौ हेतुस्तेन साध्येन नाप्यते ।
 तेन दृष्टेऽपि साहित्ये न सर्वो गम्य इष्यते ॥ १२९ ॥
 सहदृष्टिर्न सम्बन्धो व्याप्तिर्नैव च तावता ।
 मूर्तानित्यत्वयुक्तेऽपि तस्माद्द्वीकृते घटे ॥ १३० ॥

यदिति । नित्यो ध्वनिर्मूर्तत्वादित्यत्रैव प्रयोगे यदेवं वैधर्म्यगुण्यते
 यन्नित्यं न भवति तदमूर्तमपि न भवति यथा परमाणुरिति तदा साध्या-
 भावशून्यो दृष्टान्तः । परमाणोर्नित्यतया तदभावस्य तत्र दर्शयितुमश-
 क्यत्वात् । बुद्धियदिति तु दृष्टान्ते हेत्वभावशून्यता । बुद्धेरमूर्ततया
 तदभावस्य वस्तुमशक्यत्वात् । खवदिति तूमयाभावशून्यता, नित्यामूर्तं
 तस्मिन्नुभयामावो दुरधिगमो यत इति ॥ १२७ ॥

एव साधर्म्यदृष्टान्तवश्यासि वैकल्येऽप्याभासता दर्शयितव्या । तस्मि-
 द्बुद्धिर्न हि विपश्चाद्देतोर्व्यतिरेकः कथ्यते । यम्य तु विपक्षैकदेशादपि व्यति-
 रेको नास्ति, नासौ साध्येन व्याप्तेः भवतीत्यस्य व्याप्तावनर्धक तादृशस्य
 वैधर्म्यस्य वचनमित्यभिप्रायणाह साध्येनेति ॥ १२८ ॥

यतश्चैवज्ञातीयको न साध्येन व्याप्यते तेन कचिदभावयोस्साहित्ये
 दृष्टेऽपि न सर्वत्र गम्यगमकभावो भवतीत्याह — तेनेति । यद्यपि यन्नित्यं
 न भवति तदमूर्तमपि न भवति, यथा घटः कुरुष्वेति, कचिदभावयो-
 रसाहित्यं शक्यते दर्शयितुम् । तथापि न सर्वं (ः) शब्दादि (ः) नित्यतया
 विशिष्टोऽनेन हेतुना गम्य इष्यते । किञ्चिद्वचमूर्तं नित्यमाकाशादि, किञ्चि-
 दनित्यं कर्मादीति भावः ॥ १२९ ॥

किमिति नेप्यते अत आह — सहदृष्टिरिति । विपक्षैकदेशनिवृत्त्या
 हि सहभावमात्रं हेतोस्तिष्ठति । न च तन्मात्रसम्बन्धोऽनुमानाहम् ।
 किं तर्हि, व्याप्तिः । न चासाधेतावता साहित्यमात्रेण सिध्यतीति । एतदे-
 वोदाहरणेन दर्शयति — मूर्तानित्यत्वयुक्तेऽपीति । इदं च प्रागेव व्याख्या-
 तमिति ॥ १३० ॥

अत्र चौद्धा वदन्ति — किमिदं —

धूमादन्यनुमानस्य वस्त्वालम्बनता भवेत् ।

अभावान्यप्रमाणत्वात् स्वार्थे श्रोत्रादिवुद्धिः ॥ १४७ ॥

सामान्यस्य च वस्तुत्वं प्रत्यक्षमाह्वयपि च ।

अभावान्यप्रमेयत्वादसाधारणवस्तुवत् ॥ १४८ ॥

तत्र वस्तुत्वप्रसाधनार्थं तावद् हेतुमाह — धूमादन्यनुमान
स्येति । बौद्धा ह्यवस्तुसामान्यालम्बनमनुमानमाचक्षते । सामान्यस्य विक-
ल्पाकारमात्राभ्युपगमात् । अत एव भ्रान्तिरेवानुमान, सम्बन्धबलेन स्थलक्ष-
णरूपमुपस्थापयतीति प्रमाणमित्याहुः । तानेव प्रतीदमुच्यते — वस्त्वा-
लम्बनमनुमानमभावान्यप्रमाणत्वात् यथा स्वार्थे श्रोत्रादिवुद्धिः । या हि
स्वविषये श्रोत्रादिमिरिन्द्रियैर्बुद्धिर्जन्यते, सा वस्त्वालम्बनैव । येन च
यदिन्द्रिय सन्निकृष्यते स तस्य स्वार्थं प्राप्यकारित्वादिरिन्द्रियाणाम् ।
तदिह मृगतृष्णादिज्ञाननिराकरणार्थं स्वार्थविशेषणम् । अविशेषणोपादाने
तु नाभावान्यप्रमाणत्वस्य वस्त्वालम्बनतया भ्यासि कथिता भवेत् ।
भ्रान्तीनामुभयविकल्पात् । न हि ता प्रमाणम् । न च वस्त्वालम्बना ।
अन्वसम्प्रयुक्तेन्द्रियस्य हि ता अव्यविषया जायन्ते । ईदृशमेव ज्ञानमव-
स्त्वालम्बन, न पुनरत्यन्तासदर्थम् । एव वस्त्वालम्बनत्वेऽनुमानस्य साधिते
अर्थात् सामान्य वस्त्वित्युक्तं भवति । इदं चावस्त्वालम्बनत्वमनुमानत्वा-
र्थपरं प्रयुक्तोक्तं भाष्यकारेण निराकृतम् । अनर्थविषयमनुमानमिति बौद्धा
चक्षन्ते । यद्वादि(१) स्वप्रतिभासेऽनर्थोऽर्थाध्ययसायेन प्रवर्तमाना भ्रान्ति
रप्यर्थसम्बन्धेन प्रवृत्तेस्तदप्यभिचारत् प्रमाणमनुमानमिति, तेषामिदमुक्त-
रम् अर्थसामान्यमनुमानस्य विषयो चाह एव । न विकल्पाकारमात्र-
मित्याहुतिप्रसङ्गे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यत इति ॥ १४७ ॥

एवमर्थोद् वस्तुत्व प्रसाध्याहृत्य प्रमाधयनि — सामान्यस्य
च वस्तुत्वमिति । सामान्य वस्तु अभावान्यप्रमेयत्वादसाधारणवस्तुवदिति
वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध इति । प्रत्यक्षविषयतामिदानीं प्रयोगेण दर्शयति—
प्रत्यक्षेति पादत्रयेण । यदभावान्यप्रमेयं तत् प्रत्यक्षेण गृह्यत एव । यथा
प्रयोगतानामेवासाधारण वस्त्विति ॥ १४८ ॥

पूर्वज्ञानोपमर्देन वैधर्म्येणेष्टसाधनम् ॥ १२० ॥

साहित्यमात्रं पूर्वोक्तं हेतोस्तत्रोपयुज्यते ।

व्याप्यव्यापकभावो हि भावयोर्यादृगिष्यते ॥ १२१ ॥

तयोरभावयोस्तस्माद् विपरीतः प्रतीयते ।

धूमभावेऽग्निभावेन व्याप्तेऽनग्निस्ततश्च्युतः ॥ १२२ ॥

अधूम एव विद्येतेत्येवं व्याप्यत्वमश्नुते ।

तथानग्नावधूमेन व्याप्ते धूमस्ततश्च्युतः ॥ १२३ ॥

अन्यत्रानवकाशत्वाद् व्याप्यते ध्रुवमग्निना ।

तान्वयमिति । नन्वन्वयवैपरीत्ये स एव यथावत् प्रतिपाद्यतां किं वैधर्म्य-
वचनेन । सत्यमेवमपीष्टं सिध्यत्येव, किन्तु आन्तैरिदमस्माभिस्तु साध्याभावे
हेत्वभावो विवक्षित इति वैधर्म्येणापि तानदिष्टसाधनं भवत्येवेति । यत्तु तत्पूर्वं
साहित्यमात्रमुक्तं तद्वैधर्म्य एवोपयुज्यते तस्यैवेष्टं साधयतोऽनुग्रहे वर्तते
इत्याह— साहित्यमात्रमिति ॥ १२०^१ ॥

एवं तावद् वैधर्म्यवचनस्यावसरो दर्शितः, तद्वचनप्रकारमिदानीं
दर्शयति— व्याप्यव्यापकभावो हीति ॥ १२१^१ ॥

वैपरीत्ये कारणमाह— धूमभाव इति । यदा हि धूमभावोऽ-
ग्निभावेन व्याप्तो भवति तदानाग्निरग्न्यभावस्ततो धूमात् प्रच्युतस्तत्र धूमे
धूमाभाव एव भवतीत्येवं तावद् व्याप्तो भवति । यो हि यस्मिन् सति
भवति असति च न भवति स तद्विषयतस्तस्यास इत्युच्यते । यथा धूमोऽ-
ग्नावेव भवन्नग्निना व्याप्त इति सिद्धेऽग्नावयोर्व्याप्तिविपर्यय इति ॥ १२२^१ ॥

यत एव चाभावयोरीदृशो व्याप्यव्यापकभावः अत एव भावयोर-
भिमतव्याप्तिरिति सिद्धिरित्याह— तथानग्नाविति । अनग्नावग्न्यभावे
धूमाभावेन व्याप्ते धूमस्तत्र विरोधि व्याप्तैरलङ्घ्यवकाशोऽग्नावेव भवतीत्येवं
तद्व्याप्यता तस्य सिध्यति । तथेति । यथा भावव्याप्यपेक्षया भावव्याप्तिः
एवमभावव्याप्यपेक्षया भावव्याप्तिरित्यर्थः । न चैवमितरेतराश्रयता,
वीजाह्लुवदनादितयोपपत्तेरिति ॥ १२३^१ ॥

एवमप्यनुमानस्य नित्योच्छेदः प्रसज्यते ।
 प्रमाणान्तरमेव स्यात् सामान्यस्यावयोधकम् ॥
 अप्रमाणावयुद्धाद्वा लिङ्गालिङ्गिनि या मतिः ।
 सापि मिथ्या भवेन्नित्यं त्राप्यजाताग्निबुद्धिवत् ॥ १५६ ॥
 नन्यप्रमाणभूतापि सम्बन्धस्मृतिरिष्यते ।
 तथा लिङ्गिगतो हेतुस्तथा लिङ्गगतिर्भवेत् ॥ १५७ ॥
 तत्र यत्पूर्वविज्ञानं तस्य प्रामाण्यामिष्यते ।
 तदुपस्थानमात्रेण स्मृतेः स्याच्चरितार्थता ॥ १५८ ॥

प्रमाणान्तरं च सद्यथा तल्लिङ्गसंवेदने प्रमाणमिष्यते एव लिङ्गिन्यपि
 प्राप्नोति । एव च वक्ष्यमाणप्रसङ्गो भवेत् प्रमाणादप्रमाणादेति वदन्नपि
 श्रुतिरामयरूपता विरुद्धमप्यदर्शयतीति ॥ १५४ ॥

अस्तु तर्हि लिङ्गिनोऽपि तयैवावगमः, को दोषः, अत आह—
 पक्षमपीति । अयमभिप्रायः—अनवस्थामपि प्रसज्ययत्नामस्माकमनुमानो
 च्छेदापादनमभिमनम् । प्रमाणान्तरसाम्युपगमेऽपि चानुमानोच्छेदो मत्वत्यरः ।
 तत्रैव हि प्रमाणं तदा सर्वस्य लिङ्गलिङ्गिसामान्यस्वारस्योपधकं भवेदिति
 ॥ १५५ ॥

यदि त्वेकरूपाभ्युपगमेऽप्रमाणत्वमेव लिङ्गज्ञानमप्येष्यते, ततोऽ-
 प्रमाणावगतालिङ्गालिङ्गिज्ञानमपि मिथ्या भवेत् । घाणादिव धूममतिदिता-
 दमिद्वानश्च । एव च चानुमानमिति । य एवानुमानस्य नित्योच्छेद-
 इत्यभिप्रायेणाह— अप्रमाणावयुद्धादिति ॥ १५६ ॥

अत्र चोदयति नन्विति । यथा यत्रप्रमाणमेव सम्बन्धस्मात्
 प्रमाणकारणमिष्यते तथा लिङ्गज्ञानमपि मरिष्यतीत्यर्थः ॥ १५७ ॥

परिहरति—नन्वेति । स्मृतिर्हि पूर्वज्ञानाद् भवन्ती तदुपस्थापन-
 शरीरानुमायानुपयुज्यते । नच प्रमाणमेतान्न ननुभागी निर्णयो ह्यनु रति
 ॥ १५८ ॥

यदनित्यं तु तन्मूर्तमणुवद् बुद्धिवत् भवत ।
 साध्येन व्याप्तिसिद्ध्ये हि व्यतिरेकोऽत्र कथ्यते ॥ १२८ ॥
 यस्यायं नास्त्यसौ हेतुस्तेन साध्येन नाप्यते ।
 तेन दृष्टेऽपि साहित्ये न सर्वो गम्य इष्यते ॥ १२९ ॥
 सहदृष्टिर्न सम्बन्धो व्याप्तिर्नैव च तावता ।
 मूर्तानित्यत्वयुक्तेऽपि तस्माद्द्वीकृते घटे ॥ १३० ॥

यदिति । नित्यो ध्वनिर्मूर्तत्वादित्यत्रैव प्रयोगे यदेवं वैधर्म्यगुण्यते
 यन्नित्यं न भवति तदमूर्तमपि न भवति यथा परमाणुरिति तदा साध्या-
 भावशून्यो दृष्टान्तः । परमाणोर्नित्यतया तदभावस्य तत्र दर्शयितुमश-
 क्यत्वात् । बुद्धियदिति तु दृष्टान्ते हेत्वभावशून्यता । बुद्धेरमूर्ततया
 तदभावस्य वस्तुमशक्यत्वात् । खवदिति तूमयाभावशून्यता, नित्यामूर्तं
 तस्मिन्नुभयामावो दुरधिगमो यत इति ॥ १२७ ॥

एव साधर्म्यदृष्टान्तवर्गासिद्धेः कल्पेऽप्याभासता दर्शयितव्या । तस्मि-
 द्बुद्धेर्हि विपश्चाद्देतोर्व्यतिरेकः कथ्यते । यम्य तु विपक्षैकदेशादपि व्यति-
 रेको नास्ति, नासौ साध्येन व्याप्तेः भवतीत्यस्य व्याप्तावनर्धक तादृशस्य
 वैधर्म्यस्य वचनमित्यभिप्रायणाह साध्येनेति ॥ १२८ ॥

यतश्चैवज्ञातीयको न साध्येन व्याप्यते तेन कचिदभावयोस्साहित्ये
 दृष्टेऽपि न सर्वत्र गम्यगमकभावो भवतीत्याह — तेनेति । यद्यपि यन्नित्यं
 न भवति तदमूर्तमपि न भवति, यथा घटः कुरुष्वेति, कचिदभावयो-
 रसाहित्यं शक्यते दर्शयितुम् । तथापि न सर्व (ः) शब्दादि (ः) नित्यतया
 विशिष्टोऽनेन हेतुना गम्य इष्यते । किञ्चिद्व्यमूर्तं नित्यमाकाशादि, किञ्चि-
 दनित्यं कर्मादीति भावः ॥ १२९ ॥

किमिति नेप्यते अत आह — सहदृष्टिरिति । विपक्षैकदेशनिवृत्त्या
 हि सहभावमात्रं हेतोस्तिष्ठति । न च तन्मात्रसम्बन्धोऽनुमानाहम् ।
 किं तर्हि, व्याप्तिः । न चासाधेतावता साहित्यमात्रेण सिध्यतीति । एतदे-
 वोदाहरणेन दर्शयति — मूर्तानित्यत्वयुक्तेऽपीति । इदं च प्रागेव व्याख्या-
 तमिति ॥ १३० ॥

अत्र चौद्धा वदन्ति — किमिदं —

स्याद्वा सम्यन्धदृष्ट्यासौ सामान्यं कृतकत्ववत् ।

नद्यासाधारणं वस्तु पूर्वत्रेह च विद्यते ॥ १६२ ॥

न चाप्यव्यपदेश्यस्य विकल्परहितस्य च ।

विना पूर्वानुसन्धानाद्विज्ञानमुपपद्यते ॥ १६३ ॥

कल्प्यन्ते च विशेषा ये तेऽप्यलिङ्गमनन्वयात् ।

एतस्मादेव हेतोः स्यात् तज्ज्ञानस्याप्यलिङ्गता ॥ १६४ ॥

सामान्यरूपतायां वा तथैवानवधारणम् ।

सम्यन्धदर्शनाभ्युपगम वा कृतकत्वादिवत् सामान्यरूपतापत्तिरि-
त्याह—स्यादेति । अत्र कारणमाह—नदीति ॥ १६२ ॥

इतथासाधारणोऽर्थात्मा न लिङ्गमित्याह—न चेति । धूमादिर्हि
धूमोऽयमित्यादिविकल्पापदीकृतोऽन्यादेर्लिङ्गमिति दृष्टम् । असाधार-
णस्तु केनचिद्रूपेणाप्यव्यपदेश्य कथं लिङ्गं भवेदिति । लिङ्गस्य नोपपद्यत
इति वक्ष्यमाणेन सम्यन्ध इति । ननु तिरश्चातत्वेव शब्दोल्लेखेऽ-
साधारणरूपदर्शनेमेवानुमान इष्टमतो नाव्यपदेश्यत्वादलिङ्गत्वमत आह—
विकल्पेति पादनयेण । अयमभिप्राय — मा नाम तिरश्चा शब्दोल्लेखो
भवेत्, अर्थविकल्पस्तु तेषामपि पूर्वापरानुसन्धानात्मकोऽस्त्येव । अतो
युक्तमेव तेषामनुमानेऽव्यपदेश्यस्यापि लिङ्गत्वम् । असाधारणस्तु पूर्वा-
परानुसन्धानाद् विनाऽर्थविकल्परहितोऽर्पति कथं लिङ्गम् । न हि सोऽय-
मित्यनारूढो बुद्धो धूमोऽग्नेर्लिङ्गं भवति । न चैवमसाधारणे सम्भवति,
पूर्वापरानुसन्धानागोचरत्वात् तस्येति ॥ १६३ ॥

अस्मन्मतेऽपि येऽसाधारणात्मानो धूमादयो विशेषा विकल्प्यन्ते तेऽ-
प्यन्वयाभावादलिङ्गं, किमत्र पुनर्निर्विकल्पकैकग्राचरोऽसाधारणोऽर्थात्मा
इत्याह—कल्प्यन्त इति । अन्वयाभावादेवासाधारणज्ञानमपि लिङ्गं
सामान्यज्ञाने न लिङ्गमित्याह—एतस्मादेवेति ॥ १६४ ॥

यदि सन्वयसिद्धयर्थमसाधारणस्य सामान्यरूपतेष्यते, ततो
लिङ्गसामान्यग्रहण इवानवस्थापसङ्गात् तस्याप्यनवधारणभिरवाह —

योधप्रसङ्गो भेदानां न चाव्याप्तेर्भविष्यति ॥

अस्ति सामान्यवस्त्वेषु व्यापिता तत्र गम्यताम् ॥

॥ ११२ ॥

गन्तव्यः । ततः कार्यता तदर्धाने (ति)तु तस्मिन्नित्येतराश्रयता । अस्तु वा-
दर्शनमात्राद् व्यतिरेकः, तस्य च सार्कष्यं नैतावतानुमां प्रति युक्तिरनङ्गम् ।
युक्तिर्योगस्तम्बन्धोऽन्वय इत्यनर्थान्तरम् । नान्वयोऽनङ्गमिति यावत् ।
तन्मुखेनैव सर्वप्रमातृणामनुमानोत्पत्तेः । अतस्तत्कथनार्थं साधर्म्यदृष्टान्तोऽपि
वाच्य एव । नासाविकान्तेन प्रत्याख्यातुं शक्यते । इदं चान्वारूप्य वचनम् ।
ययोक्त एव सिद्धान्त सम्यक् साधर्म्यप्रयोगे न वैधर्म्यमपेक्षणीयमिति ।
अन्वयस्यैव प्राधान्यात् तमन्तरेण व्यतिरेकासेदः । अवगते हि धूमस्या-
ग्निना सम्बन्धेऽर्धादनग्निनिवृत्तिस्सिद्ध्यति । अतस्तत्तावद् विधिमुखेन
प्रथमं दर्शयितव्यः । अवसरे तु वैधर्म्यमपि कदाचिदुच्यते । अनङ्गत्वमिति
तु पठतामियं व्याख्या— इदं हि लिङ्गस्यानुमायागङ्गत्वं यदन्वयव्य-
तिरेको, ताभ्यां हि तदङ्गं भवात् । अतो यथा व्यतिरेकोऽङ्गत्वम्, एवमनुमा-
परनामा युक्तिरपीति । ननु लिङ्गेऽपि शब्दात्मके प्रतीत्युत्तरकालभाष्यन्व-
योऽनङ्गमेवात आह — शब्देऽभिधास्यत इति । शब्दे यानुमानाद् भिन्ने
प्रतीत्युत्तरकालभाषिणी युक्तिरनङ्गमिति वक्ष्यते । यथा वक्ष्यति

नाङ्गमर्थधिपामेपा भेददन्वयकल्पना ।

इति । अनुमानं तु सर्वत्रान्वयः प्रतीत्यङ्गमिति । ये तु तावता
नानङ्गत्वमन्वयस्येत्यध्याहृत्याग्रीवाधे शब्दे युक्तिर्वक्ष्यते इति व्याचक्षते,
तेषामधुतान्वयाध्याहार एव तावदुपालम्भः । न चान्वयस्यानुमानाङ्गत्वे
शब्दे युक्तिर्वक्ष्यते । अत्रैव ज्ञातमन्वयपक्षेन तस्योत्पत्त्यात् । अत
एवान्वयाधीनत्वमनुमानस्य च स्थितमिति वक्ष्यति । तस्माद् यथाकृतव
व्याख्येति ॥ ११२ ॥

यत्तु भेदानागेषानुमाने गम्यगमकत्वं तेषां चान्वयो न गम्यगती-
त्युक्तम्, तत्राह—योधप्रसङ्ग इति । न भेदानामनुमानबोधे गम्यगमक-
तायाः प्रसङ्गः । तेषां सर्वदेशकालाव्यापेर्कैतव निरुद्धत्वात् । न चाप्यपिना-

यत्राभावस्य लिङ्गत्वं न चासावानुमानिकः ।

प्रमाणान्तरगम्यत्वात् तत्र दोषो न जायते ॥ १६८ ॥

प्रत्यक्षावगतालिङ्गाद् यस्य लिङ्गिगतिर्भवेत् ।

तस्य नातोऽधिकं किञ्चित् प्रार्थनीयं प्रसज्यते ॥ १६९ ॥

यत्राप्यनुमितालिङ्गालिङ्गिनि ग्रहणं भवेत् ।

तत्रापि मौलिकं लिङ्गं प्रत्यक्षादेव गम्यते ॥ १७० ॥

लिङ्गत्वं कृतकत्वादौ क्रियायाः कारकस्य वा ।

प्रत्यक्षत्वं च तस्येष्टमिति दूरं न गम्यते ॥ १७१ ॥

नन्विपमनवस्था मेघाभावेन वृष्ट्यभावानुमाने भवतोऽपि समानैव,
अभावस्यानुपलब्धिलिङ्गत्वात् । सजातीयलिङ्गान्तर्गपेक्षायामनवस्थापते ।
अत आह—यत्रेति । यत्र हि वृष्ट्यभावे मेघाभावो लिङ्गं नासावानु-
मेयः, अभावात्यप्रमाणान्तरगम्यत्वात् । अनो नात्र तुल्यजातीयापेक्षा-
निबन्धनोऽनवस्थादोषो जायत इति ॥ १६८ ॥

प्रत्यक्षसामान्यवादिनां तु न नः काचिदनवस्थेत्वाद्—प्रत्यक्षा-
वगतादिति । अतः प्रत्यक्षादित्यर्थः ॥ १६९ ॥

अनुमितानुमाने तर्दनवस्था, अत आह—यत्रापीति । प्रत्यक्षा
हि देशान्तप्राप्तिर्मौलिक मूले भवं लिङ्गं, तेन गतिमनुमायादित्ये गति-
साधनेऽनुमीयमाने नानवस्थेत्यभिप्रायः ॥ १७० ॥

नन्वनित्यशब्दः कृतकत्वात्, कृतकत्वं च तत्र दर्शनादित्येव कर्मा-
न्तरमावितया कृतकत्वं साध्यमाने कर्मणोऽपि हेत्वन्तरादनुमानेऽनवस्था
भवेदत आह—लिङ्गत्वमिति ।

“कृतकत्वानुमाने हि कर्मके तत्र दर्शनाद्” ।

इति कारकव्यापसानन्तरमावित्वं लिङ्गमुक्तम् । ‘तत्र च कारकविशिष्टा
प्रिया तद्विशिष्टं वा कारकमन्तरमावितां विशिष्टलिङ्गमापतति ।’ उभये

व्यावृत्तिस्सर्वतः प्राप्ता साध्याभावे नियम्यते ॥ १३५ ॥

तत्तु-मन्दफलं यस्मात् पक्षेऽप्येवं निरूपितम् ।

व्यापकाभावमात्रं हि व्याप्यान्नित्यं निवर्तते ॥ १३६ ॥

तस्माद् यथैव शुक्लत्वे पटस्योक्ते विरोधिनाम् ।

निवृत्तिर्न तु वैर्ध्यादेस्तथात्रापि भविष्यति ॥ १३७ ॥

द्वैविध्यं नोपपन्नं तु यथैव ह्यग्निधूमयोः ।

साधर्म्यदृष्टान्ते यत्र धूम इत्युद्दिश्य तत्राग्निरेवेति सैवकारमुपादीयते, तदा हेतौ साध्येनैवाग्निनायधारिते सर्वतोऽग्नोरन्यमाप्राद् व्यावृत्तिः प्राप्नोति, न चैतत् सम्भवति । साध्यधर्माधिकरणादेरप्यभावप्रसङ्गादपक्षधर्मत्वापत्तेः । पक्षाभावप्रसङ्गाच्च । अतस्साध्याभाव एव व्यावृत्तिं नियन्तुं सर्वदैव वैधर्म्यवचनमर्थवत् । सति हि तस्मिन्नन्यभावे धूमो न भवतीत्यावेदितं, भवतीति ॥ १३५ ॥

एतदपि दूयति — तत्तु मन्दफलमिति । तदिदं वैधर्म्यवचनमेवं क्रियमाणं मन्दफलमित्यर्थः । कथं मन्दफलमत आह — यस्मादिति । किं निरूपितमत आह — व्यापकाभावमात्रं हीति । अग्निमान् पर्वत इति पक्षवचने निरूपितमिदम्, — यथा 'नियमस्ताद्विपक्षाच्च कल्प्यते नाविरोधिन' इति । अतस्साधर्म्यदृष्टान्तेऽपि व्याप्याद् धूमादेर्व्यापकभावानिवृत्तिमात्रमेव दर्शयितव्यम्, नान्यमात्रनिवृत्तिरिति ॥ १३६ ॥

एतदेव दृष्टान्तवचनेनोपपादयन्नुपसहरति — तस्मादिति । तदिदं —

प्रतिज्ञादेतुसाधर्म्यदृष्टान्ताख्यसूत्रयो मताः ।

यावन्मस्यावयवाः प्रागो मीमांसकमते सताम् ॥

एतच्च भाष्यकारेण स्वयमेवोपदर्शितम् ।

दृष्टान्तहेतुसाध्यार्थपदत्रयनिबन्धनात् ॥

इति ॥ १३७ ॥

अत्र भाष्यम् — 'तत्तु द्विविधं प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धं सामान्यतो दृष्टसम्बन्धं च । तत्र प्रत्यक्षतो दृष्टसम्बन्धं यथा — धूमाकृतिदर्शना-

ते चापि नावत सामान्यं यावत् स्युः परमाणवः ।
 व्यणुकस्यापि यद्रूपं तद्धि साधारणं द्वयोः ॥ १७६ ॥
 न चान्त्येन विशेषेण व्यवहारोऽस्ति कस्यचित् ।
 न च प्रत्यक्षता तस्य सङ्घाते केवलस्य वा ॥ १७७ ॥
 भेदेनाप्युक्तमाणस्य नाभेदो ग्राह्यता व्रजेत् ।
 न च भिन्नेष्वभिन्नत्वबुद्धेर्ग्राह्यत्वसम्भवः ॥ १७८ ॥

यदि तु नीलादय एव विशेषा इति मतम् । तन्न । तेषामप्यवान्तरनीला-
 पेक्षया सामान्यरूपत्वादित्याह—स्वशेषानिति ॥ १७५ ॥

यदि त्यक्त्रमगादिद्रव्यनीलिमैव विशेष इष्यते, तन्न । तस्यापि
 पक्षादिस्वव्यवाहितनीलविशेषापेक्षया सामान्यरूपत्वात् । पक्षनीलिमपि
 तदवयवनीलापेक्षया सामान्यमेव । एव च अपरमाणुभ्यः प्रसङ्गो दर्शयि-
 तव्य इत्याह—न चासीति । निर्भागा हि परमाणव इति तद्रूपमभा-
 धारणमेवेति । तेभ्यस्तु प्राक् व्यणुकूपमपि द्वयोस्साधारणमित्याह—
 व्यणुवस्यासीति । १७६ ॥

ननुस्तु परमाणुरूपमेव विशेषः, स एव न प्रत्यक्षो भविष्यत्यत-
 आह—न चान्त्येनेति । व्यवहारार्थे हि प्रमाणमनुस्रियते, न व्यसनि-
 तया । न चान्त्येन विशेषेण व्यसद्वा कस्यचिदस्तीति किं तत्प्रत्यक्षत-
 येति । ननुऽप्युक्तमपि प्रमाणं भवत्येव, अन आह—न चेति । न न
 परमाणूनां रूपं स्थूलं तन्मज्जानां तन्तूनामिव पटे त्रयश्च विभक्तानां चेति
 न कथञ्चिद् विशेषविषयता प्रत्यक्षस्येति ॥ १७७ ॥

ननु परमाणव एव भिन्नास्मरिता गृह्यन्ते न कार्यद्रव्यमैकम् ।
 अतः कथं तन्मात्रपदेषु सामान्यगिरुच्यते । समिच्छा एव सामान्यभूति-
 नया विशेषाभाधारणादिपदवा-या इति चे प्रत्यक्षा भविष्यन्ति । ना
 नार्मवैक्यं परमाणुरङ्गोपगमे भवेदत आह—भेदेनेति । एको हि सर्वदा
 गवेरा च नाव प्रकाशते न परमाणुभेदा । न च भेदेनाप्युक्तमाणोऽ-
 भेदो गृह्यत इति साम्प्रतम् । योऽभिहितोपादिति याव । ननुपमेन भेदा-

अपरीक्षामिपेणापि लक्षणानि वदन्नयम् ।

न स्वतन्त्रोपयोगिस्वनिरपेक्षाणि जल्पति ॥ ७ ॥

तत्र यल्लोकवाक्यस्थं कथयेच्छब्दलक्षणम् ।

वेदं व्याख्यातुकामस्य तन्नातीवोपयुज्यते ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षाद्युपयोगं तु वर्णमात्रादितः पुरः ।

शास्त्रार्थज्ञानवेलायां मत्वा तल्लक्षणं कृतम् ॥ ९ ॥

एव लक्ष्यलक्षणानुपपत्त्या दूषित भाष्यमुपपादयति — अपरीक्षेति ।
अयमभिप्रायः — उदभ्याख्या हि प्रकृता, अतो यदेव तदुपयोगि तदेव वाच्य-
मित्यतिरम्यापि सामान्यग्रन्थे विशेषमेव लक्षितम् । न हीह लक्षणक-
रणमेव स्वरूपेण विरक्षितम् । अपरीक्षाच्छब्देन हि लक्षणानि प्रणीयन्ते ।
तत्रापि यदेव प्रकृतोपयोगिशास्त्रलक्षणं तदेव कृतम् । स्वतन्त्रो वेदः अपुरु-
षतन्त्रत्वादिति ॥ ७ ॥

यदि स्वतन्त्रोपयोगित्वनिरपेक्षाणि न जल्पति, ततः किमत आह—
तत्रेति । यदा ह्ययं जल्पाक इव नानुपयुक्त भाष्य इति स्थितम्, तत्र यदि
लोकवाक्यस्थितं शब्दलक्षणं कथयेत् तदस्य वेदं व्याचिख्यासोरनुपयुक्त-
स्यादिति ॥ ८ ॥

ननु यद्यनुपयुक्तं न लक्षणीयं, किमिति तर्हि प्रत्यक्षादि लक्ष्यते न
हि तेषां वेदोपयोगो दृश्यते अत आह— प्रत्यक्षादीति । अयमभि-
प्रायः — वेदग्रन्थावधारण एव तावन्महानुपकारः प्रत्यक्षस्य, नहि तद-
न्तरेण पुरः प्रथममेव स्थाप्याग्रहणकाले वर्णमात्राद्यवधारयितुं शक्यते,
तदा चानवधृतं शास्त्रार्थज्ञानवेलायामस्मृतत्वाच्चोपयुज्येतैव । अतः पुर-
स्तात् परस्ताच्च वर्णमात्रादितः कृते प्रत्यक्षाद्युपयोगः मत्वा तल्लक्षणं
कृतम् । अनुमानमपि प्रतीकविनियुक्तमन्त्रशेषानुमानं उपयुज्यते । यथा
देवस्य त्वेति निर्गपतीति । उपमानमपि सौर्यादिरुर्मणा प्रकृतिविशेषोप-
माने, अर्थापत्तिरप्यश्रुतवाक्यकदेशकृतनायाम् । अथात्रोऽपि पदवाक्यं
पञ्चावधारणे द्रव्यदेवताद्यभावेन च कर्मणाग्रव्यस्त्यचोदनास्त्रावधारण-
प्रयोजन इति ॥ ९ ॥

व्यासज्य वर्तमानस्य सामान्यस्य यथेन्द्रियैः ।

ग्रहणं तद्वदेव स्यात् प्रतिव्यक्तिनिवेशिनः ॥ १८२ ॥

मीमांसकैश्च नावश्यमिष्यन्ते परमाणवः ।

यद्वलेनोपलब्धस्य मिथ्यात्वं कल्पयेद् भवान् ॥ १८३ ॥

समूहरूपं प्रत्यक्षमदृश्यैः परमाणुभिः ।

योऽपह्नुते शशस्यापि सोऽभावं शृङ्खतो वदेत् ॥ १८४ ॥

उभयत्रापि प्रत्ययाविशेषादित्याह—व्यासज्येति । तदनेनैतदापा-
दितम्—किमेदं मुधैव सामान्यस्य प्रत्यक्षता नेष्यते, विशेषमपि हि प्रत्यक्ष-
मिच्छद्विर्धलात्सामान्यमेव प्रत्यक्षमाश्रयणीयम्, सर्वस्य हि सुनिपुणं निरूप्य-
माणस्य रूपादेरसामान्यरूपत्वाद्, द्रव्यस्य च नानावयवसाधारणस्य ता-
द्रूप्यात्, स्वतन्त्र परमाणुसञ्चयमात्रस्य चानुपलम्भाद् द्रव्यापलापे च
प्रत्यक्षविरोधात् । अतोऽवयविसामान्यं तत्समवेतानि च गोत्वादिसामा-
न्यानि सर्वाण्येव प्रत्यक्षाणि न विशेषा एवेति तात्पर्यम् । एवम्परत्वादेव
च प्रदेशान्तरसिद्धसामान्यावयविसामान्यप्रत्यक्षताप्रतिपादनेन न पुनरुक्तता
चोदनीयेति ॥ १८२ ॥

ननु भवद्विर्मीमांसकैस्तावदवश्यमभ्युपगन्तव्याः परमाणवः । अत-
स्तेषामेवोभयसिद्धानां परमेकाकारबुद्धिजननशक्तिमात्रमेवोपकल्पितम् ।
किं धर्मिकल्पनया । लघीयसी हि तत्कल्पनातो धर्मकल्पना । अत
आह — मीमांसकैश्चेति । अयमभिप्रायः । यद्दि प्रमाणेनोपनीयते,
तदस्माभिरिष्यते, न च स्थूल हित्वा परमाणव एवाश्रयायां बुद्धौ भासन्ते,
यत्तानुपेत्य स्थूलभवजानीमहे । तदानुगुण्येन तु यद्यनवो व्या(प)पाद्यन्ते,
भवन्तु, न तद्वलेन मूलमूर्ते स्थूलमपलपितुमुत्सहामहे इति ॥ १८३ ॥

प्रत्यक्षं तु स्थूलमदृश्यैः परमाणुभिः निहन्त्रवानस्य शशोऽपि
तद्विषाणपिवा निक्षोवव्यः ग्राम इत्याह — समूहरूपमिति ॥ १८४ ॥

आदित्येऽनुपलब्धिश्चेन्न देशेऽप्यधुनातने ।

कचित् तत्रोपलब्धिश्चेद् देवदत्तेऽपि दृश्यताम् ॥

यदि धर्म्यन्तरापेक्षा तत्र सामान्यदृष्टता ।

स्यादग्निधूमयोस्सैव तस्मादेवं प्रचक्षते ॥ १४० ॥

प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धं ययोरेव विशेषयोः ।

प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धस्य प्रतियोगितयोपात्तं सामान्यतो दृष्टसम्बन्धं तत्रापि गतिप्राप्त्याकृत्योः प्रत्यक्षदृष्ट एव सम्बन्ध इति न प्रतियोगिनोरसङ्कर इति ॥ १३८ ॥

यदि तु दृष्टान्ते प्रत्यक्षतायामपि पक्षीकृतादिस्पगतेरप्रत्यक्षत्वात् न प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्ध इत्युच्यते । तदेतदशङ्कते तावत् — आदित्येऽनुपलब्धिश्चेदिति । इदानीं दूषयति — नेति । कारणमाह — देशेऽप्यधुनातन इति । देशेऽप्यधुनातने — सम्प्रति प्रतीयमाने, अप्रत्यक्षतोपलब्धिरेवेत्यर्थः । यदि त्वग्निधूमाकृत्योः कचिन्गहानसादौ अप्रत्यक्षोपलब्धिरित्येते सा तर्हि देवदत्तेऽपि गतेः प्रत्यक्षत्वादस्तीत्याह — क्वचिदिति ॥ १३९ ॥

एवं तावत् प्रत्यक्षतो दृष्टता सामान्यतो दृष्टतया सङ्कीर्णते इत्युक्तम् । इदानीं सामान्यतो दृष्टतापि प्रत्यक्षतो दृष्टाभिमतान्याकृत्यनुमाने सङ्कीर्णत इत्याह — यदीति पादत्रयेण । यदि हि देवदत्तादिधर्म्यन्तरापेक्षादित्ये गत्यनुमानस्य सामान्यतो दृष्टतेष्यते, सा तर्हि महान्सादिधर्म्यन्तरापेक्षयामिधूमयोरपि गम्यगमकत्वेनावस्थितयोः प्राप्नोत्येव । सामान्यतो ह्यविवाक्षितदेशादिभेदाभिदग्मवगतं धूमवानग्निमामिति, यथा देशान्तरप्राप्त्यधिकरणं गत्याधिकरणमिति । अतः प्रतियोगित्वरहितमेवेदधूमममिति द्वैविध्यानुपपत्तिरित्याक्षेपः । एवमाक्षिप्य समादधाति — तस्मादेवं प्रचक्षत इति । यवोक्तद्वैविध्यासम्भवादेवं नक्ष्यमाणप्रकारेण द्वैविध्यं वर्णनीयमिति भावः ॥ १४० ॥

तत्र प्रत्यक्षसम्बन्धं तावदुदाहरति — प्रत्यक्षेति धुष्यतेऽन्तेन । यदा हि ययोरेवामिधूमविशेषयोः, गोमयेऽप्यनोऽयमग्निः — गोमयमिन्वनमस्येति

सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा विशेषस्यैव लक्षणम् ।
 न शक्यं केवलं वक्तुमितोऽप्यस्य न वाच्यता ॥ २ ॥
 यच्चोक्तं शब्दविज्ञानादर्थे ज्ञानमितीदृशम् ।
 अविशिष्टं विशिष्टस्य न तत् शास्त्रस्य लक्षणम् ॥ ३ ॥
 प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
 पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ ४ ॥

चरम् । वक्ष्यति हि— 'स्मारकान्न विमृश्यत' इति । किं नाम तर्हि
 शाब्दम्, वाक्यार्थज्ञानमिति वदाम् । न (नु) तत्पदार्थज्ञानादुत्पद्यते,
 न शब्दज्ञानात् । न । भवान्तरव्यापारत्वात्पदार्थप्रतिपादनस्य शब्दानाम्,
 पाक इव काष्ठानां ज्वलनस्य । वक्ष्यति हि—

पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ।
 इति । अतो न किञ्चिदनुपपन्नमिति ।

इदं तु वक्तव्यं किमिदं सामान्यलक्षणावसरे विशेषलक्षणं प्रणीयते
 शब्दविशेषो हि शास्त्रम् । तद् यदि वक्तव्यम्, एतमपि सामान्यलक्षण-
 मुक्त्वा (वक्ष्यते ? लक्ष्येत) । यत् पुनरतित्वरितेनैव सामान्यलक्षणावसरे
 विशेषो लक्ष्यते तदसाम्प्रतम् । न हीह प्रत्यक्षादीनां चाक्षुषत्वादयो वि-
 शेपो लक्ष्यन्ते । ततः प्रत्यक्षादिषु सामान्यतो वक्तुमारब्धेषु मध्ये शब्द-
 मात्रस्यैव लक्षणं वक्तुं युक्तम्, न शास्त्रस्येति । तदेतदाह — प्रत्य-
 क्षादिष्विति ॥ १ ॥

रूपणान्तरमाह — सामान्येति । निर्ज्ञातसामान्यलक्षणो हि
 तद्विशेषं बोधयितुं शक्यो नेतर । न ह्यलक्षिते द्रव्ये तद्विशेषाः पृथिव्या-
 दयो लक्षयितुं शक्यन्त इति ॥ २ ॥

एव तावत् श । सति लक्ष्यनिर्देशोऽनुपपन्न इत्युक्तम् । शब्दवि-
 ज्ञानादित्यादि लक्षणमपि लक्ष्यविशेषे न सङ्गच्छत इत्याह — यद्यो-
 क्तमिति ॥ ३ ॥

कीटकं तर्हि शास्त्रलक्षणमत आह—प्रवृत्तिरिति । प्रवृत्तिनिवृ-

अग्निधूमान्तरत्वे च वाच्ये सामान्यतो मितौ ।
 सामान्यदृष्टमेकान्तादन्नेत्यादित्य उच्यते ॥ १४५ ॥
 प्रत्यक्षविषयत्वं च सामान्यस्य प्रसाधितम् ।
 वस्तुत्वं चात्र हेतुर्वा द्वयस्याप्यभिधीयते ॥ १४६ ॥

रेवात्र हेतुसाध्यत्वम् । एवं चात्र प्रत्ययः । स एवावगय यावदनुवर्तमानो
 गोमयेन्धनविकारस्य धूमस्याकारो दृश्यते । अत एव तदिन्धनयोनिरग्नि-
 लुवर्तत इत्यतो नानुपपन्नमाकृतिग्रहणमिति ॥ १४४ ॥

यद्येवमपि विक्षिताचान्तरविशेषमग्निधूमान्तरेमेव सामान्यतो दृष्टो-
 दाहरणतया वाच्यम् । किमादित्योदाहरणेन । अत आह—अग्निधूमा-
 न्तरत्वे चेति । यथा ह्यग्निधूमाकृत्योस्तूणदारुगोमयेन्धनादिजन्मा सुव्यक्तो
 विशेषः सर्वप्रमातृस्वसंवेद्यो भवति, नैव गतिप्राप्त्याकृत्योः । अतः प्राप्त्या-
 कृतिमात्राद् गत्याकृतिगात्रानुमानादित्य एकान्ततस्सामान्यतो दृष्टसम्ब-
 न्धमिति युक्तमेवादित्योदाहरणमिति ॥ १४५ ॥

किं पुनस्सामान्यतस्तन्मन्धग्रहणे प्रमाणम् । नदागृहीतयोस्सम्ब-
 न्धिनोस्सम्बन्धग्रहणमस्ति । न च सामान्ययोः प्रत्यक्षग्रहण सम्भवति ।
 तस्य स्वलक्षणैकविषयत्वात् । नानुमानमनवस्थापातात् । अत आह—प्रत्य-
 क्षविषयत्वमिति । भवेदनवस्था, यद्यनुमानेन सामान्यग्रहणमिष्यते ।
 तस्य तु सयिकल्पकसिद्धौ प्रत्यक्षविषयत्वमुपपाधान्त उपसंहृतं 'प्रत्यक्षत्व-
 मतस्सिद्धं सामान्यस्येति । ननु वस्तुत्वं न सामान्यं किञ्चिदस्ति नाम ।
 तस्य भिन्नाभिन्नस्यानिरूपणादत आह—वस्तुत्वं चेति । वस्तुत्वमप्या-
 कृतिग्रन्थे विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते । प्रत्यक्षविषयताप्रतिपादनेन च प्रत्य-
 क्षेऽपि प्रसाधितप्रायमेव । अत्र च 'अस्ति सामान्यवस्तुञ्चि'त्यन्वयोपपादनाय
 सामान्यस्य वस्तुत्वमुपन्यस्तमेव । अयं तु हेतुकथनार्थः पुनरुपन्यास इति ।
 यस्तु हेतुको न हेतुमन्तरेण प्रमाणान्तरमिदं वाग्रिमते । तं प्रति हेतु-
 नैवोपयमुपपादयिष्याम इत्याह—अथेति ॥ १४६ ॥

अपरीक्षामिपेणापि लक्षणानि वदन्नयम् ।

न स्वतन्त्रोपयोगिस्वनिरपेक्षाणि जल्पति ॥ ७ ॥

तत्र यल्लोकवाक्यस्थं कथयेच्छब्दलक्षणम् ।

वेदं व्याख्यातुकामस्य तन्नातीवोपयुज्यते ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षाद्युपयोगं तु वर्णमात्रादितः पुरः ।

शास्त्रार्थज्ञानवेलायां मत्वा तल्लक्षणं कृतम् ॥ ९ ॥

एव लक्ष्यलक्षणानुपपत्त्या दूषित भाष्यमुपपादयति — अपरीक्षेति ।
अयमभिप्रायः — उदभ्याख्या हि प्रकृता, अतो यदेव तदुपयोगि तदेव वाच्य-
मित्यतिरम्यापि सामान्यग्रन्थे विशेषमेव लक्षितम् । न हीह लक्षणक-
रणमेव स्वरूपेण विरक्षितम् । अपरीक्षाच्छब्देन हि लक्षणानि प्रणीयन्ते ।
तत्रापि यदेव प्रकृतोपयोगिशास्त्रलक्षणं तदेव कृतम् । स्वतन्त्रो वेदः अपुरु-
षतन्त्रत्वादिति ॥ ७ ॥

यदि स्वतन्त्रोपयोगित्वनिरपेक्षाणि न जल्पति, ततः किमत आह—
तत्रेति । यदा ह्ययं जल्पाक इव नानुपयुक्त भाष्य इति स्थितम्, तत्र यदि
लोकवाक्यस्थितं शब्दलक्षणं कथयेत् तदस्य वेदं व्याख्यासौख्येनानुपयुक्त-
स्यादिति ॥ ८ ॥

ननु यद्यनुपयुक्तं न लक्षणीयं, किमिति तर्हि प्रत्यक्षादि लक्ष्यते न
हि तेषां वेदोपयोगो दृश्यते अत आह— प्रत्यक्षादीति । अयमभि-
प्रायः — वेदग्रन्थावधारण एव तावन्महानुपकारः प्रत्यक्षस्य, नहि तद-
न्तरेण पुरः प्रथममेव स्थाप्याग्रहणकाले वर्णमात्राद्यवधारयितुं शक्यते,
तदा चानवधृतं शास्त्रार्थज्ञानवेलायामस्मृतत्वाच्चोपयुज्येतैव । अतः पुर-
स्तात् परस्ताच्च वर्णमात्रादितः कृते प्रत्यक्षाद्युपयोगः मत्वा तल्लक्षणं
कृतम् । अनुमानमपि प्रतीकविनियुक्तमन्त्रशेषानुमानं उपयुज्यते । यथा
देवस्य त्वेति निर्गपतीति । उपमानमपि सौर्यादिरुर्मणा प्रकृतिविशेषोप-
माने, अर्थापत्तिरप्यश्रुतवाक्यकदेशकृतनायाम् । अथात्रोऽपि पदवाक्यं
पञ्चावधारणे द्रव्यदेवताद्यभावेन च कर्मणाग्रव्यस्त्यचोदनास्त्रावधारण-
प्रयोजन इति ॥ ९ ॥

सामान्यं नानुमानेन विना यस्य प्रतीयते ।
 न च लिङ्गविनिर्मुक्तमनुमानं प्रवर्तते ॥ १४९ ॥
 असामान्यस्य लिङ्गत्वं न च केनचिदिष्यते ।
 न चानवगतं लिङ्गं किञ्चिदस्ति प्रकाशकम् १५०॥
 तस्य वाप्यनुमानेन स्यादन्येन गतिः पुनः ।
 तदुत्पत्तिश्च लिङ्गात् स्यात् सामान्यज्ञानसंहतात् ॥ १५१ ॥
 तस्य चाप्यनुमानत्वाद् भवेद्विज्ञेन चोद्भवः ।
 अनुमानान्तरादेव ज्ञानेनैवं च कल्पने ॥ १५२ ॥
 लिङ्गलिङ्ग्यनुमानानामानन्त्यादेकलिङ्गिनि ।
 गतिर्युगसहस्रेषु बहुष्वपि न विद्यते ॥ १५३ ॥
 अथ सामान्यभूतेऽपि लिङ्गेऽन्यस्माद् गतिर्भवेत् ।
 प्रमाणादप्रमाणाद् वा तथा लिङ्गिगतिर्भवेत् ॥ १५४ ॥

वीदानामेव तु सामान्यमनुमानैकपिणं मन्वानामनवस्था प्रप-
 ष्यत इत्याह— सामान्यमिति पञ्चमि । निगदव्याख्यातो ग्रन्थः
 ॥ १४९—१५३ ॥

मदि तृणते लिङ्गभूतसामान्यग्रहणार्थमनुमानापोक्षायामनवस्था
 यदिति, न तद्ग्रहणार्थमनुमानमपेक्ष्यते, धूमादिस्वल्क्षणदर्शनप्रभमनिक-
 स्पेषेपत्वात्तस्य । न चासावप्रमाणम्, अर्थक्रियासमर्थवस्तुप्रतिष्ठभात् ।
 न च प्रमाणमनर्थविषयत्वात् । अतोऽनिर्वचनीयविकल्पमिद्वत्तात् लिङ्गस्य
 मानवस्था मन्तीत्याशङ्क्याह— अवेति । अयमभिप्रायः—न तारत्
 प्रमाणमप्रमाणं च ज्ञानं सम्भवति । विरुद्धस्वभावयोरेकत्र प्रतिपेदेऽन्यतरा-
 पत्तेरपरिहार्यत्वात् । अप्रमाणस्य च प्रमेयव्यवस्थापनाप्रत्तेरवश्यं प्रमाणमेव
 तज्ज्ञानमभ्युपगन्तव्यम् । प्रत्यक्षानुमानानभ्युपगमाच्च प्रमाणात्तरमेवावयते ।

शब्दज्ञानार्थविज्ञानशब्दौ शास्त्रे तथा स्थितौ ॥ १३ ॥

प्रत्यक्षाद्यपरीक्ष्यत्वे तदन्तर्भावहेतुकम् ।

शास्त्रस्याप्यपरीक्ष्यत्वमनर्थैव वियोदितम् ॥ १४ ॥

ध्ययनानन्तर्यस्योपात्तत्वात् तदधिकारादेव चोदनाशब्दो वैदिक्यामेव चोदनायामवतिष्ठते, एवमिहापि शास्त्रलक्षणे चोदनाप्रामाण्याधिकारात् शब्दविज्ञानार्थज्ञानशब्दौ विशिष्टशब्दार्थपरी, विधायके शब्दशब्दो विधेये धार्थशब्द इति ॥ १३ ॥

यदपि वृत्तिकारमतोपन्यासावसरे 'प्रत्यक्षादीनि हि प्रसिद्धानि प्रमाणाणि तदन्तर्गतं च शास्त्रम्' इति भाष्यकारेणोक्तं तथापि विशेषज्ञापरीक्षाप्रतिज्ञानं प्रकृतोपयोगित्वाभिप्रायेणेवेति दर्शयति—प्रत्यक्षादीति । इदं तु चिन्तनीयम् । यदि विधायकशब्दजनितं विज्ञानं शास्त्रम्, किमिदानीमिद्वानि मीमांसा कर्मानुशासनानि च न शास्त्राणि, लौकिकानि च गामानयेत्यादिवाक्यानि शास्त्राणि । यद्येव महान् लोकविरोधः । न हि लौकिका गामानयत्यादिषु शास्त्रशब्दमुपचरन्ति । स्ववचनविरोधश्च । यतो गामानयेत्यादिवाक्यस्य शाब्दलक्षणमिति हि वदन्ति । मीमांसादिषु वेदवत् ततोऽपि वा सातिशयं शास्त्रशब्दोपधारणुपलभ्यते । अपि चायं शास्त्रशब्दो रूढो वा स्याद् दैगिको वा, सर्वथा च वेदाङ्गादिषु वर्तितुमर्हति, अस्ति हि तेषु यथायममर्थानुशासनं, रूढिश्च सातिशयेति वर्णितम् । अत्राभिधीयते । यागरूढिरियं पञ्चादिवत्, अतो न तावद्गामानयेत्यादिप्यतिप्रसज्यते । सत्यपि योगे लौकिकानां तेवप्रयोगात् । पुरुषार्थोपदेशानेव लौकिकाशास्त्रमिति मन्यन्ते । तथा ज्ञानानीति तेषां शास्त्रत्वम् । ननु विधायक शास्त्रमिति शङ्क्यलक्षणम्, न । तानि फलिद् विदधति । भवम् । सर्वप्रामेयानुशानोपदेशपरत्वात् । ध्याकरणे हि यत्साधुभिर्भाषेत तदेभि रत्युपदिश्यते । मीमांसायामपि प्रत्यपिकरणं न्यायव्युत्पादनेनानुष्ठानोपदेश एव सर्वत्र । अतो यत्शास्त्रं नल्लघूनेनिवृत्तुपदेशकमेवेति नियमः, न पुनस्तदुपदेशकं शास्त्रमेवेति लौकिकी प्रसिद्धिरिह भाष्यकारेणानूदिता, न पुनस्तत्रिरपेक्ष शास्त्रलक्षणं प्रणीतम् । अतो यदस्यिद्विधार्थ-

न तु लिङ्गतौ किञ्चित् प्रमाणमुपपद्यते ।
तदभावात् स्मृतिश्चात्र न कथञ्चित् प्रवर्तते ॥ १५९ ॥
स्मार्तमेतदभेदेन विज्ञानमिति यो वदेत् ।
तस्य बन्ध्यासुतेऽप्यस्ति नूनं स्मरणशक्तता ॥ १६० ॥
न चासाधारणोऽर्थात्मा सामान्यज्ञानकारणम् ।
यस्मान्नास्याविनाभावस्तेन दृष्टः कथञ्चन ॥ १६१ ॥

न चैष प्रकारो लिङ्गतौ सम्भवतीत्याह—न त्विति । न ह्यत्र
प्रागपि लिङ्गावगमे प्रमाणं किञ्चिदुपपद्यते, यत् प्रमाणज्ञानेनोपस्थाप्यत
इति । न च लिङ्गज्ञानमपि स्मृतिरेवेति वाच्यम् । पूर्वप्रमाणाभावादेवे-
त्याह—तदभावादिति ॥ १५९ ॥

ननु निर्विकल्पकगृहीतभूमादिस्वरक्षणपरिप्रापकतया लिङ्गज्ञानमपि
स्मृतिरेव । अतोऽप्रापि निर्विकल्पकप्रमाणान्तरतो निर्णयो युक्त एव । अत
आह—स्मार्तमिति । यथा सम्प्रति मध्यन्धज्ञान गृहीतप्रापकतया स्मर-
णम्, एवमेतदपि लिङ्गज्ञान निर्विकल्पकगृहीतप्रापकतया तदभेदेन स्मार्त-
मिति यो वदति तस्य बन्ध्यासुतेऽपि स्मरणशक्तिरनिवारिता । गृहीतविषया
हि स्मृतिरिति स्यति । न च लिङ्गसामान्यज्ञान निर्विकल्पकगृहीतस्य
लक्षणादम्भनमिति कथं स्मृति । यदत्र प्रकाशते तत्र गृहीत, यद्य गृहीत
तत्र प्रकाशत इति न स्मृतित्वम् । अगृहीतगोचराया तु स्मृता बन्ध्या-
सुतेऽपि स्मरणप्रसन्न इति ॥ १६० ॥

नन्यनुमानेन लिङ्गसामान्यज्ञानेऽनवस्था भवति, यदि सामान्या-
त्मकमेव लिङ्गं तदग्रहणायमिष्यते, तस्यानुमानेऽप्यन्तार्त्त । असाधारण एवा-
र्थात्मा सामान्यज्ञाने लिङ्गं मपिष्यति, यच्च प्रत्यक्ष एवति नानवस्था ।
अत आह—न चेति । किं न कारणमत आह—यस्मादिति । दृष्टाविना-
भाव लिङ्ग भवति । न चास्य तेन सामान्येनानिनामानः कथमिरेजत
कालतो या दृष्टः । असाधारणस्य भावान्तरेऽप्यनुस्यूतसम्भवादेकत्र दृष्टस्य
च तत्रैव निरुद्धत्वादिति ॥ १६१ ॥

येरुक्ता तत्र वैधर्म्यविकल्पसमजातिता ।

धूमानित्यविपाण्यादिविशेषान्न हि भिन्नता ॥ १७ ॥

यत्रोदाहरणसाधर्म्येण वादिना हेतुरुक्तः, तत्र यदा प्रतिवादिनो वैधर्म्येण प्रत्यवस्थान भवति । यथा — क्रियागानात्मा क्रियाहेतुगुणयोगात् लोष्ट्व-
दिति वादिनोक्ते, प्रतिवादिनो वैधर्म्येण प्रत्यवस्थान भवति यथा क्रिया-
वद् द्रव्यमविभु-दृष्टम्, यथा लोष्टम्, न तथाऽत्मा, तस्मान्निष्पिन्य इति ।
स्यैव वैधर्म्यसमा जातिरित्युच्यते । तथा धर्मान्तरविकल्पात् । यदा प्रतिवादि-
ना साध्य (ध) र्मस्यापि विकल्प आपाद्यते, असौ विकल्पसमा नाम जा-
तिरुच्यते । यथाऽस्मिन्नेव प्रयोगे प्रतिपादी वदति, क्रियाहेतुगुणयुक्त कि-
ञ्चिदविभु दृष्ट यथा लोष्टम्, किञ्चिद् विभु यथात्मा, एवं किञ्चिन् क्रिया
वद् भविष्यति किञ्चिदक्रियावदिति । एवमिहापि परेणामेदसाधने
उक्ते धूमादिवैधर्म्यमानेण प्रत्यवस्थाने वैधर्म्यसमा नाम जातिरापाद्यते ।
धूमादग्न्यनुमान हि वाक्यविकल्पादिरहितम् । न च तथा शब्दम् ।
अतो नानुमानमिति । तथा विकल्पसमाप्येव दर्शयितव्या । अन्व-
यव्यतिरेकमेव किञ्चिद् वाक्यविकल्पादिमद् दृष्ट यथा शब्दम्,
किञ्चिच्च न, धूमादिनाभिज्ञानम् । एव किञ्चिदननुमान भविष्यति,
किञ्चिदननुमानमिति । जातिद्वयप्र(तिपादनात्प्र)त्युत्तर च साधकमिति न
वचनीयमिति ॥ १६ ॥

कथं पुनरियं जाति, एव हि साधनमिदम्— शब्दमनुमानाद् भिन्न
तद्वैधर्म्यात् प्रत्यक्षवदिति, अत आह—धूमेति । न तावत् त्रैलक्षण्याप(रि-
त्यागेन) वैधर्म्यं तैरुक्तम् । किञ्चिद् विशेषणमात्रेण तु त्रैधर्म्याधिशिष्टमर्था-
त्मकानामनुमानानामिति तेषामप्यनुमानाद् भेदो भवेत्, न चासावास्ति,
न हि धूमादीना

त्रैलक्षण्यामित्यननुमानता भवति । त्रैलक्षण्यापरित्यागादनेत्यत्र कृतकत्वे
हेतुरिति । त्रैलक्षण्यापरित्यागप्रतिपादने (प्य? वा)नुमानाद् भेदस्मिन्ध-
त्वाति ॥ १७ ॥

कचिद्वा दृष्टसम्बन्धे सर्वः प्रत्यायको भवेत् ॥ १६५ ॥

सम्बन्धानुभवोऽवश्यमेवित्यथ लिङ्गिनः ।

अनुमानप्रवृत्तेस्तु प्राज्ञानं तत्र नास्ति ते ॥ १६६ ॥

नचापि वासनामात्रालिङ्गज्ञानस्य सम्भवः ।

लिङ्गज्ञानं च तद्वत् स्यात् त्रिरूपालिङ्गतो न तत् ॥ १६७ ॥

सामान्येति । यदि तु कस्मिंश्चिदेवासाधारणे सामान्येन ज्ञातसम्बन्धेऽन्व-
दर्शनापि सामान्यमनुमीयते । एव तर्हि सर्व एव सर्वस्य प्रत्यायको
भवेत् । अविशेषादित्याह—कचिदेति ॥ १६५ ॥

एवं तावन्न लिङ्गावधारणे प्रमाणमस्तीत्युक्तम् । इदानीमन्वयप्रवृत्त-
काले लिङ्गज्ञानेऽपि न किञ्चित् प्रमाणमस्तीत्याह—सम्बन्धानुभव
इति । नागृहीते लिङ्गिनि तत्सम्बद्ध लिङ्ग शून्यतेऽवगन्तुम् । न चातु-
मानप्रवृत्तेः प्राक् तस्मिन् सामान्यात्मनि भवतः किञ्चित् प्रमाणमस्त्-
स्माकमिव प्रायश्चम्, अतः लिङ्गिन्यप्यवगम्यमानेऽनवस्थाप्रसङ्ग इत्य-
पिमाय ॥ १६६ ॥

नन्वनादिकालीनवामनामात्रनिबन्धन एवायं लिङ्गलिङ्गिसंस्पृहताः,
किमिहातिनिर्यन्धनेन । काचिदेव हि वासनोद्भूता क्रियलिङ्गाकार विरू-
प्समाविर्भावयन्ती क्रियिदेवानुमानसंयवहारं प्रवर्तयति । यथाहुः — ‘स
एवायमनुमानानुभेयव्यवहारो युद्धपास्तुडेन धर्मधर्मिन्यायेन, न पदिसद-
सत्त्वमपेक्षत’ इति, अत आह — न प्रापीति । न वासनामात्रनिर्मित लिङ्ग-
ज्ञानम् । वासना हि पूर्वानुभवादित्यस्कारः । नास्ति लिङ्गसामान्यस्य शब्द-
विधामादिवदत्यन्तासत्सम्भवतीति कथं वामनामात्रालिङ्गज्ञानस्य सम्भव
इति । तन्निर्यन्धने च लिङ्गज्ञान इत्यभावे तद्वदेव लिङ्गज्ञानोपपत्तेरनर्थक
त्रिरूपालिङ्गतोऽर्थेऽनुमानमित्यनुमानप्रामाण्याभयमित्याह—लिङ्गज्ञान
येति ॥ १६७ ॥

हस्तसंज्ञादयो येऽपि यदर्थप्रतिपादने ।

भवेयुः कृतसङ्केतास्ते तल्लिङ्गमिति स्थितिः ॥ २० ॥

पुरुषाक्षिप्ततायां च तथैव व्यभिचारिता ।

पदवैदिकग्राक्यानां न मत्स्यव्यापिता भवेत् ॥ २१ ॥

एतदेव निवृणोति — नमनेति । हस्ताद्यङ्गाश्रितवृत्तप एवार्थ-
विशेषज्ञानाद्गतया हस्तमन्त्रेणुच्यन्ते । ऊव पुनरिदमनुमाय, न हि
हस्तादिसन्निवेशास्सङ्ख्याविशेषादिभिरवर्णासा तर्हिनापि कदाचिद्
भावात् । किन्तु अङ्गुल्यादिसन्निवेशात्सङ्केतकालभावविशब्दस्मरणेनार्थ प्राप्ति-
पद्यमाना शब्दादेव प्रतिपद्यन्ते । तत्र । अन्तरस्यापि शब्दमङ्के(त)त
व्यवहार एवाङ्गुल्यङ्गुल्यादिसन्निवेशादश्विनस्तदर्थानुगते । न चान्न
व्यभिचार । न हि यादृश सन्निवेशे व्याप्तिरवगता तादृशस्य व्यभिचारो
दृश्यते । तदिदं तेन धर्म्य-तरेष्वेतेष्वत्र वक्षितम् अतोऽनुमानमेवेदम् ।
तदिदमुक्त — त तल्लिङ्गमिति स्थितिरिति । सर्व चेदम-गुरुष्व वार्त्तिक-
कारेण दूषण दत्तम् । न हि यथेष्टनिर्णयानेन शब्दादयप्रतीतिर्भवति ।
गवादिशब्दा हि निजज्ञकस्यनुसारेणैव स्वार्थं प्रतिवेदयन्ति । यदृच्छा
शब्दास्तु हस्तसंज्ञादितुल्यास्ते सङ्केतानुसारेणार्थं बोधयन्तोऽनुमानमेवेति
किं तत्रैवप्रतिपादनेनेति ॥ २० ॥

इदमपर भेदकारण, शब्दादि पुरुषापेक्षोऽर्थनिश्चय, लिङ्ग तु स्व-
महिम्नैवार्थ निश्चाययति, अतस्तद्वैलक्षण्याद् भेद इति । अयमपि अवतीतहेतु ।
एव च वस्तव्यम् — न पुरुषोपयोऽनुमानोऽर्थनिश्चय, न च तथा शब्द
इत्यतो मिथत इति । एतदपि दूषयति — पुनरेति । व्यतिरेकहेतुर्व्यतिरेक-
पुरुषादपेक्षार्थं सावयति, प्राणादय इत्यानात्मकाद् देहाद् व्यावृत्तमा-
त्मानम् । पुरुषापेक्षिता त्वनुमानेऽप्ययनिश्चयाङ्गमङ्गवृत्तिषु दृष्टा । यादृशो
हि सङ्केतो यदर्थप्रतिपादने पुरुषं कृत, तमेव परपुरुषापेक्षया उच्यन्ते ।
अतोऽत्रापि व्यभिचारितेति । अपि चाप्यापकत्वादसिद्धो हेतुरित्याह —
पदेति । पदानि हि स्वमहिम्नैवार्थं प्रतिपादयन्ति न पुरुषापेक्षया ।

एवं शब्दोपमानादौ सामान्याश्रयता यतः ।

तद्वदौस्थित्येन दौस्थित्यं सर्वत्रातः प्रसज्यते ॥ १७२ ॥

नस्मात्प्रत्यक्षपूर्वत्वं प्रमाणान्तर इष्यते ।

प्रत्यक्षत्वं च सामान्यं नान्यथा हि गतिर्भवेत् ॥ १७३ ॥

प्रत्यक्षालम्बनत्वं च विशेषस्य कथं भवेत् ।

यदा वस्तुन्तरापेक्षः सामान्यांशः स कीर्यते ॥ १७४ ॥

रूपादयो हि सामान्यं सर्वं नीलाद्यपेक्षया ।

स्वविशेषानपेक्षया नीलादीनां समानता ॥ १७५ ॥

च तत्प्रत्यक्षम् । क्रियायास्तावत् प्रत्यक्षत्वमनन्तरमेव माधितम् । कारक-
मपि तद्वत् प्रत्यक्षमेव । अस्तिस्तु परोक्षा । सा च न तावदिह तिङ्गम् ।
न चानुमेया । अतः क्रियाकारकयोर्भयोरपि प्रत्यक्षत्वाच्च दूरगमनम् ।
भ्रुभेषकर्मवादिनामपि हि फलाभ्यवस्थानान्नानवस्था नितरामम्माक-
मिति ॥ १७६ ॥

एवं तावदनुमानस्यासति सामान्यस्य वस्तुत्वं प्रत्यक्षत्वं च
दौस्थित्यमुक्तम् । इदानीं सर्वमेव प्रमाणज्ञान सामान्यस्य दौस्थित्ये
दुस्थिततापद्येत तेषामपि सामान्याश्रयत्वान् । न च तदप्रमाणं वक्ष्यमाण-
न्यायादित्यभिप्रायेणाह—एवमिति ॥ १७७ ॥

अतोऽवश्यं प्रमाणान्तराणां प्रत्यक्षपूर्वकत्वमेष्टव्यं सामान्यस्य च
प्रत्यक्षत्वम् , इतरथा त्वनवस्था गमोतीत्युपमहरति—नस्मीतीदृशि
॥ १७८ ॥

एव तावत् सामान्यस्य प्रत्यक्षत्वं वस्तुता पोषणादिता इदानीं
विशेष एव प्रत्यक्षेण गृह्यन्ते इति ये वदन्ति, तान् प्रलाह पश्यद्मेति ।
विशेषो हि यदि तावदवयवी द्रव्यमभिमतः स चावयववस्तुन्तरा-
पेक्षसामान्यांशोऽस्माभिः, कीर्यत इति कथं प्रत्यक्ष इति ॥ १७९ ॥

यदि स्ववयविरूपादय एव विशेषा इष्यन्ते , तदप्युक्तम् ।
नेऽपि हि स्वविशेष-नीलाद्यपेक्षया सामान्यमेवेत्याह—रूपादयो हीति ।

न चापूर्वादिशब्दानां भेदात् सर्वत्र भिन्नता ।

न चेहाश्वादिशब्दभ्यो भेदस्तेषां प्रतीयते ॥ २४ ॥

न च प्यज्ञातसम्बन्धं पदं किञ्चित् प्रकाशकम् ।

सम्बन्धाननुभूत्यातो न स्यादनुमानता ॥ २५ ॥

तुल्याकारतयाप्यत्र शब्दज्ञानार्थतद्धियाम् ।

अग्निधूमेष्वहस्पृत्वान्न भेदरतन्निवारणात् ॥ २६ ॥

तदयमन्वयो भवति यद्यप्याप्तग्रादाविसपादविशेषणां भेदाच्च सम्बन्धोऽवगन्तुं शक्यते, तथापि तयोस्सामान्यप्रतीत्यानुमानता शक्यते वस्तुम्, सामान्ययोर्व्याप्तिसम्भवादिति ॥ २३ ॥

नन्विदमग्निं भेदकारणम्, अनुमान सम्बन्धावधारणाधीनम्, शब्दास्त्वपूर्वादयस्सम्बन्धज्ञानानपेक्षा एव स्वार्थं प्रतिपादयन्तीति, अतो भिद्यते इत्यत आह — न चेति । गवादयस्नावत् विदितसम्बन्धा एवार्थं प्रतिपादयन्तीति तेषां दुर्गममनुमानत्वम्, यदि त्वपूर्वादिदृष्टान्तेन तेषामपि भेदोऽभिधीयते । तद्यः शङ्कोति हि वक्तुमिच्छेऽपि तेषामनुमानस्य सम्बन्धाधीनगोपकत्वाद् घूमादिवादिति । अपि चापूर्वशब्दा अपि नाश्वादिशब्दभ्यो विशिष्यन्ते, पदत्वेनाभेदादित्याह — न चेति ॥ २४ ॥

किमतो यद्येवमत आह — न चेति । यतः खल्वेतानि पदानि, न च पदमज्ञातसम्बन्धं प्रकाशकमस्ति । अतोऽग्नीभिस्तपि विदितसम्बन्धैरेवायं वेदनीयः, पदत्वात् । कथं पुनः प्रमाणान्तरादष्टपूर्वेणापूर्वस्पर्शादिना सम्बन्धोऽनुभवितुं शक्यते । न शक्येतापि, यदि प्रमाणान्तरागोचरता मनेत् । अपूर्वं तु श्रुतकर्मफलसम्बन्धाद्यन्यथानुपपात्तेप्रमाणकम् । स्वर्गश्च निरतिशयानन्दस्वभावो वैदिकशास्त्रशेषेभ्योऽङ्गगम्यत इति तथावगतयोऽसम्बन्धप्रदणोपपत्तिरिति । यतो यत् परैरुक्तं गच्छेत् नानुमानं सम्बन्धानपेक्षत्वादक्षवादिति तद्वेतोरसिद्ध्या दूषितमित्याह — सम्बन्धेति ॥ २५ ॥

भेदकारणान्तरमुपन्यस्य दूषयति—तुल्येति । शब्द-प्रत्यासत्त्या तज्ज्ञानमर्थेऽथ तद्भावेति विग्रहः । अयमप्यतीतहेतुर्दशैरित्ययः । तन्निराकरणं चाध्यासनिराकरणमनुसन्धातव्यम् । अतन्तुल्याकारत्वमसिद्धमिति ॥ २६ ॥

समुदायो न चाप्यस्ति भवतां न च सर्वदा ।

सर्वेषामसतार्थेन प्रत्ययोत्पत्तिसम्भवः ॥ १७९ ॥

न चैकजातियोगेन विनास्ति समुदायता ।

समुदायेऽपि चाणुत्वं नैतेषामपगच्छति ॥ १८० ॥

सामान्यमित्यदृश्येऽपि तेन सामान्य एव नः ।

व्यासङ्गिनी भवत्येषा धीर्विनाप्येककल्पनात् ॥ १८१ ॥

षम्रहो योऽयमभिन्नप्रकाशः, किं भेदग्रहणेनात आह—न च भिन्नेति ।
नामिहोकारबुद्धिबोध्यो भेद , भेदाभेदविवेकानुपपत्तिरिति भावः ॥ १७८ ॥

तन्वसत्यप्येकस्मिन् समुदायालम्बनोऽयमभिन्नावभासो भविष्यती-
त्यत आह—समुदाय इति । ये हि सामान्यमेव सर्वजगत्सविदितमपल-
पन्ति कुतस्तेषां समुदायो नामार्थान्तर, यदालम्बनोऽभिन्नप्रतिभासो भवि-
ष्यति । अपि च सर्वदा सर्वे चैक द्रव्यमवबुध्यन्ते कथं तदन्यथा, भवि-
ष्यतीत्याह—न च सर्वदेति ॥ १७९ ॥

किञ्चायं समुदायोऽपि नैकजात्या विनोपपद्येत । न हि नाना-
जातीयेषु वृक्षघटलोष्टेषु कस्यचित् समुदायबुद्धिरस्ति । अतस्समुदाये-
ऽपीध्यमाणेऽणुत्वसामान्यमभ्युपगन्तव्यमावधेत भवतामित्याह—न चेति ।
हेतौ चः ॥ १८० ॥

ननु नानेकावयववृत्त्यनुसन्धानेन विना तत्सामान्यरूपं द्रव्यमभ्युप-
गन्तुं शक्यम् । न चैन्द्रियकं ज्ञानमेता(वि'व)ति सगर्भमविकल्पकत्वात्
तस्य । अत आह—सामान्यमिति । यद्यप्यनेकानुगमकल्लोकेस्तत्ताना-
वयवव्यासङ्गि द्रव्यं सामान्यमित्येवं विकल्प्य न गृह्यते । तथापि तदेकरूपं
तावन्निर्यिकल्पकेनापि गृह्यत एवेति नापहोर्तुं शक्यत इति व्यासज्यघृत्य-
वयविसामान्यन्यायेन प्रतिव्यक्तिवर्तिनोऽपि गोत्वादिसामान्यस्यैन्द्रियकत्व
दर्शयितव्यम् । तदेपि सामान्यमित्यनेन रूपेणाग्राह्यं वस्तुतत्सामान्यमेव
गृह्यते । शब्दादिस्मरणोत्तरकाल त्वनेकानुगमावमर्शात् सामान्यमिति
विकल्प्य गृह्यते । इदं च संविकल्पकसिद्धावुक्तमेव । अतो नैवं वाच्यम्—
अस्त्यवयविसामान्यस्य स्वलक्षणापरनाम्न इन्द्रियैर्ग्रहणम्, न तु प्रति-
व्यक्तिनिवेशिन इति ॥ १८१ ॥

लिङ्गस्यापि हि तादृष्य दृष्टं हेतुविरुद्धयोः ।

विरोधाद्भानुमानं चेत् स्यादनागमतापि ते ॥ ३० ॥

यत्र चैकार्थता वाक्ये तत्र स्यादनुमानता ।

सकृदुच्चरिते चास्मिन् विवक्षेकैत्र दृश्यते ॥ ३१ ॥

यस्त्वनिर्धारितार्थानामनेकप्रतिभोजनः ।

स लिङ्गेऽप्यस्फुटे दृष्टस्तस्मान्नेतेन भिद्यते ॥ ३२ ॥

प्रकाशयति, यथा धूमादि, न च तथा शब्द, अतो भिद्यत इति । तदुपन्यस्य इष्यति — एकवाक्यादिति । अनेनापि प्रकारेण न भिन्नतेत्यर्थ इति ॥ २९ ॥

किमिति न भिन्नता, अत आह—लिङ्गस्यापीति । अनैकान्तिको हेतुरिति भावः । हेतुर्हि धूमोऽनित्यमुष्णत्व दाहकत्वमिन्धनविकारत्वं च एकदैव प्रतिपादयति । तथा विरुद्ध-नित्यशब्द कृतकत्वादिति, विवक्षानुसारेण तावन्नित्यता प्रतिपादयति, व्याप्तिवलेन चानित्यत्वमतोऽनैकान्तिको हेतुरिति । ननु न विरुद्धोऽनेकमर्थं प्रतिपादयति, व्याप्तिवलेन हि लिङ्ग प्रतिपादक भवति । अतः कृतकत्वमनित्यत्वेन व्याप्तिमिति तदेव गमयति, विरुद्धार्थव्याप्तिस्त्वेकस्य विरोधादेव न सम्भवतीति । तत्रावदाशङ्कते — विरोधादिति । उत्तरमाह— स्यादिति । विवक्षितार्थप्रतिपादने हि शब्दस्य शक्तिरवगता, अतस्सोऽप्येकैकमर्थं प्रतिपादयति, अर्थान्तरे त्वसावपि विरोधादनागमक एवेति ॥ ३० ॥

भूयसा चैकार्थानां वाक्यानां नात्र हेतुना मेदन्तिष्यतीत्याह — यत्र चेति । न केवलं विरुद्धमनेक शब्दो न प्रतिपादयति, किं तु अवि-रुद्धमपि । उक्तमिदं — विवक्षिते शब्दे प्रमाणमिति । सकृदुच्चरिताच्च वाक्यादेकैव वक्तुगामिनी विवक्षोन्नीयत इति । तदनुसारेणार्थोऽप्येक एव शुद्धो भवति । अतो न नवचिदनेकार्थप्रतिपादनमित्यसिद्धो हेतुरित्याह— सकृदिति ॥ ३१ ॥

नन्वस्ति तावदनेकार्थप्रतिमानं शब्दात्, प्रमाण त्वेकत्र भवतु नाप, एतावता च सिद्धमनुमानाद् वैधर्म्यमत आह — यस्त्विति । यथा हि

समूहपरमार्थत्वे स्थिते तत्सिद्धिहेतुका ।

यदि नामावगम्येत परमाण्वस्तिता पुनः ॥ १८५ ॥

तस्माद् यद् गृह्यते वस्तु येन रूपेण सर्वदा ।

तत्तथैवाभ्युपेतव्यं सामान्यमथवेतरत् ॥ १८६ ॥

सत्तादिसामान्यमपेक्ष्य सर्वं

गोत्वाणसाधारणतामुपैति ।

तस्मादसाधारणमक्षगम्यं

वदन् न सामान्यमपह्नुवीत ॥ १८७ ॥

सामान्यरूपेण न गृह्यते चेत्

किं वास्त्यसाधारणबुद्धिरत्र ।

किमिदानीं ज्ञानविपाणकत्वाः परमाणवः । नेत्याह — समूहेति । न ह्यत्र कल्पनालापनेन प्रत्यक्षसिद्धो धर्मा परित्यागमर्हति । सिद्धे च तस्मिन्स्तदनुगुणः परमाणव इति केन नेष्यते । सिद्ध्युपायस्तु तेषामन्यो नास्तीति परमाणवो नावश्यमिष्यन्त इत्युक्तं भवति ॥ १८५ ॥

अतो यदेव वस्तु सामान्यविशेषयोरपरोक्षं गृह्यते, तत् तथैवापरोक्ष-तथैवाभ्युपगन्तव्यम्, न तु विशेष एव प्रत्यक्षो न सामान्यमिति वान्य-मित्युपसंहरति — तस्मादिति ॥ १८६ ॥

अस्तु वासाधारणमेव प्रत्यक्षं, तथापि न सामान्यस्य प्रत्यक्ष-मपह्नुते शक्यते । गोत्वादिसामान्यानामपि सत्तादिपरसामान्यापेक्षयासा-धारणत्वात् । अतो यवसाधारणं प्रत्यक्षमित्याग्रहो भवतामेवमपि न गोत्वा-दिसामान्यमप्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षसामर्थ्यसिद्धत्वान्न शक्यमपह्नुतेमित्याह — सत्तादीति ॥ १८७ ॥

यदि तून्यते प्रत्यक्षेण गृह्यमाणमपि सामान्यं न सामान्योत्प्रेक्षेण गृह्यत इति (न) प्रत्यक्षमिति, तदेतदाशङ्कते — सामान्येति । परिहरति — किं वेति । एव साधारणमपि न प्रत्यक्षं भवेत् । तत्रापि निर्विकल्पका-

प्रत्यक्षान्यप्रमाणत्वात् तददृष्टार्थबोधनात् ।

सामान्यविषयत्वाच्च त्रैकाल्यविषयाश्रयात् ॥ ३७ ॥

केश्चिन्मीमांसकेरुक्तो भेदोऽत्र विषयान्तरात् ।

पूर्वाभ्यां एपरिच्छिन्ने शास्त्रमर्थे प्रवर्तते ॥ ३८ ॥

सम्बन्धपूर्वकं च भवति, एव शब्दादपि ज्ञान जायमानमेव जायते । प्रत्यक्षाय तदन्यत् प्रमाण, प्रत्यक्षादष्ट चार्थं बोधयति, सामान्यविषयं च शब्द त्रैकाल्याश्रयः च । अतो न मिथेते । इदं च सावनान्यस्यार्थक-
थनम् । साधनप्रयोगास्त्वेव दर्शयित्वा — शब्द ज्ञानमनुमानमन्वयव्यति-
रेकजत्वात् अग्न्यनुमानवदिति । एकप्रत्यक्षदशनोत्पत्तेः, तद्वदेव सम्बन्ध-
पूर्वकत्व (वा १ च) हेतु । तावेव साधनान्ता । न च वाच्यमन्वयव्यतिरेक-
जत्वात् सम्बन्धपूर्वकत्वं न भिद्यते, अन्वयव्यतिरेकात्मकत्वादनुमान-
सम्बन्धस्येति । पूर्वं हि सम्बन्धविशेषजत्वं हेतुरुक्तं इदानीं त्वविव-
क्षिततिशेष सम्बन्धसामान्यपूर्वकमिति । एतुत्तरेष्वपि त्रिषु पूर्ववत्साध्य-
दृष्टान्तभोजना कार्या । यतुर्थं त्वग्न्यनुमानं प्रदर्शयमानम् । भावेण्यद्वय-
वृत्त्ये (१ दृष्ट)नुमाने अपि दर्शयितव्ये इति ॥ ३५—३७ ॥

मीमांसकैकदेशिना भेदहेतुमिदानीं दूषयितुगुण्यस्यति — कै-
श्चिदिति । विषयान्तरमेव दर्शयति — पूर्वाभ्यामिति । अथमभिप्रायः —
यद्यदपरिच्छिन्ने प्रवर्तते तत् तत्र भिद्यते, अनुमानमिव प्रत्यक्षात् ।
शास्त्रं च पूर्वद्वयापरिच्छिन्नेऽर्थे प्रवर्तते । ततस्तत्राभ्यां भिद्यते । किं पुनः
प्रत्यक्षाद् भेदप्रतिपादनेन प्रयोजनम्, न हि तदभेदं कैश्चिदाश्रितं,
यस्मिन्नाश्रितं । उच्यते । अस्त्येव केपानिद् विग्रहः, श्रोत्रव्यापाराश्रया-
ज्जायमानमिदं शब्दं श्रोत्रप्रत्यक्षमेव, तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् ।
अत एव धर्मास्त्य न भवतीति । तदनेन प्रत्यक्षतो भेदप्रतिपादनेन निरा-
मियते । एव हि मन्यते — विद्यमानोपलब्धः प्रत्यक्षमिति दर्शितम् ।
इदं तु शब्दं निवात्यार्थविषयमतं कथं प्रत्यक्षेऽन्तर्भविव्यति । धर्मास्त्य-
शब्दाश्रवणादर्थं न जानाति, नार्वाश्रवणात् । प्रयोगश्च भवति — शब्दं
प्रत्यक्षाद् भिन्नं, तदपरिच्छिन्नविषयत्वाद् अनुमानवदिनि ॥ ३८ ॥ ।

स्वरूपकथनं यत्तु कस्यचित् तत्र दृश्यते ।
तदङ्गत्वेन तस्यापि शास्त्रत्वमवगम्यते ॥ ५ ॥

भावनायां समस्तायां वाक्यादेवोपजायते ।
प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा तच्छास्त्रं न पदाव्यतः ॥ ६ ॥

स्युपदेशक हि नित्य वेदवाक्यमनित्य धर्मशास्त्रादिकं शास्त्रमुच्यते न
शब्दमात्रमिति ॥ ४ ॥

ननु स्वरूपमात्राभिधायिनामपि क्षेपिष्ठादिवाक्यानां शास्त्रत्वमिष्यते,
किमुच्यते प्रवृत्तिनिवृत्त्यङ्गं शास्त्रमिति । अत आह— स्वरूपेति । तद-
ङ्गत्वेनेति । विधायकवाक्यैरङ्गशब्देनेत्यर्थः । अस्ति हि तत्रापि “वाक्य-
श्वेतमालभेत भूतिकाम” इति विध्युद्देशः । तेनैकवाक्यभूतो “वासुधै क्षेपि-
ष्ठे”त्येवमादिः । अतो युक्तं तस्यापि शास्त्रत्वमिति ॥ ५ ॥

नन्वर्थवादा न तावत् साक्षात् क्रिया प्रतिपादयन्ति । नापि तद-
शम् । त्रयोऽपि हि तदङ्गाः साध्य साधनमिति कर्तुं यता चेति । न
चैषामन्यतमममीभिरभिधीयते । अतोऽक्रियार्थानामेकवाक्यतामेव न मन्या-
महे । अत आह— भावनायामिति शास्त्रमित्यन्तेन । अयमभिप्रायः—
यद्यपि न क्रिया गमयति, न च क्रियासम्बद्धं किञ्चित् साधनादि,
तथापि विधिना शब्दभावनापरनामधेयेन सहैषामेकवाक्यता । विधिर्हि
पुरुषं प्रवर्तयितुं विषयप्राशस्त्यज्ञानमपेक्षते । त्वार्थवादादङ्गत्वानुवन्ति कर्तु-
मिति तत् कुर्वतामेवामस्ति प्रवृत्तिनिवृत्तोरुपयोगः । अतस्त्वमस्ताया
श्रवणपूर्णायामेव भावनाया महावाक्यादेव सार्वादाकात् पुरुषं प्रवर्तते निव-
र्तते वा न विध्युद्देशमात्रादेति सार्थवादकमेव वाक्यं शास्त्रमिति । एतत्त्वार्थ-
वादाधिकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । दर्शितं च किञ्चिद् विधिविचरणे इत्य-
लम्बनेनातिपरिस्पन्देनेति । यत्र एव सार्थवादकात् प्रवृत्तिनिवृत्तिज्ञानम्,
अत एव विधिवाचिनः प्रत्ययमात्रस्य पदमात्रस्य वा यजेतेत्येवमादिकस्य
विधिश्रुतावपि न शास्त्रत्वम् । यत्र हि व्यशभावचावचनमप्यनन्तरवाक्य-
मनपेक्षितार्थवादकं न प्रवृत्ता समर्थं, कथमिव तत्र पदप्रत्यययोश्चक्षुर्भ-
विष्यतीति दुरधिगममित्याह— न पदाव्यत इति ॥ ६ ॥

न शब्दार्थस्य सा लिङ्गं न शब्दोऽस्याः कथञ्चन ।
 विशेषो गम्यते ताभ्यां न चैतस्यानुमेयता ॥ ४० ॥
 तेन वक्तुरभिप्राये प्रत्यक्षाद्यनिरूपिते ।
 पुरुषोक्तिरपि श्रोतुरगमत्व प्रपद्यते ॥ ४१ ॥

अतः स्वयमेवानवगता नार्थस्य लिङ्गमित्याह — नेति । ननुक्त-
 कथायात् शब्दादनुमास्यते, अत आह — न शब्द इति । यथा नोभय-
 मुभयत्र लिङ्गं, तथा दर्शयति — विशेष इति । अनुमानं हि व्याप्तिर्लभ-
 नमिति, इह च वाच्यसामान्यं ज्ञानसामान्येन व्याप्तमवगतमिति तत्तत्तत्
 सिद्ध्येद् ज्ञानमात्राच्चार्थमात्रम्, न चेह तथा, ज्ञानार्थविशेषयोरनुमि-
 त्सितत्वात् । तथाश्च सम्बन्धग्रहणाभावेनाननुमेयत्वात् । ननु यत्रातो वाक्य-
 मयुक्ते तदत्र ज्ञात्वा प्रयुक्तं इति विज्ञानविशेषेणैव सम्बन्धोऽवगतः । अतस्स
 एवातुमास्यते । यद्येवम्, अवगतस्तर्हि प्रागेव वाक्यादर्थं, न ह्यन्यथा
 यत्र प्रयुक्तं इति शक्यते वक्तुम् । अपि चाविदिते प्रथममर्थे कथं ज्ञान-
 मनुमातव्यम् । किमनासीदयं वक्ता किञ्चिदिति, आहोस्विदिममर्थमिति,
 नाप्रतिपत्तिरिति शक्यते प्रतिनिर्दिष्टम् । न चायौपरगमन्तरेण ज्ञानस्य
 विशेषस्तम्भवति योऽनुमीयते । न चाकर्म्मकं ज्ञानमात्रमनुमीयते । न च
 ततोऽर्थविशेषस्तिष्ठति । न चानिश्चितं ज्ञानं, सशुभान्नो विज्ञानविधाया
 दर्शितत्वात् । न चैव पुत्राक्येभ्यस्सदेह । या तु क्वचिद् व्यभिचाराद-
 प्रामाण्याशङ्का सा भासत्वादिना निराक्रियत इत्युक्तम् । यदि त्वेव ज्ञान-
 विशेषावगतिरुच्यते, य एवमवधारितो भवति — नायमनन्वितायानि पदानि
 प्रयुक्ते, न चानवगतान्वयानि, तन्नूनममीषामनेनान्वयो ज्ञात इति ।
 किमिदानीं विदितपदार्थसंज्ञति श्रोता पुत्राक्यादर्थं न बुध्यत एव ।
 यद्येवमनुत्तरा गुरा । जाना तु शुद्धिरसन्दिग्धाविपर्यस्ता च न वेद-
 याक्यजनिताया धियो विशिष्यत । शङ्काभावात् तु कथञ्चिद् वेदेऽपि
 वाक्यत्वादिना भवतीति न तावता तदप्रामाण्यम् । ताभ्यामिति । शुद्धि-
 शब्दाभ्यामित्यर्थः ॥ ४० ॥

अतो वक्तुरभिप्रायावगतौ प्रत्यक्षादिप्रमाणासम्भवात् तदनवगमे

यत्तु सामानयेत्यादिवाक्यस्थं शाब्दलक्षणम् ।
 तस्य नेहोपयोगोऽस्ति तस्माच्छास्त्रगतं कृतम् ॥ १० ॥
 विशेषश्च न सामान्यमन्तरेणास्ति कश्चन ।
 तस्मात् तमप्युदाहृत्य सामान्यं लक्षयेत् सुखम् ॥ ११ ॥
 सामान्यरूपमप्येतदधिकाराद् विशिष्यते ।
 चोदना चोपदेशश्च शास्त्रमेवेत्युदाहृतम् ॥ १२ ॥
 यथा च चोदनाशब्दो वैदिक्यामेव वर्तते ।

न चैवञ्चातीयकः कश्चिदुपयोगो सामानयेत्यादिवाक्यस्यस्य
 शाब्दलक्षणस्यास्तीति तदुपेक्ष्येष्ट शास्त्रगतमेव लक्षणं प्रणीतमित्याह—
 यस्त्विति ॥ १० ॥

यत्पुनरलक्षिते सामान्ये न विशेषो लक्षयितुं शक्यत इत्युक्तं तत्प-
 रिहरति— विशेषश्चेति । सामान्यलक्षणे हि विशेषो न सिध्यति, व्य-
 भिचारात् । विशेषस्तु सामान्याव्यभिचारीति तस्मिन् लक्षिते तदन्तर्गत
 सामान्यं सुखमेव लक्षितं भवेत् । यदा हि विधायकविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे
 विज्ञानं शास्त्रमित्युक्तं तदार्थाद् विधायकविशेषरहिताच्छब्दमात्रज्ञानाच्छा-
 ब्दमिति शनयमवगन्तुमिति न पृथगुच्यत इति ॥ ११ ॥

ननु नेदं विशेषलक्षणं विशेषोपादानाभावादित्युक्तम् । अत आह—
 सामान्येति । नावश्यमुपात्तमेव विशेषणं भवति, किन्तु अधिकारलभ्य-
 मपि, यथाग्नेयादिषु वक्ष्यते, तद्विद्वापि चोदनालक्षणाधिकाराच्छब्दवि-
 ज्ञानादित्युक्तेऽपि विधायकविशेषणं प्रत्येव्यत इति । ननु यदि प्रकृतापयोगि
 वक्तव्यं, एव तर्हि चोदनालक्षणमेव वाच्यम्, किं शास्त्रलक्षणेनात आह—
 चोदनेति । पर्याया एत इति भावः ॥ १२ ॥

अथ चाधिकारतो विशेषलाभो जैमिनेरप्यनुमतश्चोदनाशब्दमात्रेणोपेत
 द्वितीये सूत्रे प्रमुञ्जानस्येत्याह — यथा चेति । एव हि मन्त्रते—यद्यपि
 चोदनाशब्दः प्रवर्तकवाक्यमात्रवचनं, तथापि ग्रन्थसूत्रेऽथशब्देन वेदा

संज्ञानुमानतेच्छा तु न दुष्येदागमेऽपि नः ॥ ४५ ॥

लक्षणेन त्वभिन्नत्वं यदि शब्दानुमानयोः ।

वेदज्ञानाप्रमाणत्वं स्यादतल्लक्षणत्वतः ॥ ४६ ॥

आप्तवादाविसंज्ञादज्ञानान्यान्तृवचस्तु हि ।

लक्षणेनानुमानत्वात् प्रामाण्यं सिद्धिनृच्छति ॥ ४७ ॥

घेदे त्वाप्तनराभावात् सम्बन्धानुभवादृते ।

लक्षण नानुमानस्येत्यप्रामाण्यं प्रसज्यते ॥ ४८ ॥

नन्वेकदेशसत्यत्वे तस्य स्यादनुमानता ।

वेदत्वादग्निहोत्रादौ वायुक्षेपिष्ठवाक्यवत् ॥ ४९ ॥

एतदपि दूयति — रुद्धेति । यदि पश्चान्ज्ञानसामान्यादनुमानत्व
तदस्तु, न च तदभ्युपगमे दोष इत्यर्थः । लक्षणेकत्वेन एवमेदं दृष्टेस्तु
मानलक्षणामावात् प्रमाणान्तरानभ्युपगमान्चाप्रामाण्यमेव वेदवचसामापद्यत
इत्याह — लक्षणेनेति ॥ ४६ ॥

ननुक्तं लक्षणैक्यमाप्तवादाविसंज्ञादज्ञानान्यादित्यत्राह — आप्त
वादेति । पुंवाक्यानामनेन प्रकृतेरनुमानत्वात् प्रामाण्यं सिद्धयति न
वेदवचसामिति भावः ॥ ४७ ॥

किमिति न सिद्धयति । अत आह — घेदे त्यति । आप्तनरा
भावात् तावत्ताप्तत्रादत्वेनाविसंज्ञादज्ञानान्यादित्यत्राह — आप्त
वादेति । पुंवाक्यानामनेन प्रकृतेरनुमानत्वात् प्रामाण्यं सिद्धयति न
वेदवचसामिति भावः ॥ ४७ ॥

ननु प्रमाणान्तरसंज्ञतार्थानि वेदहृदयश्रुतानि श्लेषिष्ठादिवाक्यानि
एवम् इतराभ्यप्यग्निहोत्रादिवाक्यानि वेदत्वात् सत्यार्थान्यानुमास्यन्ते ।
अतोऽस्ति लक्षणेनानुमानत्वमित्याह — नन्यति ॥ ४९ ॥

तत्रानुमानमेवेदं बौद्धैर्वैशेषिकैः श्रितम् ।

भेदः साङ्ख्यादिभिस्त्विष्टो नतूक्तं भेदकारणम् ॥ १५ ॥

पूर्वसंस्कारयुक्तान्त्यवर्णवाक्यादिकल्पना ।

विवक्षादि च धूमादौ नास्तीत्येतेन भिन्नता ॥ १६ ॥

गोचरं पुरुषश्रेयोविधायक वाक्य लोके शास्त्रमिति प्रसिद्धं तच्छास्त्रम् ।
यत्पुनरसन्निकृष्टार्थगोचरं विधायकमविधायकं वा तच्छाब्दमिति विवेकः ।
प्रत्यक्षवच्चात्रापि शब्दतज्ज्ञानादिषु विवक्षात् प्रमाणविकल्पा दर्शयितव्याः ।
नावश्यं ज्ञानमेव प्रमाणमित्याभिनिवेष्टव्यम् । पूर्वप्रमाणे चोत्तरं वाक्या-
र्थज्ञानं फलं तत्राग्राह्ये च हानादिवुद्धिरिति विवेक इति ॥ १४ ॥

इदं च शास्त्रमनुमानादभिन्नमिति प्रमाणद्वयवादिनो मन्यन्ते, ता-
न्निराकर्तृकामस्तेषां मतमुपन्यस्यति — तत्रेति । इदं च प्रतिज्ञाभावेन
तेषामुक्तम्, तदीयाभेदहेतूपन्यासस्तु परोक्तभेदहेतुनिरासावसरे करिष्यत
इति । किं पुनरभेदोपन्यासनिरासयोः प्रयस्यते, नन्वय साङ्ख्यादिभिरेव
भेदवादिभिरभेदो निराकृत एव, अत आह—भेद इति । न तैस्तस्यभेद-
कारणमुक्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

तानेव तदुक्तान् भेदहेतुन्निराकर्तृमुपन्यस्यति— पूर्वसंस्कारेत्यु-
क्तान्तेन । एवं हि तैरुक्तम् — शाब्दे हि पूर्वसंस्कारयुक्तेऽन्त्यो वर्णो,
वाक्यं, आद्योऽपि वा वर्णः, सर्वे वा प्रत्येकं, साहिता वा, तेषामेव क्रमः
पदानां वा वाक्यस्यजातिरेव वाक्यवी वा निर्धूतनिखिलवर्णादिविभागः
स्फोटो वा पदान्येव वा सहस्यार्थमभिदधति । एते च पदेऽपि विकल्पा
दर्शयितव्याः । तथा विवक्षाप्रयत्नादयश्च शब्दनिष्पत्तिहेतव इति । सर्व-
मिदं धूमादौ न दृष्टमिति तद्वैधर्म्याद(न)नुमानत्वमिति । अत्र दूषणमाह—
तत्रेति । बौद्धेन शाब्दमनुमानादभिन्नमन्वयव्यातिरेकाभ्यामुत्पत्तेः, धूमा-
दग्न्यनुमानवादित्युक्ते, यदेतद् धूमादिवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम्, द्वयं
वैधर्म्यसमा नाम जातिः, विकल्पसमा वा । का पुनर्जातिः । साधर्म्यवैधर्म्या-
भ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः । वादिना हि प्रयुक्ते श्रयो मसङ्को जायते, स जा-
यत इति जातिरित्युच्यते, स च प्रसङ्गः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानम् ।

अनुमानेन चेतस्य प्रामाण्यं केवलं समम् ।
 पदे तावत्कृतो यत्नः परेरित्यत्र वर्ण्यते ॥ ५४ ॥
 विषयोऽन्यादृशस्तावद् दृश्यते लिङ्गशब्दयोः ।
 सामान्यविषयत्वं च पदस्य स्थापयिष्यति ॥ ५५ ॥
 धर्मी धर्मविशिष्टश्च लिङ्गीत्येतच्च साधितम् ।
 न तावदनुमानं हि यावत् तद्विषयं न तत् ॥ ५६ ॥
 सामान्यादतिरिक्तं तु शाब्दे वाक्यस्य गोचरः ।
 सामर्थ्यादनुमेयत्वादश्रुतेऽपि पदान्तरे ॥ ५७ ॥

एवञ्जातीयकस्य शब्दस्य चानुमानेन प्रामाण्यमेव सम, न लक्ष्य-
 मित्याह — अनुमानेनेति ॥ ५३ ॥

एवमेतेदानां पदस्यानुमानाद् भेदं वदिष्यस्तत्प्रतिपादने कारण-
 माह — पद इति । यद्यपि पदस्य पदार्थं प्रमाणत्वात् तद्भेदप्रतिपादन-
 म्प्रयुज्यते, तथापि परं पदान्युदाहृत्य विचारं कृत्वा इति तद्भेदमेव प्रति-
 पादयाम । अत्रेति । पद इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

तद्विदानीं भेदकारणमाह — विषय इति । विषयभेदेनैव दर्श-
 यति — सामान्यति । आकृत्यधिकरणे हि पदस्य सामान्यविषयत्वं
 स्थापयिष्यते इति ॥ ५५ ॥

अनुमानं ॥ धर्मविशिष्टधर्मविषयमित्यनुमानपरिच्छेदे साधितमि-
 त्याह — धर्मीति । लिङ्गमस्यास्तीति लिङ्गी । तस्य विशिष्टस्य प्रसाधक
 लिङ्गमस्तीति । नन्वनुमाने चाभिषेधेन धर्मसामान्यमनुमीयते इत्यत आह —
 न तावदिति । यावत् तदनुमानं तद्विषयं विशिष्टविषयं न भवति तावदनुमानं
 मेव न भवति, न धर्ममात्रं (न विषयं) सिद्धत्वादित्युक्तमिति ॥ ५६ ॥

ननु पदमपि विशिष्टगोचरं दृष्टं यथा — को राजा यातीति पृष्टे
 परे प्रतिगृहीति, पाश्चात्तराज इति । तदा केवलादेव पाश्चात्तराजपदान्
 क्रियाविशिष्टं पुरुषोऽनगम्यते, अत आह — सामान्यादिति । यदेव

त्रैलक्षण्यपरित्यागो यावन्न प्रतिपाद्यते ।

तावद्विशेषमात्रेण वदतो जातिता भवेत् ॥ १८ ॥

यथेष्टविनियोगेन प्रतीतिर्यापि शब्दतः ।

न धूमादेरितीहापि व्यभिचारोऽङ्गवृत्तिभिः ॥ १९ ॥

त्रैलक्षण्यमात्रेण तु भेदं वदतो त्रैलक्षण्यवचनस्य जातितैवा-
पद्यतेत्याह— त्रैलक्षण्येति ॥ १८ ॥

यदपि चेदमपरं शब्दानुमानयोर्वैलक्षण्यमुक्तम् — धूमादयो हि
स्वाभाविकेनैव प्रतिबन्धेन प्रतिप्रवक्तुमनुमाने जनयन्ति, शब्दानु यथे
ष्टविनियुक्तादेवार्थप्रत्ययो दृश्यते, अतो भेद इति, तत्राप्याह— यथेति ।
अयमभिप्रायः — अत्रापि यदि किञ्चिद्वैधर्म्यमात्रेण भेद उच्यते, अतो
जातिरेव । अथाथ प्रयोग — शब्दानुमानाद् भिन्नं यथेष्टविनियोगेनार्थ-
प्रतिपादनादक्षवद् । अक्ष हि चक्षुरादि यत्रैव व्यापार्यते, तदेव प्रति-
पादयतीति । तदयुक्तम् । तत्रापि स्वाभाविक्येवात्मशक्त्या रूपादिप्रति-
पादनात् । अथ स्वर्गाचरे यथेष्टविनियोगेन प्रतिपादनं हेतुरुच्यते, अतो
लिङ्गमपि परार्थप्रयोगे यमेव प्रति प्रयुज्यते तमेव प्रतिपादयतीति समा-
नम् । अथ यथेष्टविनियोगस्तद्धेतोऽङ्गिधीयते, ततोऽयमर्थो भवति, यत्रैव
सङ्केत्यते तमेव गमयतीति, ततो दृष्टान्ताभावः, न हि शब्दादन्यत्
सङ्केतानुविधानेनार्थं बोधयति । अथापीतहेतुरयम् । अनुमानं हि यथेष्ट-
विनियोगानुविधायिप्रतिपादनम्, न चेद तथा, अतो भिन्नमिति । तन्न ।
व्यतिरेकमात्रस्यागमरुत्वादन्यव्यतिरेकी हि हेतुरिष्यते । न चायं हेतु-
रनुमानादभेदेन व्याप्तः क्वचिदवगतः, शब्दातिरेकिणः कस्यचिद् यथेष्ट-
विनियोगेनाप्रतिपादनात् । अथास्ति हस्तसङ्केतादीनां व्याप्तसमर्थं प्रति-
पादनमित्युच्यते । तत् तर्हि प्रमाणान्तरमनुमानं वा । न तावत् प्रमाणा-
न्तरम्, तल्लक्षणाभावात् । अतो व्याप्तिवलेन ज्ञायमानमनुमानमेव तत् ।
एव च सति तेनैव व्यभिचार इति नानुमानाद् व्यावृत्तिर्हेतोस्तिष्ठति ।
तदिदमुक्तं व्यभिचारोऽङ्गवृत्तिभिरिति । अहाना हस्तादीनामाकुञ्चन-
प्रसारणाद्या वृत्त्योऽङ्गवृत्तय इति ॥ १९ ॥

भेदबुद्धेश्च वैषम्यं प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः ।

विशेषणविशेष्यार्थस्वातन्त्र्यग्रहणं न च ॥ ६१ ॥

विशेष्यपूर्विका तत्र बुद्धिश्चात्र विपर्ययः ।

अथ शब्दोऽर्थवत्त्वेन पक्षः कस्मान्न कल्प्यते ॥ ६२ ॥

प्रतिज्ञार्थकदेशो हि हेतुस्तत्र प्रसज्यते ।

पक्षे भूमविशेषे च सामान्यं हेतुरिष्यते ॥ ६३ ॥

दर्शयति— तावानिति । न तावदगृहीतसम्बन्धशब्दाद् विशिष्टं प्रत्येति ।
गृहीतसम्बन्धस्तु प्रतिष्पमानो व्युत्पत्तिकालावगतात् किञ्चिदधिकं प्रत्ये-
तीति कमनुमानं भवतीति ॥ ६० ॥

अत्र चान्न भिन्नयोरेव प्रकृतिप्रत्ययात्मनोः पदभागयोर्मित्तावेवार्थौ
प्रतिपक्षौ विशेषणविशेष्यभावमनुभवत इति सिद्धं वैषम्यमित्याह — भेद-
बुद्धेरिति । इदं तु पाचकादिशब्देषु युक्तं वक्तुम्, तत्र हि (पातुना)
पाकः प्रत्ययेन च कर्तृमात्रमुपात्तम् । आर्थस्तु विशिष्टप्रत्ययः । गोमदादी तु
तदभ्यास्तीति विशिष्ट एवायं तद्वित स्मर्यत इति कुतो वैषम्यम्, उक्तमत्र
'तावानेव ही'ति व्युत्पत्तिकालावगतादनधिकविषयत्वम्, इदं तु पाचकादि-
शब्दार्थमेव (ए)भोक्तमिति । किञ्चानुमाने स्वतन्त्रगृहीत एव पर्वतादि-
विशेष्यः स्वतन्त्रस्मृतेनाभ्यादिना विशेषणेन विशिष्टोऽवगम्यते । शब्दे-
नोभयोः स्वतन्त्रग्रहणमस्तीत्याह—विशेषणेति । ग्रहणमुपलक्षणार्थं, स्मरण
चेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

वैषम्यान्तरमाह — विशेष्येति ॥ ६१ ॥

अत्र बोधयति — अयेति । अत्रापि शब्दस्वैव प्रथमावगनस्वार्थ-
विशिष्टत्वेन साध्यत्वाच्च क्रमव्यतिरेको भविष्यतीति ॥ ६२ ॥

अत्र दूषणमाह — प्रतिज्ञार्थेति । प्रतिज्ञार्थः पक्षः, स च धर्म-
विशिष्टो धर्मा, विशिष्टांश्वया धर्मैकदेशं लभ्यते । स एव हेतुः प्रसज्यते ।
शब्दो हि धर्मितयोपात्तः स एव हेतुरिति । ननु यदा दूराद् भूमस्यागार
निर्देशो न लक्ष्यते तदा भूमौ निमग्नता माप्यते, हेतुश्च भवति । तत्र-
विशेषणं भविष्यत्यनन्त्याह — पक्ष इति । भूमविशेषो हि सम्प्रति

सम्बन्धानुभवश्चायं सोऽन्यत्रापि विलक्षणः ।

एतस्मिन् पुरुषापेक्षो देशापेक्षोऽग्निधूमयोः ॥ २२ ॥

कालापेक्षया चान्य उक्ता चान्यैरभिन्नता ।

आसत्वादावित्संवादात्सामान्यादनुमानतः ॥ २३ ॥

वेदवाक्यान्वयि न स्वार्थप्रतिपादनाय पुरुषमपेक्षन्ते, स्वरूपावधारणमात्र एव तेषामाप्तापेक्षेति ॥ २१ ॥

ननु नागृहीतसम्बन्धं पदं प्रत्यायकं भवति । न च पुरुषानपेक्षा सम्बन्धावगतिरस्ति । वेदवाक्यान्वयि नागृहीते पदादर्थसम्बन्धे स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । अतोऽयं पदपदार्थसम्बन्धः पुरुषापेक्ष एवेति नान्यापकत्वम् । अत आह—सम्बन्धेति । अयमभिप्रायः—अर्थप्रतिपादने तावदनपेक्षमेव पदं वैदिकानि च वाक्यानि । सम्बन्धानुभवश्च यथेह पुरुषापेक्षस्तथान्यत्राप्यनुमानेऽपि विलक्षणो दृश्यत एवेति । वैलक्षण्यमेव दर्शयति—एतस्मिन्निति अन्योऽन्तेन । एतस्मिन्निति । हस्तसंज्ञादौ पुरुषापेक्षः, पौरुषेयो हि समयः । अग्निधूमयोस्तु देशापेक्षः । चन्द्रोदयसमुद्भवद्वयोस्तु कालापेक्षः । आदिशब्देनान्ध्यापेक्षितां दर्शयति । तदनेनैतदुक्तं भवति—अनुमानेऽप्यनेकपकारस्सम्बन्धान्गमो देशापेक्षया भेदात् । एवमिहापि पुरुषापेक्षो भविष्यति । अनुमानेऽपि तदपेक्षस्सम्बन्धयोधो दृष्ट इति । अपि च परोक्ताभेदहेतुनिरासोऽपि तैर्न कृत इत्याह—उक्ता चेति ॥ २२ ॥

तमेवाभेदहेतुमुपन्यस्यति—आसत्वादेति । अयमर्थः—यथा धूमादिषु भेदहानेन सामान्यधर्मयोर्व्यतिरिक्त्वगमते, एवं शब्देऽप्याप्तवादाविसंवादसामान्ययोर्व्यतिरिक्त्वगता । (आप्तवादानिमंसादेनि?) । एवं च विदित्वा चेदोऽपीधराक्ष्णादन्वादनिमंसादोऽनुनीयते, अतोऽनुमानमेवेदम् । यावत्त्रैविसंवादो नानुमीयते तावदर्थयोचरं ज्ञानमुत्तमस्यनिधायकत्वादप्रमाणमेव । सामान्यशब्दः प्रत्येकमभिन्नमव्यति । त्यज्योपे पश्यमी ।

विशेषाणां न शक्तिर्हि सैकदेशेऽग्निजातिवत् ।

सामान्यस्यैव शक्तत्वे पक्षो हेतुस्तथैव च ॥ ६७ ॥

तस्मादर्थविशिष्टस्य न शब्दस्यानुमेयता ।

कथं च पक्षधर्मत्वं शब्दस्येह निरूप्यते । ६८ ॥

न क्रियाकर्तृसम्बन्धादृते सम्बन्धनं क्वचित् ।

राजा भर्ता मनुष्यस्य तेन राज्ञः स उच्यते ॥ ६९ ॥

घगतविशेषम्, उभयानुगतं गोशब्दमामान्यं हेतुं कुर्यामः, न प्रतिज्ञार्थ-
कदेशता भविष्यत्यत आह — न प्रत्यायनेति अयमभिप्रायः — न द्रुता-
दिविशेषाणां देशादिनिबन्धनोऽर्थेन सम्बन्धो विद्यते । प्रत्यायनशक्तिविशि-
ष्टता चापि तेषां न सम्भवतीति ॥ ६६ ॥

किमिति न सम्भवत्यत आह — विशेषाणामिति । यथा
पक्षीकृतस्य महतो धूमस्यैकदेशेऽस्तादग्निरस्तीति तद्विशिष्टो धूमस्साध्यो
भवति । नैव द्रुतादिविशेषाणां प्रत्यायनशक्तियोगः । तेषां व्यभिचारेणा-
प्रत्यायकत्वादिति । यत्तु तेषां सामान्यं गोशब्दस्य प्रत्यायनशक्तिविशिष्टं,
तत्र च पक्षं स एव पक्षो हेतुश्चेत्युक्तमेवेत्याह सामान्यस्येति ॥ ६७ ॥

अतोऽर्थविशिष्टशब्दो नानुमेय इत्युपसंहरन्नाह — न स्मा-
दिति ॥ ६७ ॥

एष तावत् शब्दो न पक्ष इत्युक्तम् । यदि त्वयं पक्षीकृतस्य शब्दो
हेतुरित्युच्यते । तदप्युक्तम् । अपक्षधर्मत्वादित्याह — कथं चेति ।
कथं च निरूप्यत इति भावः ॥ ६८ ॥

किमिति न निरूप्यतेऽत आह — न विद्येति । कस्यायिन्
क्रियायां कर्तृतया सम्बद्धं किञ्चित् कस्यचित् सम्बन्धी भवति, क्रियाकारक-
सम्बन्धपूर्वकत्वात् शेषसम्बन्धानां स्वस्वाम्यादीनामिति । तत्र स्वस्वामि-
सम्बन्धमात्रेण क्रियाकारकसम्बन्धपूर्वक इत्याह — राजेति । प्रथमं हि
परणक्रियायां कर्तृकर्मभावमात्रो राजपुरुषा स्वस्वामिसम्बन्धमनुभवत
इति ॥ ६९ ॥

प्रतिविम्बेष्वनेकान्तो विम्बं यादृग्धि दर्पणे ।

तादृङ्मुखादि बुध्यन्ते न चात्राननुमानता ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षता (त? य) दाप्यत्र तदान्यैर्व्याभिचारिता ।

यत्र पादादि विम्बेन गतानामनुमीयते ॥ २८ ॥

एकवाक्यात् सकृच्चोक्ताज्ञाप्यनेकरय तत्क्षणम् ।

स्याद्विरुद्धाविरुद्धस्य बोधादेतस्य भिन्नता ॥ २९ ॥

अपि च विवक्षानिवृत्तेरनेकान्तिर्न हेतुरित्याह — प्रतिविम्बे-
ष्विति । एकान्तो निर्णय, सोऽस्य कार्यं, तन्नास्तीत्यनेकान्त इति । कथमे-
कान्त, अत आह—विम्बमिति । यादृशं हि दर्पणे विम्बमुपलभ्यते तादृश-
मेव मुखादि बुध्यते, अतोऽस्यत्रापि गम्यगमकयोस्सादृश्यमिति प्रति-
विम्बेषु वर्तमानो हेतुरनेकान्तिको भवतीति । ननु नेदमनुमानम्, आद-
र्शतेजसा हि प्रतिहेतेन नायनेन तेजसा प्रकाशित प्रत्यक्षमेव सुखमवग-
म्यत इति शब्दाधिकरणे वक्ष्यते । अत आह—न चेति । अयमगिप्राय—
यदा ह्ययं प्रत्यक्षेण ह्युत्पादिष्यादर्शवर्तिना प्रतिविम्बेन तादृक्त्वे विदित-
व्याप्तिर्भवति, तदा सुखमयादर्शगत विम्बानुरूपमनुमिनोति । इतरथा त्वमु-
ल्लिखिकर्पोऽप्यन्यरूपमन्यादृक्त्वया बोधयतीति सम्भावयेत् । अतो न
तादृक्त्वं निदिशनुयादिति ॥ २७ ॥

अस्तु येदं प्रत्यक्ष, किमिति सूक्ष्मेक्षिकया, विशदतरमेवानुमानमुप-
दर्शयामः, यत्र गम्यगमकयोस्सादृश्यमवगम्यत इत्याह—प्रत्यक्षतेति ।
गतानामित्यनुमानविषयस्ति श्रमप्रत्यक्षतां दर्शयतीति ॥ २८ ॥

यदपीदमुक्तम्—शब्दे हि सकृदुक्तमेव वान्यं सदसा नानार्थान्
प्रतिभासयति विरुद्धान्निरुद्धान्, चोद्नालक्षणोऽयं धर्मः, अतो धारणीति
च यथा, नैवमनुमाने । धूमो हि येनैव विदितयाविस्तरकमेव धियमा-
धाति । अतश्शब्दानुमानयोर्भेदः । प्रयोगश्च भवति — शब्दोऽनुमानाद्
भिन्नः, एकदा नानार्थप्रतिभासादक्षयदिति । अवीतहेतुर्था, लिङ्गमेकमेव

तैरप्येतन्निरूप्यं तु शब्दस्तद्विषयः कथम् ।
 न तद्देशादिसिद्धावो नाभिमुख्यादि तस्य वा ॥ ७४ ॥
 तस्मादुत्पादयत्येव चतोऽर्थविषयां मतिम् ।
 तेन तद्विषयशब्द इति धर्मत्वकल्पना ॥ ७५ ॥
 तत्र वाचकतायां च सिद्धायां पक्षधर्मता ।
 न प्रतीत्यङ्गतां गच्छेन्न चैवमनुमानता ॥ ७६ ॥
 गमकत्वाच्च धर्मत्वं धर्मत्वाद् गमको यदि ।
 स्यादन्योन्याश्रयत्वं हि तस्मान्नेपापि कल्पना ॥
 न चागृहीतसम्बन्धाः स्वरूपव्यतिरेकतः ।
 शब्दं जानन्ति येनात्र पक्षधर्ममतिर्भवेत् ॥ ७८ ॥

एतदपि नोपपन्नमित्याह — तैरपीति । न केनापि प्रकारेण त्रिषु
 यत्रिष्विभावो घटत इत्यर्थः । यथा न घटते तदेतदाह — न त-
 दिति ॥ ७४ ॥

सर्वप्रकारासम्भवात् पारिदोष्येण तद्विषयबुद्धिजनकतया तद्विषयता
 वक्तव्या, एवं च तद्विषयबुद्धिजनकत्वस्य वाच्यवाचकभावमन्तरेणानुपपत्ते-
 स्तदभ्युपगमः कार्यः । तत्सिद्धौ च न प्रतीत्यङ्ग पक्षधर्मता । न चापक्ष-
 धर्मजनिता प्रतीतिरनुमानमित्याह — तस्मादिति द्वयेन ॥ ७५, ७६ ॥

यदि तु पक्षधर्मतैव तद्विषयबुद्धिजनने हेतुरिष्यते । ततस्तद्व्यति-
 रेकेण पक्षधर्मताया एवानुपपत्तेरितरेतराश्रयत्वमतो नेयमपि कल्पना घटत
 इत्याह — गमकत्वादिति ॥ ७७ ॥

इत्थं न पक्षधर्मतयाह — नचेति । ननुवगतान्यवाचकस-
 म्बन्धाः स्वरूपातिरेकेण न शब्दः कस्यचिद् धर्मतया जानन्ति । येन
 पक्षधर्मशब्दशब्दे भवेदिति ॥ ७८ ॥

औत्पत्तिकसूत्रे शब्दपरिच्छेदः ।

दृष्टान्तानभिधानं च धूमादौ व्यभिचारितम् ।
प्रसिद्धत्वाद्धि तत्रापि न दृष्टान्तोऽभिधीयते ॥ ३३ ॥

अनभ्यस्ते त्वपेक्षन्ते शब्दे सम्बन्धिनः स्मृतिम् ।
अत्र प्रयुक्त इत्येवं बुध्यन्ते हि चिरात् कचित् ॥ ३४ ॥

परोक्ता हेतवश्चात्र नाभेदस्य निवारिताः ।
शब्दानुमानयोरैक्यं धूमादन्यनुमानवत् ॥ ३५ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेकप्रत्यक्षदर्शनात् ।
सम्बन्धपूर्वकत्वाच्च प्रतिपत्तिरितो यतः ॥ ३६ ॥

न्याय्यवचनव्यवितपरिचयात् पूर्वं शब्दादनेकायाः परिप्लवन्ते, तथा
लिङ्गेऽपि धूमादावस्फुटविदितेऽनेकार्थप्रतिमानं दृष्टमेव । भवति हि
दूराद् धूमोऽयमाहोस्विद् धूलिसन्तान इति सशयानन्यामिवातानर्तयो-
रनवस्थितो वितर्क इति ॥ ३२ ॥

तथा शब्दे दृष्टान्तानभिधानमपि धूमादौ व्यभिचारान्न भेदहेतु-
रित्याह — दृष्टान्तेति । कथं व्यभिचारः, अत आह — प्रसिद्धत्वा-
दिति ॥ ३३ ॥

नन्वप्रसिद्धे तावदस्ति दृष्टान्तापेक्षा, शब्दे तु तदपि नास्तीत्यत
आह — अनभ्यस्त इति । अपेक्षामेव दर्शयति — अत्रेति । यत्र
प्रसिद्धपदार्थगोचरस्सशयो भवति, तत्र यावदयं शब्दोऽमुष्मिन्नर्थे वृद्ध-
राचरित इति चिरेण प्राणिपाय न शुष्यते, न तावत् तमर्थं निधिनुर्यादिति ।
तदेवं तान्द् भेदवादिभिर्न भेदहेतवस्सम्यगुक्ता इति दर्शितम् ॥ ३४ ॥

पौदोक्तामेदहेतुनिरासोऽपि तेन कृत इत्याह — परोक्ता इति ।
तानेवाभेदहेतुनूपन्यस्यति — शब्दानुमानयोरिति सार्धद्वयेन । अस्यार्थः —
यथा धूमादन्यनुमानमन्वयव्यतिरेकवत्, एतस्य च धूमस्य अन्यक्षदर्शनात्

तस्मात्तन्निरपेक्षेव शब्दशक्तिः प्रतीयते ।

न च धृमान्वयात्पूर्वं शक्तत्त्रमवगम्यते ॥ ९५ ॥

व्यतिरेकोऽप्यविज्ञातादर्यात् शब्दधियो यदि ।

सोऽपि पश्चात् स्थितत्वेन नार्थप्रत्ययसाधनम् ॥ ९६ ॥

सम्बन्धं यं तु वक्ष्यामस्तस्य निर्णयकारणम् ।

स्यादन्वयोऽतिरेकश्च न त्वर्थाधिगमस्य तौ ॥ ९७ ॥

तस्मादननुमानत्वं शब्दे प्रत्यक्षवद् भवेत् ।

त्रैरूप्यरहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनात् ॥ ९८ ॥

सति चास्य प्रमाणत्वे भेदाभेदनिरूपणा

युक्ता न तु पदज्ञानात् पदार्थोऽत्र प्रसीयते ॥ ९९ ॥

उपसहरति—तस्मादिति । अनुमाने तु नान्वयात्पूर्वं गमकरव-
सिद्धिरित्याह — न चेति ॥ ९५ ॥

व्यतिरेकमिदानीं दूषयति—व्यतिरेक इति । न ह्यनवगते-
ऽर्थे तद्विज्ञानेन विना शब्दज्ञानं भवतीति व्यतिरेकशक्यत्वेऽवगन्तुम् ।
अवगत्येदर्थः किं व्यतिरेकाश्रयणेनेति ॥ ९६ ॥

किमिदानीमनुपयोगिनावन्वयव्यतिरेको शब्दे नेत्याह—सम्बन्ध-
मिति । शक्तिनिष्कर्षे तयोर्व्यापारो वाच्यवाचकरूपशब्दार्थयोः स-
म्बन्ध इति ॥ ९७ ॥

एवं च त्रैलोक्यपरित्यागेनाननुमानत्वं प्रसाध्य प्रयोगेन दर्श-
यति—तस्मादिति । शब्दो नानुमानं त्रैरूप्यरहितत्वात् प्रत्यक्षवत् ।
तादृग्विषयवर्जनात् । तद्वदेव तादृक । विषयवर्जनं च 'सामान्यविषयत्व
ही'त्यादिना वणितमेवेति ॥ ९८ ॥

इदं च पदस्यानुमानाद् भेदप्रतिपादनं प्रौढिप्रदर्शनार्थमस्माभिः
कृतम् । न तु पदं प्रमाणमित्याह—सतीति ॥ ९९ ॥

तत्रापि नागमत्वं स्यात्पुरुषोक्तेस्तथास्तु चेत् ।

प्रत्ययः किन्निमित्तोऽर्थे वक्तव्यद्वेः कुतो वसौ ॥ ३९ ॥

तदिमं प्रत्यक्षतो भेदमन्युपेत्यानुमानाद् भेदकारणं निराकरोति—
तत्रापीति । एवं हि मन्यते— यद्यनुमानापरिच्छिन्नविषयतया भेदो-
ऽभिधीयते, तर्हि पुंवाक्यानामनागमत्वम्, प्रमाणान्तरापरिच्छिन्नाविषय-
यात्, वेदवाक्यान्येव तु मानान्तराविषयार्थानि भिद्यन्ते इत्यव्यापक-
हेतुरिति । किं पुनरिदमनिष्टमापादितम्, नन्विष्यत एव पुंवचसाननागम-
त्वम्, आगमो हि शास्त्रम्, अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति वक्ष्यति । इमानि
पुनः प्रमाणान्तरप्राप्तविषयप्रतिपादकानीत्यनुपादवाक्यान्येव । अत एव
शास्त्रमेव वेदवाक्यं भिन्नतया पक्षीकृतं 'शास्त्रमर्थे प्रवर्तते' इति । तद्वेद-
स्यैवोपयोगादिति भावः । तदेतदाह— तथेति । अत्र दूषणमाह—
प्रत्यय इति । एवमयं पुंवचनाप्रामाण्यवादी वक्तव्यः । किमस्ति तेभ्योऽर्थ-
प्रत्ययो न वा, न तावच्चास्ति, सर्वलोकव्यवहारोच्चेदप्रसङ्गात् । सतस्तु
नानिमित्तोत्पत्तिस्सम्भवतीति निमित्तं वाच्यम् । न च शब्दादन्यन्निमित्त-
मस्योपपन्न इति जातमसन्दिग्धमवावित च ज्ञानान्तरेण प्रमाणमेव
पुंवचनजनितं ज्ञानमिति नास्यानागमत्वानुपगमो युट् इति । इतरस्त्वनु-
मानान्तर्मात्राभिप्रायेणाह— वक्तव्युद्धेति । अयमभिप्रायः— विसंवाद-
भूयिष्ठानि हि पुंवचनानि, तच्चैतानि श्रुतमात्राण्येवार्थं निश्चाययन्ति ।
न चानिधितोऽर्थो ज्ञातो भवति, निश्चयस्थैव ज्ञानत्वात् । अतः प्राङ्-
निश्चयोत्पत्तेर्ज्ञानभाव एवेति किं निमित्तप्रत्ययेन । यदा तु वक्तव्यमव-
धारितव्याप्तिर्भवति— 'न चायमनवगतं प्रवर्तते'ति, तदा तद्वाक्यादेव
ज्ञानकार्यात् कारणमूत ज्ञानमनुमाय ज्ञानस्यार्थाव्यभिचारेणार्थो निश्चीयते ।
तस्यां चावस्थायां ज्ञानलिङ्गावगतत्वादर्थस्य वाक्यमनुवादकमेव । अतो
नागम इति । सिद्धान्तादी त्वाद— कुतो न्वसाविति । अयमभि-
प्रायः— अवगता हि बुद्धिरर्थं निश्चाययति । न चास्याः किञ्चिदपगमे
कारणमस्तीति वक्ष्याम इति ॥ ३९ ॥

तादात्मिकपरिच्छेदफलत्वेन प्रमाणता ।
 प्रत्यभिज्ञानवत् कस्मात् स्मृतेरपि न कल्प्यते ॥
 यावान् पूर्वपरिच्छिन्नस्तावानेवावधार्यते ।
 स्मृत्या तदनुसारेण तदा सत्त्वेऽस्य नैव धीः ॥ १०६ ॥
 पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते ।
 यदाधिक्यं भवेत् किञ्चित् तत्पदस्य न गोचरः ॥
 प्रमाणमनुमानं वा यद्यपि स्यात्पदान्मितिः ।
 वाक्यार्थस्यागमार्थत्वाद् दोषो नागमवादिनाम् ॥

अत्र बोधयति — तादात्म्येति । यद्यपि पूर्वमसावर्षोऽवगतः,
 तथापि तदानीं सत्ता बोधयन्ती प्रत्यभिज्ञानवत् स्मृतिः प्रमाणं किमिति न
 भवतीति ॥ १०५ ॥

परिहरति — यावानिति । उत्यद्यते स्मृतिरन्यदा, न तु प्रत्य-
 भिज्ञानवत् तदानीं वस्तुनस्वत्तां निश्चाययति, पूर्वज्ञानानुसारिस्वादिति ॥
 [१०६ ॥

ननु पूर्वसंस्कारमात्रजा हि स्मृतिः, इदं तु प्रत्युत्पन्नकारणकं पदात्
 पदार्थज्ञानं ग्रहणमेव, कथं स्मृतिरुच्यते । अत आह — पदमिति ।
 मा भूत् स्मरणं, ग्रहणमपीदमनधिकविषयमेवाधिकप्रतिभासाभावात्, अतो
 न पदं स्मारकेभ्यस्सदृशादृष्टादिभ्यो विशिष्यत इत्यप्रमाणमिति । ननु
 क्रियाकारकयोरेकतरोद्धारणेऽवश्यमन्यतरस्यान्यतरव्यतिपन्नो भूदौ भवति ।
 अतः कथमुच्यते नाधिक्यमवगम्यत इत्यत आह — यदाधिक्यमिति ।
 पदान्तरस्यैवासौ प्रसादो न पदस्यैकस्यैवेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

इदं चास्माभिस्सौहृदमात्रेण शिष्येभ्यः कथ्यते न पदं प्रमाणमिति ।
 न तु तदप्रमाणत्वे वाक्यार्थो नागमार्थो भवति । तेन हि प्रमाणेनापि
 भवतावश्यं पदार्थे भवितव्यम् । अतः प्रमाणान्तरानधिगतमर्थं गमय-
 ण्यकं प्रमाणमेव । एवमनुमानान्तर्गतत्वेऽपि पदस्य न काचित् श्रुतिः,
 वाक्यार्थस्यानुमेयत्वादित्याह — प्रमाणमिति ॥ १०८ ॥

न चाप्यननुमेयत्वमागमार्थस्य शक्यते ।

लिङ्गं हि शब्द एवास्य धूमोऽग्नेरिव कल्पते ॥ ४२ ॥

न चाप्यननुमेयत्वात् प्रमाणान्तरगम्यता ।

रूपस्याश्रावणत्वेन न ह्यप्रत्यक्षतेष्यते ॥ ४३ ॥

एवं स्थिते स्वयूच्या नः केचिन्नातिप्रयत्नतः ।

अनुमानविशेषोऽयमीदृग्धर्मस्य बोधकः ॥ ४४ ॥

भविष्यत्यर्थरूपं तु लिङ्गं धर्मे निराकृतम् ।

चापानुमानानुपपत्तेरश्रोतुरप्राप्तपूर्वमर्थं प्रापयन्ती पुस्त्योक्तिर्वेदवदागम एवेत्याह — तेनेति ॥ ४१ ॥

यदपि चेदमुच्यते । वेदस्तावद् मित्रविषयतया प्रमाणान्तरमेवेति, तदपि मनोरथमाश्रमेवेत्याह — न चापीति । न शक्यते वस्तुमित्यभिप्रायः । किमिति न शक्यते । अत आह — लिङ्गमिति । यदा पूर्वोक्तैर्हेतुभिरविशेषेण सर्वमेव शाब्दमनुमानादभिन्नमित्युक्तं, तदा कथं तद्वैचरस्याननुमेयत्वं भविष्यतीति भावः ॥ ४२ ॥

नन्वर्थात्मना तावद्विज्ञेनाननुमितपूर्वमर्थं वेदो बोधयतीति प्रमाणान्तरं भविष्यतीत्यत आह — न चेति । धूमवत्स्वरूपकत्वादीनां हि सत्यप्यवान्तरभेदे यथैव त्रैलक्षण्यापरित्यागेनानुमानत्वमेवमिहापि स्यात् । यदि तु तदेव नास्तीत्युच्यते, तत् तर्हि वचनीयम्, किमवान्तरभेदोपन्यासेनेति ॥ ४३ ॥

अन्ये तु प्रक्षीणशक्तयोऽभेदमेवाश्रित्यैकदेशिनः प्रत्यवस्थिता, तद् दर्शयति — 'एवं स्थित इति । अयं हि तेषामभिप्रायः — चेदनाप्रामाण्यं हि प्रतिज्ञातं, तद्यानुमानत्वेऽपि वेदवचसास्तिष्ठत्येव । यथैव हि शब्दमध्याद् वेदः प्रमाणम् । एवमनुमानेभ्यो वेदानुमानमिति किमतिप्रयत्नतो भेदप्रतिपादनेनेति । ननु "भविष्यत्वाद् धर्मो नानुमीयते" इत्युक्तं भाष्यकारेण । अतोऽनुमानत्वाम्युपगमे तद्विशेषो भवेद् अतः, आह — भविष्यतीति । अर्थरूपद्विज्ञाभिप्रायेण तन्निराकृतमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

वाक्येष्वदृष्टेष्वपि सार्थकेषु

पदार्थविन्मात्रतया प्रतीतिम् ।

दृष्टवानुमानव्यतिरेकभीताः

॥ १११ ॥ छिष्टाः पदामेदविचारणायाम् ॥ १११ ॥

इति शब्दवार्तिकम् ।

अथोपमानपरिच्छेदः ।

कीदृगवय इत्येवं पृष्टो नागरिकैर्यदि ।

ध्रुवीत्यारण्यको वाक्यं यथा गौर्गवयस्तथा ॥ ११२ ॥

मन्यन्ते । अस्तु तावत्पदमप्यनुमानादभिन्नम् । एतावतापीह शब्दानुमानयो-
रस्यमिति वाक् प्रवर्तत एवेति सोपहासमाह — वाक्येऽप्यिति ॥ १११ ॥

इत्युपाध्यायमुचरितमिश्रकृतौ काशिकाटीकायां

शब्दपरिच्छेदः समाप्तः ॥

अथोपमानपरिच्छेदः ।

‘उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादय-
ति । यथा गवयदक्षेणं गोस्मरणस्येति भाष्यम् । अस्यायं तात्प-
र्यार्थः — उपमानमपि न परीक्षणीयम्, एवं लक्षणकत्वेनाव्याभिचारा-
दिति । अवयवायस्त्वेकत्र दृश्यमानं सादृश्यं प्रतियोग्यन्तरे दृश्यमानप्रति-
योगिसादृश्यविशिष्टतयाऽसन्निकृष्टेऽर्थे यां बुद्धिमुत्पादयति ‘एतत्सादृश्य-
विशिष्टोऽसा’वेति, सोपमानमिति यत्तमेत्याहारः । न च वाच्यं विषय-
विशेषानुपादानात् कथं सादृश्यविशिष्टविषया बुद्धिरवगम्यते इति, प्रसिद्ध-
प्रमाणानुवादेन व्यापरीक्षा प्रतिपाद्यते । लोके च सादृश्यविशिष्टविषयैव

नादित्ययूपेऽनेकान्त्यात् तद्वद्वा गौणता भवेत् ।
 नातः प्रत्यनुमानानामेवं पूर्वोक्तया दिशा ॥ ५० ॥
 तस्माल्लक्षणभेदेन यदि शब्दप्रमाणता ।
 समा लोके च वेदे च सिद्धा वेदप्रमाणता ॥ ५१ ॥
 तेन चाप्तोपदेशत्वं न स्यादागमलक्षणम् ।
 नातस्य सम्भवो वेदे लोके नास्मात् प्रमाणता ॥ ५२ ॥
 पुरस्ताद् वर्णितं ह्येतत् तस्मात् शब्देन या मतिः ।
 तस्याः स्वतः प्रमाणत्वं न चेत् स्यादोपदर्शनम् ॥ ५३ ॥

एतदपि दूषयति — नादित्येति । आदित्ययूपवाक्ये वर्तमानो
 वेदत्वहेतुरनैकान्तिक इति । ननु नेद वाक्यमसत्यार्थम्, आदित्यशब्दो
 हि साक्ष्यप्याद् गौणो यूपे वर्तते इति तत्सिद्धिसूत्रे वक्ष्यते, अत आह—
 तद्वदिति । कर्मफलसम्बन्धवाक्यान्यपि तद्वदेव गौणानि भवेयुरिति । अथि
 च प्राक् स्वमहिम्ना वेदप्रामाण्यबलेनाप्रामाण्यानुमानानि प्रत्युक्तानि ।
 अनुमानत्वाभ्युपगमे तुल्यबलतया तान्यपि दुर्वारप्रसरणानीत्याह —
 नात इति ॥ ५० ॥

अतो लक्षणभेदेनैव शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वे इष्यमाणे वेदाः प्रमाण
 भवन्ति । लोकवेदयोश्च सममेव प्रमाणता सिद्धेत्याह — तस्मादिति
 ॥ ५१ ॥

लक्षणमपि यथा परैराश्रितम् — ‘आप्तोपदेशशब्द’ इति, तथा-
 प्याप्ताभावाच्च प्रामाण्यं वेदस्येति तत्राश्रयणीयमित्याह — तेनेति
 चेदान्तेन । लोकेऽपि नाप्तत्व प्रामाण्ये कारणमित्याह — लोक इति ॥ ५२ ॥

कारणमाह — पुरस्तादिति । आप्तत्वेन छपवादासङ्गानिराकरण-
 मात्रम् । प्रामाण्यं तु सर्वसंविदां सहजमेवेति स्वतःप्रामाण्यवादे वर्णित
 मिति । किं तर्थागमलक्षणमत आह — तस्मादिति । निर्दोषशब्दजनित
 विज्ञानं प्रमाणमिति ॥ ५३ ॥

तदीयवंचनत्वेन तस्मादागम एव सः ॥ ३ ॥

सदृशादुपजायेत या मतिः सदृशान्तरे ।

ध्यानादिस्मृतितुल्यत्वात् सा प्रमाणं कथं भवेत् ॥ ४ ॥

देशकालादिभेदेन यथान्यत्र विशिष्यते ।

प्रमेयं नैवमस्त्यत्र नगरस्थानुसारतः ॥ ५ ॥

श्रुतातिदेशवाक्यानामारण्ये गवये मतिः ।

या सोपमानं केपाश्चिद् गोसादृश्यानुरञ्जिता ॥ ६ ॥

ननु शापरेऽपि सदृशदर्शनात् सदृशान्तरे ज्ञानमुपमानमिति
वर्णितम् । एतदपि स्मरणावहिर्मावादप्रमाणमेव । यथा हि किञ्चिद् ध्या-
यतः स्मरणं भवति, एव सदृशदर्शिनोऽपि सदृशान्तरे स्मरणम्, अतो न
ध्यानादिज-मना स्मृत्या सदास्या कश्चिद् विशेषः । अतोऽप्रमाणमि-
त्याह — सदृशादिति । नैवाविकलक्ष्णं तावदागमावहिर्मावि । शापरं
स्वप्रमाणमेव सदृशह्यतीति ॥ ४ ॥

ननु स्थितिसम्पन्नमपि देशादिभेदेन जायमानं प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणं
दृष्टम् । एवमिहापि या नगरे दृष्टवतो वने गवयदर्शिनस्तद्ज्ञानं प्रमाणं
भवत्यत आह — देशकालादीति । न खलु देशादिभेदसन्मात्रतया
प्रामाण्ये कारणम्, अपि तर्हि प्रमेयतया, न चेद् देशान्तरादिविशिष्टो गौः
प्रमीयते, अस्मि तु नगरावसतस्सम्प्राप्त्यपि तत्रैव एव स्मर्येत इति ॥ ५ ॥

नैयायिकैकदेशिनां मतमुपन्यस्यति — श्रुतेति । येन किला-
तिदेशवान्ध भुत यादृशो गौस्तादृशो गवय इति, तस्य श्रुतातिदेशवाक्यस्य
पन प्राप्तस्य यत् स्वयमसौ गोसादृशो गवय इति सादृश्यानुरञ्जितं गवय-
ज्ञानमिदमुपमानमिति ॥ ६ ॥

सङ्ख्यादिमान् पदार्थश्चेन्न तावत् सोऽव्ययादिषु ।

यत्रापि ते प्रतीयन्ते तत्र व्यक्तेर्विशेषणम् ॥ ५८ ॥

पदान्तराभिधेयस्य तादर्थ्याच्च क्रियात्मनः ।

वाक्यार्थेऽपि पदं यत्र गोमदादि प्रयुज्यते ॥ ५९ ॥

सत्यप्यत्र विशिष्टत्वे सिद्धत्वान्नैव पक्षता ।

तावानेव हि तत्रार्थो यः पूर्वमवधारितः ॥ ६० ॥

किञ्चित् शब्दे सामान्यादतिरिक्तमवगम्यते स वाग्यस्यैव विषयः । वाक्य-
मेव हि तदनुपपत्त्यतिपदं पाश्चात्तराजो यातीति । नन्वस्तु श्रुतस्यानुषङ्गः,
अभुतेऽपि पदान्तरे पदादेकस्माद् विशिष्टयोषो दृष्टः, यथा — द्वारमित्युक्ते
विधियतामिति, अत्र कथमत आह — मामर्थ्यादिति । कारकं हि क्रियया
विदितव्यासिकम्, व्याप्तिसामर्थ्यादेव क्रियापदमनुमापयति । अनुमित-
क्रियापदाद् वाक्यादेव तत्रापि विशिष्टार्थप्रत्यय इति ॥ ५७ ॥

अत्र बोधयति — सङ्ख्येति । परिहरति — न तावदिति ।
यत्र हि सङ्ख्यादयोऽवगम्यन्ते तत्र कथमत आह — यत्रापि । सम्भव-
व्यभिचाराभ्यां हि विशेषणमर्थवद् भवति । आकृत्यस्तु न तावदेकत्वं
व्यभिचरति, द्वित्वादयस्त्वेकत्वान्न सम्भवन्तीति तदाक्षिताया व्यक्तेरेव
विशेषणं सङ्ख्यादय इति ॥ ५८ ॥

तदेवं तावदनुरञ्जनेन व्यक्तेर्विशेषणमित्युक्तम्, तादर्थ्येन तु
क्रियां भावनां सङ्ख्यादयो विधिपन्ति । नत्र हि श्रुत्यादिगिर्विनिमुच्यन्ते ।
यथा पशोरेकत्वेऽरुपादिषु च पक्ष्यत इत्याह — पदान्तरेति । पदान्तर-
त्वेनात्यन्तनिप्रकृतविशेषणता दर्शयतीति ॥ ५८^१ ॥

यत्तद् हि वाग्यार्थवृत्तिविशिष्टविषय गोमदादिपदं तदनुमानं भविष्य
त्यत आह — वाक्यार्थ इति । यद्यपि तादिदं विशिष्टार्थयोचरम्, तथापि
नानुमानत्वम् । सिद्धो हि धर्मा केनचिद् चमोणासिद्धेन विशिष्टसाध्य-
मानः पक्षो भवति । इह तु पदोच्चारणात् प्राङ् न किञ्चित् प्रतिपन्नम् ।
उपरिष्ठे तु पदे विशिष्टः प्रतिपन्न एवेति किं साध्यमिति । सिद्धत्वमेव

स्मर्यमाणस्य चांशस्य विवेके नाप्रमाणता । ॥

॥ श्रुतातिदेशवाक्यत्वं न चातीवोपयुज्यते ॥ १० ॥

येऽपि ह्यश्रुततद्वाक्यास्तेषामपि भवत्ययम् ।

प्रत्यक्षदृष्टगोत्वानां वने गवयदर्शिनाम् ॥ ११ ॥

अथ संज्ञानुसन्धानं तेषां नास्तीति वर्ण्यते ।

न नाम, वस्तु तत्तावत् सर्वथा तैः प्रतीयते ॥ १२ ॥

न च शब्दार्थसम्बन्धः प्रमेयोऽत्र तदेव्यते ।

सादृश्यावधृते वाक्ये वाक्यादवगतौ ह्यसौ ॥ १३ ॥

न च शब्दादिस्मरणसम्भेदादप्रमाणता, गृह्यमाणस्मर्यमाणयोर्विवेकस्य
सविकल्पकसिद्धौ फणितत्वादित्याह— स्मर्यमाणस्येति । विवेके सति
‘नाप्रमाणतेत्यर्थः । श्रुतातिदेशवाक्यविशेषणोपादानस्यापि न फलमुपपन्न्यत
इत्याह — श्रुतेति ॥ १० ॥

कथं नोपयुज्यते— येऽपीति । गोसादृश्यविशिष्टगवयदर्शनं चेदु-
पमानमभिमतं तदाश्रुततद्वाक्यानामपि नगरे गां दृष्टवतां वने गवयं पश्य-
तामस्त्येवेति मन्दविशेषणफलमिति ॥ ११ ॥

नन्वश्रुतातिदेशवाक्यानामयममौ गवय इति संज्ञानुसन्धानं नास्ति,
इतरेषामस्तीत्ययमस्ति विशेष इत्याह— अथति । परिहरति— न नामेति ।
यदुपमानस्य प्रमेयमभिमतं तत्तावत्तेऽपि जानन्ति । सञ्चितं मा नामानुस-
न्धीयतामिति ॥ १२ ॥

स्यान्मतम्— सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्ध एवोपमानस्य विषयः । यद्येकं न्या-
यविस्तरे— “समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ” इति । विवृतं च—
“यथा गौरिव गवय इत्युक्ते मवा समानार्थमिन्द्रियसञ्चिकर्षादुपलभमानो
ऽस्य गवयशब्दस्सञ्ज्ञेति सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्ध प्रतिपद्यत” इति । न चाश्रुता-
तिदेशवाक्यस्य शब्दमभिदुपस्यमाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिस्सम्भवतीति फल-

शब्दत्वं गमकं नात्र गोशब्दत्वं निषेत्स्यते ।

व्यक्तिरेव विशेष्यातो हेतुश्चैका प्रसज्यते ॥ ६४ ॥

भवेत् व्यञ्जकभेदाच्चेन्न त्वेवं प्रत्ययोऽस्ति नः ।

कथं वास्य विशिष्टत्वं न तावद् देशकालतः ॥ ६५ ॥

तत्प्रतीतिविशिष्टश्चेत् परं किमनुमीयते ।

न प्रत्यायनशक्तिश्च विशेषस्यानुमीयते ॥ ६६ ॥

दृश्यमान पक्षः, पूर्वागतस्सपक्षः तदनुगतं च सामान्यं हेतुरिति पक्ष-
सपक्षहेतुविभागोपपत्तिरिति ॥ ६३ ॥

नन्विहापि शब्दविशेषं पक्षीकृत्य शब्दत्वं हेतु वक्ष्यामः, अत
आह — शब्दत्वमिति । अर्थविशेषो ह्यनुमित्तितः, न चास्य शब्दत्वं
गमकमनैकान्तिकत्वादिति । नन्वान्तरसामान्यं तर्हि गोशब्दत्वं हेतु-
र्भविष्यत्यत आह — गोशब्दत्वमिति । अतोऽग्रैकैव व्यक्तिरर्थेन विशेष्या
हेतुतया चाभिधातव्येति दुष्परिहर प्रतिज्ञार्थकदेशत्वमित्यभिप्रायेणाह —
व्यक्तिरिति ॥ ६४ ॥

ननु व्यञ्जकभेदाभिन्नैकैव व्यक्तिः पक्षीकरिष्यते इत्याह —
भवेदिति । परिहरति — न त्विति । नौपाधिको भेदो वस्तु भिनत्ति,
तत्प्रत्ययानपायादिति भावः । अपि च विशिष्टता सम्बन्धे सति भवति,
तदिह कीदृशोऽर्थशब्दयोस्सम्बन्ध इत्याह — कथं वेति । न तावत् शब्द-
देशेऽर्थो दृश्यते, मुखे हि शब्दः, मूमावर्धः । नापि शब्दकाष्ठे, कलौ
कृतयुगार्थस्याभावदित्याह — न तावदिति ॥ ६५ ॥

- अयमर्थप्रतीत्या विशिष्टशब्दस्याप्यतः, अस्ति हि सा शब्दकाष्ठ
इति तदेतदाशङ्कते नत्प्रतीतिरिति । एतदपि दूषयति — परमिति ।
प्रतीत्या विशिष्टेऽनुमीयमाने सा तावत् पूर्वसिद्धा ग्रहीतव्या । सा चेत्
ज्ञाता किमपरमनुमीयत इति । ननु सम्प्रत्युपलभ्यमानं द्रुतादिविशेष पक्षी-
कृत्य तस्य प्रत्यायनशक्तिविशिष्टता साध्यते, सपक्षं न व्युत्पत्तिकाला-

व्यवसायात्मकत्वं तु प्रत्यक्षस्य यदेष्यते ।

॥ ज्ञात्यादिवत् तदा तेन सादृश्यं किं न मीयते ॥ १६ ॥

प्रत्यक्षाभासमेतच्च निर्विकल्पकवादिनाम् ।

॥ प्रमेयवस्त्वभावाच्च नाभिप्रेता प्रमाणता ॥ १७ ॥

नुसारि ज्ञानं न शब्दशक्तिपरामर्शजमेवेति प्रत्यक्षमेवेति वर्णितमित्यतो नैकत्रापि लक्षणे उपमानस्य प्रमेयमविकं पश्याम इति वाच्यमस्यापूर्वं प्रमेयमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १५ ॥

यदि तूच्यते—प्रतियोगिसापेक्ष सादृश्यग्रहणम् अतो न प्रत्यक्षम्, यथेन्द्रियसामर्थ्यमाश्रयं हि प्रत्यक्षं ज्ञानं, न तत्पूर्वमपरं वानुसन्वते । अतः प्रत्यक्षेऽपि धर्मिणि परोक्षमेव सादृश्यमिति न तद्विशिष्टस्य प्रत्यक्षत्वमिति सावकाशमुपमानमित्यत आह—व्यवसायेति । बौद्धानामयं सिद्धान्तः—यदविरूपकमापातज प्रत्यक्षमिति । नैयायिकास्तु व्यवसायात्मकः प्रत्यक्षवादिनः । अतो ज्ञात्यादिवत्सादृश्यमपि तेषां किं न प्रत्यक्षेण प्रमीयत इति ॥ १६ ॥

निर्विकल्पकवादिनामपि नेदं प्रमाणान्तरं । प्रत्यक्षाभासत्वादित्याह—प्रत्यक्षेति । एवं तावत् सादृश्यस्य वस्त्वन्तरत्वमङ्गीकृत्य तत्प्रत्यक्षतयोपमानस्य विषयमावेनाप्रामाण्यमुक्तम् । इदानीं बौद्धमतं सादृश्यापलापमाह—प्रमेयेति । निर्विकल्पकप्रत्यक्षवादिनामपि सादृश्यप्रमेयभावादुपमानस्य प्रमाणता नाभिप्रेता । अतस्तेषु स्पर्धमानेषु कथमुपमानं प्रमाणम् । अयं च तेषामभिप्रायः—सादृश्यं हि न तावदाश्रयेभ्यो भिन्नमनुपलम्भात् । अग्रेदे चाश्रयात् तन्मात्रापातात् । कथं चाश्रयेषु वर्तते । न तावत् कातन्त्र्येन भेदश्रयश्चात्, न ह्येकमत्र कातन्त्र्येन वृत्तमन्यत्रापि तथैव वर्तत इति साम्प्रतम् । न च सागशः, तदभावात्, किमेदं सादृश्यं न तावद् द्रव्यगुणकर्मणामन्यतमम्, पदार्थपण्डितैस्तेष्वनुपसंख्यातत्वात् । न हि नवसु द्रव्येषु चतुर्विंशत्यां गुणेषु पञ्चसु वा कर्मसु सादृश्यमन्तर्गतं पश्यामः । न च सामान्यमेव सादृश्यं, तद्वि तद्विषयौ करणं, तद्विषयविवेचं च सादृश्यं, तत्सादृश्ये च गोत्वादावपि तयात्प्र-

वृक्षस्तिष्ठति शाखासु ता वा तत्रेति तस्य ताः ।

देशेऽग्निमिति धूमस्य कर्तृत्वं भवनं प्रति ॥ ७० ॥

कार्यकारणभावादौ क्रिया सर्वत्र विद्यते ।

न चानवगताकारस्सम्बन्धोऽस्तीति गम्यते ॥ ७१ ॥

न चास्त्यसति सम्बन्धे पृथीतत्पुरुषोऽपि वा ।

तस्मान्न पक्षधर्मोऽयमिति शक्या निरूपणा ॥ ७२ ॥

निवृत्तेऽन्यत्र सम्बन्धे येऽपि तद्विषयात्मना ।

वदेयुः पक्षधर्मत्वं शब्दस्यानुपलब्धिवत् ॥ ७३ ॥

एवमवयवावयविसम्बन्धोऽपि क्रियागर्भ इत्याह — वृक्ष इति । वृक्षोऽवयवा ह्यवयवेषु तिष्ठतीति प्रतीतिः । कदाचित्त्वयवया एव शाखादयस्तस्मिन्निति प्रतीतिः । तदेवं स्थितिक्रियाकर्तृभावनिबन्धनोऽवयवावयविसम्बन्ध इति । एव संयोगोऽपि क्रियागर्भ एवेत्याह — देश इति । अग्निमद्देशे भवने कर्ता भवनं धूमोऽग्नमतो देशस्य संयोगी भवतीति ॥

एवं कार्यकारणभावादयोऽपि सम्बन्धाः क्रियाकारकसम्बन्धपूर्वका इत्याह — कार्येति । किंवं हि मुराया बीजं मुरात्मके परिणामे कर्तृभवत्सुरायाः कारणमित्युच्यते । तथा समूहसमूहिसम्बन्धोऽपि । सेनाकार्यं प्रतिपक्षजयमंशेन कुर्यन् हस्ती सेनायास्सम्बन्धितयोप्यत इति । शब्दार्थयोस्तु न कश्चिदेवमाकारसम्बन्धस्यावगम्यते । न चानिरूपिताकारसम्बन्धोऽस्तीति शक्यते वक्तुमित्याह — न चेति ॥

न च सम्बन्धमन्तरेण पक्षस्य धर्म इति विग्रहगता पृथी पक्षधर्म इति च तत्पुरुषसमासो वा घटत इत्याह — नचास्तीति । वृत्तिविग्रहावपि नोपपन्नाविति । उपसंहरति — तस्मादिति ॥ ७२ ॥

अन्ये तु शब्दोऽर्थविषय इत्येवं तद्वर्गतामाहुः । ययानुपलब्धिरभावे प्रमेय इति वक्ष्यते । तदेतदुपन्यस्यति — निवृत्त इति ॥ ७३ ॥

सादृश्यस्यापि वस्तुत्वं न शक्यमपवाधितुम् ।

भूयोवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य तत् ॥ १८ ॥

बाहुल्ये तद्बोधेऽपि तदपेक्षा दृष्टा । तथेदं गवि गव्यसादृश्यमिति न तदपेक्षाहेतुरुपकथ्यते इति । अपि चापेक्षता नाम गौः, दूराद् गामुपलब्धवतोऽविदितावयवसामान्यविभागस्यापि गोसदृशगवयज्ञानं भवेत् । अवयवसामान्यान्यपि तद्बोधेऽप्यपेक्ष्यन्त इति चेत् । वक्तव्योऽपेक्षार्थः । यदि मतम्, अभिव्यञ्जकानि तस्यावयवसामान्यानीति, तानि तर्हि गव्यवर्तीनि तस्याभिव्यञ्जकानि, सन्ति च तानि गवेऽपि इति किं गौतम-तद्देनेन, अतो गव्यवगतेऽनवगतेषु चावयवसामान्येषु गोसादृश्यज्ञानं ध्यायेत् । जात्योर्हि तत्सादृश्यम्, अवगते च ते इति किमन्यदपेक्ष्यते । यच्चेदमवयवसामान्यानां बाहुल्ये सदृक्त्वम्, इदं च न स्यादर्थान्तरत्वे सादृश्यस्य सर्वत्र तावत्वात् । स्यान्मतम् व्यञ्जकानि तानि तस्य । भवति चाभिव्यञ्जकप्रकर्षेऽभिव्यङ्ग्यशुद्धिप्रकर्षः । यथा घटादौ तद्वदिहापि भविष्यतीति । तन्न । न हि बुद्धिमात्रमत्र प्रकृष्यते । अपि तर्हि यत्त्वेन सातिशयमुपालभामहे । अत एव मुख्यपचारे सदृशोपादित्वा सुसदृशं प्रतिनिधीयते । न मन्दसदृशमित्येतदपि यत्किञ्चित् । अतः कल्पनामात्रकल्पितं द्विचन्द्रालातचक्रादिवद् भ्रान्तिकारण सादृश्यं न प्रामाणिकमिति । प्रमेयाभावादपि नोपमानाङ्गमन्यद् वा सादृश्ये प्रमाणमि-
त्याक्षेप इति ॥ १७ ॥

अत्र समाधिमाह — सादृश्यस्येति । अयमभिप्रायः — नेदं कल्पनामात्रकल्पितं, मिथ्यात्वहेतुद्वयासम्भवात् । द्विचन्द्रादिप्रत्यया हि कुतश्चिदोषादुत्पन्ना कालादिभेदेषु बाध्यन्ते । सादृश्यं तु जात्यादिव-
द्व्यापितबुद्धिरेव कथमन्यथा भविष्यति । यथा चासाधारणप्रत्यक्षवादिनां तत्सत्यमेव सादृश्यमपीति किमपह्नूयते । तदिदमवगतमसंशयितमभा-
षितं च देशान्तरादिष्वपत्यास्ति तावत् सादृश्यं, प्रमाणबलेन यथा तदुप-
पद्यते तथा कल्पनीयम् । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम किञ्चिदस्तीति ॥

तत्र यत्तावदुक्तं किमस्य स्वरूपमिति । तत्रोत्तरमाह — भूयोव-
येति । अस्यार्थः — भूयोभिरवयवसामान्यैर्गो जात्यन्तरस्य योयः

- १ न च स्वरूपमात्रेण धूमादेः पक्षधर्मता ।
 न चापि पूर्वसम्बन्धमपेक्ष्यैषा प्रसज्यते ॥ ७९ ॥
 धूमवानयमित्येवमपूर्वस्यापि जायते ।
 पक्षधर्ममतिस्तेन भिद्येतोत्तरलक्षणात् ॥ ८० ॥
 न त्वत्र पूर्वसम्बन्धादधिका पक्षधर्मता ।
 न चार्थप्रत्ययात् पूर्वमित्यनङ्गमिदं भवेत् ॥ ८१ ॥
 न च धर्मी गृहीतोऽत्र येन तद्धर्मता भवेत् ।
 पर्वतादिर्यथा देशः प्राग्धर्मत्वावधारणात् ॥ ८२ ॥
 यश्चात्र कथ्यते धर्मी प्रमेयोऽस्य स एव नः ।
 न चानवधृते तास्मिन् तद्धर्मत्वावधारणात् ॥ ८३ ॥

स्वरूपमात्रविज्ञानं तु न धूमादौ पक्षधर्मताया हेतुः, अपि तु धर्मि-
 सम्बन्धः । न चासावस्तीत्यभिप्रायेणाह — भवेति । नन्वनाप्यर्थेन ध-
 र्मिणा प्रथमं व्युत्पत्तिकाले सम्बन्धोऽङ्गत एव, आह — न चापीति ॥ ७९ ॥

पूर्वसम्बन्धनिरपेक्ष एवायमव्युत्पन्नसम्बन्धस्यापि पक्षधर्मसम्बन्धो
 भासते, न चात्र तथेत्याह — धूमवानिति मतिरन्तेन । यत्
 एव तन्निरपेक्षोऽयं पक्षधर्मसम्बन्धः, अत एव तदुत्तरस्मात्
 सपक्षसत्त्वलक्षणाद् भिद्यते, अन्यथा तदभेद एव स्यादित्याह —
 तेनेति । त्रीणि हेतोरलक्षणानि पक्षधर्मता सपक्षे सत्ता विपक्षाद् व्यावृत्तिः ।
 तत्रैव च पक्षधर्मताया उत्तरं सपक्षसम्बन्धमुत्तरलक्षणमपदिशतीति ॥ ८० ॥

शब्दे त्वेव नास्तीत्याह — न ज्ञयेति । पूर्वसम्बन्धापेक्षया चेयमव-
 ष्यमानार्थप्रतीत्युत्तरकालमवगम्यते । अतो न तदङ्गमित्याह — भवेति ॥

इतश्च न पक्षधर्मतेत्याह — न च धर्मीति । अर्थादन्व-
 स्तावद् धर्मी न प्रमीयत इति भावः ॥ ८१ ॥

यस्त्वसावर्थो धर्मितया कल्पनीयः, यद्धर्मतावगतशब्दः पक्ष-

सदृशावयवत्वं तु यत्र पद्मदलाक्षिवत् ।

तत् स्वावयवसामान्यभूम्ना तेषां भविष्यति ॥१९॥

एवं जातिगुणद्रव्यक्रियाशक्तिस्वधर्मतः ।

तु तानि सादृश्यम्, समवायात्मा च नाप्रतिसीदते जात्यन्तरेऽभिन्त्यको भवतीति युक्तैव तदपेक्षा । न च यदर्थान्तरापेक्षप्रतिभास तदवस्तु भवति । न हि देवदत्तस्य पितृत्व पुत्रापेक्षया प्रतीयत इति, तदवस्तु । अत आये क्षिकाण्येवज्ञातयकानि न चालयितुं शक्यन्ते । अत एवावयवसामान्य-
प्रचयाप्रचययोस्तुसदृशादिवोधोपपत्ति । अतः सिद्धं जातिव्यक्त्यन्तरा-
वच्छिन्नानि गुणावयवादिसामान्यानि सादृश्यमिति ॥ १८ ॥

ननु पद्मदलाक्षीयमङ्गनेति पद्मावयवेन दलेनाङ्गनायाभक्षुरूपमीयते,
यदि आवयवसामान्य सादृश्यं, न तदिह सम्भवति, स्वयमेवावयवत्वात्,
न हि पक्षुपक्षुधरावयवान्तरमस्ति । अत आह — सदृशेति । ना-
वयव महावयविनो योज्यवयवस्तत्सामान्य सादृश्यम् । अवयवसामा-
न्यानि तु सादृश्यमित्युक्तम् । तच्चावयवानामपि चक्षुरादीनां स्वावयवसामा-
न्यभूम्ना सम्भवत्येवेति युक्तोऽङ्गनादीनां सदृशावयवबोध इत्याह ॥ १९ ॥

अस्तु तावदवयवेष्वेवावयवसामान्ययोगात् सादृश्यम्, विनापि
तु तानि तत्र तत्र सदृशबोधो दृष्टः । स कथमुपपद्यते अत आह —
एवमिति । नेदमवयवसामान्यग्रहणं तन्त्रम् । यदेव तु किञ्चिद् गुणा-
दिसामान्य सदृशधियमुपजनयति तदेव सादृश्यमतो नात्रैकरूप्यमेव ।
विषयता तु सादृश्यस्य यथादर्शनमङ्गीकर्तव्यम् । तद् यथा — जाति-
सादृश्यम् 'अग्निर्वै ब्राह्मण' इति, अग्निसदृश इत्यर्थः । किमनयोस्ता-
दृश्यम्, एकस्माद् ब्रह्मणो मुखज्जातिरूपत्तिरित्यर्थः । इदं च तत्सिद्धि-
सूत्रे वक्ष्यते । कुतः पुनरनयोस्तत्तमानाभिजननत्वमवगम्यते । श्रुते ।
एष आह — 'प्रजापतिर्मुखतश्चिबूत उन्दमा निरमिमीत अग्निं देवताना-
ब्राह्मणं भुप्यापामि'ति । लोके च समानाभिजननयोर्दर्शयितव्यम् । गुण-
सामान्यं तु विनादौ सुप्रकाशमेव लोके, वेदे च 'आदित्यो यूष' इति ।

पदं प्रयुज्यमानं हि चतुर्थार्थे प्रयुज्यते ।
 प्रत्यक्षे च परोक्षे च ज्ञातेऽज्ञातेऽपि वा पुरा ॥ १०० ॥
 तत्र यत्पूर्वविज्ञाते प्रत्यक्षे च प्रयुज्यते ।
 प्रमिते च प्रयुक्तत्वादनुवादोऽधिकाद् विना ॥
 अदृष्टपूर्वे त्वज्ञानं सम्यन्धप्रत्ययोऽपि वा ।
 त्वस्यन्धो न च तस्यार्थो योऽर्थः स त्वक्षगोचरः ॥
 परोक्षेऽननुभूते च नाभिधेये मतिर्भवेत् ।
 परोक्षश्चानुभूतश्च यस्तत्र स्मृतिरिष्यते ॥ १०३ ॥
 प्रमिते च प्रवृत्तत्वात् स्मृतेर्नास्ति प्रमाणता ।
 परिच्छेदफलत्वाद्धि प्रामाण्यमुपजायते ॥ १०४ ॥

यथा न प्रमाण तथा दर्शयति — पदमिति । तानेव चतुरः प्र-
 कारानाह — प्रत्यक्ष इति ॥ १०० ॥

एष्वर्थेषु प्रयुक्तस्य यथा न प्रामाण्यं तथाह — तत्रेति ॥ १०१ ॥
 अदृष्टपूर्वे तु सम्प्रति प्रत्यक्षेऽनुत्पत्तिलक्षणमेवाप्रामाण्यमित्याह —
 अदृष्टपूर्वं इति । सम्यन्धज्ञानमेव वा तदा जायत इत्याह — सम्य-
 न्धेति । न च सम्यन्ध एव पदस्य प्रमेय इति वाच्यम्, तस्यार्थापत्ति-
 प्रमेयत्वादित्यभिप्रायेणाह — सम्यन्ध इति । तदर्थस्तु प्रत्यक्षादवगत-
 इत्याह — योऽर्थ इति ॥ १०२ ॥

अननुभूतपूर्वे परोक्षे च ज्ञानानुत्पत्तिरेवेत्याह — परोक्ष इति ।
 अनुभूते तु परोक्षे स्मृतिरित्याह — परोक्ष इति ॥ १०३ ॥

ननु स्मृतिमेव जनयत् प्रमाणं भविष्यत्यत आह — प्रमित इति ।
 प्रमितविषया हि स्मृतिः, सन्निकृष्टार्थगोचर च प्रमाणमिति स्थितिरिति ।
 कथं पुनः प्रमितविषयं न प्रमाणमत आह — परिच्छेदेति । परिच्छेद-
 फलं हि प्रमाणम् । न च स्मृत्या किञ्चित् परिच्छिद्यते, पूर्वविज्ञानमात्रो-
 पर्यापकत्वादिति ॥ १०४ ॥

यमयोः कथमेतच्चेद् दृष्टत्वात् किमिहोच्यते । ।

क्वचिद्धि भूयसामेतत् क्वचिदल्पीयसामपि ॥ २२ ॥

नैतावता विशेषेण वस्तुत्वं तस्य हीयते । ।

सामान्यान्यपि चैतानि नाशीन्याश्रयनाशतः ॥ २३ ॥

अनन्ताश्रययोगाच्च न नाशोऽन्यत्र विद्यते । ।

तेन सर्वं न सामान्यं नित्यत्वेन प्रकल्प्यते ॥ २४ ॥

अत्र बोधयति — यमयोरिति । जात्यन्तरस्येति यावच्छ्रुत-
प्रादिणः परिचोदनमिदम् — यदि जात्यन्तरस्य भूयोऽवयवसामान्ययोगत-
सादृश्यं कथं यमयोर्व्यक्तिसादृश्यामिति । इतरस्तु — प्रदर्शनमात्रं जात्य-
न्तरस्येति केयमत्रैवास्था, तदयमर्थको यथाक इत्यपहसति — दृष्टत्वा-
दिति । यत्रैव सादृश्यं दृश्यते जातौ व्यक्तौ वा, तत्रैव तदाश्रयणीयम् ।
किमेकत्रैवास्था घणासीति । स्यादेतत् । एकस्वभावा हि भावा जात्या-
दयः । तदिदं सादृश्यमपि तत्रैव युक्तम् । यदि तावदल्पवृत्तिस्वभावं
व्यक्तयोरेव युक्तम्, अथ बहुवृत्तिस्वभावं ततो जात्योरेव । अर्धवैश्वस्य स्ववस्तु-
तामापादयतीति, अत आह — क्वचिद्धीति । प्रतीत्यविसर्वादादुभयोप-
पत्तिरिति भावः ॥ २२ ॥

ननु सामान्यानि सादृश्यं, तानि च व्यक्तिनाशेन नश्येयुः ।
अतो नित्यं सामान्यमिति मिद्धान्तहानिरत आह — सामान्यानीति ।
एतानि तावन्नाशीनि भवन्तु, सामान्यान्तराणि गोत्वादीनि नित्यान्येवेति
न कश्चिद्विरोध इति ॥ २३ ॥

क. पुनस्सामान्यान्तरेषु विशेषः, अत आह — अनन्तेति । अन-
न्तो हि गोत्वादीनामाश्रयः । तदेकस्य नाशेऽप्याश्रयान्तरे प्रत्यमिद्धाना-
त्रैकान्तिको नाश इति । नित्यसामान्यवादोऽपि न नस्सर्वत्रिक इत्याह -
तनेति ॥ २४ ॥

वाक्यार्थे तु पदार्थेभ्यः सम्बन्धानुमवाहते ।

बुद्धिरुत्पद्यते तेन भिन्नासावक्षुब्धिवत् ॥ १०९ ॥

वाक्याधिकरणे चास्य हेतोः सिद्धिर्भविष्यति ।

सर्वेषां च परोक्तानां वाक्याद् बुद्ध्यावसिद्धता ॥ ११० ॥

आह वाक्यार्थज्ञानस्यैव कथमनुमानत्वं, तदप्यालोचितानु-
गमनमनुमानमेवात आह — वाक्यार्थ इति । अगृहीतसम्बन्धा एव
पदार्थाः वाक्यार्थे गमयन्ति । अतो न वाक्यार्थज्ञानमनुमानम् । एवञ्च
दर्शयितव्यं वाक्यार्थबुद्धिरनुमानाद् भिन्ना सम्बन्धानुमवाहते जायमान-
त्वाद् अक्षुब्धिवदिति ॥ १०९ ॥

कथं पुनरप्रतिषद्धमर्थान्तरस्य, प्रतिपादकम्, एवं ह्यतिप्रसङ्गः ।
अतोसिद्धो हेतुरत आह — वाक्येति । ये च परैः पदार्थबुद्धेस्तुमाना-
हमेदहेतव उक्ताः, ते तावद् पक्षो वाक्यार्थबुद्ध्यावसिद्धा इत्याह —
सर्वेषामिति । वाक्यार्थबुद्धिर्हि न तावदन्यव्यतिरेकजा । नापि सम्बन्ध-
पूर्विका । नैव प्रत्यक्षदर्शनप्रमवा । पदादवगतानां पदार्थानां तत्कारण-
त्वात् । सामान्यविषयत्वमप्यसिद्ध विशिष्टविषयत्वात् । प्रत्यक्षान्वयप्रमाप-
त्तददृष्टार्थबोधने तूपमानादीनि प्रसाध्य नैकान्तिकीकार्थे । तददृष्टार्थ-
बोधनं चानुमानाभासेरप्यनैकान्तिकम् । एवं त्रिकालविषयमप्यनुमानाभासे-
नैव । एवमेव पदार्थबुद्ध्यावपि दर्शयितव्यम् । अन्वयव्यतिरेकजत्वं तु
सप्राप्यासिद्धमेव । उक्तं हि शब्दशक्तिनिर्धारणे 'तयोर्व्यापारो न बुद्धि-
जन्मनी'ति । सम्बन्धपूर्वकत्वं तु यद्यविशेषितं तत् प्रत्यक्षेणैवानैकान्तिकम्,
तदपि हीन्द्रियार्थसम्बन्धपूर्वकमेव । अथानुमानाङ्गसम्बन्धपूर्वकत्वं, तद-
सिद्धम्, व्याप्तिर्हि तदङ्गम् । न च पदात् पदार्थज्ञाने व्याप्तिः कारणम् ।
सामान्यविषयत्वं चाभासेनैवानैकान्तिकमेव प्रत्यक्षदर्शन(प्रभवत्व)प्रत्यक्षा-
न्यप्रमाणत्वतददृष्टार्थबोधनानि तूपमानादिभिरपीति ॥ ११० ॥

यत् एवैवं वाक्यार्थबुद्धिस्सहायैरदृष्टेष्वपि वाक्येषु पदार्थमात्रविदो
जायते । अतोऽस्याः स्फुटतरमनुमानाद् भेदं पश्यन्वस्सौगतास्ततोऽवतीर्षा-
गमस्यानुमानव्यतिरेकात् विन्यतः पदाभेदविचारणायामेव क्रियाः । एवं हि

स एवेति भवेत् तत्र तद्भेदे सदृशत्वधीः ॥ २९ ॥

चित्रादौ यत्र सादृश्यं सामान्यं तत्र किं भवेत् ।

तत्रापि पृथिवीवर्णविशेषादिसमानता ॥ ३० ॥

रूपगन्धरसानां च कस्यचिद् तुल्यता क्वचित् ।

भ्यवस्थितयः, अतो यत्सदृशबुद्धिमुत्पादयति । तत्सादृश्यम् । प्रधाना-
वयविना तु यत्र गोत्वादिसामान्यमेकं प्रतीयते, तत्र स एवेति प्रतिभासो-
भवति, न स इवेति । अतः प्रधानसामान्यं न सदृशबुद्धेरुत्पत्तिरिति न
सादृश्यम् । तद्भेदे प्रधानसामान्यभेदे गोगवययोस्सादृश्यबुद्धिर्भवति,
न च तयोरितरतरसादृश्यबुद्धिः । अतो यत्र गोत्वादिसामान्यं वर्तते
न तत्र सदृशबुद्धिः । यत्र सदृशबुद्धिर्न तत्र तद्वर्तते इति तद्वर्ती-यवयव-
सामान्यान्येषां पिण्डितानि सदृशबुद्धेरुत्पात्तं सादृश्यमिति सिद्धम् ।
एवं च यन्निबन्धनकारेण सादृश्यस्य सत्त्वान्तरत्वे कारणयुक्तं गोत्वादावपि
मत्तम इति, तत् प्रत्युक्तमिति ॥ २९ ॥

चित्रादाववयवसामान्याभावात् सादृश्यानुपपत्तिरिति चोदयति—
चित्रादाविति । परिहरति— तत्रापि । परिणामिकावयवसमवेत-
सामान्याभावेऽपि श्रुतिव्यक्ते शुक्लादयो वर्णविशेषा परिमाणश्च तैस्साद-
ृश्यमुपपादितमिति । किं पुनरिदं जातिसादृश्यं व्यक्तिसादृश्यं वा ।
नेदमुभयमपि सम्भवति, उभयाभावात् । न हि चित्रादौ नरत्वादिजातय-
स्तत्त्वक्तयो वा सम्भवन्ति । स्वभावनिर्मितपाण्याद्यवयवसमवायित्वाद्-
व्यक्तेः, तत्समवायित्वाच्च जाते । उच्यते । व्यक्तेरेवान् सदृशी । यद्यपि
यत्र नरत्वं नास्ति, द्रव्यत्वं त्वस्तीति तद्व्यक्तिस्सदृशतया प्रतीयते । प्रायेण
प्राकृतिसादृश्यमेव तत्रानुगम्यते । शुश्रूस्तु चित्रकारो व्यक्तिसादृश्य-
मुन्मील्यतीति ॥ ३० ॥

ननु पिण्डितान्येवावयवसामान्यानि सादृश्यम् । एवं गुणसामान्या-
वयवि निष्ठितानि सादृश्यमित्युक्तम् । चित्रादौ तु रूपमात्रमेव समानं न
गन्धादयः । अत आह— रूपेति । रूपादीनां मध्ये कस्यचिदेकस्यापि

एतस्मिन्नुपमानत्वं प्रसिद्धं शाब्दरे पुनः ।

तस्यागमावहिर्भावादन्यथैवोपवर्णितम् ॥ १ ॥

पुरुषप्रत्ययेनैव तत्रार्थः सम्प्रतीयते ।

शुद्धिरूपमानमिति प्रसिद्धम् । अतो न दोषः । दृश्यमानविशेषणमेकदेश-
दर्शनादितिवदनुपात्तमिति चेद् न । उदाहरणे उपादानात् । एवं
वाह— 'यथा गवयदर्शनं गोस्मरणस्ये'ति । अस्यार्थः — दृश्यतेऽस्मि-
न्निति दर्शनं, अधिकरणे ल्युट् । गवयो दर्शनमस्येति गवयदर्शनम् ।
सादृश्यमन्यपदार्थः । एतदुक्तं भवति— गवये दृश्यमान सादृश्यमिति ।
अत्रोदाहरणानुसारेण लक्षणवाक्येऽपि दृश्यमानमेव सादृश्यमभिमतमिति
गम्यते । गोस्मरणस्येति च 'नन्दिग्रही' (पा-१-१-१३४) त्यादिना
कर्तरि ल्युः । गां स्मरतः प्रमातुः । यथा गवये दृश्यमान सादृश्यमेतत्सदृशा
गौरिति शुद्धिमुत्पादयतीति । सङ्गतिस्तु प्रसिद्धिबाहुल्यात् शब्दानन्तर-
मुपमानमिति प्रागेवोक्तम् । अत्र चोदयति — प्रसिद्धप्रमाणानुवादेनात्रा-
परीक्षा प्रतिपाद्यते । अतो यथा नैयायिकोक्तमुपमान प्रमाणमाभीयते,
एवं तदुक्तमेवोपमानलक्षणमाश्रयितुमुचितम् । एव हि तैत्तिरीय— 'प्रसिद्ध-
'साधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति । अस्यार्थः — प्रसिद्धेन गवा-
दिना साधर्म्यात् साध्यस्याप्रसिद्धस्य गवयादेः कश्चिदनभिज्ञं प्रति
साधनं प्रज्ञापनं यादृशो मौस्तादृशो गवय इति वाक्यं, तज्जनिता वा
'शुद्धिरूपमानमिति । तदेतत्परिहारेण लक्षणान्तरप्रणयने कारण वाच्य-
मित्यत आह— कीदृशमिति इयेन । सत्य नैयायिकैरिदमुक्तम् । न
तु युक्तम् । अनन्तरोक्तागमावहिर्भावात् । शब्दविज्ञानाद्धीदमसन्निरूपेऽ-
र्थे विज्ञानम् । अतोऽन्यथैव शाब्दरे तन्त्रे उपमान वर्णितमिति ॥ १, २ ॥

नैयायिकागमलक्षणानुसारेणाप्यस्यागमत्वमङ्गमप्यत इत्याह —
पुरुषेति । एवं हि नैयायिकानां शब्दलक्षणं 'आशेषदेशदृश्यम्' इति ।
अत्रापि पाठपुरुषप्रत्ययेनैवापरिहृते गवयादां सादृश्येन सम्प्रत्ययो भवति ।
नानासा(द्धिः)संवादात् । अत आप्तस्वैवेदं वचनमन्यभिचारीति
मत्ता तदुपलभावी निधयो जायते, तेषामप्यागम एवेति ॥ ३ ॥

१५१' श्रीमासाङ्कोवार्तिक काशिकाटीकोपेतम् ।

सामान्यवच्च सादृश्यमेकैकत्र समाप्यते ।

प्रतियोगिन्यदृष्टेऽपि तस्मात् तदुपपद्यते ॥ ३५ ॥

तत्र 'यद्यपि गां स्मृत्वा तन्मानमुपजायते ।

सन्निधेर्गवयस्थत्वाद् भवेदिन्द्रियगोचरः ॥ ३६ ॥

तस्माद् यत् स्मर्यते तत् स्यात् सादृश्येन विशेषितम् ।

प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥ ३७ ॥

प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गवि च स्मृते ।

विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमाणता* ॥ ३८ ॥

प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे स्मर्यमाणे च पावके ।

विशिष्टविषयत्वेन नानुमानाप्रमाणता ॥ ३९ ॥

यत्र त्वसदृशादेव कल्पयित्वोपजायते ।

वृत्तिपरिचोदनायामुत्तरमाह—सामान्यवदिति । कारणमाह—
प्रतियोगीति । आत्यादिवदुपपत्तिरिति ॥ ३५ ॥

प्रत्येकं कृत्स्नसमवाये चासन्निहितेऽपि गोत्वे स्मृतिस्थे गवय-
स्थस्य सन्निहितस्य सादृश्यस्येन्द्रियगोचरता सिद्धेत्युपसंहरन्नाह—तत्रेति
॥ ३६ ॥

स्वमतेनेदानीमुपमानस्य प्रमेयं दर्शयति—तस्मादिति । यथा-
विवक्षं विशेषणविशेष्यभाव इति ॥ ३७ ॥

ननु गो- स्मर्यते सादृश्यं च प्रत्यक्षेण गम्यत इति न प्रमेयमुप-
मानस्य पश्यामः । अत आह—प्रत्यक्षेणेति ॥ ३८ ॥

अत्र दृष्टान्तमाह—प्रत्यक्षे इति ॥ ३९ ॥

का पुनरत्र व्यभिचारशङ्का, यन्निराकरणार्थं लक्षणप्रणयनम्,
अत आह—यत्र स्थितिः ॥ ४० ॥

* 'अन्यता गोत्रे श्रुतिदेऽनुपमानता' इति पाठान्तरम् ।

प्रत्यक्षो गवयस्तावत् सादृश्यस्मृतिरत्र तु ।

ननु सादृश्ययुक्तेऽर्थे न स्मृतिर्नेन्द्रियाद् गतिः ॥ ७ ॥

पूर्ववाक्यार्थविज्ञानान्नाधिक्यं गवये यदि ।

स्मरणादविशिष्टत्वात् सङ्गतेर्न प्रमाणता ॥ ८ ॥

अथ त्वाधिका काचित् प्रत्यक्षादिवशाद् भवेत् ।

यावद्धीन्द्रियसम्बन्धे तत्प्रत्यक्षमिति स्मृतम् ॥ ९ ॥

एतदपि दूषयति—प्रत्यक्ष इति । गवयस्तावदिन्द्रियसन्निकर्षात् प्रत्यक्षेण प्रतीयते । गोसादृश्यमप्यतिदेशवाक्यादवगतं स्मर्यत इति नोप-
मेयमस्तीति । अत्र बोधयति — नन्विति । भयमभिप्रायः — गोसा-
दृश्यविशिष्टो ह्यत्र गवयोऽवगम्यते । न च तत्प्रत्यक्षं, गौरप्रत्यक्षत्वात् ।
तद्विशिष्टो गवय उपमानस्य विषयः । न ह्यसौ प्रत्यक्षेणावर्त्तीयते, गव-
यमात्रविषयत्वात् तस्य । न चागमादवगतः स्मर्यते, सामान्यविषयत्वा-
दागमस्य । इह चायमसाविति विशेषप्रतिमानादिति ॥ ७ ॥

एतदपि विकल्प्य दूषयति — पूर्व्वेति सार्व्वेन । इदमत्र विक-
ल्पनीयम् — अतिदेशवाक्यादवगतात् किञ्चिदविक्रमवगम्यते न वा,
यदि नेत्याह, ततः स्मरणादविशिष्टा सङ्गतिरियमप्रमाणम् । यथा यदात्
पदार्थज्ञानं प्रत्युत्पन्नकारणवृत्तेनास्मरणमप्यनधिकविषयत्वादप्रमाणम्,
एवमिहाप्यतिदेशवाक्यावगतगोसादृश्यविशिष्टगवयज्ञानम् । यदि तु सा-
मान्यावगताद् विशेषावगमेऽस्ति विशेष इत्युच्यते, स तर्हि प्रत्यक्षादेव
उच्यत इति न प्रमाणान्तसावकाश इति ॥ ८ ॥

ननुक्तमसन्निहिते गवि तत्सादृश्यस्याप्रत्यक्षत्वान्न तद्विशिष्टो गवयः
प्रत्यक्षेणान्यन्तुं शक्यत इति सावकाश प्रमाणान्तरमित्यत आह —
यावदीति । यावदिन्द्रियव्यापारानन्तरमपरोक्ष मासते तन्नः प्रत्यक्षम् ।
तथा च सादृश्यविशिष्टो गवय इति कथमप्रत्यक्षो भविष्यति । प्रति-
भाति कृत्स्नपरिसमाप्तमेव जातिवत् सादृश्यमित्यप्रत्यक्षेऽपि गवि
तत्सादृश्यविशिष्टगवयप्रत्यक्षमुपपद्यत एवेति भावः ॥ ९ ॥

गवयश्चाप्यसम्बन्धान्न गोर्लिङ्गत्वमृच्छति ।
 सादृश्यं न च सर्वेण पूर्वं दृष्टं तदन्वयि ॥ ४५ ॥
 एकस्मिन्नपि दृष्टेऽर्थे द्वितीयं पश्यतो वने ।
 सादृश्येन सहैवास्मिस्तदैवोत्पद्यते मतिः ॥ ४६ ॥
 शृङ्गित्वादेरथोच्येत सम्बन्धास्त्रिङ्गता गवि ।
 न तेषां गवयज्ञानव्यापारं प्रत्युपक्षयात् ॥ ४७ ॥
 यदि तेभ्यः प्रतीतिः स्यान्निस्सादृश्यैव सा भवेत् ।
 न गौः शृङ्गादिसदृशी सदृशी गवयेन तु ॥ ४८ ॥
 सदृशप्रत्ययं दृष्ट्वा शृङ्गादिप्रत्ययात् परम् ।
 गवयप्रत्ययादेव गोज्ञानमुपजायते ॥ ४९ ॥

गवयोऽप्यपक्षधर्मत्वाच्च सादृश्यविशिष्टस्य गोर्लिङ्गमित्याह —
 गवयश्चेति । अन्वयोऽपि तस्य सादृश्यविशिष्टेन गवा नावश्य विदित-
 पूर्वं इत्याह — सादृश्यमिति । द्वेषाप्युपमानस्य प्रमेय सादृश्यविशिष्टो वा
 गौस्तद्वा गोविशिष्टश्च, उभयस्यापि गवयान्वयो न दृष्टपूर्वं इति ॥ ४५ ॥

ननु युगपदुभयं पश्यतां सादृश्यगवययोस्सम्बन्धोऽवगतं पृथक्
 आह — एकस्मिन्निति । सत्यमवगतं, न तु सर्वेणेत्युक्तमस्माभिः । यदि
 चान्वयो ज्ञानाङ्ग स्यात्, एकस्याप्यगृहीतान्वयस्य ज्ञानं न स्यादिति ॥

यदि तु शृङ्गित्वादेर्गवा सम्बन्धोऽवगतः, अतस्तद्वचये गृह्यमाणं
 गवि लिङ्गं भविष्यतीत्युच्यते । तन्न । तेषामवयवभूतानां गवयावयवविज्ञान-
 व्यापारं प्रत्युपक्षीणत्वादित्याशङ्कया सहाह — शृङ्गित्वादेरिति ॥ ४७ ॥

यदि तु गवयज्ञानं प्रत्यनुपक्षीणानि स्वरूपेणैव शृङ्गित्वादीनि लिङ्ग-
 भिष्यन्ते, ततस्तेभ्यः पूर्वोक्तसम्बन्धानुसारेण निस्सादृश्यमेव गोस्मरणं
 स्यादित्याह — यदीति । कथं निस्सादृश्यमित्यत आह — न गौरिति
 ॥ ४८ ॥

अथ तु प्रतीतिकम इत्याह — सदृशोति । शृङ्गादिप्रत्ययात्परा-

न चास्य प्रत्यभिज्ञानं पुनरुत्पद्यते वने ।

शक्त्योरुतीन्द्रियत्वेन स्मृतिरेव हि सेव्यते ॥ १४ ॥

शब्दानुविद्धबोधेऽपि प्रत्यक्षमुपपादितम् ।

तस्मात् सादृश्ययुक्तार्थः प्रमेयोऽपूर्व उच्यताम् ॥ १५ ॥

बद्विशेषणमत आह — न चेति । कारणमाह — सादृश्येति । अतिदेश-
वाक्यादेव गोसादृश्येन गवयशब्दवाच्येऽर्थेऽवधारिते व्यक्तिरूपेणानवग-
तोऽपि शब्दार्थसम्बन्धोऽवगत एव । एतद्धि तदावगतं गोसदृशं वस्तु
गवयशब्दवाच्यमिति । एतावच्च सम्बन्धस्य स्वरूपम्, अतस्त्वं वि-
षयानर्थक्यमिति ॥ १३ ॥

ननु ज्ञातस्यापि सम्बन्धस्य प्रत्यभिज्ञाने प्रामाण्यमविहतमेवात
आह — न चेति । अत्र कारणमाह — शक्त्योरिति । वाच्यवाचक-
शक्तनियमो हि शब्दार्थयोस्सम्बन्धः । स चातीन्द्रियत्वाच्चेह प्रत्यभिज्ञा-
यते । पूर्वावगत एवान्यूनानतिरिक्तः स्पर्श्यते । किमिदानीमतीन्द्रिये नैव
प्रत्यभिज्ञानमस्ति, यद्येवमनुमानेन कथं पूर्वाभूमूतमग्न्यादि प्रत्यभिज्ञायते ।
आह च — 'गृहीतेऽपि देशदिभेदमिच्छे पुनः प्रमाप्रत्यभिज्ञानुमाना-
त्स्यात् प्रत्यक्षवदवधारितेऽपी'ति । इहापि च वक्ष्यति —

'येन नाम प्रमाणेन ग्रहणं बुद्धिकर्मणोः' ।

इति । सत्यम् । न श्रमः परोक्षं न प्रत्यभिज्ञायत इति, यदेतदपमसौ
गोसादृश्यविशिष्टो गवय इतीन्द्रियजनपरोक्षावभासं प्रत्यभिज्ञानम् —

वस्य शब्दार्थसम्बन्धश्चैकस्मिन् रूपो न गोचरः ।

गोसादृश्येन विज्ञातपूर्वो गवय एव तु ॥

इति । अत एव 'न चास्ये'ति सम्बन्धस्य प्रत्यभिज्ञानविषयत्वं निराकरोति ।
गवयस्त्वित्वाद् गोसादृश्येनावगत पूर्वः प्रत्यभिज्ञायत इति न किञ्चिदनुप-
पन्नमिति ॥ १४ ॥

अथोच्येत (इति प्रत्यक्ष) आह न्यावर्तयितुं विशेषणोपादानम् । धृत-
शब्दोल्लिखितमिदं गवयज्ञानमतो न प्रत्यक्षस्य विषय इत्युपमानस्य भवि-
ष्यतीत्यत आह — शब्देति । शब्दानुविद्धबोधेऽपि हीन्द्रियसम्बन्ध-

प्रतिनिधिरपि चैवं ग्रीहिसादृश्ययोगात्
भवति तदपचारे यत्र नीवारजातो ।

तदपि फलमभीष्टं लक्षणस्योपमायाः

प्रतिकृतिरपि गौणोर्वाध्यते यत्र चान्यैः ॥ ५३ ॥

यदि सुसदृशमन्यच्छभ्यते तत्र मिथ्या

भवति विसदृशत्वान्मन्दसादृश्ययुक्तम् ।

अयं भाव — प्रतिबन्धदशिनो हि प्रतिबन्धकज्ञानमनुमानम् । न चेह
सायादिवाक्यानामग्नेयादिविव्यन्तेन प्रतिबन्धोऽपगतः । न च द्रव्य-
देवतयो । न कर्मण । अतः कथं तज्ज्ञानमनुमानमिति । प्रमाणान्तरादेवो-
पमानान् प्राकृतविव्यन्तप्राप्तिरध्ययसातव्या । वृत्तानि हि प्रधानान्यश्च
तविव्यन्तानि न तमन्तरेण पर्यवस्यन्ति । यत्किञ्चिद्विव्यन्तापेक्षा द्रव्य-
देवतादिसादृश्यदर्शनोत्थापितोपमानपर्यवस्थापिताग्नेयविव्यन्तानि इतिकर्त-
व्यतामापाद्य कृतार्थानि भवन्ति । यद्येहैव तावत् सायाग्नेययोरेकदेवता-
त्वेन तद्वैतदेवतानिदेशेनैव तद्रव्यकतया च सादृश्यादुपमानेनाग्नेयधमा-
स्सौर्य उन्नीयन्ते । अयं चावयवार्थः — इयमुपमा(नुमा)नाद् भिन्नोक्ता
अग्न्यादियुतमितिकर्तव्यताजात सादृश्यमात्रात् कथं नु प्रत्याययेदित्ये-
वमुपगुज्यते । इतरथा सायादिवाक्येस्सह तस्यादर्शनाच्चानुमानं सम्भवती-
त्यप्राप्तिरेव स्यात् । अग्न्यादियुतमिति । अग्न्यादिना देवतयाग्नेयादिकर्म
लक्षयति । आग्नेयादिना कर्मणा युक्तमितिकर्तव्यतामात्रमित्युक्तं भव-
तीति ॥ ५३ ॥

प्रयोजनान्तरमाह — प्रतिनिधिरपीति । दर्शपूर्णमासयो
प्रक्रान्तयोर्ग्रीहपचारे यत्सदृशा नीवाराः प्रतिनिधीयन्ते, तदप्युपमानस्य
फलमिति । इदमपरं प्रयोजनमित्याह — प्रतिकृतिरिति युक्तमन्तेन ।
मुख्यापचारे गौणे शास्त्रार्थं आश्रयितव्ये यत्रातिगौणैर्जघन्यैर्द्वितीयादिसा-
मान्यै प्रतिकृति सादृश्यं घोष्यते, तत्र सुसदृशतामे यन्मन्दसदृश,
मिथ्या भवति, तदप्युपमानस्य फलमिति । कथं पुनर्मन्दसदृश मिथ्या,

सहः । अवयवसामान्यानि सादृश्यमिति चेद् । न । तेष्वप्येकैकश्येन सादृश्यबुद्धेरुपजननात्* । भूयांसि सादृश्यमिति चेद् । न । भूयस्त्वप्येकत्र समाहृतेषु प्रतियोग्य(न्यतरा?)नपेक्षेषु सादृश्यबुद्धेरुपजननात्* । सन्ति खलु तान्येकत्र समाहृतानि वस्तूनि, न च सादृश्यबुद्ध्या गृह्यन्ते, न ह्यनपेक्षितप्रतियोगिमेदं सदृशोऽयमिति गां जानाति । प्रतियोग्यपेक्षया सामान्यानि 'सादृश्यमिति चेत् । किमिदानीमापेक्षिकं सादृश्यम् । वाङ्म । यथेवमपेक्षया तदभिव्यज्यते जन्यते वा । न तावज्जन्यते द्वित्वमिवापेक्षा-बुद्ध्या, सहजसिद्धत्वात् । अभिव्यञ्जकानि त्वालोकेन्द्रियादीनि सन्तीति किमन्यदपेक्षते । यदि चावयवसामान्यानि सादृश्यं, यमयोस्तु तदभावादभावप्रसङ्गः । तत्रापि तदभ्युपगमे तन्नाशे सामान्यनाशात् सिद्धान्तहानिः । चित्रादौ च पारिणामिकानामवयवानां करशिरःप्रभृतीनामभावात् सामान्याभावे सादृश्याभावः । एवमेव गन्धादिष्वपि प्रसङ्गो दर्शयितव्यः । अवयवानां कर्णादीनामवयवान्तराभावादसादृश्यम् । अथ मतम्, सत्यं नावयवसामान्यानि सादृश्यम् । किन्तु तत्त्वान्तरमेवेदं द्रव्यजातिगुणकर्मण्यो व्यतिरिक्त गुणमेदो वा । यथाह गुरुः — 'न सामान्यं सादृश्यम् । किं तर्हि? तदेव तत्, गोत्वादेरेकत्वा'दिति । एवं चोपपद्यो भवति सदृशसम्भावनमेव तत्र विध्यर्थः श्येनचिबोदनार्यः । श्येनव्यक्तिजात्योस्त्वभावनिर्मितपक्षत्वग्रसमांसलोहितास्थिशिरःशृङ्गपादोदरापवयवारब्धावयविसमवायित्वेनेष्टकाभिरशक्यसम्पादनत्वात् । यदि चावयवसामान्यानि सादृश्यमिष्यन्ते ततस्तेषामिहामावात् सादृश्यमपि हुस्तम्पादनमिति सोऽङ्गारभ्योऽर्थः प्रतिज्ज्ञातो भवेत् 'श्येनचितं चिन्वीते'ति । एवं चानवयवेष्वपि गन्धादिषु सादृश्यमविदुपपत्त्यत इति । तत्र नैवम् । तत्त्वान्तरे हि सादृश्ये गामनपेक्ष्यापि गवयं सदृशमिति जानीयुः । तत्र हि तच्चिरवशेषमेव सादृश्यं परिसमाप्तमिति किमन्यदपेक्ष्यते । कथमनपेक्षिते गवि तस्मादृश्यविशिष्टोऽवगम्यत इति चेत् — फस्तस्य गवा सम्पन्धः । समवाय इति चेत्, सोऽपि तर्हि गवयवद् गोसदृशतया ज्ञातव्यः । अपि च समवेतं नाम तस्मादृश्यं गवयगतसादृश्यग्रहणेऽपि किमित्यपेक्ष्यते । न हि गोत्व शारत्थे समवेतमिति

यदेव ह्यस्येदं कार्यमित्यादिना रूपेण ज्ञातसम्बन्धनियमः, तदेव स्वकारणेन विना नोपपद्यत इति शक्यमवसातुम्, धूम इवाग्निना विना । अतोऽविनाभावसम्बन्धलोत्थमेवेदं ज्ञानमिति शब्दान्तरणोक्तम् । स्यादेतन् । दृष्टस्वलक्षणविषयमनुमानमन्यादिषु दृष्टम्, अदृष्टस्वलक्षणविषयार्थापत्तिश्च कस्यादिपूषजायत इति । तत्र । दृष्टमदृष्ट वा ज्ञातसम्बन्धमवगम्यतेऽन्यथानुपपत्त्या, कार्यसामान्यं हि कारणसामान्येन विनानुपपद्यमान यत्तत् कल्पयति तदपि सम्बन्धज्ञानेन जायमान कथमनुमानाद् मिषतः । अदृष्टस्वलक्षणविषयता चानुमानस्य क्रियानुमाने वर्णितैव । अतः प्रमाणान्तरमुक्तृष्णिकैवेयम् । सत्यम्, यदि यद् येन विना नोपपद्यते तद् तद्गमक स्यात् । इह तु यन्नोपपद्यते तदेव गम्यम् । किमिदानीं बहिर्भावो गृहभावेन विना नोपपद्यते । नादम् । न हि गृहेऽपि भवन् देवदत्तो बहिरपि भवति, तदस्य बहिर्भावो गृहाभावदर्शनेनैवोपपद्यते । ननु भाष्यकारो दृष्टधृतो वेत्यादि वदन् गमकस्यान्यथानुपपद्यमानता दर्शयति । न गम्यस्य । अग्नयज्ञो देवानां प्रियः । दृष्टः श्रुतो वार्धोऽर्थरूपत्वेति हि सम्बन्धः । किमुक्तं भवति, अर्थान्तरस्य प्रमाणमिति । अन्यथा नोपपद्यत इति तर्हि केन सम्बध्यते, प्रमित्येति वदामः । अन्यथानुपपद्यमानतामापादयन्नर्थान्तरस्य गमक इति । कस्यार्थान्तरस्य । यदि बहिर्भावस्य, नास्यानुपपत्तिं गृहाभाव आपादयति, न हि गृहाभावदर्शिनो बहिर्भावो नोपपद्यत इति ध्रुवन्ते लौकिका, किन्तु चेतो बहिरस्तीति । अपि च गम्यविशेषणमन्यथानुपपत्तिमाचक्ष्णार्णमकस्य किमन्यथानुपपत्तिर्नेष्यत एव यद्येव कथं ततो बहिर्भावसिद्धिः । अथ सोऽपि नोपपद्यते, ततोऽविनाभावत्वेनैव ज्ञानमिति पुनरनुमानत्वम् । किमर्थं चान्यथा नोपपद्यत इति गमकपरित्यागेनाभ्रूयमाणया प्रतीत्या योज्यते ।

अथोन्यतः—अर्थान्तरस्य चैतन्मध्यन्विनो विद्यमानत्वस्यान्यथानुपपत्तिमापादयन् गृहाभावं बहिर्भावं कल्पयतीति । मग्न्यापादनं चान्यथानुपपद्यमानत्वापादनं, येन हि प्रायेण गृहे निवमर्धत्रो दृष्टः न गृहाभावदर्शनेनैव चैत्रस्य सद्भाव एव समेतः । प्रतीतिरपि हि वस्तुनि पूर्वप्रति-

तत् सादृश्यम् । जात्यन्तरावयवसामान्यग्रहणमुपलक्षणार्थम्, व्यक्तिसादृश्य-
मपि, यमादिषु दृष्टमेव । एवमवयवसामान्यैर्विनापि गुणकर्मादिसामान्य-
योगेनापि सादृश्यं दृष्टमेव, यथा चित्रादिषु । एतेन यदुक्तं चित्रादौ
'कथं सादृश्यमिति तत् परिहृतम् । एवमत्रापि संस्वानपरिमाणसामान्यं
दर्शयितव्यम् । यमयोस्त्ववयवसामान्याभ्युपगमे यानुपपत्तिरुक्ता, असौ
परिहरिष्यत एव । गुणानां त्वसत्यप्यवयवसामान्येऽवयवगुणसामान्य-
मेवावयवगुणानां सादृश्यमिति दर्शयितव्यम् । कर्मणा च सौयर्षदीनां द्रव्य-
देवतादिधर्मसामान्यमेव सादृश्यम्, अवयवसामान्यस्योपलक्षणार्थत्वादिति ।
तत्त्वान्तरादिनां चेदमाश्रयपारतन्त्र्याद् गुणान्तर्गतमेवास्येयम् । न पञ्च-
ममलौकिकत्वात् । जातिद्रव्यगुणक्रिया पदार्था इति लोकसिद्धम् ।
अतोऽस्य गुणस्य सतो गुणकर्मणोरनुपपन्न एव समवायः । अथ द्रव्य-
समवेतमेव गुणकर्मणी अपि सदृशतया बोधयति, एकार्थसमवायात् ।
यथावयवसमवेत सामान्यं गोगवयजात्योरसमवेतमपि ते सदृशतया बोध-
यति, एकार्थसमवेतसमवायादित्युच्यते । न । द्रव्यसमवाये प्रमाणा-
भावात्, अवयवसामान्यानि हि कर्मादीनि व्यक्तिमवेतानि प्रत्यक्षाणि ।
सादृश्यं तु सदृशबुद्ध्या ग्रहीतव्यम् । न च गन्धादिसदृश द्रव्यमिति
प्रत्ययोऽस्ति । अतः कथं तद्वर्तिना सादृश्येन गन्धादीनि सदृशानि भवेद्भुः ।
अतोऽवयवसामान्यमेव सादृश्यमिति । नन्वेकत्रैव मूयसामवयवसामान्याना-
मुपलम्भात् सादृश्यबोधप्रसक्तिरित्युक्तम्, परिहृतमिदं जात्यन्तरस्येति वदता ।
जात्यन्तरसमवायिनां जात्यन्तरे समवायात् सादृश्यम्, न स्वरूपमात्रम्, न
च मूयस्त्वम् । एतच्चोपरिष्ठाद् विवरिष्यत एव । अतो जात्यन्तरग्रहणमपे-
क्षितव्यम् । यत्तु न तेन तज्जन्यत इति । सत्यम् । अभिव्यज्यते तु तत् ।
यथोक्तम् —

सामान्यानि च मूयासि गुणावयवकर्मणाम् ।

भिन्नप्रधानसामान्यव्यक्तं सादृश्यमुच्यते ॥

इति । यद्धि यत्स्योपलब्धौ निमित्तं, तत्तदभिव्यञ्जकम् । अत एकै-
कत्रापि स्वरूपमात्रेण सामान्यानि गम्यन्त एव । जात्यन्तरसमवायात्मना

प्रमाणपट्टकविज्ञातो यत्रार्थो नान्यथा भवेत् ।

अदृष्टं कल्पयेदन्यं सार्थापत्तिरुदाहृता ! १ ॥

दृष्टः पञ्चभिरप्यस्माद् भेदेनोक्ता श्रुतोद्भवा ।

प्रमाणग्राहिणीत्वेन यस्मात् पूर्वविलक्षणा ॥ २ ॥

अत आह — प्रमाणेति । अन्यथा नोपपद्यत इत्यन्यथानुपपद्यमानतामापादयन् गमयतीति व्याचक्ष्महे । अपि तर्हि दृष्टश्रुतविशेषणमेवेदम् । य एव कश्चित्प्रमाणपट्टकविज्ञातोऽर्थोऽन्यथानुपपद्यमानतया रूढीतः, स एव स्वोपपादनायान्यमर्थं कल्पयति तद्विषया कल्पनाशुद्धिरर्थापत्तिरिति । नन्वेवमविनाभाजवलोत्था शुद्धिरनुमानमित्यापादितम् । मैवम् । न ह्यन्यथा नोपपद्यत इत्यविनाभावमाचष्टे । स ह्यनेन विना न भवतीत्युक्ते गम्यते । किं नामानेनोच्यते, दृष्टः श्रुतः कल्पनामन्तरेण नोपपद्यत इति । का पुनरस्यानुपपत्तिः, नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृष्टमपि प्रमाणान्तरविरोधाद् यत् प्रतिहन्यते सानुपपत्तिः । दृष्टे हि गृहे चैत्राभावोऽभावेन । आनुमानिकी च तस्य जीवतः दशचित् सत्ता । सानिर्धारितदेशविशेषतया गृहमपि व्याप्नोति । सोऽयमभावानुमानयोर्विरोधोऽनुपपत्तिराक्यायते । संशयोऽपि चान् प्रमाणान्तरविप्रतिपत्तिरेवानवस्थितोभयमानवस्तुलक्षणः । अथवायमनध्यवसाय एवैकस्मिन् युद्धिसुपसंहर्तुं युक्तिविशेषादशकनुवतः । अतो नेहान्यतरदुपादानु हातु वा शक्य प्रमाणत्वाविशेषात् । तदिह सङ्कटे प्रामाणिकोऽनुमानस्य विषय कल्पयति — बहिरस्तीति, 'न हिंस्यादिति' सामान्यशास्त्रस्येव विहितवर्जितां हिंसाम् । एवं भोमपशुपपादित भवति अभावोऽनुमानं चेति । सर्वत्र चैवमेव दर्शयितव्यम् । त्रैरूप्यरहितत्वं चास्या उत्तरत्र वक्ष्यामः ।

अत्र च दृष्ट इत्युच्यते, तत्र न विप्रः, किमिह चक्षुर्मात्रेण दृष्टोऽभिप्रेतः, उत प्रत्यक्षमात्रदृष्टः । पूर्वस्मिन् पक्षे ओत्रादिपूर्विकार्थापत्तिर्न स्यात्, उत्तरस्मिन्ननुमानादिपूर्विका । अथ प्रमितमात्रपरिग्रहार्थो दृष्टशब्दः, श्रुतो वेति तर्हि किं भेदेनोपादीयते, शब्दावगतमपि हि प्रमितमेव । अथोच्यते नेदमन्तरनिवृत्त्या श्रुतग्रहणम्, किन्तर्हि, अभिधानान्तरमेवेदमुपलब्धेर्वाचकम् । उपलब्धिमात्रपरिरक्षया

एकैकद्वित्रिसामस्त्यभेदादेतस्य चित्रता ॥ २० ॥

"न धर्मा एव सादृश्यं भूयस्ता वा तदाश्रया ।

भूयस्त्ववद्धि जात्यादि सदृशत्वेन दृश्यते ॥ २१ ॥

ब्रह्मसादृश्यं 'समासद्वारधारिणो लोके, वेदे च "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती"ति । क्रियासादृश्यमव्ययनादिसामान्यालोके, वेदे च यज्ञविहङ्गमयोर्निपत्यादानसामान्यात् । एवं आह— "यथा वै श्वेनो निपत्यादत्ते, एवमयं द्विपन्तं भ्रातृद्वयं निपत्यादत्ते" इति । शक्तिसादृश्यं तु सीमो मल्ल इति लोके, वेदे च सोमपूतीकयोः । अयमभ्यते हि पूतीकानां सोमशक्तिरर्थवादात् । तत्कायत्वेनावगमात् । कार्यस्य च कारणानुविधायिशक्तिर्कत्वात् । उक्तं च— "सोमस्य योऽश्वः परापतत् स पूतीकोऽभवद्वितीयः प्रयाज इति । धर्मनियम एव हि तत्र सादृश्यम्, प्रकृतिविकृति-कर्मणोश्च धर्मसामान्यमेव सादृश्यमित्युक्तमेव । एते च जात्यादय एकैकशो द्विशिष्टिस्तस्मिन्तस्तश्च सगाना भवन्तस्सादृश्यस्य विचित्रतामापादयन्तीति ॥ २० ॥

ननु यत्र सादृश्यं समवैति तत्सदृशबुद्ध्य गृह्यते । यदि चावयवसामान्यानि सादृश्यं, तानि तदवयवेषु समवयव्यतीति तेष्वेव सदृशभिर्यं जनयेयुः । अथ तेषां भूयस्ता, सा चावयवसामान्येति तान्येव सदृशानि स्युः । कथं जात्यन्तरे सदृशगुहिरत आह— न धर्मा इति । सत्यम् । अत एव हेतोर्न धर्माणावयवसामान्यानि तदभूयस्ता वा सादृश्यं, तेषु सादृश्यबुद्ध्यनुत्पत्तेः । यदेव हि तेषां भूयस्तया युक्तं जात्यन्तरं गवयादि व्यक्त्यन्तरं नाश्वसौर्यादि, तदेव सदृशबुद्ध्य गृह्यते । अतो जात्यन्तरसमवाय एव तेषां सादृश्यम् । स्वरूपतत्त्वेकैकशस्तानि सामान्यानि प्रधानसामान्यवदेकत्वबुद्धिनिवन्धनमेव । पिण्डतानि तु जात्यन्तरसमवायोपहितानि सादृश्यम्, अयं च भूयोऽवयवसामान्येत्यस्यैव प्रपञ्च इति ॥ २१ ॥

यद्वावाभावनियन्धनौ कार्यवावाभावविति । स्वरूपमात्रायत्ते तु कार्यभावे
तदभेदात् सदापत्तिरिति । स्वरूपमात्रप्रतिबन्धमग्नेर्दाहस्य कारणम् औष-
धादीनां तु प्रतिपन्थतेति चेत्, कः प्रतिबन्धार्थः । स्वरूपं तावदपिनष्टम् ।
तदेव प्रत्यभिजानीमः । न हि बीजस्योपरि त(नाःदा)भीते प्रदीपे किञ्चिद्
रूपापचयमुपलभामहे । न च तेनाद्भुतो जन्यते । अथ वस्त्वन्तरसन्निधौ
सामग्र्यन्तरमेव जातम्, अतः पूर्वसामग्रीकार्यं नोत्पद्यत इति चेन्नैवम् । न हि
मन्त्रादिसत्तिकर्मे पूर्वसामग्रिनाशो दृश्यते । न च तत् कार्यमुपलभ्यते ।
अथ मन्त्रादिरहितमेव कारणं कार्यस्य जनकम् । न तु तत्र तेन किञ्चित्
क्रियत इत्युच्यते । तन्न । न ह्यकिञ्चित्करस्य सन्निधिः कार्यं प्रतिपन्नाति ।
अन्यदपि हि तत्रोदासीनं सन्निहितं भवति । न च कार्यं न जायते ।
न च 'मन्त्रादिसन्निधावर्थान्तरमेव जातं पूर्वकारणनाशेनेति मतिराधिरास्ति ।
सकला हि सामग्री प्रत्यभिज्ञायते । अस्ति च तथ कारणमित्युक्तम् ।
न च मन्त्रादिप्रागभाव एव वा तद्विशिष्टा वा सामग्री जनिकेति युक्तम् ।
अभावस्य भावान्तरसिद्धौ व्यापारादर्शनात् । विहिताकरणेऽपि तत्कालेऽन्य-
प्रिया प्रत्यवायहेतुर्नो(का)करणम् । यदाह —

स्वकाले यदह्वर्वस्तु करोत्यन्यदचेतनः ।

प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नामावेन स जन्यते ॥

इति । यदि तु —

'क्रमेणः प्रागभावश्च विहिताकरणेषु यः ।

त चानर्थकरत्वेन वस्तुत्वाद्यापनीयते' ॥

इति दर्शनात् मन्त्रादिप्रागभावः कारणमिष्यते । तथापि परस्तात्
कार्यदर्शनं नोत्पद्यत इति । मन्त्रादिप्रध्वंसोऽपि कारणमिति चेत्, स
तर्हि प्राह्व नासीदिति प्राह्वमन्त्रादिप्रयोगात् कार्यं न जायेत । न हि
क्षितिजलजीवानामन्यतमापायेऽप्यद्भुतो जायमानो दृश्यते । अपि च
सत्येव प्राच्यमन्त्रादिसन्निधाने तद्विपरीतमन्त्राद्यागमे कार्यभावमीध-
माणा न तदभावंस्य कारणमात्रमवस्थापयामः । न हि विहिताकरण-
कारणकः प्रत्यवायः सत्यपि विहितकरणे दृष्टः । भवति चान्त्र प्रयोगः—
यद्यदभावकारणकं तत्तद्भावे न भवति विहिताभावगान्य इव प्रत्यवायो

सामान्यस्य न वा नाशः कचिदभ्युपगम्यते ।
 सर्वस्य ह्याश्रयः कश्चिदस्ति देशान्तरादिषु ॥२५॥
 तेषां भूयस्तथा चेदं सादृश्यमतिरिच्यते ।
 तानि व्यस्तानि सन्त्येवं प्रत्यक्षेऽपि कचित् कचित् ॥२६॥
 सदृशावयवत्वं तु यत्र नाम प्रतीयते ।
 तदप्यवयवानां स्यात् समानावयवान्तरैः ॥ २७ ॥
 एवं तावद् यतो नास्ति पराभेदप्रकरणा
 ततः परं तु सामान्यं भवेत् सादृश्यवर्जितम् ॥ २८ ॥
 प्रधानानां तु सामान्यं यत्रैकं सम्प्रतीयते ।

अवयवसामान्यानामपि नात्यन्तिको नाशोऽस्तीत्याह —
 सामान्यस्येति । कारणमाह — सर्वस्येति ॥ २५ ॥

यद्यस्ति तत्रापि सादृश्यधिया भवितव्यमत आह — तेषामिति ।
 भूयस्तथा तेषां सादृश्यमतिरिक्तं भवति, न त्वेकैकशो न सन्तीति । न
 केवलं सामान्यमनन्तरमिति देशान्तरादिष्व्वाश्रयसद्भावः कल्प्यते । अपि तु
 प्रायश्चेऽपि क्वचिदर्धे तान्युपलभ्यन्त एवेत्याह — तानीति ॥ २६ ॥

नन्वक्ष्यादीनां स्वावयवसामान्यमूना सादृश्यमुक्तं, तदवयवानां तु
 कथं सादृश्यं भविष्यत्यत आह — सदृशेति । यथा महावयविनो येऽ-
 वयवाः स्वावयवसामान्यैस्सदृशा भवन्ति, एवं यत्र नामावयवेऽपि सद-
 र्शावयवत्वमवगम्यते तेऽप्यवान्तरावयवसामान्यैस्सदृशा भवन्तीति न
 काश्चिद् दोष इति ॥ २७ ॥

तावदेव दर्शयितव्यं यावन्निर्माणा भागा इत्याह — एयमिति ।
 ततः परं परमाणुत्वमेव केवलं सामान्यमित्याह — तत इति ॥ २८ ॥

अनु यदि सामान्यानि सादृश्यं गोस्वादौ प्रसङ्गः, तत्पराभेदादित्यत
 आह — प्रधानानामिति । अयमभिप्रायः — सचित्रिष्ठा हि नो वस्तु-

शब्दे बोधकसामर्थ्यात् तन्नित्यत्वप्रकल्पनम् ॥ ५ ॥

अभिधा नान्यथा सिद्ध्येदिति वाचकशक्तताम् ।

अर्थापत्त्यावगम्येव तदनन्यगतेः पुनः ॥ ६ ॥

अर्थापत्त्यन्तरेणैव शब्दनित्यत्वनिश्चयः ।

दर्शनस्य परार्थत्वादित्यस्मिन्नभिधास्यते ॥ ७ ॥

प्रमाणाभावनिर्णीतचेन्नाभावविशेषितात् ।

गेहाच्चैत्रवह्निर्भावसिद्धिर्या त्विह दर्शिता ॥ ८ ॥

तामभावोत्थितामन्यामर्थापत्तिमुदाहरत् ।

पक्षदोषेषु चान्यातामुदाहरणविस्तरः ॥ ९ ॥

एतत्त्वमुपपद्यत इति शब्दसमवायी व्यापारोऽनुमीयते । स चाभिधेति
प्रसिद्धम् । तस्मिन्दर्शने च शब्दे वाचकसामर्थ्यमर्थापत्त्या प्रमीयते । अभि-
धायकत्वे एतुमिते भवत्यनुपपत्तिः, नायमस्याभिधायकः । प्रागिव सम्ब-
न्धज्ञानाद् गृहीतसम्बन्धः प्रत्यायक इति चेद् न । तदभावात् । न ह्यस्यार्थेन
सयोगादीनामन्यतमसम्बन्धो दृश्यते । तदस्यानुपपत्तौ शक्तिकल्पनो-
पपादिका भवति । अस्मिन् एतत्त्वमयोर्वाच्यवाचकशक्तिरूपसम्बन्धः ।
पदग्रहणार्थोऽनुगम्यत इति । एव च शक्तिकल्पनोत्तरकाल शक्तेरपि नित्य-
त्वमन्तरेणानुपपत्तेरप्यपत्त्यन्तरेण शब्दस्य नित्यता प्रतीयत इति ॥ ५ ॥

एतदेव निवृणाति—अभिधेति साधनम् । एतच्च स्वयं जैमिनिनैव
शब्दाधिकरणेऽभिवाच्यत इत्याह— दर्शनस्येति ॥ ६, ७ ॥

अभावपूर्विका तु भाष्यद्वारेण स्वयमुदाहरेति न श्यगुदाहृत्यत
इत्याह— प्रमाणाभावेति साधनम् । अत्रार्थः— 'यद्य जीवति देव-
दत्ते, एहाभादर्शनेन वह्निर्भावस्यादृष्टस्य परित्यक्तता' इति भाष्ये यः ।
यैत्रस्य वह्निर्भावसिद्धिर्दर्शिता तामेव प्रकृत्याम्योऽन्वाममापत्तिकामर्थापत्तिं
भाष्यकार उदाहरत् उदाहृतवानिति । प्रपञ्चस्त्वर्थापत्त्युदाहरणानां पक्ष-
दोषाभिधानावसरे 'ज्ञानादिनास्तताया'मित्यादिनानुमाने वर्णित इत्याह—
पक्षदोषेष्विति ॥ ८, ९ ॥

नावश्यं सर्वसामान्यात् सादृश्यमुपजायते ॥ ३१ ॥

पृथिव्यादिषु चैतेषां सतामेव स्वभावतः ।

परिणामादिभिर्व्यक्तिर्यथादृष्टवधार्यते ॥ ३२ ॥

न हि शक्त्यात्मना किञ्चिदसज्जन्म प्रपद्यते ।

धर्माणां न च नानात्वमस्ति चावान्तरस्थितिः ॥

वस्तुत्वे सति चास्यैवं सम्बन्धस्य च चक्षुषा ।

द्वयोरेकत्र वा दृष्टेः प्रत्यक्षत्वान्न वार्यते ॥ ३४ ॥

तुल्यतया सादृश्यं भवत्येव । उत्तमस्कृतं 'यथा दर्शनं तदाश्रीयत' इति । तदिह चित्रादौ वर्णसामान्यमेव । कुसुमादिगन्धविशेषाणां गन्धसामान्यं, क्षीरशर्करादौ रससामान्यं सादृश्यम् । अवश्यं सर्वगुणसामान्यसमवायो नास्त्येव इति ॥ ३१ ॥

परिहारान्तरमाह — पृथिव्यादिष्विति । एव हि सत्कार्य-
वादिनो वदन्ति — नात्यन्तमसत्कर्तुं शक्यं, गगनकुसुमवत्, अतोऽसतः
कार्यत्वं निवृत्तं सत्ता गमयति । अतो नराद्यवयवसामान्यान्पि नात्यन्त-
मसन्ति जायन्ते । किन्तु सन्त्येव स्वकारणेषु पृथिव्यादिषु भूतेषु परिणा-
मादभिव्यज्यन्ते । सा च तेषां परिणामिक्यमित्यक्तिर्यथादर्शनमेवावधार-
यितव्या । यथा च तानि पाण्यादिमत्सु देवदत्तादिषु दृश्यन्ते, एव चित्रादि-
भारोऽभिधीयते तत्र किमिति नाम्युपगम्यन्ते । अतोऽवयवसामान्यान्येव
चित्रादावपि सादृश्यमिति ॥ ३२ ॥

प्राक्सत्त्वे कारणमाह — न हीति । इदं च प्रागेवोक्तमिति ।
यत्तु सादृश्यं भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्यावस्तुत्वमापादितम्, तत्रोत्तर-
माह — धर्माणामिति । सर्वधर्माणामेव जात्यादीनां न धर्मिणो नाना-
त्वम्, अथ चावान्तरस्थितिरपि धर्मधर्मिकृताम्येन । एवं सादृश्येऽपि ।
अतो नानेन तदपलपितुं शक्यते । सर्वानैकान्त एव प्रतीत्यविसंवादात्
समर्थनीय इति ॥ ३३ ॥

तदेवं सादृश्यस्य वस्तुत्वे सिद्धे चक्षुषा सम्बन्धस्य सतोर्दयोर्धर्मिणो-
र्गुणपदीक्षमाणस्यैकत्र वा प्रत्यक्षत्वं सिद्धमित्याह — वस्तुत्वे इति ॥ ३४ ॥

गम्यते तु गृहं तत्र न च चैत्रः प्रतीयते ।

न चात्रादर्शनं हेतुर्यथाभावेऽभिधास्यते ॥ १३ ॥

तेन वेदमन्यदृष्टत्वादिति हेतुर्न कल्पते ।

अदर्शनादभावे च प्रमेयस्यावधारिते ॥ १४ ॥

यद्भिर्भावमतिर्नासौ तेनादर्शनहेतुका ।

चैत्राभावस्य हेतुत्वं गेहेऽभावश्च संस्थितः ॥ १५ ॥

पूर्वं न चागृहीतस्य धर्मिणः स्यात् प्रमेयता ।

न चात्र याज्ञदेशो वा चैत्रो वा गृह्यते पुरा ॥ १६ ॥

नदीपूरेण या वृष्टिरुपरिष्ठात् प्रतीयते ।

देशे कथमदृष्टे तु पक्षधर्मत्वसम्भवः ॥ १७ ॥

गृहमेव तु तत्र प्रत्यक्षावगतमिति तद्वर्गप्रतीतिरेवामावे भवती-
त्याह — गम्यते तु गृहमिति । न हि तत्र गृह एव चैत्रोऽनुमीयते,
यमावविरोधादित्यभिप्रायेणाह — तत्रेति । अदर्शनं हि चैत्रसम्बद्धमवग-
तमिति तल्लिङ्गं भविष्यदीत्यत आह — न चात्रेति । न च दर्शनाभावो
यद्भिर्भावे लिङ्गश्च, एतदभावेऽभिधास्यत इति ॥ १३ ॥

यतो गृहेऽदर्शनमपि न हेतुरित्याह — तेनेति । किञ्च गृहमा-
वाप्याणोपपत्तिनिर्देशेन यद्भिर्भावमतिर्भवति, कथमसौ तद्वेतुका भवि-
ष्यतीत्यभिप्रायेणाह — अदर्शनादिति । अग्निप्राय विवृणोति —
नास्त्विति । अदर्शनावधारितस्य चैत्रभावस्यैवान्यत्रानुपयुक्तस्य हे-
तुत्वं सम्भवति । तच्चापक्षधर्मतया निराकृतमित्याह — चैत्राभावस्येति
[॥ १४, १५ ॥

एवं तावत् पक्षधर्मता निराकृता पक्षोऽप्यत्रानुमानात् पूर्वं नोप-
पद्यत इत्याह — पूर्वं नचेति ॥ १६ ॥

सादृश्यप्रत्ययस्तत्र तदाभासत्वकल्पना ॥ ४० ॥
 बाधकप्रत्ययाच्चैषा सादृश्याभासता मता ।
 यथा पलालकूटस्य सादृश्यं कुञ्जरादिना ॥ ४१ ॥
 समीपस्थो विजानाति सादृश्यं नेति तत्र हि ।
 न बाध्यते समीपादौ यत्तु सादृश्यमेव तत् ॥ ४२ ॥
 न चैतस्यानुमानत्वं पक्षधर्माद्यसम्भवात् ।
 प्राक् प्रमेयस्य सादृश्यं न धर्मत्वेन गृह्यते ॥ ४३ ॥
 गवये गृह्यमाणं च न गवामनुमापकम् ।
 प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वाद् गोगतस्य न लिङ्गता ॥ ४४ ॥

आभासेतरविवेके कारणमाह — बाधकोति । अत्रोदाहरणमाह —
 यथेति ॥ ४१ ॥

कथं पुनस्तदाभासत्वमत आह — समीपस्थ इति । बाधकं हि
 तत्र ज्ञानमुत्पद्यत इति भावः । नेति प्रत्ययामावे तु परमार्थसादृश्यमित्याह —
 न बाध्यत इति ॥ ४२ ॥

सर्वमेवालोचितानुगमनमनुमानमिति मन्यमाना येऽस्यानुमानान्त-
 र्भावमिच्छन्ति तान् प्रत्याह — न चेति । पक्षधर्माद्यसम्भवमेव दर्श-
 यति — प्रागिति । धर्मादिर्हि प्रमेयस्य पर्वतादेर्धर्मतयानुमानो पक्षे प्राग-
 यगतः पक्षधर्मो भवति । इह च गाः प्रमेय । न चोपमानोत्पत्तेः प्राक्
 तद्धर्मतया सादृश्यं गृह्यते । अतस्माच्च पक्षधर्मः । गवयगृह्यित्वादीनां तु
 पक्षधर्मतोपरिष्ठाज्जिराकरिष्यत इति ॥ ४३ ॥

गवयगतमपि सादृश्यमप्यस्मत्पक्षात् सादृश्यनिर्दिष्टतया गवामनुमा-
 पकमित्याह — न बाध्य इति । गोगतं च प्रतिज्ञार्थैकदेशं तत्र निश्चि-
 त्वाह — प्रतिज्ञार्थेति ॥ ४४ ॥

विद्यमानत्वसंसृष्टगृहाभावधियानया ।

गेहादुत्कालितश्चेन्नो विद्यते वहिरेव हि ॥ २२ ॥

गेहाभावत्वमात्रं यत् स्वतन्त्रं तु प्रतीयते ।

न तावता वहिर्भावश्चैत्रस्यैवावधार्यते ॥ २३ ॥

सिद्धे सद्भावविज्ञाने गेहाभावधियाञ्च तु ।

गेहादुत्कालिता सत्ता वहिरेवावतिष्ठते ॥ २४ ॥

तेनास्य निरपेक्षस्य व्यभिचारो मृतादिना ।

यस्य त्वव्यभिचारित्वं न ततोऽन्यत् प्रतीयते ॥

कथं च विद्यमानत्वविशिष्टो गृहाभावो वहिर्भावः साधयति कथं च शुद्धो नेत्युभयत्र कारणमाह — विद्यमानत्वेति द्वयेन । विद्यमानत्वविशेषणविशिष्टगृहाभावाशुद्धौ हि यावद् विद्यमानत्वस्य विषयो नावस्थाप्यते तावदभावः प्रत्येतुमेव न जनयते, तद् यदा भावप्रतिपक्षेणाभावेन गृहमवच्छेदं तदा तत्र तावच्चैत्रस्य भावो भवितुं न प्रभवतीत्याश्रयापेक्षया पारिक्षेप्याद् वहिरेव भवतीति । शुद्धाभावप्रतीतौ त्वाश्रयापेक्षेव नास्तीति किं वहिर्भावकल्पनयेति ॥ २२, २३ ॥

ननु च निश्चितसद्भावस्य चैत्रस्य गृहाभावो वहिर्भावमन्तर्भाव्यं सिध्येत् । सन्दिग्धसद्भावस्य त्वनपेक्षितवह्निर्भाव एव तं गमयिष्यतीत्यत आह — म्निद्व इति । यदि चैत्रसद्भावे सन्देहः, न तर्हि तद्वह्निर्भावावगतिः प्रसिध्येत् । असन्दिग्ध एव तु सद्भावविज्ञानेऽभावेन गेहादुत्कालिता — उत्सारिता तत्सत्ता वहिर्भवति नियमेन, इतरथा तत्रापि सन्देह एव भवेत् । एतेन गृहाभावापादितसन्देहं विद्यमानत्वमेव वहिर्भावकल्पयतीति यैरुक्तं तन्निराश्रुतमिति वेदितव्यम् । इदं च प्राग्मेवोक्तमस्यामिति ॥ २४ ॥

अतः सिद्धं जीवननिर्गम्यश्रम्यभारस्य व्यभिचारः अव्यभिचारिणस्य प्रमेयानुप्रवेशद्वारणव समर्थनमिति धूर्मादिवैलक्षण्याच्च लिखत्वमित्याह — तेनेति ॥ २५ ॥

सदृशावयवत्वे तु तेषामेवोपमा भवेत् ।

न च शृङ्गादयो यत्र तत्र गौरनुमीयते ॥ ५० ॥

इत्थं चानुमिमानस्य भ्रान्तज्ञानं प्रसज्यते ।

नगरस्थं तु गोज्ञानं स्मरणान्नातिवर्तते ॥ ५१ ॥

भिन्नानुमानादुपमेयमुक्ता

सौर्यादिवाक्यैरसहापि दृष्टम् ।

सादृश्यतोऽन्यादियुतं कथं नु

प्रत्याययेदित्युपयुज्यते नः ॥ ५२ ॥

वर्तितं सादृश्यप्रत्ययमपेक्ष्य गोसादृश्यविशिष्टगवयप्रत्ययादेव पुनस्तत्-
सादृश्यविशिष्टगोज्ञानमुपजायते, न पुन शृङ्गादिप्रत्ययमात्रादिति ॥ ४९ ॥

ननु शृङ्गादयोऽपि परस्परसदृशा एवति कथं तेभ्यो नित्सादृश्या
प्रतीतिरूप्यते । अत आह — नदृशोति । यदि गवयादीनां सदृशावयव-
त्वमवगम्यते, न तर्हि ते सदृशतया प्रतीयन्ते । किन्त्ववयवा एव परस्पर
सदृशतया । अतो न सादृश्यविशिष्टगोप्रमितो शृङ्गित्वादीनां लिङ्गत्वम् ।
नित्सादृश्यं तु तेभ्यो गोस्मरणमात्रं स्यादिति । अपि चानुमाने यदेकदेश-
तया धृमादिरपगम्यते प्रमयमप्यन्यादि तदेकदेशतया । इह तु शृङ्गित्वा
दयो गवयैकदेशतया प्रमाणम् । न च तदेकदेशो गौरप्यनुमीयत इत्या-
ह — न चेति ॥ ५० ॥

यदि तु कश्चिद् वयात्यादेवमेवानुमास्यत इति प्रयात्, त प्रत्याह —
इत्यमिति । आन्तरियममावाविरोधादिति । नगरस्थगोज्ञानमविरोधेऽपि
सादृश्येन स्मृतिरेवेत्याह — नगरस्थमिति । निषयतारस्याद् ज्ञानेऽपि
तात्पर्यव्यपदेशः तदधीनत्वात् तस्येति ॥ ५१ ॥

न पुनरुपमानस्य वेदार्थ उपयोग । यदि प्राकृतानां धर्मोणा
विकृतौ प्राप्तिरूप्यते, ता । अनुमानादेव तन्निष्ठे । प्राकृतं लिङ्गं धर्मं
स्मर्यद् किञ्चिद् निवृत्ता एव तेषामनुमास्यत भविष्यति । ज्ञानेनेत्येतदे-
भिमतमिति लक्ष्यते । यदेवमाह — “यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादिति । अत्र
हि व्यक्तमेव लिङ्गिकं धर्मप्राप्तिमपदिशति । अत आह — भिन्नेति

अविनाभाविता चात्र तदैव परिकल्प्यते ।

॥ १ ॥ न प्रागवधृतेत्येवमन्यथैषा न कारणम् ॥ ३० ॥

गृहाभावबहिर्भावौ न च दृष्टौ नियोगतः ।

साहित्ये तु प्रमाणं च तयोरन्यन्न विद्यते ॥ ३१ ॥

अन्यथानुपपत्त्यैव ह्येकेनान्यत् प्रतीयते ।

तथा न कल्प्यते तच्चेत् साहित्यं न प्रतीयते ॥

प्यते । तादृष्यैव प्रतिभानात् । विलक्षणानि हि प्रमाणानि विलक्षण-
सामग्रीकाणि । अत एव परस्परतो भिद्यन्ते । अप्रामाण्यकारणानि च
संशयविपर्ययावज्ञान या, तद्यार्थापत्तावपि नास्तीति कथमप्रमाणता । कथ-
मज्ञातसम्बन्धात् प्रतीति प्रमाणमिति चेत् । न सम्बन्धः प्रामाण्ये कारणम्,
अपि तु पाषविरह । स चेद्वाप्यविशिष्ट इति न कश्चिद् दोषोऽर्थापत्ता
वस्माक प्रतिभातीति ॥ २९ ॥

ननु गृहाभावो नान्तरेण बहिर्भावमुपपद्यते अतो नान्तरीयक,
नान्तरीयकाच्च यदर्थान्तरज्ञान तदनुमानम्, अतोऽनुमानमेवेदं बहिर्भाव
ज्ञानमत आह — अविनेति । अयमभिप्रायः — नान्तरीयकार्यदर्शन
तद्विदोऽनुमानमिति केचित् पठन्ति, तेषामपि तद्विदो नान्तरीयकताविद
एव नान्तरीयकदर्शनमनुमानमभिप्रेतम्, न चेद् नान्तरेण बहिर्भाव
गृहाभावो भवतीति प्रागवगतम् तदैव ह्यर्थापत्त्या बहिर्भाव परिकल्प्याप
मनेन विना न भवतीत्यविनाभाविता कल्प्यते । अतस्सा स्वरूपसत्यपि
न पूर्वमवगतेति न ज्ञानोत्पत्तौ कारणमिति ॥ ३० ॥

नन्ववगतसम्बन्धस्य तर्ह्यनुमान स्यादत आह — गृहाभावेति
तान्तेन । न तावन्नियमेन सदैरेव द्वयोस्साहित्यमवगतम्, अविदितसाहि-
त्यस्य तावत् सिद्ध प्रमाणा तरमित्यभिप्रायः । येनापि तयोस्साहित्यमवगत
तस्यापि नागृहीतयोस्तयोस्साहित्यग्रहः सम्भवति, न च तयोरेकग्रहणेऽ
परदर्शनमर्थापत्त्या विना सम्भवति । अन्यथानुपपत्त्यैव त्वेकेन गृहाभावेन

मतिरपि च तथैव द्रागिवोत्पद्यतेऽस्मि-

न्नितरविषयबोधेऽस्त्यपीत्थं च बाधः ॥ ५४ ॥

इत्युपमानपरिच्छेदः ।

सुसदृशलभेऽपि ह्यल्पया मात्रया तत्सदृशमवगम्यत एव । अतोऽस्तु तत्रात्वं नामावयवसामान्यमत आह — मतिरिति । न केवलं वस्तुतस्तयोस्तुसदृशा-
त्यसदृशयोः (स्त्रीव ? तौघ्र)मन्दत्वमतिर(पीति ? पितु) तथैव गुणरूपेणैव
सुसदृशे द्राक् शीघ्रमुत्पद्यते । इवमन्दोऽलङ्कारे । अतो मन्दसदृशस्य
मात्रया सादृश्यबोधेऽप्यनुपादानलक्षणो बोधो भविष्यतीत्यस्ति हानो
पादानयोरुपमानोपयोगः ॥ ५३, ५४ ॥

इत्युपाध्यायमुचरितमिश्रकृतौ काशिकाटीकायाम्
उपमानपरिच्छेदः समाप्तः ।

अथार्थापत्तिपरिच्छेदः ।

अत्र भाष्यम् । 'अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा
नोपपद्यत इत्यर्थकल्पना । यथा जीवितो देवदत्तस्य गृहा-
भावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य परिकल्पना' इति । अस्मा-
र्थः — अर्थापत्तिरपि न परीक्षितव्या, एवंलक्षणकत्वेनाव्यभिचारादिति ।
किं पुनरनेनार्थापत्तेर्लक्षणमुक्तम् । अर्थोऽन्यथानुपपद्यमानो यदर्थान्तरं
कल्पयति सार्थापत्तिः । यथा जीवितो देवदत्तस्य गृहाभावो बहिर्भावेन
विना नोपपद्यमानो यद् बहिर्भाव कल्पयति सार्थापत्तिरित्युक्तम् ।

यद्येवं केयमन्यथानुपपत्तिर्नाम । यदि तावदनेन विनास्य सद्भावो
नोपपद्यत इति, तदिदं कार्यतः कारणानुमानमुपन्यस्त, न प्रमाणान्तरम् ।
अथ ज्ञातसम्बन्धस्यानुमानम्, अर्थापत्तेः न सम्बन्धज्ञानमपेक्षत इत्युच्यते,
तदपुनरुक्तम् । न ह्यज्ञाते सम्बन्धेऽनेन विना नोपपद्यत इति शक्यते चक्षुः ।

नैतयानुपलब्ध्यात्र वस्त्वभावः प्रतीयते ।

* तद्देशागमनात् सा हि दूरस्थेऽवस्ति सत्त्वपि ॥ ३७ ॥

गत्वा गत्वा तु तान् देशान् यद्यर्थो नोपलभ्यते ।

ततोऽन्यकारणाभावादसन्नित्यवगम्यते ॥ ३८ ॥

ननु चाग्न्याद्यभावेऽपि धूमादिव्यतिरेकिणाम् ।

तद्देशागमनात् स्पष्टो व्यतिरेको न सिध्यति ॥ ३९ ॥

ऽनुपलभ्यमानो नास्तीति निश्चीयते । एवमेकत्र सन् सर्वत्र नोपलभ्यत इति सर्वत्रैव नास्तीति शक्यमवगन्तुम् । न हि दर्शनवददर्शनमपि प्रयत्नमपेक्षते, दर्शनं हि कार्यं स्वकारणमर्थेन्द्रियसन्निकर्षापेक्षमाणमेकत्र सतो न सर्वत्र सम्भवति, दर्शनाभावास्तु न किञ्चिदपेक्षत इति चोदयति — नन्वेति । अत्रेत्येकदेश परामृशति । अत्र खल्वेकदेशेऽनुपलब्धितोऽवियमानत्वमवगम्यते । तत्र सर्वत्रापि समानमिति ॥ ३६ ॥

अत्र परिहारमाह — नैतयेति । किमिति न प्रतीयते अत आह — तद्देशेति । उपलब्धियोग्यस्य ह्यनुपलब्धिरभावं व्यवस्थापयति, दूरस्थेषु त्वयोग्यत्वादेव सत्त्वप्यनुपलब्धिस्तन्मवतीति नाभावातिशय इति ॥ ३७ ॥

यदि तु सर्वप्रामाण्यसरित्कान्तारादिदेशाः प्राप्ता भवेयुः, एव चैत्रस्य तेष्वभावश्शक्यावगमः, न चेदं शक्यकरणमित्यभिप्रायेणाह — गत्वा गत्वेति ॥ ३८ ॥

अत्र चोदयति — ननु चेति । अयमभिप्रायः — न तावद् विपक्षादप्यवृत्तो हेतुर्गमकः, न च सर्वे विपक्षा गत्वोपलब्धौ शक्यन्ते, अतोऽवश्यमेकदेशस्यैवानुपलब्ध्या विपक्षाद् हेतोर्व्यतिरेको ग्रहीतव्यः । तद्वदिहापि भविष्यतीति । धूमादयश्च ते व्यतिरेकिणश्चेति धूमादिव्यतिरेकिणः । अन्याद्यभावे ये व्यतिरेकिणो धूमादयस्तेषामन्याद्यभावदेशागमनाद् व्यतिरेको न सिध्यतीति ॥ ३९ ॥

पन्नरूपान्तराभावावगमस्संशयमापादयति । देवदत्तस्य विद्यमानता गृह-
सम्बन्धावगतेति तदभावदर्शनाद् भवति विद्यमानत्वे संशयः — किमस्ति
चैत्रो न वेति । अयं च संशयोऽनुपपत्तिरित्याख्यायते । तामिमां विद्यमा-
नत्वस्य संशयरूपामनुपपत्तिमापादयन् गृहभावो बहिर्भावकल्पनया संश-
यमुत्सारयन् चैत्रस्य विद्यमानत्वमुपपादयति । तदिह गृहभावो विद्यमान-
त्वस्यार्थान्तरस्य संशयापादनद्वारेण बहिर्भावेनानवगतसम्बन्धोऽपि तं
गमयति । विद्यमानत्वमेव वा गृहभावापादितानुपपत्तिकं स्वोपपादनाय
बहिर्भावं कल्पयतीति हेतुः दर्शनम् । अत एव चानुमानाद् भेदः । न
चानुमाने धूमादिः कस्याचित् संशयरूपामनुपपत्तिमापादयस्तदापादितानु-
पपत्तिकं वा किञ्चिदग्न्यादिकं गमयति । किन्तु असन्दिग्धादेव धूमादग्नि-
रनुमीयते । यथा चानुमाने निश्चितरूपं लिङ्गं गमकम् । तथेह सन्दिग्ध-
मिति दर्शनबलादभ्युपगन्तव्यम् ।

तदेतदसाग्रतश्च । तथाहि—यत्तावदुक्तं गृहभावसंसंशयमापादयतीति ।
तदयुक्तम् । कथं हि तेन विद्यमानत्वे संशयः आपाद्यते । गृहे चैत्रो दृष्टः
कथमिह न भवतीति चेद्, न तावदेवं सर्वे प्रतिपद्यन्ति, येनापि हि स
तत्र दृष्टः, सोऽपि तं जीवन्तं तत्रासन्तमवगम्य सहसा बहिर्भावं कल्प-
यतीति । अपि च—यदि वस्तुधर्मविसवादात् सन्देहः, न तर्हि बहिर्भावं
कल्पनायां निमित्तं पश्यामः । यथाहि सूतजनिष्यमाणयोः गृहभावो न
बहिर्भावं सूचयति, एव सन्दिग्धसद्भावस्यापि । यावद्धि चैत्रस्य विद्य-
मानता न निश्चीयते, न तावद् गृहभावमात्रदर्शनेन बहिर्भावोऽवस्थाप-
यितुं शक्यते । संशयनिराकरणार्थमपि चात्र प्रमाणान्तरमर्थनीयम् । न
बहिर्भावः । निराकृते तु संशये निश्चितसद्भावो गृहभावनदर्शनेन बहि-
रस्तीति गम्यते । अथ निश्चितसद्भावस्यैव स्थितिप्रकारे सन्देहः कथ-
मस्तीति । स तर्हि चैत्रमपश्यतोऽपि भवतीति किं गृहभावदर्शनेन ।
न चासौ बहिर्भावकल्पनाधीनम् । अतो बहिर्भावकल्पनाप्रत्यनीकमेव
संशयापादनं, यत्तत्सिद्धये ह्यस्माभितम् । साधु सम्पादितम् । अतो न विद्य-
कीदृशो लक्षणार्थ इति ।

इह साहित्यमेवेदमेकस्य सहभाविनः ।

अनन्तदेशवर्तित्वान्न तावदुपपद्यते ॥ ४४ ॥

ननु देशान्तरं शून्यं चेत्रेणैवं प्रतीयते ।

तद्देशव्यतिरिक्तत्वात्समीपस्थितदेशवत् ॥ ४४ ॥

विरुद्धाव्यभिचारित्वं तद्वदेव हि गम्यते ।

समीपदेशभिन्नत्वाच्चैत्राधिष्ठितदेशवत् ॥ ४५ ॥

पुरुषस्य तु कात्स्न्येन यदेकत्रोपलम्भनम् ।

द्वित्रादिदर्शनैव, तद् यदि धूमोऽप्यग्निं व्यभिचरेत्, अस्यापि हि द्वित्रि-
चतुरैरेव दर्शनैर्व्यभिचारो दृश्येत, न च दृश्यते । अतोऽन्यन्वितस्वभावोऽ-
यमिति निश्चीयते । यस्य त्वेवमप्यनाश्रयः । तस्य सर्वप्रमाणेष्वेवाकचिद्
व्यभिचारदर्शनादनाश्रयः स्यात् । विपक्षव्यतिरेकोऽपि चैवमर्यादेव सिद्धो
भवति । स हि प्रथममन्विच्छतो विपक्षदेशानामनन्तत्वाद् दुर्लभो भवति ।
स्वभावनियमे तु ज्ञाते स्वभावस्यान्यभिचारात् सुलभो व्यतिरेकः । न हि
स्वाभाविकमुष्णत्वमन्तरेण क्वचित् कदाचिदग्निर्मवतीति-कश्चिदाशङ्कते ।
मितदेशत्वादिति । परिमितदेशत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

एकदेशभाजगदभाययोस्तु नैवं साहित्यज्ञानं भवतीत्याह—
इहेति । एको ह्यत्र सर्वत्राभावस्सहभाष्यनन्तदेशवर्ती, न त्वग्निधूमाकृति-
वत् परिमितदेशः, अतोऽत्र दुर्ग्रह साहित्यमिति ॥ ४३ ॥

अत्र चोदयति — नान्यिति । अनुमानेन देशान्तराभावश्चैत्रेणैवं
प्रतीयते । एवं अनुमास्यते । परोक्षात्सर्वमूयश्चैत्राभावसम्बन्धाः तदा-
प्तान्तदेशव्यतिरेकित्वात् स्थितचैत्रदेशसमीपवदिति ॥ ४४ ॥

परिहरति — विरुद्धेति । कथं हि विरुद्धाव्यभिचारित्वमत-
याह— तद्वदिति । तद्वच्चैत्रदेशान्तरमिति । अतोऽर्थापत्त्यैव सर्वत्राभावो-
ज्यमन्तव्यः, नान्या गतिरस्ति ॥ ४५ ॥

तथा तु तं श्रुत्वा साहित्यग्रहणपुरस्सरं यच्चनुमानमिष्यते तदर्या-
२. एतावता च सिद्धमर्यापत्तेः प्रामाण्यमित्यभिप्रायेणाह—प्ररुष-

तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञाताद् दाहाद् दहनशक्तता ।
वह्नेरनुमितात्सूर्ये यानात् तच्छक्तियोग्यता ॥ ३ ॥

हि दृष्टशब्दमुपचरन्तो लौकिका दृश्यन्ते । 'न दृष्टो न श्रुतः कश्चित् स्वयं दत्तापहारक' इति । यथा एतदेवाभिप्रेत्य टीकाकारेणोक्तं 'दृष्टः श्रुतो वे'ति लौकिकमभिधानमिति । शब्दीमुपलब्धि प्रमाणान्तरेभ्यो भेदेन लौकिका उपाददाना दृश्यन्त इत्युक्तं भवति । इदमपि नोपपन्नम् । कथं हि लक्षणग्रन्थे मुनिपुणो भाष्यकारोऽभिप्रायान्तरमन्तरेण श्रुतपदं प्रयुक्तं इत्युत्प्रेक्षितुमपि शक्यमिति भाष्यमुभयोपादानप्रयोजनमत आह — दृष्ट इति । सत्यम् । पद्मभिरपि प्रत्यक्षादिभिर्दृष्टो दृष्टो भवति । उपलब्धिपर्याय एव दृष्टशब्द इति यावत् । तथाप्यस्माद् दृष्टाद् भेदेन यन्तुतोद्भवार्थापत्तिरुपादीयते, तदस्याः प्रमाणग्राहितया पूर्वस्या दृष्टार्थापत्तेर्गोचर्यं दर्शयितुम् । तत्रोप-
रिष्टाद् वक्ष्यते । प्रथमार्थापत्त्यपेक्षया च पद्मभिरित्युक्तमिति प्रमाणपदक-
पूर्विकार्थापत्त्युदाहरणावसरे ॥ २ ॥

इदानीं प्रत्यक्षपूर्विकामेव तावन्मुल्यतयोदाहरति — तत्रेति वह्ने-
रन्तेन । का पुनरिय शक्तिः । नेयमतीन्द्रियेदन्तया निर्देष्टुं शक्यते । ननु
यद्भावाभावनियन्धनौ कार्यभावाभावौ इय शक्तिः, ईदृशी च प्रत्यक्ष-
वैध्वं । तथाहि — वह्निसंयोगानन्तर दाहो दृश्यते असति च न दृश्यत
इति तत्संयोग एव शक्तिरिति गीयते, न तत्त्वान्तरम् । स च प्रत्यक्ष इति
किमर्थापत्त्या । न । व्यभिचारात् । यथा खलु स्वरूपमात्रमग्नेर्व्यभिचारति,
एवं संयोगोऽपि । भवति हि कदाचिदौषधादिसन्निकर्षे सयुज्यते वह्निरय
च न दहतीति । तदिदार्थापत्त्या तत्त्वान्तर शक्तिरूपं कल्प्यते । कयानुप-
पत्त्या, प्रमाणान्तरविरोधेन । तथाहि — प्रत्यक्षेण दाहोऽनस्थाप्यते ।
हेत्वभावेन च प्रतिक्षिप्यते । स हि कार्यभावेन विदितप्रतिबन्धस्तं गम-
यति । तथाहि — न स्वरूपमग्नेः कारणम्, न तत्संयोगो व्यभिचारात्, नान्यत्
किञ्चित् । न वाकस्मादेव भवतीति साम्प्रतम् । एवं हि कदाचिन्न स्यात्,
अपेक्षा हि कदाचिद् भावे निबन्धनम्, अनपेक्षं तु नित्यं सदसदा भवेत् ।
अतः कार्यदर्शनादर्शनवटादग्नेः स्वरूपाव्यतिरिक्त निम्निद्र रूपगच्छीयते ।

॥ १ ॥ कार्यस्य ननु लिङ्गत्वं न सम्बन्धानपेक्षणात् ।

दृष्ट्वा सम्बन्धितां चैषा शक्तिर्गम्येत नान्यथा ॥ ४८ ॥

तद्दर्शने तदानीं च प्रत्यक्षादेरसम्भवात् ।

अर्थापत्तेः प्रमाणत्वं त्रैलक्षण्याद् विना भवेत् ॥ ४९ ॥

भूतोऽस्य न कश्चिदेकत्र सतोऽन्यत्र सत्त्वमुपपद्यत इत्यन्यत्राभावमन्त-
र्भाव्य कृत्स्नबोधस्समर्थ्यते, का पुनरत्रानुपपत्तिः, नात्र कृत्स्नबोधस्य केन-
चित् प्रतिघातो दृश्यते । भावानुमानेनैव केवलं तु दुर्यले प्रतिघातहेतौ
तद्व्याधेनैवार्थापत्तिरात्मानं लभते । दुर्बलं चेह भावानुमानं प्रतिहेतुविरु-
द्धत्वात् । यत्र तु तुल्यबलमुपयमेकत्रोपनिपतितं भवति, तत्रार्थान्तरक-
ल्पनयोपपत्तिरिति न किञ्चिदनुपपन्नमिति । एव तावदभावपूर्विकाया अर्था-
पत्तेरनुमानाद् भेद उक्तः, प्रत्यक्षपूर्विकाया भेदमिदानीं दर्शयितुं तत्प्रतिज्ञां
तावदाह — यत्र चेति । यत्रापि दाहादिकार्यदर्शनादग्न्यादेः कारणस्य
शक्तिरस्तीति कल्प्यते तत्राप्यर्थापत्तिरेव प्रयत्ना । यदि तु अग्नादनुमानं
भवति भवतु । आप्योदाहृतत्वाच्चाभावपूर्विकाया एव प्रथममनुमानाद् भेदो
वर्णित इति ॥ ४६, ४७ ॥

अत्रानुमानवादिना लिङ्गमुपन्यस्यति — कार्यस्येति । एवं हि
मन्यन्ते — द्विविधमनुमानं दृष्टस्वलक्षणविषयमदृष्टस्वलक्षणविषयं च । तत्र
तावत् दृष्टस्वलक्षणविषयं धूमादिनाग्न्यनुमानम्, अदृष्टस्वलक्षणविषयं च
संयोगविभागादिभ्य इव क्रियाद्यनुमानम् । कार्यं हि कारणेन सामान्यतो
ज्ञातसम्बन्धमिति ततस्तत्प्रतीतिरनुमानभेदेदमिति । एतदपि दूषयति — न
सम्बन्धेति । येन ह्येकदा घीजादङ्गुले दृष्टः सोऽन्यदा तथाविधादेव पुन-
रनुपलभमानः स्वभावानुमानेन जनयितव्योऽग्नेनाद्भुत इत्यनुभिमान एवात्रा-
शङ्कते कथमङ्गुले न जायत इति, ततः कल्पयति — अस्ति कश्चिद्
धीजसमवायी शक्तिभेदो यद्वशात् प्राक् कार्यमासीदद्य च नास्तीति ।
तच्चेदमनपेक्षितसम्बन्धस्थैव पुरातनोदान्तिनाहकुरदर्शनादर्शनविचारादेव
ज्ञानं जायमानं कथमनुमानमिति । अपि च सम्बन्धग्रहणाधीनमेव सर्वमनु-
मानं न तदगृहीतयोस्सम्बन्धिनोस्सम्भवति । न चेह तयोर्तीन्द्रिया शक्तिः

श्रुतार्थापत्तिरत्रैव परस्तादभिधास्यते ।

गवयोपमिताया गोस्तज्ज्ञानमाख्याता मता ॥ ४ ॥

अभिधानप्रसिद्धयर्थमर्थापत्त्यावबोधितात् ।

विहितमावेन । न चैवं मन्त्रादिभावे कार्यमिति । एवं चाकिञ्चित्करो मन्त्रादिभावो न कदाचित् कार्यं प्रतिबध्नीयात् । अतः कारणशब्देरेव प्रतिबन्धको मन्त्रः, न तदभावः कारणम् । बलवत्तरोपनिपातापहृतशक्तिस्तु सोऽपि न किञ्चित् प्रतिबध्नाति । न च यद् यत्तद्वृद्धमात्मानं नैव विन्दति, अविरोधेऽपि तेनात्मा न लब्धव्यः । कदाचन मामून् श्रौतपरिपन्थिविनिर्योगाभावेऽपि लैङ्गिकविनियोगाभाव इति । अतोऽस्ति कश्चिदतिशयः कारणानाम्, यस्याशतिरोधानाभ्यां कार्यं नारम्भन्त इति सिद्धं प्रत्यक्षावगताद् दाहाद् दहनशक्तिकल्पनम् । अनुमेयत्वं तु शक्तेरुपरिष्ठातिराकरिष्यत इति । अनुमानपूर्विकार्थापत्तिमुदाहरति अनुमितादिति । देशान्तरप्राप्त्या सूर्ये यानमनुमीयते, ततोऽर्थापत्त्या तच्छक्तिः । अत्रापि प्रमाणान्तरविरोध एवानुपपत्तिः । गमनं हि प्राणिनां विशिष्टपदादिसाधनकवगतम् । अयं चानुमिततद्विधर्मगमनसाधनोऽपि तथैव न गन्तुमर्हतीति वितर्कः । सोऽयं शक्तिकल्पनया निवार्यते । अस्ति नाम सा काचिदस्य शक्तिः, यया मन्त्रान्तरविधर्मगमनो विपातनिपातयोस्सममुपसर्पतीति ॥ ३ ॥

श्रुतार्थापत्तिस्तु भिन्नविषया इष्टार्थापत्तिभ्यो विविच्य पश्चादेवाभिधास्यत इत्याह — श्रुतेति । उपमानपूर्विकां दर्शयति — गवयेति । गवयसदृशो गौरित्युपमिते सदृशज्ञानप्राप्त्यशक्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते । ईदृशी च तत्रानुपपत्तिर्भवति — कथं गवि सुसदृशज्ञानं जन्यते, यदि हि जनयेत् प्रथमदर्शनेऽपि किं ॥ जनयेत्, सन्ति हि तदापि गवि गव्यापयवसोमान्यानि, तदेवं जातमपि गव्युपमानमनुपत्त्यावसीदति । शक्तिकल्पनयोपपाद्यते । अस्तिनाम कोऽपि गौरतिशयो यः प्रतियोगिदर्शनप्रतिलब्धामिव्यक्तिर्गवयसदृशी धियगुपजनयति । यच्चैवं समाने पशुत्वे गौरेव गवयसदृश इत्युपमीयते तदपि तस्य शक्तिविशेषामुपगमाद् विना नोपपद्यत इति ॥ ४ ॥

अर्थापत्तिपूर्विकामुदाहरति — अभिधानेति । शब्दादनन्तरमर्थप्रतिपत्तिं दृष्ट्वा तस्य तत्कारणत्वमवसीयते । न च व्यापारमन्तरेण का-

प्रायशश्चानया वेदे व्यवहारो व्यवस्थितः ।

सोऽवैदिकः प्रसज्येत यद्येया भिद्यते ततः ॥ ५३ ॥

वचनस्य श्रुतस्यैव सोऽप्यर्थः केश्विदाश्रितः ।

तदर्थोपप्लुतस्यान्यैरिष्टो वाक्यान्तरस्य तु ॥

न तावच्छ्रूयमाणस्य उचसोऽर्थोऽयमिष्यते ।

न ह्यनेकार्थता युक्ता वाक्ये वाचकता तथा ॥ ५४ ॥

पदार्थान्वयरूपेण वाक्यार्थो हि प्रतीयते ।

न रान्यादिपदार्थश्च दिवावाक्येन गम्यते ॥ ५५ ॥

न दिवादिपदार्थानां संसर्गो रात्रिभोजनम् ।

न भेदो येन तद्वाक्यं तस्य स्यात् प्रतिपादकम् ॥ ५७ ॥

आगमाभेदाभ्युपगमेऽभिप्रायमाह — प्रायश इति । फलपूर्वं विध्यन्तादिसिद्धौ मूयानस्या वेदे उपयोगः, मर्वाज्जागमत्वेऽवैदिक स्यादिति ॥ ५३ ॥

आगमिकत्वेऽप्यवान्तरविप्रतिपत्तिमुपन्यस्यति — वचनस्येति ।

अत्र निष्कर्षं दर्शयति — न तावदिति । कारणमाह — न हीति । वाक्यं तावदवाचकम् प्रागेवानेकेषामर्थानां भित्तिः ॥ ५४ ॥

यद्यवाचकं कथं वाक्यादर्थप्रतीतिरत आह — पदार्थेति । एतच्च तदमृताधिकरणे वक्ष्यत इति । ननु रान्यादिवाक्यार्थो यदि दिवावाक्ये नानभिहितः पदार्थान्वयरूपेणैव स्मर्यवद् गमयिष्यते । अत आह — न रान्यादीति । न हि दिवावाक्ये रान्यादिपदार्थास्सन्ति, कुतस्तत्र तेषां मन्वय इति ॥ ५५ ॥

ननु दिवादिपदार्थान्वयादेव रान्यादिवाक्यार्थं प्रत्येप्यते, अत आह — न दिवादीति ॥ ५७ ॥

अभावावगताच्चैत्राद् बहिर्भावस्य सूचनम् ।

पक्षधर्माद्यनङ्गत्वाद् भिन्नैवाप्यनुमानतः ॥ १० ॥

बहिर्देशविशिष्टेऽर्थे देशे वा तद्विशेषिते ।

प्रमेये यो गृहाभावः पक्षधर्मस्त्वसौ कथम् ॥ ११ ॥

तदभावविशिष्टं तु गृहं धर्मो न कस्यचित् ।

गृहाभावविशिष्टस्तु तदासौ न प्रतीयते ॥ १२ ॥

इदानीमर्थापत्तेरनुमानाद् भेदे वेदितव्ये साव्योक्तत्वादभावपूर्विकाया एव भेदं तावदाह — अभावेति । येयमभावप्रमाणेन गृहे नास्तीत्यनेन रूपेणावगताच्चैत्राद् बहिर्भावसूचनात्मिकार्थापत्तिः सापि पक्षधर्मादीनामनङ्गत्वाच्छब्दवदनुमानवदनुमानाद् भिद्यत इति ॥ १० ॥

पक्षधर्माद्यनङ्गत्वमेव दर्शयति — बहिर्देशेति । इह हि बहिर्देशविशिष्टश्चैत्रः पक्षस्तद्विशिष्टे वा बहिर्देशः । न चोभयस्यापि गृहागतोऽभावो धर्म इत्यस्य पक्षधर्मत्वं कथम्, न कथञ्चिदित्यर्थः ॥ ११ ॥

नामावमात्रमविशेषितं चैत्रस्य बहिर्भावे लिङ्गम् । न चास्य गृहविशेषणं भवति, परतन्त्रं हि विशेषणम्, यथा नीलिमोत्पलद्रव्यस्य । एवमिहापि द्रव्यभूतं गृहमेव तत्परतन्त्रेणाभावेन विशेष्यत इति सूक्तम्, व्यापकत्वाद्याभावे गृहस्य विशेषणम्, शक्यते हि तेन चैत्राधिष्ठितकदेशप्यतिरिक्तजगदव्यापिना गृहं व्याप्तुम् । अल्पं तु गृहं न महाविषयमभावं व्याप्तुं शक्नोति । अतो यथा व्याप्यस्य धर्मस्यामिविशिष्टत्वमवगम्यते, अनेनापि प्रकारेण गृहमेवाभावविशिष्टं बहिर्भावस्य लिङ्गमित्यापत्तिरिति । तच्च तदभावविशिष्टगृहं न कथञ्चिच्चैत्रबहिर्देशाभ्यां सम्बध्यते । अभावस्य तावत् कथञ्चिदस्ति चैत्रान्वयः । चैत्रभाव इति हि न प्रतीयते । गृहं तु न कथञ्चिच्चैत्रसम्बद्धमवगम्यते इत्यपक्षधर्म इत्याह — तदभावेति । इतश्च गृहाभावो न पक्षधर्म इत्याह — गृहाभावेति । गृहीते हि पक्षे तद्वर्गपत्ययो भवति । न च चैत्रबहिर्देशो गृहेऽसत्तया गम्यते इति ॥ १२ ॥

न च सत्तानुमानेन विशेषो वानुमीयते ।

इह वाक्यविशेषस्य सत्तेऽत्र त्ववगम्यते ॥ ६३ ॥

पूर्वसिद्धः स्यतन्त्रोऽर्थः स्यतन्त्रेण विशेषितः ।

धर्मी धर्मविशिष्टोऽत्र नानुमेयः प्रतीयते ॥ ६४ ॥

अथ श्रुतस्य वाक्यस्य मीयते तद्विशिष्टता ।

ततः पक्षोऽभ्युपेतः स्यादप्रसिद्धविशेषण ॥ ६५ ॥

किञ्च लिङ्गान्तराभावात्तेनस्य यद्वि लिङ्गता ।

प्रतिज्ञार्थैकदेशतां पदवत् ते प्रगन्यते । ६६ ।

तद्वदेव निराकार्या उच्यन्ते धर्मधर्मिता ।

जागृहीते हि तद्वर्गो गृहीते नानुमेयता ॥ ६७ ॥

इतश्च नानुमानमित्याह — न चेति । केचिद्वि सामान्या
स्मना ज्ञातसम्बन्धेऽविशिष्टे किञ्चिदनुमीयते न वस्तुसत्तामात्रम् । न
च विशिष्टे, अज्ञातसम्बन्धत्वात् इह तु तदुपय विपरीतमिति ॥ ६३ ॥

यतश्चात्र वाक्यस्वरूपमेव प्रमेयमत्र पर्यतादिरित् पूर्वसिद्ध
स्वतन्त्रोऽसम्बद्ध केनचिदग्न्यादिनेव स्वतन्त्रेण केनचिद् विशेषिनी
धर्मी धर्मविशिष्टा नास्तीत्याह — पूर्वसिद्ध इति ॥ ६४ ॥

अथ श्रुतमत्र वाक्य धर्मितयोपादायाश्रुतस्यविशिष्टता साध्यते
ततस्तदप्रसिद्धेऽप्रसिद्धविशेषण पक्ष इत्याह — अयेति ॥ ६५ ॥

अपि च श्रुते वाक्येऽश्रुतवाक्यविशिष्टे साध्यमाने न तावत् कि-
ञ्चिल्लिङ्गमुपलभ्यते, न चास्ति एकमनुमान भवति, तद् यदि तदेव पुनर्लिङ्ग-
मिष्यते तत प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वम्, यथा पदे पक्षीकृतेऽर्थविशिष्टे साध्यमा-
नेऽभिहितमित्याह — किञ्चेति ॥ ६६ ॥

धर्मधर्मिभावोऽपि दिवाग्रावरत्रिवाग्भ्रमोऽशब्दार्थयोरेव नि-
राकार्य इत्याह — तद्वदेवेति । यथा तत्रार्थे धर्मिण्यप्रतिपक्षे न पदं
तद्वर्ग इत्युक्तम्, एवमिहापि नाप्रतिपक्षे रात्रिग्राग्रे तद्वर्गतया दिवा-

वृष्टिमत्परदेशत्वं नदीपूरवतोऽत्र तु ।

देशस्य प्रतिपद्यन्ते यद्वार्थापत्तिरेव सा ॥ १८ ॥

जीवतश्च गृहाभावः पक्षधर्मोऽत्र कल्प्यते ।

तत्संवित्तिर्वहिर्भावं न चाबुद्ध्वोपजायते ॥ १९ ॥

अभिमतानपेक्षा तु धूमवत्ता प्रतीयते ।

न तद्ग्रहणवेलायामन्यधीनं हि किञ्चन ॥ २० ॥

गेहाभावस्तु यश्शुद्धो विद्यमानत्ववर्जितः ।

स मृतेष्वपि दृष्टत्वाद् बहिर्वृत्तेर्न साधकः ॥ २१ ॥

अत्र चोदयति—नदीति । अत्र ह्यप्रतिपन्न एवोपरिदेशे पक्षेऽतद्धर्मः पुरो लिङ्गं तद्वदिहपि भविष्यतीति ॥ १७ ॥

परिहरति—वृष्टिमदिति । एवं त्वनुमीयमाने लोकविरोधः । न ह्येवं लौकिका मुच्यन्ते । अत आह—यदेति । दृष्टस्य नदीपूरस्य कारणमात्रानुपपत्त्योपरिष्ठाद् वृष्टिः कल्प्यते । इदमपि चान्वारूढेनोक्तम्, परमार्थेन तु व्याप्तिचलोत्थमिदमनुमानमेव । न चापक्षधर्मतादोषः । उपरिदेशस्य पूरसम्बद्धदेशसम्बन्धात्, असम्बद्धो हि न हेतुर्भविष्यतीति ॥ १८ ॥

इतश्च गृहाभावो न बहिर्भावे लिङ्गमित्याह—जीवतश्चेति । निश्चितरूपं हि लिङ्गमनुमाने गमकम् । इह च योज्यं जीवतो गृहाभावः स प्रमाणान्तरविरोधान्निश्चेतुमेव न शन्यते । एव हि तत्र भवति वितर्कः । जीवता हि कचिद् भवितव्यम्, कथमिह न स्यात् । एव चानव्यवसायादप्रतिष्ठितो गृहाभावोऽसिद्धत्वादलिङ्गम् । सिद्धिस्तु नानन्तर्भाव्य बहिर्भावस्य भवति, तदन्तर्भावे च परस्तात् प्रमेयाभाव इति भावः ॥ १९ ॥

अनुमाने त्वनपेक्षितप्रमेयमेव धूमादिलिङ्गस्य स्वरूपं सिद्धमवगम्यत इत्याह—अभिमतत्वेति ॥ २० ॥

यदि त्विहपि हेतोरनपेक्षत्वसिद्धयर्थं गृहाभावमात्रमविशेषितं जीवनेन हेतुरिष्यते ततो नैकान्तिक इत्याह—गेहेति ॥ २१ ॥

न तु वाक्यान्तरैणैषां विना किञ्चिन्न सिध्यति ।

न चाप्यन्यः प्रकारोऽस्ति तेन वाक्येन सङ्गतौ ॥

१ अथैतद्वाचि कल्प्येत वाक्यमन्यत् तथैव च ।

प्रसङ्गात् तत्र दूरेऽपि नासम्बन्धात् प्रमुच्यते ॥ ७२ ॥

तत्तश्च प्रथमादेव वरं ज्ञातुमसङ्गतात् ।

अन्वयव्यतिरेकौ च प्रतिषेधौ पदे यथा ॥ ७३ ॥

यथा वाक्यार्थं गमयन्ति, एव रात्रिवाक्यमपि किं न गमयन्ति, अत आह — सामान्येति । क्रियासामान्य कारकसामान्य वा प्रतिपन्नम-
लब्धेतिरेतरव्यतिपन्नमन्यथा न सिध्यतीति त विशेष गमयति, यथासौ
विशेष स एव तु वाक्यार्थं इत्युच्यते इति ॥ ७० ॥

न चैष प्रकारो रात्रिवाक्यप्रतिपादने सम्भवतीत्याह — न
त्विति । अन्योऽपि तद्देशवालादिसम्बन्धो न रात्रिवाक्येन दिवावा-
क्यस्य तत्पदार्थानां वास्तीत्याह — न चापीति ॥ ७१ ॥

स्यादेतत्, यद्यपि दिवावाक्यं न रात्रिवाक्यस्य वाचकम्, तथापि
कल्पयिष्याम, ततश्च तत्प्रत्येप्यत इति । तदिदमाशङ्कते तावत्—अथैत-
द्वाचीत्यन्यदन्तेन । अत्र दूषणमाह—तथैवेति । अत्र तावदेव वाक्यान्तर
कल्पनाया प्रमाणमेव नास्तीति तदनाहत्य तानन्दनवस्थामापादयति, यदपि
कल्पित वाक्यं तदपि न रात्रिवाक्यमवगमयितुं शक्तम् । न च तदसम्बद्ध-
मेव तस्य गमकमिति युक्तम् । पुनरपि वाक्यान्तरकल्पनाया स एव
दोषः । एवं यदेव किञ्चिद् वाक्यं कल्पयितुमिष्यते तदेव नासम्बद्ध
गमकमित्यनवस्थापात इति ॥ ७२ ॥

अयं त्वन्तिममसम्बद्धमेव गमकमिति कल्प्यते, तद् वरं प्रथम-
स्यैव तथाविधस्य गमकत्वं कल्पितुम् किं वाक्यान्तरकल्पनाया । न च
तद्युक्तमित्याभिप्रायेणह — तन्त्येति । एव तावत् पञ्चवर्गत्वाद्यगममेवेन
रात्रिवाक्यस्यानुमेयत्वं निरस्तम्, अन्वयव्यतिरेकयोरपि पदवत् प्रतिषेधो
दर्शयितव्य इत्याह — अन्वयेति । नहि सत्येव रात्रिवाक्ये दिवावाक्य

तस्मात् प्रत्यक्षतो गेहे चैत्राभावे ह्यभावतः ।
 ज्ञाते यत् सत्त्वविज्ञानं तदेवेदं वहिः स्थितम् ॥२६॥
 पक्षधर्मात्मलाभाय वहिर्भावः प्रवेशितः ।
 तद्विशिष्टोऽनुमेयः स्यात् पक्षधर्मान्वयादिभिः ॥
 पक्षधर्मादिविज्ञानं वहिः सम्बोधतो यदि ।
 तैश्च तद्वबोधतोऽवश्यमन्योन्याश्रयता भवेत् ॥
 अन्यथानुपपत्तौ तु प्रमेयानुप्रवेशिता ।
 ताद्रूप्येणैव विज्ञानान्न दोषः प्रतिभाति नः ॥ २९ ॥

एवमनुमानाद् भेद प्रसाधितमुपसंहरति — तस्मादिति । अनु-
 मानाद् वहिर्भूतामिदं प्रमाणं स्थितमिति ॥ २६ ॥

तदेवं गृहामावस्य प्रमेयानुप्रवेशनसिद्धौ यदि तद्विज्ञमिष्यते ततो
 दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वमापद्यत इत्याह — पक्षेति द्वयेन ॥ २७, २८ ॥

नन्वेवमर्थापत्तावपि प्रमेयानुप्रवेशिता, कथं हि प्रमाणान्तरापादिता-
 नुपपत्तिरनवस्थितो गृहभावो वहिर्भावं गमयिष्यत्यत आह — अन्य-
 धेति । द्वेधा ह्यनुपपन्नम्—किञ्चिदनुपपन्नमेव यन्न कथञ्चिदुपपादयितुं
 शक्यम्, किञ्चिन्नासति कल्पनेऽनुपपन्नम् । तत्र यदेकान्तमनुपपन्नं तदुप-
 पद्यत एव । यत्तु कल्पिते कस्मिंश्चिदुपपद्यते अन्यथा नोपपद्यते तदुपपत्ति-
 रन्यकल्पनयावसीयते । एवमेव हि सर्वलोकिकपरीक्षका बुध्यन्ते । न च
 विपर्ययो देशान्तरादिषु दृष्टः । अतः प्रमाणमेवेदम् । यथा चानुमाने नि-
 श्चितरूपं लिङ्गं गमकम्, एवमिहापि केनचित्प्रमाणेनापगतं प्रमाणान्तरेणो-
 त्पातितवितर्कम् । न चात्रान्यतरत्रापि प्रामाण्ये संशयः, किन्तु निश्चित-
 प्रामाण्ययोरेव द्वयोस्समर्थनापेक्षामात्रं कथमिदमुभयमुपपद्यतामिति । षोड-
 शिन इव ग्रहणाग्रहणशङ्कयोः । न तत्रैकपरित्यागेनेतरदुपपादयितुं शक्यते ।
 अतो यथा तत्र कथमिदमुभयमुपपद्यतामित्यपेक्षिते प्रयोगभेदेनोभयमुपपद्यते,
 एवमिहापि प्रमाणप्रतिपन्नमुभयं निश्चितसद्भावनमर्थान्तरपरिकल्पनया सम-

सविकल्पकविज्ञानैशशब्दः पूर्वं प्रतीयते ।

लब्धप्रयोजने वाक्ये परं नागमिकं च नः ।

भोजने, रात्रिभोजनेनैव पीनत्वमुपपद्यते, न रात्रिवाक्येनातोऽर्थकल्पनेव युक्तेति । अपि च, यथा परैरभिधीयमानोऽपि पदार्थानुपपत्त्या गम्यमानो वाक्यार्थ आगमार्थो भवति । एवं वाक्यार्थानुपपत्तिगम्योऽप्यर्थः किं नागमेऽन्तर्भवतीत्याह — वान्मार्थेति ॥ ७७ ॥

प्रथमपरिचोदनां तावत् परिहरति — सविकल्पकेति । सविकल्पको हि श्रुतार्थापत्तिषोषः सविकल्पकज्ञानानि च शब्दपुरस्सराणि । अतश्शब्दपर्यवसितायामर्थापत्तौ शब्दादेव सिध्यन्नर्थो नार्थापत्तेर्विषय इति । नन्वेव सर्वप्रमाणविकल्पेषु समानमिदम्, इन्द्रियलिङ्गाभ्यामपि शब्दपुरस्सरमेवाग्निः प्रतीयते, ततस्तयोरपि शब्दपर्यवमायित्वं भवेत् अतस्तत्र स्पृतिस्तथ एव शब्दोऽप्रत्यायकः, तदिहापि समानम् । यथा हि कर्मेन्द्रियमर्थेनैव सन्निकृष्टमिति तमेव प्रकाशयति लिङ्गं चार्थेन सम्प्रद्वमिति त गमयति न शब्दम्, एवमिहाप्यनुपपद्यमानोऽर्थोऽप्येतेष्वप्यने न शब्देन । तथा च दृष्टार्थापत्तयोऽद्याप्यथा एव । अत्र च्यवे । स यमशब्दपरिकारका वाक्यस्यानुपपत्तिः । अर्थान्तरेण चोपपत्तिः । किन्तु तद्वन्मयमनुपपन्नं वाक्यान्तरमेवाकाङ्क्षति, यथा पद पदान्तरम् । न हि पचतीत्युक्ते ओदनप्रत्यक्षेणाकाङ्क्षा निवर्तते, किं तर्हि, ओदनमिति पदेन, एवं वाक्यमप्यनुपपद्यमानतयावगतं वाक्यान्तरमेवाकाङ्क्षति, न तु तमर्थं स्वरूपेण । अत एव निर्वोपमन्त्रेऽतिदेशाद् विवृतिं गते प्राकृतदेवताया अभावात् तत्पदनिवृत्तौ तस्य स्थाने सूर्यायेति पदमूढते । छेदनमन्त्रे त्विपेन्वेत्यत्र छिनद्भीति पदमध्याहियते । हृदयस्याग्रऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यग्रावद्यतिपदानुपपन्नः । न चार्थ एतानुपपद्यते अनुपपन्नो वाक्यसमासिस्सर्वेषु तुल्ययोगित्वा दिति वचनात् । अतश्चादिषु तु न शब्देन रूपेणोऽर्थोपेक्ष्यते शब्दोलेखेनापि गृह्यमाणः, किन्त्वर्थरूपेणैव, तमर्थं विकल्पयन् शब्दस्त्वस्तु नाम सन्मात्रतया । यदि तु तत्र पि शब्दोऽपेक्ष्यते तिरश्चामर्थविक पो न स्यात्, स च नास्ति, दृश्यते हि तेषामपि द्वितादितप्राप्तिः । अतः प्रयत्नः । स्तुतिता हि वास्तव्यकानि गच्छन्ति, वर्षातपामि-

तेन सम्बन्धवेलायां सम्बन्ध्यन्यतरो ध्रुवम् ।

अर्थापत्त्यावगन्तव्यः पश्चाद(स्त्य ? स्त्व)नुमानता ॥

गृहद्वारि स्थितो यस्तु वहिर्भावं प्रकल्पयेत् ।

यदैकस्मिन्नयं देशे न तदान्यत्र विद्यते ॥ ३४ ॥

तदाप्यविद्यमानत्वं न सर्वत्र प्रतीयते ।

न चैकदेशे नास्तित्वाद् व्याप्तिर्हेतोर्भविष्यति ॥ ३५ ॥

नन्वत्राविद्यमानत्वं गम्यतेऽनुपलब्धितः ।

सा चाप्रयत्नसाध्यत्वादेकस्थस्यैव सिध्यति ॥ ३६ ॥

बहिर्भावेन वा तयोरेकः प्रत्येतव्यः । एव चाकल्प्यमानेऽन्यतरस्य सम्बन्धिनोऽगृहीतत्वात् साहित्यप्रतीतिरेव न स्यात्, अतस्साहित्यार्थमर्थापत्तिरर्थनीयेति सिद्ध प्रमाणान्तरमित्यभिप्रायेणाह—प्रमाणं चेति प्रतीयतेऽन्तेन । अभिप्रायं विवृणोति — तेनेति ॥ ३१ — ३३ ॥

ननु च नावश्यमर्थापत्त्यैवान्यतरस्सम्बन्धी गृहीतव्यः, शक्यते हि गृहद्वारावस्थितेनाभावप्रत्यक्षान्ध्यामुभयं विदित्वा सम्बन्धोऽनुभवितुम्, तथा विदितसम्बन्धाच्च गृहभावाद् बहिर्भावानुमानमित्याशङ्कते तावत्—गृहद्वारीति ॥ ३४ ॥

अत्रोत्तरमाह—तदापीति । अयमभिप्रायः—सिध्यत्येवं गृहभावाद् बहिर्भावानुमानम्, न पुनरेवमेव सर्वेषामवगतिः, अगृहीतसम्बन्धानामपि प्रतीतिभावात् । एषोऽपि च प्रकारो नैकत्र भावेन सर्वत्राभावावगमे सम्भवति, न हि जगदभावेनैकत्र भावोऽन्वितश्चक्योऽवगन्तुम् । जगदभावस्य प्रत्येतुमशक्यत्वादित्यभिप्रायः । नन्वेवं तदावगतं यदायमेकत्र भवति तदा परत्र तत्समीपे न भवतीति । एवं च विदितव्याप्तेरेकदेशमाने सर्वत्राभावानुमानं भविष्यति । अत आह—न चेति । न चैकदेशनास्तितया त्रैलोक्याभावेन हेतोर्व्याप्तिसिध्यतीति ॥ ३५ ॥

किं पुनर्जगदभावेन सम्बन्धो नावगम्यते, तस्यानवगतेरिति चेद्, नन्वनपलन्धिरभावावगमे कारणम्, यथा चैकत्र सन देवदन्ते ज्ञेयान्ते

सम्बन्धस्य प्रमाणत्वं स्थितं किं (चे? वे)श्वराज्ञया ।

प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वं कथं वा सङ्गतेर्विन्ना ॥ ८० ॥

अस्तीन्द्रियार्थसम्बन्धस्तत्र चेन्नानपेक्षणात् ।

न हि प्रत्यक्षवेलायां सर्वेणासौ निरूप्यते ॥ ८१ ॥

येनापि तु निरूप्येत पश्चादनुभवादसौ ।

न स्यादेव प्रमाणाङ्गमसता तुल्य एव सः ॥ ८२ ॥

अप्राप्यकारिणी येषां चक्षुःश्रोत्रे च ते यथा ।

तज्ज्ञानस्य प्रमाणत्वमिच्छन्त्येवं भविष्यति ॥ ८३ ॥

तस्मादसत्त्वे सत्त्वे वा सम्बन्धस्य यदेव नः ।

जायेतामद्भुरं ज्ञानं तस्यैव स्यात् प्रमाणता ॥ ८४ ॥

नेऽन्यकल्पना युक्ता, अतिप्रसङ्गात् । प्रतिबद्धस्वभाव हि प्रतिबन्धबलादेव प्रतिबन्धकमुपस्थापयति, अप्रतिबन्धेन त्वन्यकल्पनाया न प्रतिनिधये कारणमस्ति । अतोऽप्रमाणमेवेदं रात्रिवात्स्यज्ञानमिति ॥ ७९ ॥

परिहरति—सम्बन्धस्येति । प्रमाणत्व प्रमाकारणत्वमित्यर्थः । करणसाधनस्य प्रमाणशब्द इति । अकारणत्वमेव प्रामाण्ये सम्बन्धस्य दर्शयति—प्रत्यक्षस्येति ॥ ८० ॥

नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षजमेव प्रत्यक्षमतो नाकारण प्रामाण्ये सम्बन्ध इति चोदयति—अस्तीति चेदन्तेन । परिहरति—नानपेक्षणादिति । अनपेक्षत्वमेव दर्शयति—न हीति । निरूपितो हि सम्बन्धः प्रमाणोत्पत्तौ कारणमनुमाने, न चेह तथेति ॥ ८१ ॥

प्रत्यक्षोत्तरकारणं तु निरूपणं न प्रमाणाङ्गमित्याह—येनापीति ॥ ८२ ॥

अपि चाप्राप्यकारीन्द्रियवादिपक्षे स्वरूपसत्त्वमपि सम्बन्धस्य नास्त्येव, अतो यथा ते प्रत्यक्षज्ञानस्य प्रमाणतामिच्छन्ति, एवमिहापि भविष्यतीत्यत आह—अप्राप्येति ॥ ८३ ॥

तेनानाद्यैव सम्बद्धमुत्पन्नमसन्दिग्धमविपरीतं च देशादिभेदेऽपि ज्ञान प्रमाणमित्याश्रयणीयमित्याह—तस्मादिति । जायत इत्यनुसति-लक्षणमप्रामाण्यं निरस्यति, अमहुरमिति सशयविपर्ययाविति ॥ ८४ ॥

औत्पत्तिकसूत्रे अर्थापत्तिपरिच्छेदः ।

यस्य वस्त्वन्तराभावः प्रमेयस्तस्य दुष्यति ।

मम त्वदृष्टमात्रेण गमकः सहचारिणः ॥ ४० ॥

नन्वेवमितरत्रापि सम्बन्धोऽनुपलब्धितः ।

चैत्राभावस्य भावेन दृष्टत्वादुपपद्यते ॥ ४१ ॥

साहित्ये मितदेशत्वात् प्रसिद्धे चाग्निधूमयोः ।

व्यतिरेकस्य चादृष्टेर्गमकत्वं प्रकल्प्यते ॥ ४२ ॥

परिहरति — यस्येति । व्यतिरेकप्रधानवादिनो हि बौद्धस्यासति विपक्षाद् व्यतिरेकग्रहणे न हेतुर्गमको भवति, वस्त्वन्तराभावो हि तस्य प्रमेयः, अग्न्यादेर्वस्तुनोऽन्यस्यानग्न्यादेरभाव इति यावत् । स हि सर्वान-
भिष्यतिरेकमन्तरेण न सम्भवति, मम तु सहचारिणो हेतुर्गमकः, अन्य-
मात्रनियमेन । स च विपक्षादर्शनमात्रेण द्वित्रैरेव दर्शनेः सिध्यतीति ॥ ४० ॥

नन्वन्वयवादिनोऽप्यजातातिवृत्तप्रत्युत्पन्नानन्तदेशवर्तिवह्निसहच-
रितधूमदर्शनं दुर्लभमेव । अथ कतिपयाग्निसाहित्यदर्शनादेवासहिता-
वगता अपि बह्व्योऽनुमीयन्ते, एवं तर्हीहापि चैत्राभावस्य जगद्वर्तिन
एकदेशभावेन सम्बन्ध उपपद्यत एव । अत्रापि लोकत्र चैत्रे भवति कति-
पयेषु तदभावो दृष्ट एव, तावता च सर्वत्राभावोऽनुमास्यत इत्याह —
नन्वेवमिति ॥ ४१ ॥

अत्र परिहारमाह — साहित्य इति । अयमभिप्रायः — न हि
नो व्यक्तिविषयमनुमानम्, अपि तर्हीकृतिविषयम्, आकृत्योश्च प्रतिव्यक्ति
कृत्स्नसमवायात्सुलभमेव साहित्यदर्शनम्, सकृदर्शनेनैव आकृत्यो-
स्साहित्यमवगम्यते । अत एव द्वित्रादिदर्शनमपि व्यभिचाराशङ्कया निय-
मार्थमभ्यर्थ्यते । अवगते हि साहित्ये भवति शङ्का — किमयमौपाधिक-
संसर्गो धूमस्याग्निना सह आहोस्वित् सदृज एवेति, तत्रासकृदर्शनेऽन्व-
याव्यभिचारादुपाध्यन्तरप्रवेशकारणानावात्स्वमाविकोऽस्याग्निनान्वय इति
भवति मतिः । अग्रेस्तु प्रथममवगतसम्बन्धस्यापि धूमेन दर्शनान्तरे व्यभि-
चारदर्शनादाद्वैतान्तरादिरुपाधिरनुप्रविशति । न च देशादिभेदे व्यभिचारा-
शङ्का, सकृदर्शनावधारितसादृश्ययोर्हि द्वयोरप्यग्रेस्तावद् व्यभिचारे नो

तत्सर्वमित्याद्यसमञ्जसं स्यात्

४

न चेदियं स्यादनुमानतोऽन्या ।

एवंस्वभावाप्यनुमानशब्दं

लभेत चेदस्ति यथेप्सितं नः ॥ ८८ ॥

इति अर्थापत्तिवार्तिकम् ।

विषया मन्त्रस्य विनियोजिका श्रुतिरूपकल्प्यते । यथा यद्दिग्मन्त्रेऽनेन लुनी-
ादिति सोऽयं तैद्विको विनियोगः । वाक्येन तु यथा — तस्मिन्नेव मन्त्रे
दामीत्येतत् पद लवने शक्तमिति तदेव लिप्ते विनियुज्यते, पदान्तराणि तु
तत्सममिव्याहारात्मना वाक्येनैव । प्रकरणविनियोगस्तु दर्शपूर्णमासप्रकरणा-
ज्ञातानां समिदादीनाम्, ते हि प्रयोजनाकाङ्क्षा, क्रतुधोषकारसाक्षाद्भा-
तदेवमुभयाकाङ्क्षायामेभिः क्रतुमुपकुर्यादिति श्रुतिः कल्प्यत इति । स्थान-
विनियोगस्तु यथा—दर्शपूर्णमासयोरैवोपाशुयाजकमाधीतस्य दन्धिर्नामासी-
ति मन्त्रस्य । तस्य चानेनोपाशुयाजमुपकुर्यादिति श्रुतिः कल्प्यत इति ।
समाख्याविनियोगस्तु यथा—आभ्यर्चयस्वमाख्यातेषु परार्थेषु गुणभूतं कर्तार-
मपेक्षमाणेषु समाख्यया कर्तृनियमः क्रियते । भवति चात्र श्रुतिः, अप्वर्षु-
रेतान् कुर्यादिति । अधृतफलेतिकर्तव्यताकेषु च र्भसु विभजितमौर्वादिषु
पूरणसमर्था श्रुतिः कल्प्यते 'विभजिता यजेत स्वर्भकाम' इति, सौर्यं चरु
निर्वपेद् प्रहवर्धसकाम इति, आग्नेयेनादिति कर्तव्यतेति । गूयानेवञ्जान्यिक
श्रुतार्थापत्तेर्वैदोपयोगः । न चायमनुमानादेव सिद्ध्यति । न घत्रानुपपद्य-
मानस्य कल्पनीयेन सम्बन्धः केनचिद् दृष्टः । न चानयोद्वेतसम्बन्धमनुमान
भवति, अतोऽर्थापत्तिरेवात्र शरणम् । सम्बन्धमिति । बुद्धार्थापत्तिरिक्तो दग्भाव
इति । यदि नार्थापत्तिः प्रमाणमाश्रीयते सर्वमिदमसमञ्जसं स्यादित्याह—
तत्सर्वमिति । यदि तु लक्ष्यतो भिन्नापि पक्षादनुमानमामान्यादनुमान-
शब्देन वक्तुमिष्यते तदन्तु, सिद्धं नः प्रमाणान्तरमित्याह— एवमिति ॥

इत्युपाध्यायमुचरितमिच्छते । काठि नागि-नाथा

अर्थापत्तिपञ्चिन्द्रः ममाह ॥

तस्यान्यथा न सिद्धिः स्यादित्यन्येष्वस्य नास्तिता ॥

तेनार्थापत्तिपूर्वत्वमत्र यत्र च कारणे ।

कार्यदर्शनतश्शक्तेरस्तित्वं सम्प्रतीयते ॥ ४७ ॥

स्पष्टमग्रान्तेन । यस्तु-वदति—स्वात्मनस्तावदेकत्र सतस्सर्वत्राभावेन सम्बन्धो दृष्टः, अतोऽन्यस्याप्यनुमिनोतीति । स वक्तव्यः स्वात्मन एव सर्वत्रासत्ता कथमवगम्यते, यद्यभावेन, कस्येति वक्तव्यम्, न तावत्प्रत्यक्षस्य निवृत्त्या दूरदेशेष्वभावश्चक्ष्यतेऽवगन्तुम् दूरत्वादेव तेषामनुपलब्धियोग्यत्वान्न स्वात्मनोऽभावस्तेषु शक्यतेऽवगन्तुम् । अथ तत्र सतो दूरस्थत्वमेव न स्यात्, अतस्सहैव देशान्तरे स्वशरीरमुपलब्धियोग्यं भवति, योग्यत्वाच्चोपलभ्येत, अतोऽनुपलम्भान्नास्तीति निश्चीयते । यद्येवं प्रमाणान्तरमिदम्, यो हि यत्र भवति तस्य सहैवाधारेणात्मोपलब्धियोग्यो भवति, न चेह तथा, अतो न देशान्तरेऽप्यस्तीति । एवं चानुमानेन देशान्तराभावो ग्रहीतव्यः । न प्रत्यक्षाभावेन । तत्र च विरुद्धाभ्यांभिचारितो-
 क्तैव—देशान्तराणि विमतिपदानि चैत्रवन्ति चैत्रवद्देशसमीपव्यतिरिक्तदेश-
 स्वाच्चैत्रवद्देशवदिति । यत्र च प्रतिहेतुना सन्देहः क्लियते तत्र धलवतान्येन यदुपबृंहित प्रत्यक्षादिना भवति तद्विजयते, न चेदार्थापत्तेरन्यत् प्रमाणं सर्वत्राभावे समर्थम् । सा ह्येवं प्रवर्तते, यदेतदेकत्र कात्स्न्येन चैत्रस्योप-
 लम्भनं तन्नोपपद्यते, यदि देशान्तरे चैत्रो भवेत्, द्वेधा हि भावाः प्रादे-
 शिका विभज्य, विभवोऽपि द्वेधा, सर्वव्यापिनः स्वाश्रयव्यापिनश्च । पूर्वे गगनादयः । उत्तरे जालादयः । यदि सर्वसंयोगिभिरनागतैरगतं सम्बध्यते, तद्विमुक्तया असिद्धम्, तथा चाल्माकाशादय इति विभज्य इत्यु-
 च्यन्ते । न तावदाकाशवच्चैत्रः, एकत्र परिसमाप्तो हि परिमण्डलस्तोऽवग-
 म्यते । न च यथावयवी स्वाश्रयवेषु वर्तते तथा देशान्तरे वर्तितुमर्हति ।
 यदि हि तस्यान्यत्र भागा भवेत्तुः इह कृत्स्नो नोपलभ्येत । भवन्वान्तराले
 विच्छेदादन्यो भवेत् । न च जातिवद् वर्तितुमर्हति । जातिर्गन्तुः, सैकत्र
 पिण्डे समवेता पिण्डान्तरे समवेति । अस्य तु कुतोऽन्यत्र समवायः ।
 नहीदं सामान्यम् । संयोगोऽस्य देशान्तरेण सम्बन्धः । तत्र च नागतस्य
 सम्भवति । गत्वा ह्ययं देशान्तरैः संयुज्यमानो दृश्यते । अत एव न विमुः ।

प्रत्यनुयुक्तेन तदेव तदभावोऽप्यस्यति । तदेवमसत्यपीन्द्रियमन्निरूपे जाय-
मान नास्तीति विज्ञान नैन्द्रियकम् । न चान्य किञ्चिद्विज्ञानजनकमस्ति ।
अनुपलब्धिर्लिङ्गमिति चेत् । न । अविज्ञानात् । न ह्यविज्ञातरूपं लिङ्गं
लिङ्गिनमनुमापयति । न चाज्ञातसम्बन्धम् । न च तथानुपलब्धिर्ज्ञाता
सत्यमात्रं प्रकाशयति । तस्या अप्यत्र चरूपरोनापरसजातीयापेक्षायामनव-
स्थापातात् । अतः प्रमाणान्तरमेवेदं भावानामसङ्करसिद्ध्यर्थमाश्रयेयम् ।
अस्ति च मीमांसकानां प्रसिद्धिः — पक्ष किलेदं प्रमाणमिति । अतस्त-
ल्लक्षणार्थोऽयं ग्रन्थ इति । तदयुक्तम् । न ह्यनेन प्रमाणं (वर्णं) द्रव्येति । ग्रन्थतो
हि प्रमाणाभाव एवापस्यते न प्रमाणम् ; नास्तीत्यप्युक्ते प्रमेयामानमेव
लौकिकाः प्रतियुध्यन्ते न प्रमेयं किञ्चित् । अतो न तानात् ग्रन्थानुगुण
प्रमाणान्तरम् न च युक्त्या सङ्गच्छते, मिद्धम्य हि ज्ञानस्य प्रमाणमप्रमाण
वेति विचारणा युक्ता न च भूतलं पलम्भादन्यत्रास्तीति विज्ञानमस्ति ।
तदेव हि द्वेषा प्रकाशते । अन्यसहितमसहितं च तत् । यदा घटादिसहितं
तदुपलभ्यते तदा घटोऽस्तीति व्यवहारः प्रवर्तते । तन्मात्रघोषे तु
नास्तीति । न च वाच्यं सत्त्वपि सूक्ष्मेण भावेण न मात्रघोषो दृष्टः ।
अतस्तत्रापि नास्तीति प्रकाशत इति । तदेव हि द्वेषा प्रकाशते । द्वेषा हि
तन्मात्रघोषः, दृश्ये त्रियागिन्यदृश्ये वा । तत्र या दृश्ये प्रतियोगिनि
तन्मात्रशुद्धिः सव घटादेर्नास्तित्वम् ययामप्यभावः प्रमेयस्तेयामपि दृश्या-
दर्शनदेव नास्त्यलभावा निधीयत । अतः सव दिसिद्धा तन्मात्र-
शुद्धिः सव नास्तीति व्यपदिश्यत । यद्यभावात्स्य कारणमिष्यते तत्तन्मात्र
शुद्धेरेव भयवादिसिद्धाया कारणमाश्रयिताम् । अतो यात्राक यत्तदशुद्धि-
रासीत् तत्रैव निवृत्तकारणोपनिषाते तन्मात्रशुद्धिरेव जायत न पुनर्घ-
टाद्यभावः । (अत्रश्यं चतदेवाभ्युपगन्तव्यं) । अन्यथा हि नाभावो गृहीतु
शक्यते, प्रमाणाभावा हि तत्र प्रमाणम्, न चागृहीतो य प्रतिपाद-
यितुं शक्यते । अस्ति हि सुषुप्तरयापि प्रमाणा (तत्रैव भावः) ।
नच नास्तीति निश्चयः । अतो नागृहीतं मदर्थनमभाव निश्चाययति,
तदगृहीतिरपि चाभावरूपत्वादपरेणादर्शने नैवमनङ्गपातः । यदि च
सन्मात्रमेवादर्थन निश्चाययति, ततो निवृत्तप्यदर्शने वाक् देवदत्तो

अनुमानादभिन्नत्वानोक्तौ जयपराजयौ ।

वध्यघातकभावेन यौ सर्पनकुलादिषु ॥ ५० ॥

पीनो दिवा न भुङ्क्ते चेत्येवमादिवचःश्रुतौ ।

रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥ ५१ ॥

तामर्थगोचरां केचिदपरे शब्दगोचराम् ।

कल्पयन्त्यागमाच्चैनामभिन्नां प्रतिजानते ॥ ५२ ॥

प्रमाणान्तरेण शक्यतेऽनुभवितुम्, अत एव च न तद्वतोऽपि ग्रहणं सम्भवति, अतः कथमगृहीतसम्बन्धात् कार्यच्छेदकैत्रतोऽस्माद्विरिति । तदेतदाह — दृष्ट्वेति । नन्ववगतं तावत् कार्यसामान्यं कारणसामान्येन व्याप्तिमिति, अतस्तदनुमास्यते । सत्यम्, किन्तु शक्तिकल्पनया विना कारणाख्यैव न निवर्तते । अङ्गुली हि बीजभावभावी व्यभिचरितामान्तराद्यबीजकारणक इत्यवगतः सत्यपि तु बीजेऽजामानन्तदपि व्यभिचरतीति कारणावगतिरेवागृहीदति, तां शक्तिकल्पनयोतन्नाति । क्लृप्तायां च शक्तौ कारणसम्बन्धिण्यामर्थापत्त्या यदि सम्बन्धोऽवगम्यते तदस्तु सिद्धान्तनञ्छक्तिसिद्धावर्थापत्तिः प्रमाणमिति । अनुमानलक्षणाद् विनाऽर्थापत्तिर्जायमाना प्रमाणान्तरमित्युपसंहरति — अर्थापत्तेरिति ॥ ४९ ॥

वृत्त्यन्तरोदाहृतमुदाहरणं दूषयति — अनुमानादिति । जयो हि पराजयेन विदितव्याप्तिरिति तमेकत्र घातके नकुले दृष्ट्वा प्रतिपक्षस्य पराजयोऽवगम्यते । पराजयदर्शनेन प्रतिपक्षस्य जय इति । नेदमर्थापत्ताबुदाहार्यमिति ॥ ५० ॥

श्रुतार्थापत्तेराभिधास्यत इत्युक्तम्, तामिदानीमुदाहरति — पीन इति ॥ ५१ ॥

अस्याश्च विषयं प्रत्यस्ति विवादः । तमेकनिर्धारणार्थमुपन्यस्यति — तामर्थेति कल्पयन्त्यन्तेन । सर्वे चागमाद्यभिभूतामातिष्ठन्त इत्याह — आगमाच्चेति ॥ ५२ ॥

वस्तुसत्ताप्रतीकार्थं तत्राभाप्रमाणता ॥ १ ॥

भावोऽभावप्रमाणमिति स चोपरिष्ठाद् द्वेषा व्याकरिष्यते — आत्मनोऽ-
परिणामो वा नास्तीति वा भावज्ञानमिति । अस्ति वा भूतलमात्रोपल-
म्भादन्यन्नास्तीति विज्ञानम् वाढम् । कोऽस्य विषयः । चतुर्थो व्यूह-
प्रमेयभावः । असति हि तस्मिन् कार्यकारणादीनामितरेतरसङ्गतो वार्तिक-
कृता दर्शित एव । यश्चायं पादविहारादिव्यवहारं कण्टकाद्यभावावधारण-
पुरस्सरं सोऽप्यभावस्यासात् प्रमेयत्वं न स्यात् । यदि भूतलमात्रमत्रो-
पलभ्यते न कण्टकादिविवक्तं सत्त्वपि तत्पुलभ्यत इति नास्तीति धिया
शुद्धेत । बुध्यपलापस्तु समिद्धिरुद्ध एव । न हि भावाभावयोः प्रकाशो
विशिष्यते । यत्तु तन्मात्रार्थरेव घटो नास्तीति व्यपदिश्यत इति । तत्र
न विद्मः किं मात्रशब्देन व्यपच्छिद्यत इति । यदि न किञ्चिद् व्यावर्त-
यति, अनर्थकस्तर्हि । अथ व्यावर्तयति । अस्ति तर्हि व्यावृत्तिर्विषयः,
इतरथा सदात्वं एव व्यावर्तयतीति व्यवहारो भवेत् । अयमेव समष्टि-
धियस्तन्मात्रधियो विशेषः । यदसौ विविक्तविषयाः । विषयान्तर-
विवेकश्चाभावः । बुद्धरेव विषयः न ततोऽन्य इति चेत् । सा तर्हि
समर्णोपलम्भेऽप्यस्तीति नास्तीति प्रकाशेत । अपि च यद्यत्र प्रतिपि-
ष्यते तत्तत्र नास्तीत्युच्यते । न चेद् घटो नास्तीति बुद्धिः प्रतिपिष्यते,
शुद्धिगोचरे हि नास्तीति ब्रुवं बुद्धरेवाभावः स्यात् । अथोच्यते घटो
नास्तीत्ययमर्थः — भूतलमात्रमुपलभ्यत इति । न तावदेव लौकिका
बुध्यन्ते । अपि चैव सूक्ष्मस्य वस्तुनस्सदसद्भावौ प्रति निज्ञासा न
स्यात्, यद्यभावो नाम न कश्चिदास्त, तर्हि वस्तुन्युपलब्धे कोऽयमपरमस-
श्यस्सूक्ष्मेषु केशकीटादिषु, तन्मात्रोपलम्भो हि भावान्तराणामभावः, स च
ज्ञात एवासंशयितयश्च, सविदः स्वप्रकाशत्वात् किमपरमन्विष्यते । इदमे-
ष्टेनैमिनि तन्मात्रकोषोऽभावो नादृश्य इति चेत्, किं पुनरदृश्यतया,
यदा बुद्धेरभावो नातिरिच्यते । यदि तत्त्वान्तरमभावो भवेत्, तदा तदव-
धारणे दृश्यादर्शेनमुपयुज्यते । आत्मन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षो हि ज्ञानजनन-
करणम्, तद् यदा सत्त्वप्यविशुण्णेष्विन्द्रियादिषु जिज्ञासितोऽप्यर्थ-
प्रपत्तेरान्विष्टो न दृश्यते तदा तदभावाददर्शगमिति कल्प्यते । तदेव

अन्यार्थव्यापृतत्वाच्च न द्वितीयार्थकल्पना ।

तस्माद् वाक्यान्तरेणायं बुद्धिस्थेन प्रतीयते ॥ ५८ ॥

तस्य चागमिकत्वेऽपि यत्तद् वाक्यं प्रतीयते ।

प्रमाणं तस्य वक्तव्यं प्रत्यक्षादिषु यद् भवेत् ॥ ५९ ॥

न ह्यनुच्चारिते वाक्ये प्रत्यक्षं तावदिष्यते ।

नानुमानं न चेदं हि दृष्टं तेन सह क्वचित् ॥ ६० ॥

यदि त्वनुपलब्धेऽपि सम्बन्धे लिङ्गतेष्वने ।

तदुच्चारणमात्रेण सर्ववाक्यमिति भवेत् ॥ ६१ ॥

न चार्थापत्तिगम्यानि सर्वेऽसर्ववचांसि हि ।

सम्बद्धान्युपलब्धानि येन तेष्वनुमा भवेत् ॥ ६२ ॥

न ह्यनेकार्थतेति यदुक्तं तद् विवृणोति — अन्यार्थेति । अतो वाक्यान्तरसौवायमर्थो न दिवावाक्यस्येत्याह — तस्मादिति ॥ ५८ ॥

एवं तावन्न मूलागमस्यायमर्थः, येन तु वाक्यान्तरेण बुद्धिस्थेनायमर्थोऽवगम्यते, तस्यैव प्रत्यक्षादिषु मध्ये प्रमाणं निर्धारणीयमित्याह — तस्येति ॥ ५९ ॥

तत्र प्रत्यक्षं तावन्न तत्सिद्धौ प्रमाणमित्याह — न हीति । अनुमानमपि तेन सम्यग्ज्ञस्य दिवावाक्यस्यादर्शनाच्च सम्भवतीत्याह — नानुमानमिति ॥ ६० ॥

अविदितसम्बन्धे तु दिवावाक्ये लिङ्ग इष्यमाणेऽप्यवस्थेत्याह — यदि त्विति ॥ ६१ ॥

यदि तूच्यते सम्बन्धमेव दिवावाक्यस्य रात्रिवाक्येन गृहीत्वा ततस्तदनुमास्यत इति, सिध्यत्येवम्, न तु श्रुतार्थापत्तिवेद्यानि सर्वाणि लोकेष्वेव वाक्यानि सर्वे, प्रतिपादकवाक्यैस्सम्बद्धान्यवगतानि । अतः कथं तेभ्यस्तान्यनुमीयन्त इत्याह — न चेति ॥ ६२ ॥

वस्त्वसङ्करसिद्धिश्च तत्प्रामाण्यसमाश्रया ।

क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावस्त उच्यते ॥ २ ॥

नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभाव इष्यते ।

गवि योऽश्वायभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥

शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ।

शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥ ४ ॥

क्षीरे दधि भवेदेवं दध्नि क्षीरं घटे पटः ।

शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्तिरात्मनि ॥ ५ ॥

न चैवज्ञातीयकस्य न्यभिचारस्तस्मभवतीति । व्यवहितमपि चाकाङ्क्षा-
वशात् यां बुद्धिमुत्पादयतीति सम्बन्धनीयम् ।

‘येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थेनापि तेन वत्’ ।

इति न्यायात् ॥ १ ॥

यत्र वस्तुसद्भावबोधार्थं योग्यप्रमाणानुदयस्तुप्राभावः प्रमाणमि-
त्युक्तम्, किं पुनस्तत्रानेन प्रमीयते, अभावस्तावत् स्वप्रमाणैरेव यथास्वमव-
गम्यते, अत आह—वस्त्यसङ्कर इति ॥ १३ ॥

वस्त्वसङ्करमेव विवृणोति—क्षीरे दधीति सार्धद्वयेन । बोध्यं कार्य-
कारणादिना परस्परविवेकश्चतुर्धा दर्शितः स वस्त्वसङ्कर इत्याख्यायते ।
सोऽभावेन प्रमीयते । शशशृङ्गादिरूपेणेति । तेन रूपेणालोच्यमानाः
शशमूर्ध्न्यवयवा अभावः, स्वरूपेण तु भावा एवेति ॥ २—४ ॥

असति त्वभावप्रमाण्ये सर्वस्सर्वेण सङ्कीर्यत इत्याह—क्षीर इति
द्वयेन । एवमिति । यथा क्षीरे दधि एवं दध्नि क्षीरमित्यर्थः । शशे शृङ्ग-
मित्यतः प्रभृत्यत्यन्ताभावासिद्धौ दोषप्रसञ्जनम् । अभावप्रमाणानाश्रयणे
हि न शशदिषु शृङ्गादीनामात्यन्तिकोऽभावस्तिष्ठति । परिपन्थिनश्च
भूतचैतन्यवादिनो न निराकर्तुं शक्नुवन्ते । महामुत्तानां च वाग्वादीना-

क्रियाकारकसम्बन्धादृते नास्ति तु धर्मता ।

अवाचकतया चैतन्न धर्मो विषयात्मना ॥ ६८ ॥

प्रतीतेर्वाचकत्वं चेत् प्रसक्तानेकशक्तिता ।

अनुमाविषयोत्थं तु धर्मत्वं निष्फलं भवेत् ॥ ६९ ॥

पदार्थैरपि तद्वाक्यं नासम्बन्धात् प्रतीयते ।

सामान्यान्यन्यथासिद्धेर्विशेषं गमयन्ति हि ॥ ७० ॥

वाक्यं प्रतीयते । अथ तु पक्षधर्मताप्रतिपत्त्यर्थं तत् प्रथममवगतमित्युच्यते ततोऽनुमेयाभाव इत्यभिप्रायः । आमेप्रायं विवृणोति — नागृहीत इति ॥ ६७ ॥

अपि च तमेव पदे वर्णिनम् — न क्रियाकारकसम्बन्धादृते सम्बन्धो भवतीति । अतो यथा पदस्य न कश्चित् क्रियानिवन्धनोऽर्थसम्बन्धोऽस्तीति न तद्धर्म इत्युक्तम्, एवं दिवावाक्यस्यापि रात्रिवाक्यधर्मता निराकार्येत्याह — क्रियेति । न चात्र विषयविषयिभावरूपं ऽपि द्वयार्थाक्ययोश्शब्दार्थयोरिव सम्बन्धो भवति उच्यते हि शब्देनार्थः, न तु वाक्यं वाक्यान्तरस्य वाचकमित्याह — अवाचकेति । पदे त्वर्थप्रतीतिजनकत्वेन तद्विषयतामङ्गीकृत्यानुमेयाभावो दर्शितः । इह तु वाक्यस्यावाचकत्वात् तद्विषयत्वमेव प्रत्येतु न शक्यते इति विशेषः ॥ ६८ ॥

यदि तूच्यते प्रतीयते तावद् दिवावाक्याद् रात्रिवाक्यम्, अतस्तस्यापि तद्वाचकत्वमित्यस्ति विषयविषयिलक्षणस्सम्बन्ध इति, तत्रैकं वाक्यमनेकार्थमभ्युपगतं भवेत्, स्वार्थं हि तत्प्रतिपादयति रात्रिवाक्यमपि, न चैव न्याय्यमित्यभिप्रायेणाह — प्रतीतेरिति । अथोच्येत — मासद् वाचकतया तद्विषयत्वम्, तेन तु तद्वाक्यमनुमीयते, अतस्तत्प्रतिपादयितुमनुमानविषयतया लिङ्गमेव दिवावाक्यं तद्धर्मतयाभिधीयत इति । यथाचदनुमानविषयभावादुत्थितं तद्धर्मत्वं तदनुमानस्य पूर्वसिद्धत्वाविष्फलमित्याह — अनुमेति ॥ ६९ ॥

एवं तावद् दिवावाक्यमलिङ्गमित्युक्तम्, तद्वत्तत्पदार्थानामप्येवमेव लिङ्गता निराकार्येत्याह — पदार्थैरिति । नन्वगृहीतसम्बन्धा एव पदार्था

अतो न व्यावृत्तमुपलभामह इति कथं तत्त्वान्तरमवस्थापयामः । तद्वद-
 हास्तु नास्तीति विकल्पशब्दप्रयोगात्मा भावाश्रय एव कथञ्चिदुपपाद-
 नीयः, न त्वेकाकारप्रतिनियतादन्यासंसर्गिणो(र?)भावादन्वोऽभाव इति ।
 तदप्येकदेशिनिराकरणेनैव निराकृतम् । अपि च, अविषयो नास्तीति विवर्त्यः
 कथं संवेद्यत इति वक्तव्यम् । शब्दसत्पृष्ट हि रूपं विकल्पस्य विषयः, न
 चेह तदस्ति । न चात्मा विकल्पस्याभिलापसंसर्गयोग्यः, अभावावर्णत्वात् ।
 अत एवात्मनि निर्विकल्पकत्वात् कल्पना स्वसवित्ति प्रत्यक्षामाह ।
 यदाह 'नैनमियमाभिलापेन समुज्जति । तथा वृत्तेरात्मनि विरोधात्' इति ।
 यदि मतं— जात्यादिवदभावविकल्पा अपि समागोपितविषया एव, ताने-
 नाभावविकल्पो दुष्यतीति । तत्र । समारोपित हि 'यत्किञ्चिज्जातीयक
 तत्प्रतिविकल्पमन्यदन्यच्च, कथमेकशब्दालम्बनं भवेत् । कल्पिताकारभेदा-
 नप्यवसायादेकत्वाध्यवसाय इति चेत् । कस्य तर्हि, न हि नैरात्म्यवादि-
 नमैकः कश्चिदस्ति प्रतिसन्धाता, य एवं परस्परारोपितैकत्वाध्यवसाया-
 देकशब्दं प्रयुञ्जीत । विकल्पास्तु क्षणिकाः स्वविषये नियता नान्योन्यस्य
 विषयमभिनिविशन्त इति कथं प्रतिसान्दधीरम् । असति च विपर्यये
 समारोपितविषयत्वाभिवानमलीकमेव । तदवश्य नास्तीत्येकशब्दोपाधि-
 मुपेतयाभयणीयं भावपदभावाख्यमपि किञ्चिदवस्थितं रूपम् । अत एव
 किं पुनस्तत्त्वमित्यपेक्षिते सतस्तु सद्भावोऽसतस्तत्त्वसद्भाव इति द्वेषैव
 तत्त्वाविवेकस्तत्त्वमाश्रितम् । अपि च—यस्यैवभावे कस्य हेतोरादितस्य षट्-
 स्यानुपलम्भः, विनष्टत्वादिति चेत् । को विनाशः । यदि न किञ्चित्,
 प्राग्वदुपलम्भप्रसङ्गः । न चाप्रच्युतप्राप्त्यर्थकिमप्यस्यानुपलम्भे घटस्य
 किञ्चित्कारणमधुना पश्यामो यद्यस्य विनाशो नाम किमपि तत्त्वान्तरं
 नाप्रीयत इति सिद्धं तत्त्वान्तरमिति । एतवानुपात्येष्टत्वभाषस्य निरा-
 कर्तुमुक्तम्—न त्वभावो वस्तु, लोकविरोधात् । यथा घटचन्द्रशरीरिति
 लोकविरुद्धम्, एवमभावो वृत्तिविति । सत्ता हि वस्तुत्वम्, न चाभावमावे
 समर्पेति, सदसद्व्येकाभावप्रसङ्गात् । अतोऽनस्तु । कार्यकरणोदभावे
 वस्तुत्ववादः, न मुख्यतया । अभावो ह्यर्थोऽप्यसमर्थः, एव, ज्ञानजनन-
 दशेनात् । विहिताकरणे च प्रागभावस्यैव नियान्तरविशेषणतया प्रत्यव-
 १

श्रुतवाक्येन सादृश्यं नाश्रुतस्यास्ति किञ्चन ।

तस्मादनुपमानत्वमर्थस्याप्यनया दिशा ॥ ७४ ॥

उपमानत्वलिङ्गेन वाक्यं प्रति निवारिते ।

अर्थेऽपि चैवमेकस्यात् तस्मात् पूर्वेष्वसम्भवः ॥ ७५ ॥

अतश्श्रुतस्य वाक्यस्य यदर्थप्रतिपादनम् ।

तदात्मलाभ एव स्याद् विना नेत्येतदिष्यते ॥ ७६ ॥

एतदर्थाद् विना नायमित्यर्थः किं न कल्प्यते ।

वाक्यार्थवच्च किं नायमागमार्थः प्रतीयते ॥ ७७ ॥

नासतीत्यन्वयव्यतिरेकौ स्तः, तद्देशतत्कालादिसम्बन्धस्याभावात् । न च ज्ञानान्वयोऽस्त्यपि रात्रिवाक्यज्ञाने व्युत्पन्नस्य दिवावाक्यज्ञानाद्, विज्ञानोत्तरकालभाविनोऽन्यव्यतिरेकयोस्तदनुपयोगादित्यादिपदवदर्थयितव्यमित्यभिप्रायः ॥ ७३ ॥

एवं तावत् प्रत्यक्षानुमानागमैर्न रात्रिवाक्यं प्रतीयत इत्युक्तम्, उपमानमपि तत्र न प्रमीषमिति दर्शयति — शुभवाक्येति त्वमन्तेन । दिवावाक्यवच्च तदर्थेनापि न रात्रिवाक्यमुपमीषत इत्याह — अर्थस्येति ॥ ७४ ॥

यथा च रात्रिवाक्यस्य दिवावाक्यतर्थाभ्यामुपमानं निरस्तमेवं रात्रिवाक्यार्थस्यापि ताभ्यां निरसनीयमित्याह — उपमानत्वेति स्यादन्तेन । उपसंहरति — तस्मादिति ॥ ७५ ॥

अतः प्रमाणान्तराभावादर्थोपक्षिरेव रात्रिवाक्यावगमे शरणमित्याह — अत्र इति । प्रत्यक्षदृष्टं पीनत्वं भोजनप्रतिषेधेन प्रतिहन्त्यते, पीनत्वेन दिवाभोजनम्, अतः परस्परप्रतिषाताद् दिवावाक्यस्य स्वार्थप्रतिपादनमेवानुपपन्नमानं रात्रिवाक्यमनुप्रवेक्षयति, अतः तद्वात्रिवाक्यं कल्प्यत इति ॥ ७६ ॥

तामर्थविषयामिति यदुक्तं तदिदानीं दूषयितुमुपन्यस्यति — एतदर्थादिनेति । अयमभिप्रायः — पीनत्वं हि भोजनप्रतिषेधो वा परस्परेण प्रतिहन्त्यते तयोश्चार्थकल्पनयैवात्मलाभः । पीनस्य हि दिवा निषिद्धे

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभावं उच्यते ।

सात्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि ॥ ११ ॥

स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।

घस्तुनि ज्ञायते कैश्चिद्रूपं किञ्चित् कदाचन ॥ १२ ॥

यस्य यत्र यदोद्भूतिर्जिघृक्षा वोपजायते ।

चेत्यतेऽनुभवस्तस्य तेन च व्यपदिश्यते ॥ १३ ॥

एवं तावत् 'नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्य' इति यदुक्तं भाष्ये तद् विवृतम् । इदानीं प्रमाणाभावशब्दं व्याचष्टे—प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिरिति । अनुत्पत्तिरेव केति चेदत आह—सात्मन इति । आत्मनो हि ज्ञानात्मकः परिणामः । तद् यदा आत्मा मूललादौ न घटादिज्ञानात्मना परिणमति सा तस्य प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिः स्वरूपावस्थानं प्रमाणाभाव इत्याख्यायते, तस्मात् भाष्ये च नास्तीति ज्ञानं फलम् । नास्तीत्येव वा भावज्ञानं प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिरित्युच्यते, अतस्तदेव प्रमाणम्, (ना ? हा) नादिशुद्धिः फलमिति विवेकः ॥ ११ ॥

ननु यदि आत्मकं वस्तु, तर्हि सकृदेव तथा प्रतिभातमिति किं प्रमाणान्तरेणात आह—स्वरूपेति । स्वरूपेण तद्वस्तु गवादि सद्रूप-मश्वादिरूपेण चासद्रूपम् । तदस्मिन्नेव द्विरूपे किञ्चिदेव कदाचित् प्रतीयते न तु सर्वात्मकमेव गृहीतव्यमिति नियम इति ॥ १२ ॥

किं पुनः कारणं आत्मकस्यैकमेव रूपं गृह्यते नापरं किञ्चिदत आह—यस्य घट्टेति । उदभूतं हि गृह्यते नानुद्भूतम्, अत्रेति रात्रौ रूपं न स्पर्शः, जिघृक्षितं वा प्रायेण । अतो यदेव सदसतोद्भूतं भवति तेनैव बुद्धिव्यपदेशो भवतः । चेत्यतेऽनुभव इति किमिदम्, न ह्यनुभवश्चेत्यते, स एव चेतना, विषयस्तु चेत्यते । सत्यम् । विषयप्राप्त्यन्ययानुपपत्त्यानुभवोऽपि चेत्यत एव । तदनेन प्रकारेण विषयप्रकाशमेव दर्शयतीत्यदोष इति ॥ १३ ॥

ननु चास्ति सम्बन्धे सति वानवधारिते ।

गम्यज्ञानमिदं वाक्यं प्रसज्येताप्रमाणकम् ॥७९॥

भूताश्च तत्पतीकारक्षभं देशम् । अतोऽशब्दज्ञानामप्यनुमानादिविकल्प-
दशेनात्र तत्र शब्दापेक्षाऽस्तीति निश्चीयते । श्रुतार्थोपत्तिवोधस्तु तिरश्चां
नास्त्येव, शब्दव्युत्पत्तिजो ह्यसौ, न च तेषामसावस्तीति प्रत्यक्षेऽपि
वर्णितम् । अन्येषामप्यव्युत्पन्नशब्दानां श्रुतार्थोपत्तिवोधो न दृश्यते ।
किं पुनस्तिरश्चाम् । अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यतेऽस्ति शब्दापेक्षा
श्रुतार्थोपत्तौ । अनुमानादिषु तु सत्कारोद्बोधेनावर्जनीयतयास्तु नाम
शब्दस्मृतिः.. न तु शब्दापेक्षा । अतोऽत्र वाक्यस्यानुपपन्नस्य वाक्यान्तर-
मेवार्थवदुपपादकं न त्वर्थमात्रं शब्दमात्रं वा । अत एवागृहीतसम्बन्धस्यार्थ-
मविदुषश्श्रुतेऽप्युपपादके वाक्ये नानुपपन्नवाच्यार्थज्ञानेऽनुपपत्तिश्शाक्यति,
प्रतिपन्नार्थस्याप्याशयकल्पना । अनो न श्रुतवाक्यस्य न्यूनताशुद्धिनिव-
र्तते । भवत्सिद्ध श्रुतार्थोपत्तौ शब्दकल्पनेति । परपरिचोदनायामुत्तरमाह -
लब्धप्रयोजन इति । यावद्ध्यकृतार्थश्शब्दस्तावद् बोधोऽवगम्यते, स तदर्थो
भवति । प्रयोजनवचनो ह्यर्थशब्दः । अत एव वाक्यार्थ आगमार्थो भवति ।
यावद्धि पदार्था नान्योन्यान्वयमनुभवन्ति तावदप्रयोजनकं जायते, जाते
तु क्रियाकारकसंसर्गे लब्धप्रयोजन वाक्यमिति ततः परमर्थान्तरमवगम्य-
मानं नागमिकं भवति । न हि प्रयोजनत्वावगतार्थानुपपत्त्या यदवगम्यते
तदप्रयोजनं भवति । प्रयोजनोपपादकं तु तत् । पदार्थानुपपत्तौ प्रयोजनमेव
नासाधत इति युक्तं वाक्यार्थस्य पूर्वावगतस्यागमार्थत्वम् । कः पुनर्विशेषः,
सर्वथा तावदागमार्थोऽसौ, कल्पितस्य श्रुतस्य वेति न विशेषमुपलभामहे ।
उच्यते । श्रुतागमार्थत्वे यदि प्रमादात् तन्नाशो भवति ततो यजुर्वेदादि-
विहितनाशनिमित्तं प्रायश्चित्तम् । इतस्या त्वाविज्ञातनाशनिमित्तमिति
विशेषः । तदा च ऋग्वेदादिविहितनाशे प्रत्येक महाव्याहृतिमिहोमं विधाय
ययविज्ञातो मूर्ध्वरस्वस्वोहति महाव्याहृतीस्समाहृत्य प्रायश्चित्तं समुप-
दिशति । श्रुतार्थोपत्तिवेष एव हि वेदोऽविज्ञात इत्युच्यते, स ह्यगादीनां
नान्यतमत्वेन ज्ञायत इति ॥ ७८ ॥

अत्र चोदयति—ननु चेति । न तावद् दिवावाक्यरात्रिवाक्य-
योस्सम्बन्धोऽस्ति, सन्नपि वा न विदितः, न चाविदितसम्बन्धान्यदर्श-

प्रत्यक्षवत्, तदभावस्याप्रत्यक्षत्वे नावकल्पते । न ह्यप्रत्यक्ष एव विशेषणे विशिष्टः प्रत्यक्षो भवति, दण्ड इव दण्डी । न च नास्त्येव विशिष्टास्तीरिति वक्तव्यम्, अनागत्याभावमनित्यभावात् । अपि चात्मा भावम्याभावः, स कथं स्वतन्त्रोऽनुम्यते । न हि रूपादयो भावधर्मा स्वतन्त्रा एवावसीयन्ते । स्वतन्त्राभाववादस्तु स्वातन्त्र्यमेव, सदसदात्मके वस्तुनीति हि दर्शयति । भावाशोऽभावाश इति च विस्पष्टं तदभावविशिष्टं ग्रहणमित्याह । किञ्चास्य स्वातन्त्र्ये प्रमाणम्, न ह्यत्र कदाचिदपि तयावसीयते । किमिदानीमभावो नावसीयत एव, स्वतन्त्रो वावसीयत । न तावत् पूर्वं कल्पः, तदवगमे प्रमाणान्तरामावात् नित्यासवित्तिप्रसङ्गात् । न च सयोगप्रतिषेधे स्वतन्त्राभाववसायोऽस्ति, प्रतियोगिसयोगप्रतिषेधार्थैव ह्यभावः, स चाधारतन्त्र एवेति समुक्तविशेषणत्वलक्षणाया प्रत्यासत्त्या सतीन्द्रियसन्निकर्षे ऐन्द्रिय-ज्ञानगोचर एव । एक हीदं विशिष्टं ज्ञानम् । तदस्याभावः प्रमाणमिन्द्रिय वा, वद्यभावः । स तर्हि भावमपि गोचरयेत् । न चैतदिष्टम् । अतस्सत्यु-पलभ्यमाने तदैव यज्ञोपलभ्यते तन्नास्तीति सत एव प्रकाशक्रमसतोऽपीति न प्रमाणविभागं पश्याम । अत आह — न तावदिति । तावच्छब्दो लिङ्गापेक्षया । तत्रोपरिष्ठाच्चिराकरिष्यत इति । अत्र कारणमाह — भावां-शेति । योग्यता हि कार्यदर्शनसमाधिगम्या, सा चेन्द्रियाणां भावात्मकग्रहण एवोपलभ्यते नामावेऽपि । विनापि तु तेन तद्ग्रहणादिति वक्ष्याम । अत्र तु योग्यतासहिता प्राप्तिरिन्द्रियार्थयोस्सम्बन्ध इत्यभिप्रायः । यत्वेकज्ञान-ससर्गिणोरेकप्रमाणत्वमिति । तच्च । एकस्या अपि बुद्धेर्नानाकारणत्व-दर्शनात् । एक हीदं भावनेन्द्रियसमाहातज्ज प्रत्यभिज्ञानमिति वक्ष्यामः । एकज्ञानप्रतिमासिनोरपि च गृह्यमाणस्मर्यमाणयोर्विवेक उक्तः । विविक्ता एव ते ह्यर्था इति । न हि स्पष्ट्युपस्थापितनामविशिष्टो हिर्यो न प्रत्यक्षो भवति । नाम चाप्रत्यक्ष स्मर्यमाणत्वात्, तस्यागृहीते हि विशेषणे विशिष्टो नावगम्यते नाप्रत्यक्षे । एवमिहापि प्रमाणाभावोपनीताभावविशिष्टे सत्युप-लभ्यमाने न किञ्चिदनुपपन्नम् । दण्डिन्यपि शाब्दे तावद् दण्डपदोपनीत-विशेषणविशिष्ट एव प्रत्ययार्थो न दण्डोऽपि । प्रत्यक्ष तु योग्यतयोभयत्र प्रवर्तता नाम, न चैवमुभयप्राधान्या योग्यता । अभावज्ञाने तदनपेक्षाया

न चाप्यस्याः प्रमाणत्वे कश्चिद् विप्रतिपद्यते ।
 भेदाभेदे विसंवादः कृतस्तत्र च निर्णयः ॥ ८५ ॥
 कृते यत्र च सम्बन्धाद् बुद्धिरेव न जायते ।
 तत्र किं क्रियतां सोऽपि प्रामाण्ये नैव कारणम् ॥ ८६ ॥
 स्मृत्या श्रुतिर्या परिकल्प्यतेऽस्मिन्
 लिङ्गादिभिर्या विनियोजिका च ।
 फलादिभिर्यत् परिपूरणं च
 सम्बन्धदृक् तत्र न काचिदस्ति ॥ ८७ ॥

अपि चार्थापत्तिप्रमाणमित्यलौकिको विवाद इति । न हि तया प्रवर्तमानानां प्रवृत्तिः प्रतिहन्यते । प्रवृत्तिसामर्थ्यं च प्रामाण्यम् । अनुमानाद् भेदाभेदयोरस्ति विवादः, तत्र चास्माभिः कृतो निर्णय इत्याह न चापीति ॥ ८५ ॥

यद्येवमनुमानेऽपि सम्बन्धो नाङ्गमेवाचेतात आह — न त इति । तत्र हि बुद्धिरेवासति सम्बन्धज्ञाने न जायत इति तदुत्पत्तौ कारण-माश्रीयत एव । प्रामाण्यं तु तत्रापि बाधविरहादेवेति ॥ ८६ ॥

वेदोपयोगमर्थापत्तेर्दर्शयति — स्मृत्येति । भूयान् खलु वेद-भग्नः श्रुतार्थापत्तिप्रमाणकः स तामन्तरेण न सिध्येत्, यथैव हि पाठना-भिव्यक्ता श्रुतिरात्मानं लभते, एव श्रुतार्थापत्तिप्रमाणका हि । यदाह —

‘यथैव पाठः प्रतिप्रत्युपायस्तथैव सामर्थ्यमपि श्रुतीनाम् ।

तेनैव चैका न समामनन्ति सहस्रमागं तु समामनेयुः ॥’ इति ।

यथा तावदष्टकादिविषयां मन्वादिस्मृतिमुपलभ्य तन्मूलकारणान्वि-
 ष्णायामसम्भवस्तु अमविश्रलिप्सानुभवपुत्राक्यान्तरेषु स्मृतेस्त्वमूलकारणम-
 न्तरेणानुपपत्त्या श्रुतिरेव मूलतया कल्प्यते । तथा लिङ्गादिभिः स्वविनियो-
 जिका श्रुतिरूपकल्प्यते — यथा तावत् प्रकरणाभ्यां मन्त्रे स्वाध्यायविध्य-
 ध्यापिते प्रयोजनमन्तरेणानुपपद्यमाने कल्पेक्षया च सामान्यतः क्रतूपकारा-
 वगतौ विशेषोपेक्षया मन्त्रशक्तिनिरीक्षया यच्छब्दनुयादित्वुपबन्धेन शक्यार्थ-

इदमेव निमित्तं च विवेकस्य प्रतीयते ।

भावाभावयोरक्षैः सम्बन्धोऽक्षानपेक्षणम् ॥ २१ ॥

रूपादेरपि भेदं च केचिद् ग्राहकभेदतः ।

वर्णयन्ति यथैकस्य पुंसः पुत्रादिरूपताम् ॥ २२ ॥

बुद्धिमात्रकृतो भेदो रूपादौ नित्यमेव हि ।

न च देशाद्यभिन्नानां समुदायावकल्पना ॥ २३ ॥

इदं चानयोर्विवेकारणमित्याह — इदमेवेति । अक्षानपेक्षता चाभावयो वक्ष्यत इति ॥ २१ ॥

अयं च ग्राहकभेदनिबन्धनो भेदो रूपादीनामिति कैश्चिद्व्यते । सोऽनयोरपि वक्ष्यतेऽवगन्तुमित्याह — रूपादेरिति । एवं हि केचिद् वदन्ति — यथा एकमेव मुख मरतकपद्मसागाद्युपाधिभेदाद् भिन्नमिव प्रतिमाति, यथा चैक एव पुरुषोऽपेक्षाभेदात् पुत्रादिभेदभिन्न इव पृच्छते, यथैकमेव तत्त्वं श्रोत्राद्युपाधिभेदाद् भिन्नमिव प्रतिमाति, एवमिहापि भावामावयोरोपाधिको भेदो भविष्यतीति । नन्वेवमौपाधिके भेदे तात्त्विकमेकत्वं प्राप्नोति । भवत्वस्मिन्मते, तथापि रूपादिव्यवस्था सिध्यत्येवेति ॥ २२ ॥

इदं चान्वारुह्यवचनेनास्मानिरुक्तम्, न हि रूपादीनां ग्राहकभेदनिबन्धनो भेदः, किन्तु बुद्धिभेदनिबन्धन एव, मुखं हि प्रमाणान्तरादेकरूपमवगतं तदुपाधिभेदाद् भिद्यत इति युक्तम् । न त्वेकत्वे रूपादीनां किञ्चित् प्रमाणमस्ति, नित्यमेव वैलक्षण्यात् । अयं च बुद्धिभेदो भेदहेतुर्भावाभावयोरपि समान एवेत्यभिप्रायेणाह — बुद्धिमात्रेति । क. पुनरयं भावाभावात्मको धर्मी, यदर्थो भावामावौ, नैकं रूपादिसमुदायाद् भिन्नमुपलभ्यते, वृत्त्यादिविकल्पाक्षमत्वात् । अतो देशाद्यभिन्नानां रूपादीनां समुदायो धर्मी, न तत्त्वान्तरमत आह — न चेति । नात्र वन इव चाधिका बुद्धिरस्तीति भावः । इदं च सविकल्पकसिद्धावुक्तमप्यभावान्यसमर्थनार्थमत्रोच्यमित्यपुनरुक्तमेति ॥ २३ ॥

अथाभावपरिच्छेदः ।

अत्र भाष्यम् — 'अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यस्यार्थस्या-
सन्निकृष्टस्येति । किं पुनरनेन लक्ष्यते । न तावत् प्रमाणम् । न हि प्रमा-
णाभावेन प्रमाणं लक्ष्यत इति युक्तम् । पूर्वोक्तप्रमाणाभावो लक्षणमिति
चेत् । एवं तर्हि सर्वेषां प्रमाणानां समानमिदम्, सर्वाण्यपि हि प्रमा-
णानीतरेतराभावरूपाणि शक्यन्ते प्रमाणाभाव इति वदितुम् । न च सर्व-
प्रमाणसाधारणं किञ्चिदेकं लक्षणमस्ति, यदभावेन पटं लक्ष्यते । अपि च—
प्रमाणं नाम कस्यचित्प्रमेयस्य व्यवस्थापकं भवति । तदनेन किं व्यव-
स्थाप्यत इति न विद्वः । ननु क्व नास्तीत्यस्यार्थस्यासन्निकृष्टस्येति ।
किमुक्तं भवति । प्रत्यक्षाद्यविषयो नास्तीत्ययमर्थोऽभावस्य प्रमेयमिति ।
तदयुक्तम् । नास्तीति नेदमिह प्रमीयत इत्यर्थः । न चाप्रमीयमाणस्य
प्रमेयतेति शक्यतेऽवगन्तुम् । कस्य च प्रमाणस्य प्रमेयमिदम्, यदि
प्रमाणाभावस्य । तन्न । प्रमाणाभावो हि प्रमितेरनुत्पत्तिः । सा च प्रमाण-
मित्यलौकिकमिव प्रतिभाति । यदि मतम् — अस्ति तावन्नास्तीति बुद्धिः
सर्वलौकिकपरीक्षाणामविवादसिद्धा, न च बुद्धेर्मात्स्व्यनन्तत्वं स्वांशा-
लम्बनत्वं चेति विज्ञानवादे वर्णितमेव । अतोऽस्या एव बुद्धेर्द्रष्टृभिः
प्रमेयमुपकल्प्यते । सोऽभावस्य विषयः । -दिदं नास्तीति विज्ञानं
प्रमाणं घटाद्यभावः प्रमेयमिति मन्यन्ते । अत एव प्राग्भावादिभेदेन
चतुर्धाभावं विभज्यन्ते । न ह्यस्तुतो विभागमभ्यस्यन्ति । यदि तु ना-
भावस्तत्त्वान्तरमिष्यते, कर्तव्यं क्षीरे दध्यभावः । यं प्राग्भाव इत्याचक्षते ।
अतश्चैव दधि क्षीराभावः, यं प्रध्वसाभाव इत्युच्यत इति । अपि च—
इह घटो नास्तीति धियः किमालम्बनमिति वक्तव्यम् । यदि मूलमेव,
तन्न । घटवत्यपि प्रसङ्गात् । केवलमेव मूलमालम्बनमिति चेत् । कः
केवलार्थः । यदि मूलमेव, स एव प्रसङ्गः । अथ भावान्तरविभेदः स
तर्हि तत्त्वान्तरमिति सिद्धः प्रमेयभेदः, तद्भेदात् प्रमाणभेदः । न हि तत्
प्रत्यक्षेण शक्यतेऽनुभवितुम् । अक्षार्पणत्वात्प्रत्यक्षस्य, अक्षाणां च भाव-
रूपाणां भावेनैव सन्निकर्षः, नागानेन । अस्त्यपि च तद्व्यापारे नास्तीति
बुद्धेरुत्पत्तिर्दृष्टा, यथा स्वरूपमात्रदृष्टे गृहादौ देयान्तरगमने कस्याचिदभावं

स्वरूपमात्रं दृष्ट्वापि पश्चात् किञ्चित् स्मरन्नपि ।
तत्रान्यनास्तितां पृष्टस्तथैव प्रतिपद्यते ॥ २८ ॥

सन्निकर्षोऽस्त्येव । अतस्तज्ज्ञानमैन्द्रियकं भवेदत आह—गृहीत्वेति ।
अयमभिप्रायः— नानाश्रयोऽभावः शक्यते गृहीतुमित्याश्रयग्रहणार्थमेवा
त्रेन्द्रियापेक्षः । नामावग्रहणाय, यथा नास्मृते प्रतियोगिन्यभासो गृह्यत इति
तस्मिन्नाश्रयं प्राचीनज्ञानजननसंस्कारस्योद्बोधोऽप्यपेक्षितः, एवमाश्रय-
ग्रहणार्थमिन्द्रियम् । न च प्राप्तिमात्रमैन्द्रियकज्ञानजननमि कारणम् ।
अपि तु योग्यतासहिता प्राप्तिरिति प्रत्यक्षे वर्णितम् । न चैन्द्रियाणा-
मभावज्ञानजननयोग्यता, तेष्वसत्त्वपि तद्भावादिति वक्ष्यते । मानसमिति
कोऽर्थः । किं सुखादिज्ञानजननसा जन्यत इति । यथैवं तथापि प्रत्यक्ष-
तैवं । न चान्तरि यद्विर्मनसस्त्वातन्वयमस्ति । सत्यम् । सर्वप्रमाण-
साधारणस्तु मनसो व्यापारोऽत्र कथितः । केनलात्ममनसन्निकर्षादेव
मैन्द्रियानपेक्ष प्रमाणाभावेनाभावज्ञानं जन्यत इत्युक्तं भवति । गृहीत्वा
स्मृत्येति च धर्मधर्मिणोर्भेदात् समाप्तकर्तृकत्वाभिधानमिति ॥ २७ ॥

कथ पुनरिदमवगम्यते भावग्रहणमिन्द्रियापेक्षं नामावग्रहणमिति ।
समानो हि तद्भावभावः । अत आह—स्वरूपेति । यो हि गृहस्वरूपमे-
वावधार्य पच्यन्नतः पृच्छ्यते — तत्र चैत्रोऽस्ति न वेति, तदासौ पृष्ट
स्तत्र नास्तितां तदैव प्रतिपद्यते । यदि त्विन्द्रियाधीनमभावज्ञानं भवेत् ना-
सति तद्भासो जायेत । न च पूर्वावगताभावस्मरणमेवेति वाच्यम् । न
दृश्यति प्रतियोगिस्मरणे भावो दृश्यते । न चाश्रयग्रहणकाले प्रतियोगि-
स्मरणमस्ति । गृहनामेव हि पृष्टेनाभावः कथ्यते । न च तावता स्मरणं
तत्रासीदिति चिन्तयितुं शक्यते । यदि तूच्यते सामान्येनाभावोऽवगतः,
सम्प्रति विशेषेण स्मर्यत इति, तदयुक्तम् । न ह्यभावत्वं नाम सामान्य-
मस्ति, विशेषणामेव स्मृतिविपरिवर्तिनामेवाभावोऽवसीयते । न च सामा-
न्यतोऽवगतो विशेषेण स्मर्यत इति, युक्तम् । पूर्वानुभवाहितभावनाबीजा
हि सा स्मृतिः, नात्यमन्यतिरेक गोचरयितुमुत्सहते । अतस्तदानीमेव
प्रतियोगिस्मरणपुरस्सरमिन्द्रियानपेक्षमभावज्ञानं जायत इति मनोहरमिदम् ।
तदिदमुक्तं तदैव प्रतिपद्यत इति । २८ च प्रत्यक्षफलस्मृतिनिवृत्त्या फलतः
प्रत्यक्षानवृत्तिरित्युक्तमेवेति ॥ २८ ॥

प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तरूपे न जायते ।

नासीदिति प्रतिपत्तिर्न स्यात् । भवति हि कदाचिदेतत् । यो यत्र न दृष्टस्तस्मिन् पुनर्दृश्यमान एवासत्यप्यदर्शने प्रचीनाभावज्ञानं तदसत्यदर्शने न स्यात् । अतः प्रचीनादर्शनविमर्शजमेव तज्ज्ञानमिति वाच्यम् । एवं च गृह्यमाणमेव तदभाव प्रकाशयति । ग्रहणे चानवस्थाप्रसङ्गः । तन्मात्रसंविदेव त्वदर्शनमिवाश्रीयमाणे न किञ्चिद् दुष्यति । स्वप्रकाशो हि सा फलभूता न प्रकाशान्तरमपेक्षते । अतस्तन्मात्रानुभव एव स्वप्रकाशो भावः । यदा चासौ घटाद्यदर्शनरूपतया विमृश्यते तदा तदनावत्वेनापदिश्यते । अतो न प्रमेयान्तरमभावः । न च नास्तीति ज्ञानं प्रमाणम्, उभयोरभावात् । ज्ञानाभाव एवायं ज्ञानप्रमः, आलोकादर्शनेऽन्धकारदर्शन-भ्रमवदिति न विद्यः किमत्र लक्ष्यते इति । अत्राह—किमत्र न जायते, यथोक्तं भवता ग्रन्थतस्तावत् प्रमाणाभाव एवावसीयते, केचित्कलाभावं नाम प्रमाणमातिष्ठन्ते, तन्निराकरणार्थ एवायं भाष्यकारस्य प्रयत्नः । कथमनेन निराक्रियते । श्रूयताम् । यदेके वदन्ति—नास्तीत्यस्यार्थस्य असन्निकृष्टस्येति, प्रत्यक्षाद्यविषयस्याभावः प्रमाणमिति, तन्न, प्रमाणाभावो ह्यसौ—प्रमाणं न भवतीत्यर्थः । अग्रभाणत्वे चोक्तो हेतुः । एतदपि नोपपद्यते । यदि ग्रन्थानुगुण्येनाऽभयो व्याख्यास्यते ततो विस्पष्टः प्रदेशान्तरे भाष्यविरोधः, एवं हि चित्रापरिहारे भाष्यकारो वक्ष्यति—‘स्यादेवं यदि पक्षैव प्रमाणान्यभविष्यन्ति’ति । तत्र स्फुटमेव हि पदं प्रमाणानि दर्शयति । न च तद्व्यवहाराभिप्रायम्, न हि प्रमाणमता संख्या व्यवहारं भिनत्तीति साम्प्रतम् । इहापि चाप्रामाण्ये न भाष्यकारेण कश्चिद्धेतुरुक्तः । न च प्रतिज्ञामात्रेण प्रतिपक्षनिराकरणं भवतीति साम्प्रतम् । तस्माद् व्याख्येयमेतत् । अत्राह—प्रमाणेति । अयमर्थः । प्रमाणलक्षणमेवेदम् । यत्तु तं तदगावेन कथं तद्वक्ष्यते इति । सत्यम् । न प्रमाणमात्रविवक्षया प्रमाणशब्दः अपि तु नामान्यवचनोऽपि प्रमाणशब्दोऽधिकाराद् विशेषेऽतिष्ठते । प्रमाणाभाव इति किमुक्तं भवति, पूर्वोक्तप्रमाणपञ्चकमात्र इति । अस्ति च पश्चानां भावोपधानमेकम्, अर्वाणि हि भावप्रमाणानि, अतो भावप्रमाणा-

यत्राप्यदृष्टपूर्वत्वं यदभावस्य तत्र च ।
 तदभावमतिर्दृष्टा सम्बन्धेऽक्षानपेक्षया ॥ ३३ ॥
 कस्यचिद् यदि भावस्य स्यादभावेन केनचित् ।
 सम्बन्धदर्शनं तत्र सर्वमानं प्रसज्यते ॥ ३४ ॥
 गृहीतेऽपि च भावांशे नैवाभावेऽन्यवस्तु न ।
 सर्वस्य मतिरित्येवं व्यभिचारादलिङ्गता ॥ ३५ ॥
 सम्बन्धे गृह्यमाणे च सम्बन्धिग्रहणं ध्रुवम् ।
 तत्राभावमिति केन प्रमाणेनोपजायते ॥ ३६ ॥
 तदानीं नहि लिङ्गेन सम्बन्धिग्रहणं भवेत् ।
 तत्रावश्यमभावस्य प्रमाणान्तरतो गतिः ॥ ३७ ॥

न कवलं यत्र कदाचिद् दृष्टं तन्मात्रस्य तत्राभावोऽवगम्यते,
 यन्वापि तु यत्राभावो न दृष्टपूर्वस्तस्यापि तत्राभावोऽवगम्यत इत्याह —
 चचेति ॥ ३३ ॥

यदि तु येन केनचिदेकेनाभावेन गृहीतसम्बन्धाद् भावादभावा-
 न्तरानुमानमियते, ततोऽतिप्रसक्तिरित्याह — कस्यचिदिति ॥ ३४ ॥

न चैवमतीति व्यतिरेकेण दर्शयति — गृहीतेऽपि च भावां-
 शे नैवाभावेऽन्यवस्तुनः । सर्वस्यमतिरित्यन्तेन । अनैकान्तिक-
 व्याय भावोऽभावान्तरैरपि सम्बन्धात् । अतोऽनेकान्तिकत्वादस्य घटादेरभावं
 गमयितुमलिङ्गत्वमित्याह — एव व्यभिचारादलिङ्ग्यतेति ॥ ३५ ॥

अपि च सम्बन्धिग्रहणं सम्बन्धिग्रहणाधीनम् तदिहाभावाख्ये
 सम्बन्धिनि गृहीतव्ये किं प्रमाणमिति वक्तव्यमित्याह — सम्बन्ध इति
 ॥ ३६ ॥

न तावदलिङ्गमविदितसम्बन्धं तदवधारणे प्रमाणम्, इतरेतराश्रय
 हि तथा स्यादित्यभिप्रायेणाह — तदानीमिति । अतोऽवश्यं तद्ग्रहणे
 प्रमाणान्तरमर्थं गीयमित्याह — चचेति ॥ ३७ ॥

दृश्यत्वसिद्धयर्था युक्ता सूक्ष्मजिज्ञासा । तन्मात्रोपलम्भे स्वभावेऽदृष्टार्थमेव
 / दृश्यविशेषणमापद्येत । यद्येकम् — यदभावस्य कारणं तत्तन्मात्रविष-
 एव कल्पनालाघवादस्त्विति । तदयुक्तम् । न हि कल्पनालाघवं
 भवतीति प्रमाणावगतमुपेक्षितुं शक्यम् । न च यदभावस्य कारणं तत्त-
 न्मात्रविषय इति युक्तम् । मुद्गरप्रहारादिर्द्वाभावस्य कारणम् । न च
 तेन तन्मात्रप्रबोधो जन्यते । 'भूतलादिवस्तुरूपप्रकाशो हीन्द्रियादिकारणकः,
 नासौ घटादेरुत्सारणं प्रहरणं वापेक्षते । यत्तु नानिरूपितमदर्शनमभावं
 निश्चाययति, सुषुप्ते प्रसङ्गादिति । तदयुक्तम् । न दृष्टहीते वस्तुनि
 निराभयोऽभावः प्रकाशते, क्वचिद्धि कस्यचिदभावः प्रतिभाति न स्व-
 तन्त्रः । अत एवाह—वस्तुरूपे न जायत इति । न च सुषुप्तस्य कि-
 षित् प्रकाशते । क्व चाभावः परिच्छिन्द्यात् । अपि च योग्यप्रमाणा-
 नुत्पत्तिरभावं निश्चाययति, न च सुषुप्तस्य प्रमाणयोग्योऽर्थः, यो न प्रका-
 शत इति कथमभावनिश्चयो जायते, अतो नादर्शनमदृष्टहीतामिति सुषुप्तस्या-
 भावो न प्रकाशते, किन्तु योग्यादर्शनमेतन्न भवतीति । यद्यापि निवृत्तेऽ-
 प्यदर्शने ग्राह्यतास्त्विषं व्यपदिश्यते सम्प्रति दृश्यमानस्यापीति । तन्न ।
 तत्र हि समानोपलम्भयोग्येषु चक्षुषु स्मर्यमाणेषु यदेकौ न स्मर्यते, तेन
 स्मृतिनिवृत्त्या फलतः प्रत्यक्षनिवृत्त्या तदभावः प्रतीयते स्पष्टैव भावान्त-
 राणाम् । तदानीन्तनोऽभावः स्मृतिनिवृत्तिश्च तदानीमस्त्येव । न चाव-
 गम्यते । यस्त्वभावेव तु शार्चीनमवगमयतीति नानवस्था । अतो नास्तीति
 ज्ञानं प्रमाणम्, यमावश्च प्रागभावादिभेदभिन्नः प्रमेयमिति साम्प्रतम् ।
 तदयमर्थो भवति । यत्र पक्ष प्रमाणानि सम्भवत्यतिपत्तीनि यथायथं पटा-
 देर्वस्तुनस्तत्तां बोधयितुं न जायन्ते, तस्मिन् विषयेऽभावस्य प्रमाणात्ता
 सम्भवति, तदनेन प्रमाणशन्दोऽधिकारात् प्रमाणपक्षके प्रयुक्त इति दर्शि-
 तम् । वस्तुरूपे न जायत इति च स्वतन्त्राभावमात्रज्ञानं न प्रमाणमिति
 दर्शयति । लौकिकप्रमाणलक्षणकथनान्च यत्रैव प्रमाणानां शक्तिसम्भ-
 वस्तनैव तेषामनुत्पादः प्रमाणमभावोऽभावावधारणे । तादृशेनैव हि
 लौकिका नास्तीति बुध्यन्ते इति । भाष्यस्याप्यवगम्यः—अभावोऽपि न
 परीक्षणीयः । अन्यभिचारात् । प्रमाणमभावो दृष्टमिच्छेऽप्येऽभावात्प्ये
 नास्तीत्यनेन रूपेण प्रकाशमाने यां बुद्धिमुत्पादयति सामावप्रमाणः ।

न चाप्यभावसामान्ये प्रमाणमुपजायते ।

व्यभिचाराद् विशेषास्तु प्रतीयेरन् कथं तथा ॥ ३९ ॥

न चानवगतं लिङ्गं गृह्यते चेदसावपि ।

अभावत्वादभावेन गृह्येतान्येन हेतुना ॥ ४० ॥

स चान्येन ग्रहीतव्यो नागृहीते हि लिङ्गता ।

तद्गृहीतिर्हि लिङ्गेन स्यादन्येनेत्यनन्तता ॥ ४१ ॥

लिङ्गाभावे तथैव स्यादनवरथेयमित्यतः ।

क्वाप्यस्य स्यात् प्रमाणत्वं लिङ्गत्वेन विना ध्रुवम् ॥

नास्तीति धीः फलं चैवा प्रत्यक्षादेरजन्मनः ।

तस्यैव च प्रमाणत्वमानन्तर्यात् प्रतीयते ॥ ४३ ॥

अभावसामान्येन त्वनुपलब्धेस्सम्बन्धस्सिध्वत्येव, न त्वभावसामान्ये प्रमाणमुपजायत इत्याह — सामान्येति । विशेषास्त्वेनैकान्तिकतया नानुपलब्ध्या बोधयितुं शक्यन्त इत्याह — व्यभिचारादिति ॥ ३९ ॥

अपि च—नानवगतरूप लिङ्गमनुमाने लिङ्गं भवति, तदियं प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिरभावत्वादपरेण लिङ्गेनावगन्तव्या । एव हि वदन्ति, यावान् कश्चित् प्रतिषेधः स सर्वोऽनुपलब्धेरवेति । एवं च तत्र तत्र संदृशापरपर-लिङ्गानुसारेणानवस्थापात इत्याह—न चेति द्वयेन । एतच्चोपलब्ध्यभावोऽनुपलब्धिरित्यापाद्योक्तम्, विविचेत्तरत्पदार्थोऽनुपलब्धिरिति तु प्रस्युक्तमिति ॥ ४०, ४१ ॥

एव योऽप्यसौ लिङ्गिरूपाभावः सोऽपि सम्बन्धग्रहणार्थमवश्यं प्रथममवगन्तव्यः । तदवगमेऽपि तद्रूपापरलिङ्गाभ्युपगममदनवस्यैव । अतः क्वचिदवश्यमनुमानाभावात् प्रमाणान्तरमभ्युपगन्तव्यमित्याह — लिङ्गेति ॥ ४२ ॥

यदि तु नास्तीति शुद्धिरेव लिङ्गमित्युच्यते तत्र । फलं हि सा, प्रत्यक्षाद्यनुत्पादस्य कथं तल्लिङ्गम्, तत्सिद्धयर्थमेव हि लिङ्गमिष्यते ।

अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ सह ।

व्योम्नि संस्पर्शिता ते च न चेदस्य प्रमाणता ॥ ६ ॥

न च स्याद् व्यवहारोऽयं कारणादिविभागतः ।

प्रागभावादिभेदेन नाभावो विद्यते यदि ॥ ७ ॥

न चावस्तुन एते स्युर्भेदास्तेनास्य वस्तुता ।

कार्यादीनामभावः को यो भावः कारणादिना ॥ ८ ॥

मात्यन्तिको गन्धाद्यभावो न सिध्येत् । ययोत्तरं हि चत्वारि महाभूतान्ये-
कैकगुणरहितानीति स्थितिरिति ॥ ५, ६ ॥

सर्वत्र सङ्ख्ये दोषमाह — न चेति । योऽयं कारणादिविभागेन
लौकिकानां व्यवहारो दृश्यते, सर्वसङ्ख्ये न स्यात्, क्षीरमानयेति नियुक्तो
यत् क्षीरमेवानयति न दधि, दध्यानयने न क्षीरम्, इदमस्मिन् कार्यकार-
णादीनामितरेतरविवेके न सिध्यतीति ॥ ७ ॥

ननु नाभावो नाम तत्त्वान्तरमुपलभ्यते, भूतलं हि स्वप्रमाणा-
दवगच्छामः, घटं चासति प्रमाणे न पश्यामः, न तु घटाभावो नामापरः
कश्चित् बुद्धौ भवति । घटो नास्तीत्यपि घटो न प्रमीयत इत्यर्थः, न तु
घटाभावः प्रमीयत इति । अतस्सर्वोपाख्याविरहलक्षण एवाभावो न कि-
ञ्चित् तत्त्वान्तरमत आह — न चेति । यत्तावत् भावप्रमाणेनोपलभ्यत
इति । सत्यम् । अत एवाभावः प्रमाणान्तरम् । घटो नास्तीत्यपि
नायमर्थः घटो न प्रमीयते इति, सन्नपि हि घटो न प्रमीयत इत्यु-
च्यते । अत एव घटोऽस्ति न वेति शृष्टोऽभिर्गोताभावो न नास्तीति व्यप-
दिशति, किन्तु अनुपलब्धिमात्रम् । अतोऽभावप्रमितरेवायं घटो नास्तीति ।
यथायं चतुर्धा भेदो वर्णितः सोऽपि सर्वोपाख्याविरहलक्षणेऽभावे न
सिध्यति । प्रयोगश्च भवति — वस्तु अभावः, चतुर्धा भेदाद्, द्रव्यादि-
वदिति । यदप्याहुः — नाभावो नाम किञ्चित् तत्त्वम्, प्रत्यर्थनियतेन
वात्मना नीलादयः परस्परं भिद्यन्ते, नवमभावस्य भावात् किञ्चिद् भेदकम् ।

भावात्मकस्य मानत्वं न च राजाज्ञया स्थितम् ।

परिच्छेदफलत्वाद्धि प्रामाण्यं स्याद् द्वयोरपि ॥ ४७ ॥

यदि चास्य प्रमाणत्वमभावत्वेन नेष्यते ।

वस्तुनः कारणत्वं हि दृष्टमित्यभिमानिता ॥ ४८ ॥

न लिङ्गत्वप्रमेयत्वे भवेतां तद्वदेव हि ।

तथा सति च पूर्वोक्तो व्यवहारो न सिध्यति ॥ ४९ ॥

प्रमाणानामनुत्पत्तेर्नाभावस्य च धर्मता ।

यत्राभावोऽस्ति तेनास्याः सम्बन्धो नैव दिद्यते ॥ ५० ॥

यो न सन्निहितस्तत्र तस्य धर्मो भवेदियम् ।

न च तस्य प्रमेयत्वं धर्मधर्मित्ववर्जनात् ॥ ५१ ॥

न भावात्मकमेव प्रमाणमिति राजाज्ञा, यदेव तु परिच्छेदफलं तदेव तु प्रमाणम्, तच्च प्रत्यक्षाद्यजन्मनोऽपि समानमित्याह — भावात्मकस्येति ॥

स्यादेतत् — वस्तुन एव प्रामाण्यदर्शनाच्चावस्तुनोऽनुपलब्धेः प्रमाणत्वमिति । तथा च सति घौदानामपि लिङ्गप्रमेयत्वे न स्थाताम्, तेऽपि हि नावस्तुनो दृष्टे इत्याह — यदीति सार्धेन । अनुज्ञाने दोषमाह — तथा मतीति । 'न च स्याद् व्यवहारोऽयमिति कारणादिविभागेनोक्तो व्यवहार इत्यर्थः ॥ ४८, ४९ ॥

अपक्षधर्मत्वादपि प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिर्न लिङ्गमित्याह — प्रमाणानामिति । नाभावे पृथीकृते प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिस्तद्धर्मनयावगम्यते । अभावेन सम्बन्धमावादित्यभिप्राय इति । नन्वभावविशिष्टं भूतलं साधयिष्यामः, तच्च पूर्वमवगतमिति तद्धर्मो भविष्यतीत्यत आह — यत्रेति । न हि भूतले प्रत्यक्षानुत्पत्तिः, ज्ञायमानत्वात् तस्येति ॥ ५० ॥

षट्स्य तर्हि धर्मो भविष्यति तद्वोचरे प्रत्यक्षादीनामनुत्पत्तेरत्र आह — य इति । सत्यम् । यत्र प्रत्यक्षादीनि नोत्पद्यन्ते तद्धर्मता कथं सिद्ध भवेदपि, न त्वसाविद प्रमीयते । धर्मधर्मित्वयोरभारात् । न हि

यद्वानुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यो यतस्त्वयम् ।

तस्माद् गवादिवद् वस्तु प्रमेयत्वाच्च गम्यते ॥ ९ ॥

न औपचारिकत्वं वा भ्रान्तिर्वापि यहच्छया ।

भवत्यतो न सामान्यविशेषात्मकता मृषा ॥ १० ॥

वस्त्वित्याह — कार्यादीनामिति । वस्त्वेव सदसदात्मकमिति सिद्धान्तः । तत्र कथं वस्तुरूपस्यैवाभावस्य निस्त्वभावत्वम् । किमिदानीं भावाभावयोरभेद एव, नेति वदामः, भेदोऽपि ह्यनयोर्वर्मधर्मतया कियानप्यस्त्येव रूपादीनामिव । कः पुनरनयोस्सम्बन्धः, सयोगसमवायो वा, न तावत्सयोगः, द्रव्यधर्मत्वात् तस्य । न च समवायः, भावाभावप्रसङ्गात् । अभावसमवाये हि भावो न स्यादेव । नाभावसमवायादसत्त्वम्, न हि घटोऽभावसमवायादसन् भवति । असति समवायानुपपत्तेः । किन्तु प्रधानादेव घटस्याभावः । यत्त्वनाहतमनपसार च भावान्तरमभावरूपेणावगम्यते तत् कथमसद् भविष्यति । अतस्म्यहेतोरेव जायमानो नित्यो ॥ सर्वोऽसङ्कीर्णस्त्वभाव एव जायत इति सिद्धमस्य ज्ञात्वादिवद् भावधर्मत्वम् । ततश्च वस्तुत्वमिति ॥ ८ ॥

इतश्च वस्तु अभाव इत्याह — यद्वेति वस्त्वन्तेन । अभाव इति सामान्यात्मना प्रागभावादिभेदेन च व्यावृत्त्यात्मना गृह्यमाणोऽभावः सामान्यविशेषात्मकः, ततश्च वस्तुविषयप्रयोगार्थः—अभावो वस्तु, सामान्यविशेषात्मकत्वात् गवादिवदिनि । तस्मिन्नेव साध्ये हेत्वन्तरमाह — प्रमेयत्वादिति ॥ ९ ॥

नन्वयमसिद्धो हेतुः, औपचारिको हि सामान्यविशेषभावोऽभावे । एकशब्दवाच्यं सामान्यरूपं यद् गवादि, नानाशब्दवाच्यं च विशेषरूपं शक्यलेयादि । अतोऽप्यौपचारिकस्सामान्यविशेषभावो विवेकशून्यः । असति तु विवेके एकशब्दनियन्धनग्रम एवायम्—अभावस्सामान्यविशेषात्मेति । यत आह — न चेति । सति हि साधके भ्रान्तिरूपज्ञानो वा कल्प्यते, न चेद् तथेति याव इति ॥ १० ॥

युक्त्यागमाभ्यामिह तर्कितोऽयं

प्रमाणपदकं प्रविभज्य भाष्ये ।

ततोऽधिकं यद् द्वयमिष्टमन्यै-

र्भेदो न तस्येत्यपि सिद्धमेतत् ॥ ५७ ॥

इह भवति शतादौ सम्भवाद्या सहस्रा-

न्मतिरवियुतभावात् सानुमानादभिन्ना ।

जगति बहु न तथ्यं नित्यमैतिह्यमुक्तं

भवति तु यदि सत्यं नागमाद् भिद्यते तत् ॥ ५८ ॥

ग्याहते सिध्यतीति । (यथेति । यावत्तावद् यथावदिति ॥) इहेति । वेदं प्रति निर्देश इति ॥ ५६ ॥

ननु च व्यासमतानुसारिणोपमानातिरिक्तं प्रमाणद्वयमुप-
रिक्तम्, ऋषिणा च सम्भवैतिद्वयोरपि प्रमाणत्वमाश्रितम्, तत्परित्यागे
कारण वक्तव्यमत आह — युक्तीति । प्रमाणपदकमेव हि युक्त्या
सङ्गच्छते । आगमानुगतम् । आगमश्च भीमासातन्त्रम्, अतो युक्त्यागमा-
भ्यामिह शब्दे भाष्ये प्रमाणपदकमेव प्रविष्टिष्य तर्कितम् । यत्तु द्वय-
मधिकमिष्ट तदत्रैवान्तर्गतमिति ॥ ५७ ॥

(क. १५५) पुनस्तस्यान्तर्गतित्वात् आह — इह भवतीति ।
या तावत् सहस्राञ्छते मतिस्सम्भवाख्य प्रमाणमिष्यते सानुमानात् प्रि-
यते । सहस्राञ्छतमवियुतिभावादविनाभावादवगम्यते । अतस्तावदनुमा-
नात् भिद्यते । ऐतिह्यप्रमाणमुक्तं तावदसत्यमेव । निधिप्राप्त्यसुरकन्या-
वशीकरणादि, द्रौपदीपञ्चमर्तृकेत्यादि, यदि क्व सत्यं तदागमाद् (न) भि-
द्यते । आसागमो ह्यसौ । उक्तं च — 'पुरुषोक्तिरपि श्रोतुरसगमत्वं प्रपद्यते ।'
इति । अतोऽनुमानागमयोरन्तर्गावात् सम्भवैतिद्वयोः पृथगुपन्यासस्सिद्धः ॥

इत्युपाध्यायसुचरितमिश्रकृतो काशिका-

टीरायामभावपरिच्छेदस्तमाप्तः ॥

तस्योपकारकत्वेन वर्ततेऽज्ञास्तदेतरः ।

उभयोरपि संविच्चानुभयानुगमोऽस्ति हि ॥ १४ ॥

अयमेवेति यो ह्येष भावे भवति निर्णयः ।

नैष वस्त्वन्तराभावसंविस्त्यनुगमादृते ॥ १५ ॥

नास्तीत्यपि च संविच्चिर्न वस्त्वनुगमादृते ।

ज्ञानं न जायते किञ्चिदुपप्लम्भनवर्जितम् ॥ १६ ॥

प्रत्यक्षाद्यवतारस्तु भावांशो गृह्यते यदा ।

व्यापारस्तदनुत्पत्तिरभावांशे जिघृक्षिते ॥ १७ ॥

न तावदिन्द्रियैरेषा नास्तीत्युत्पद्यते मतिः ।

भावांशेनैव संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि ॥ १८ ॥

उद्भूतजिघृक्षितैकग्रहणे चेतस्तदनुगुणतयैव लीनो भूत्वा-
तिष्ठते । सामान्यविशेषयोरिवैकग्रहणेऽन्यतर इत्याह — तस्येति । इदं
चान्वारुह्यवचनेनास्माभिदृक् । अस्त्येव तु भावाभावाप्रतीतिवन्त्यतानु-
गम इत्याह — उभयोरिति ॥ १४ ॥

उभयानुगममेव दर्शयति— अयमेवेति द्वयेन । अयमेवेति ।
भावान्तरेणासङ्कीर्ण इत्यर्थः । न ह्यप्रतिसहिते भावान्तराभावे सङ्कीर्णस्वभावो
न निश्चेतुं शक्यते । नास्तीत्यपि प्रतिषेध्यप्रतिषेधाधारभावोपप्लम्भनवर्जित
न किञ्चित् ज्ञान जायते । विविचिच्छब्देन भावस्याभावानुगमशून्यमपि
ज्ञानमस्त्येव, न त्वेवमभावस्येति दर्शयति ॥ १५, १६ ॥

दर्शितं तावत् सदसदात्मक वस्त्विति । कदाचित् किञ्चिदनुभूयत
इति च । उभयोरशयोखिदानीं प्रमाणविभागं दर्शयति — प्रत्यक्षादीति
॥ १७ ॥

कथं पुनरिदमवगम्यते, विस्फारिताशून्य हि सदसा नेह घटोऽस्ति,
अघट वा भूतलमित्यभावविशिष्ट भूतलज्ञान जायमानमुपलभ्यते' दण्डि-

चित्रापशुफलत्वादिविषयाश्चोदना मृषा ।

प्रत्यक्षाद्यधिकारेऽपि तेरर्थासङ्गतिर्यतः ॥२॥

इदानीं तु शब्दशक्तिपरामर्शद्वारेणाम्यन्तरा एव हेतवे उपपत्त्यन्ते ।
तथा चोक्तम् —

आनन्तर्यमनुपपत्तौ चेन्न सामर्थ्यावयोपपत्तात् ।

इति । सामर्थ्यं हि सर्वोस्यातानामर्थं भुवतां सहकारि । तद् यद्यपि
नेष्टिरनन्तरफलेति श्रुतिः, तथाप्यर्थसामर्थ्यादेव दवगम्यते, कथमपरया
'यदासौ विद्यमानासीत् नदा फलं न दत्तवती, कालान्तरे पुनरसती
कथं दास्यति' इति । न च पशवोऽनन्तरमसम्भवद्वावनाः, स्वर्गो हि
नानाक्षिप्तविशिष्टदेहेन्द्रियादिपरिग्रहो भवितुमुत्सहते, अतो मामूद-
नन्तरम्, अमी पुनः पशवः सम्पन्नन्ति यजमानस्यात्रैवेति स्वहेतु-
समनन्तरमनुपलभ्यमाना दृष्टप्रतिग्रहादिहेतुन्तराः श्रुतचित्रादिफलतया
न शक्यन्तेऽवगन्तुम् । अयमेव तु शब्दशक्तिपरामर्शो 'वार्तिककृता
तार्किकप्रक्रियामनुविदधानेन 'न वा पशुफले'त्यादिना साधनप्रयोगैरुप-
दिष्टः । तदेवमैहिकफलानामुपलभ्यमाना चित्राचोदनास्वाक्षिप्तास्तु तत्सामान्या-
दितरास्तु तथात्वमिति पुनरप्यभिहोत्रादिचोदनाक्षेपेऽयतिष्ठते । स
चायमैहिकाक्षेपद्वारेणापिनोच्यते । अत एव चैहिकाक्षेप इत्युक्तम् । एत-
दुक्तं भवति — ऐहिकफलानामामुष्मिकफलानां चायमैहिकाक्षेपपुरस्कारे-
णैवाक्षेपः, यदामुष्मिकस्वर्गादि तन्मा नाभ कर्मानन्तरमुपलभ्यतामैहिकफलं
॥ पश्वादि किं नोपलभ्यते, न चेदमुपलभ्यते, तन्न नूनं तत् फलमिति
ऐहिकफलकर्मचोदनाव्यभिचारेणान्यासामपि परलोकफलानां तत्सामान्या-
दाक्षेपः । पूर्वं तु ताः परतः प्रामाण्यमाश्रित्य परोक्षैरेव वाक्यत्वादिभि-
र्हेतुमिराक्षिप्ताः । तदुक्तं परैरिति । परिहारान्तरमाह — सूत्रेति । अय-
मभिप्रायः — चोदनासूत्रे भाष्यकृता सूत्रकारेण वक्ष्यमाणाक्षेपपरिहारा-
वनागतवेक्षणैः प्रतिज्ञासमर्थनार्थमुपवर्णितौ । इदानीं तु सूत्रकारेण
स्वयमेवोच्यते इति तेनेदमेव सर्वचोदनाक्षेपक्षेत्रमित्युक्तमिति ॥ १ ॥

अत्र परिहारे पूर्वोक्त एवाक्षेपहेतुरिति, तमुपन्यस्यति — चित्रेति
फलानीत्यन्तेन । अयमर्थः — चित्रापशुफलत्वादिविषयाश्चोदना धर्मिण्यः

ननु भावादभिन्नत्वात्सम्प्रयोगोऽस्ति तेन च ।
न ह्यत्यन्तमभेदोऽस्ति रूपादिवदिहापि नः ॥ १९ ॥
धर्मयोर्भेद इष्टो हि धर्म्यभेदेऽपि नः स्थिते ।
उद्भवाभिभवात्मत्वाद् ग्रहणं चावतिष्ठते ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणत्वात् । किमिदानीमनुमानेऽपि प्रत्यक्षानुमानसमाहारजो वि-
शिष्टबोधः । न । अनुमानस्यान्वयाधीनजन्मत्वात् । विशिष्टेनैव चान्वयानु-
गमात् । धूमवानग्निमानिति हि व्याप्तिरवगता ! उक्तं च —

“नैवं न ह्यत्र लिङ्गस्य शक्त्यवन्तत्वकल्पना ।”

इति । अत्रापि चायमग्निमानिति विशेषबोधेऽस्त्येव प्रत्यक्षपेक्षा । अय-
मेवाभावस्य प्रतीतिप्रकारः, यत्प्रमाणान्तरप्रापिताश्रयं विशिनष्टीति न कि-
ञ्चिदनुपपन्नम् । यच्च संयुक्तविशेषणतया इन्द्रियसन्निकर्षोऽभावस्येत्युक्तम्,
तदयुक्तम् । असम्भेदस्य विशेषणत्वानुपपत्तेरिति प्रसक्तेः । इतरथा विशेष-
णार्थमर्थितेनैव सन्निकर्षोपपत्तौ नृथैव संयुक्तविशेषणार्थत्वाश्रयणमित्यल-
मनेनेति ॥ १८ ॥

अभिप्रायमजानानश्चोदयति — नन्विषति । प्राप्तिमात्रं ह्यर्थेन्द्रिय-
योस्तन्निकर्षः । अस्ति च भावादभिन्नस्याभावस्य भाववदेवेन्द्रियप्राप्ति-
रिति । अत्र च योग्यताया उदात्तेनैवोत्तरं देयम्, तदुपेक्षैव तावदत्य-
न्ताभेदमेवायमाह, तदेतमेव तावन्निराकरो(षी ? मी)त्यभिप्रायेणाह — न
हीति । यदि भावाभावयोरेकान्तमभेद एव स्यात् ततो भावेन्द्रियसन्निकर्षो
तदभिन्नस्याभावस्यापि स्यात्, न त्वेवमस्ति । अभावस्यापि रूपादिवद-
त्यन्ताभेदामावादिति ॥ १९ ॥

रूपादितुल्यतामेवाभावस्य दर्शयति — धर्मयोरिति । भावाभावा-
त्मनोर्धर्मयोर्धर्म्यभेदेऽपि स्थिते भेदोऽपीष्ट इत्यर्थः । भेदे कारणमाह —
उद्भवेति । भावाभावयोरप्यु(द्भवा ? द्भूता)भिभूतयोर्ग्रहणाग्रहणव्यवस्था
दृश्यते । न चैतदेकत्वे कल्पिते । न ह्येकमेव तत्त्वमुद्भूतमभिभूतं चेति
प्रतीयत इति ॥ २० ॥

२१६ मीमांसाश्लोकाधिकं काशिकाटीकोपेतम् ।

शब्दैकदेशभूतेन तेन तत्प्रतिपादितम् ॥ ६ ॥

कालान्तरानुपादानात् कर्मस्वाभाव्यतोऽपि च ।

चोद्यमानस्य चित्रादेरानन्तर्यं विशेषणम् ॥ ७ ॥

अत्र तावदसंवादो विरोधश्चोत्तरत्र तु ।

स्वर्गयानविरुद्धो हि भस्मीभावोऽत्र दृश्यते ॥ ८ ॥

फलमिति । एतावति च पर्यवसानात् । अतः कालान्तरे फलं दास्यति । तदेतदुक्तम् — 'कालान्तरे फलं दास्यतीति चेत्' इति, तदेतदाह — आनन्तर्यमिति । परिहरति — न सामर्थ्येति । साक्षादनुक्तस्यानन्तर्यस्याप्यत्र सामर्थ्येनावबोधनं कृतम्, यदैव ह्यस्येदं फलमित्युक्तं तदैवमर्थोदावागम्यते अनन्तरमेनेन भवितव्यमिति । कथं नामान्ययास्तत्कालान्तरे फलं दास्यतीति । नन्वेवमपि सामर्थ्यलभ्यमानान्तर्यमनन्तरफलानुपलभ्यमेन पाध्यताम्, अविशेषप्रवृत्ता तु चोदना कथं पाध्यते अत आह — वृद्धेति । न हि सामर्थ्यं नाम पृथक् प्रमाणम्, अपि तर्हि सर्वाख्यातानामर्थं ब्रुवतां शक्तिस्तद्वकारिणीति शब्दैकदेश एव । अतस्त्वुवाचानमिवाप्यब्रुव्येष्वर्थादनन्तरमेव फलं निश्चीयत इति तद्वचोभेऽपि शब्दबोधो भवत्येवेति ॥ ६ ॥

इतश्चानन्तर्यमवगम्यत इत्याह — कालान्तरेति । यदि ह्यत्र फलं दास्यतीति लङ्श्रोष्यत् तदा तत्सामर्थ्येन कल्पना काचिदप्यभविष्यत् । अद्य पुनरस्येदं कर्मणः फलमिति पर्यवसिते वचसि सर्वकर्मणामनन्तरफलोपलम्भाद् वैदिकस्यापि चित्रादेश्चोद्यमानस्यापि कर्मणस्तत्स्वाभावादानन्तर्यं विशेषणतयावतिष्ठत इति ॥ ७ ॥

अत्रानन्तरमपरं भाष्यम् — 'द्यविरुद्धमपि किञ्चित् वैदिकं वचनं 'स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकयाती'ति । तद् येन विशेषेणोक्तं तमाह — अत्रेति । अत्र हि चित्रादिवाक्येऽकिञ्चिदसंवादप्रमाणमुक्तम् । उत्तरत्र तु यज्ञायुषिवाक्ये प्रत्यक्षादिविरोध इति विरोधमभिधोतयति — स्वर्गयान इति । यजमानस्य निरतिशयानन्दात्मनः स्वर्गादतिदूरमपत्रष्टो भस्मीभावः प्रत्यक्षमुपलभ्यते, चित्रादिचोदना-

सद्गुणद्रव्यरूपेण रूपादेरेकतेष्यते ।

स्वरूपापेक्षया चैषां परस्परविभिन्नता ॥ २४ ॥

यदि तद्वदपेक्षात्र न स्याद् भेदोऽत्र नैव हि ।

सदसद्रूपता बुद्धेर्भवेदन्यतरत्र नः ॥ २५ ॥

सत्सम्बन्धे संदित्येवं सद्वृपत्वं प्रतीयते ।

नास्त्यत्रेदमितीदं तु तदसंयोगहेतुकम् ॥ २६ ॥

एहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्या च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तितान्नानं जायतेऽक्षानपेक्षया ॥ २७ ॥

एवं तावदभावस्य भावाद् भेदाभेदौ दर्शितौ । तावैव रूपादि-
घटान्तेन द्रव्यति—सद्गुणद्रव्येति । न हि रूपादयस्सदादिरूपेण
न भिद्यन्त इति स्वरूपापेक्षयापि तेषां भेदश्शक्यते वारयितुम्, तथा वा
भेद इति न सदाथात्मनाऽभेदः प्रतिक्षिप्यते । एवमभावोऽपि भावधर्मतया
ततो भिन्नोऽपि स्वरूपापेक्षयाऽमित्र इष्यते । द्रव्यरूपेणेति । रूपादयो
द्रव्यादभिन्नाः, तथाभिन्नमिति तद्रूपेणैवामभेद इत्यर्थः ॥ २४ ॥

स्वरूपापेक्षया रूपादिवद् भेदानाश्रयणे भावाभावयोरन्यतरत्र न
बुद्धेस्सदसद्रूपता भवेदित्याह—यदीति ॥ २५ ॥

अस्ति स्वसाविन्द्रियसम्बन्धासम्बन्धहेतुको बुद्धिभेद इत्याह—
सत्सम्बन्ध इति । एतेन, यदाहुः—न भावाद् भेदकमभावस्य रूपमु-
त्थामह इति, तन्निराकृतम् । सदसद्रूपविवेकादिति । यदिन्द्रियेण सगुज्यते
शून्यं तदस्तीति प्रतीयते, यत्र सम्बन्ध्यते घटादि तन्नास्तीति प्रतीयते
इति ॥ २६ ॥

नचिन्द्रियव्यापारानन्तरमेवेह घटो नास्तीति ज्ञानमुत्पद्यते, तत्
कुतोऽयं विवेको नेन्द्रियेणाभावबुद्धिर्जन्यत इति । न ह्यसति तद्व्यापारे
भावबुद्धिवदभावबुद्धिरपि जायमाना दृश्यते । यद्यपि भावादभावो
मिथ्यते, तथापि तस्य रूपादिवत्संयुक्तसमवायेन वा तद्विशेषणतया चेन्द्रिय-

यदि स्याद् विधिशब्दोऽत्र नैवादर्थनतो भवेत् ।

विशेषोऽस्येति भेदेन नोपात्तं स्यादित्यतः ॥ ११ ॥

विधिशब्दे भविष्यत्त्वं फलस्य परिकल्प्य हि ।

विरोधपरिहारः स्याद् वर्तमानेऽपि नास्त्यसौ ॥ १२ ॥

फलं च न भवेदेवं भस्मीभावाद् विधावपि ।

तत्सामर्थ्येन यान्यापि कल्पना तां नियधति ॥ १३ ॥

चेति । अभ्युपगम्य चात्मनस्सद्भावमिदमस्माभिरुक्तम्, परमार्थेन तु वेदेन्द्रियव्यतिरिक्तात्मसद्भावोऽपि प्रमाणभावाद् दुर्लभ इत्याह — सद्भाव इति । प्रपञ्चयिष्यते चैतदात्मवाद इतिह न प्रतन्यत इति त-१० ॥

अपरं च— 'न चैष यातीति विधिशब्दः' इति माप्यम् । तस्याभिप्रायमाह — यदीति । अस्यार्थः— यदि चात्र यज्ञायुधिवान्ये विधिशब्दो भवेत्, तदा चित्रादीनामनन्तरफलादर्शनाद् भेदेन विरोधोपन्यासाय यज्ञायुधिवान्योपादानं नोपपद्यते । अतः स्वकृतभेदोपादानसमर्थनार्थं विधिशब्दनिराकरणमिति ॥ ११ ॥

विधिशब्दे को विशेषः, अत आह— चिधीति । विधिशब्दे हि फलविशेषानुपादानाद् विधिसामर्थ्यादेव कालान्तरभावित्वां फलस्य परिकल्प्य स्यादपि चित्रादिचोदनास्त्विवाभावविरोधपरिहारः । इह तु यातीति वर्तमानापदेशाच्च प्रत्यक्षविरोधशक्यते परिहर्तुमित्यदर्शनाद् विशेष इति ॥ १२ ॥

चित्रादिवाक्याभिप्रायेण चेदमस्माभिरुक्तम्—विधिशब्दे भविष्यत्त्वं फलस्य परिकल्प्य विरोधशक्यते परिहर्तुमिति । इह तु प्रत्यक्षेण भस्मीभावेपलम्भाच्च कालान्तरफलभावितया स्ववर्गजन फलमिति शक्यते कल्पयितुम् । न हि विधिसहस्रपाप्याशङ्कनीयोऽर्थः शक्यः प्रत्याययितुम् । तदेतदाह— फलं चेति । किं तां हि विधिशब्दतानिराकरणस्य फलमत आह— तत्सामर्थ्येनेति । चेतनप्रवर्तनात्मको हि विधिरन्तरेण परलोकफलोपभोक्तार-

न चाप्यत्रानुमानत्वं लिङ्गाभावात् प्रतीयते ।
 भावांशो ननु लिङ्गं स्यात् तदानीं नाजिघृक्षणात् ॥
 अभावावगतेर्जन्म भावांशे ह्यजिघृक्षिते ।
 तस्मिन् प्रतीयमाने तु नाभावे जायते मतिः ॥ ३० ॥
 न चैष पक्षधर्मत्वं पदवत् प्रतिपद्यते ।
 सह सर्वैरभावैश्च भावोजैकान्तिको मतः ॥ ३१ ॥
 कचिद् भावेऽपि सद्भावो ज्ञातो यस्य कदाचन ।
 तस्याभावोऽपि तत्रैव कदाचिदवगम्यते ॥ ३२ ॥

एव तावदश्रुतत्वमभावधियो निराकृतम् । इदानीं लैकिकस्य
 त्रिराकरोति—न चाप्यत्रेति । अत्र चोदयति—भावाशेति ।

परिहरति — तदानीमिति मतिरन्तेन । द्वावत्र भावौ प्रतिपेक्ष्य
 प्रतिषेधाधारम्, तत्र न तावत् प्रतिपेक्ष्यो लिङ्गम्, अवगतं हि लिङ्गं
 भवति । न च तदा घटो गृह्यत, न हि तस्मिन् गृह्यमाणे तदभावो प्रदीप्तो
 भवति । तदिह प्रतिज्ञादेर्विरोधः । सति भावे तदभावो न प्रतिज्ञातु
 शक्यते । सत्यां तु प्रतिज्ञाया नासतोऽदृष्टस्य लिङ्गत्वम् । अतो नाभावे
 जिघृक्षिते जिघृक्षितप्रतिषेध्यभावो लिङ्गमिति ॥ २९, ३० ॥

अस्तु तर्हि प्रतिषेधावारभावो लिङ्गमत आह—न चैष इति ।
 एष इति परोपस्थितमपरोक्षं भागं निर्दिशति । यथार्थे पक्षीकृते पदमत-
 र्धर्मतया न हेतुरित्युक्तम्, एवमेषोऽपि भूतलभावो न घटाद्यभावधर्म इति ।
 अपि चान्यावीनात्मलाभमनुमानज्ञानम्, न च भूतलभावस्य सर्वैरभावै-
 रसम्बन्धो ज्ञायते । तत् कथं ततस्ते प्रत्येक्यन्त इत्याह—सहेति ॥ ३१ ॥

अस्तु तावदभावान्वयं कचिद् भूतलादौ भावे, सद्भावोऽपि यस्य
 पदादे कदाचित् ज्ञातं तस्यापि तत्राभावोऽवगम्यत इत्याह—स्वचि-
 दिति ॥ ३२ ॥

अथ सम्बन्धाक्षेपवादः ।

स्वपक्षसाधनं तावदमृषा वैदिकं वचः ।

स्वार्थे वक्त्रनपेक्षत्वात् पदार्थे पदबुद्धिवत् ॥ १ ॥

अनान्तरम् “औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानम्” इति भाष्यकारेण सम्बन्धनित्यताद्वारेणाक्षेपपरिहारोऽवतारितः, सोऽयुक्तः, परोक्ताक्षेपहेत्वन्तरं हि तस्यैव गिरुद्धासिध्यादिदोषोद्भावनमुचितम् । यत्तु तमदप्यितैवान्यदुच्यते तदसङ्गतमेवात आह— स्वपक्ष इति । अयमभिप्रायः — यावद्धि सम्बन्धौत्पत्तिकत्वेनानपेक्षालक्षणं चोदनाया स्वतः प्रामाण्यं न गतिपाद्यते तावद् दूषितेऽपि साधने न ‘चोदनालक्षणो धर्मः’ इति प्रतिज्ञा सिध्यति । मूलाश्वानेन क्रमेणार्थो वक्तुमभिप्रेतः शब्दार्थसम्बन्धनिरूपणादिः । अन्यथा क्रियमाणं तदाकाशपतितमिवापद्यते । तच्चैतत् शब्दस्वरूपनिरूपणावसरे वक्ष्यते । न चेदमाक्षेपेण न सङ्गच्छते, द्वेधापि प्रत्यवस्थानदर्शनात् । यथोक्तम् —

‘द्वेधापि प्रत्यवस्थानं परहेत्ववसाधनात् ।

आत्मीयसाधनोक्त्या वा तज्जगमीयमिहोच्यते’ इति ।

न चात्र परसाधनदूषणं न करिष्यते ‘तत्र हेतोरासिद्धत्वम्’ इति चिन्ता-परिहारो वक्ष्यते । अनेन तु ग्रमेण तत् कर्तव्यमिति तावदित्युक्तमिति । तच्च स्वपक्षसाधनं तार्किकाणां चित्तमनुरक्षयितुं प्रयोगद्वारेणाह—अमृषेति । वैदिकवचो धर्मः, स्वार्थे सत्यमिति साध्यो धर्मः, स्वार्थे वक्त्रनपेक्षत्वात्, यत् स्वार्थे वक्ता नपेक्षते तत् सत्यम्, यथा पदात् पदार्थगता बुद्धिः । पदं हि स्वभावादेव स्वार्थेन सम्बद्धं तद्व्यतिपादनाय वक्ता नपेक्षत इति सम्बन्धपरिहारो वक्ष्यते । स्वार्थ इति तन्नेणोभयविशेषणतया योजनीयम् । यदि ह्यमृषा वैदिकं वक्त्रनमित्येतावदुच्यते पूर्वपक्षार्थसम्यक्त्वापाताद-निष्ठार्थताप्रसाधनप्रसङ्गः । न हि स्वर्गकामो यागं कुर्यादित्याद्यर्थे स्वर्ग-कामो यजेतेति वाक्यं सम्यगिष्यते, पृथग्यसिद्धान्तविरोधात् । यागेन स्वर्गं कुर्यादिति हि तत्र स्यास्यति । वक्त्रनपेक्षत्वादिति चाविशिष्टो हेतु-रुपात्तोऽसिद्ध एव स्यात् । अस्ति हि वैदिकवाक्यानामपि स्वरूपाभि-

प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिर्न तु लिङ्गं भविष्यति ।

न विशेषणसम्बन्धस्तस्याः सामान्यतो भवेत् ॥ ३८ ॥

अत्रेदानीमनुपलब्धिर्लिङ्गवादिनो बौद्धस्य प्रत्यवस्थानमाह —
 प्रत्यक्षादेरिति । द्वेषा हि हेतवो बौद्धैर्विगम्यन्ते—कार्यं स्वभाव इति,
 अनुपलब्धिश्चैकज्ञानसंसर्गिणोरेकोपलब्धिरेव तस्याश्च यत्पूर्वं ज्ञेयत्वं च
 प्रकाशते इति ज्ञानज्ञेयस्वभावा । न ह्यसौ स्वरूपमिव ज्ञेयसत्तामपि व्यभि-
 चरति । तस्याश्च स्वसाध्येन नास्तीति विकल्पशब्दात्तत्रक यत्तद्वारेण
 तद्योयतया वा तादात्म्यमेव प्रतिबन्धः । न ह्यसौ, नास्तीति व्यवहारं
 व्यभिचरति शिंशवेव घृक्षताम् । तदेव ज्ञातप्रतिबन्धानुपलब्धिः यो नाम
 भ्राम्यन् विविक्तदेशोपलब्ध्यावपि घटाय घटे तं प्रति नास्तीति व्यवहारं
 तद्योग्यतां वानुमापयति । एव च घटाद्यभावानुपलब्धिप्रयोगः—यद् दृश्यं
 हि सद्यः नोपलभ्यते तत्र नास्ति । नोपलभ्यते चोपलभ्यमाने देशे
 दृश्यो घट इति । एतदपि दूषयति—न विशेषणसम्बन्धस्तस्या इति ।
 य एवानुपलब्ध्यानुमातुमिष्यते घटाभावो नास्तीति व्यवहारान्तर्धोग्यता
 वा नैकेनापि विशेषेणानुपलब्धेः सम्बन्धोऽवगतः, कथं ततो विशेषानुमानम् ।
 मूलोपलब्धिर्हि सा, तस्याश्च नानाविधानेकघटपट्टादिविषया नास्तीति
 व्यवहारा दृश्यन्न इति कथं विशेषेण घटो नास्तीति व्यवहारयेत् । घटा
 नुपलब्धिरसौ, अतो घटाभावं तद्व्यवहारं वा प्रसाधयतीति चेत् । कस्तस्या
 घटेन सम्बन्धः । देशोपलब्धिर्हि सा, तावदेव तस्या घटानुपलब्धित्वम् ।
 तच्च सर्वान् प्रत्यविशिष्टमिति कथमेकैरेव व्यपदिश्यते न चेद् घटाभावो
 नाम कश्चित् । कस्माच्च सत्यपि घटे घटो नास्तीति व्यवहारो न प्रवर्तते ।
 सद्यवहारविराधादिति चेत् । कथं घटानुपलब्धौ सद्यवहारः । अस्ति हि
 तदानीमपि देशोपलब्धिः । विविक्तोपलब्धिर्हि घटानुपलब्धिः, नासां घटे
 सतीति चेत्, को विवेकार्थ इति । नन्ययमभाव एव । तदभावेऽन्यक
 विविक्तवचनम्, अतोऽनुपलब्धेरयमपि विशेषो दुस्माद्य एव, यदसति घटे
 नास्तीति व्यवहारो न सतीति । यच्चैदं घटाभावमतिलङ्घ्य नास्तीति व्यव-
 हारानुमानमवस्थितं तदपि केन विशेषेणेति न विद्यते । सोऽपि भावातिरेकी
 न कश्चिदुपलभ्यते । योग्यता तदनतिरेकिणी तस्मिन् शुद्धे शुद्धेवेति न
 किञ्चिदनुमेयं पश्यामः । वार्तिककारेण त्विदमुपेक्ष्यैव तावद् दूषणान्तर-
 ॥ ३८ ॥

२२२ 'मीमांसाश्लोकार्थिकं काशिकटीकोपेतम् ।

मिथ्यात्वस्य निरासार्थं तत्परिर्नेप्यते द्वयम् ।

नेव चास्त्यत्र सम्बन्धः कृतको वेति वक्ष्यते ॥ ५ ॥

असम्भवेन शेषाणां संश्लेषः परिशिष्यते ।

तस्मिन्नेव च सम्बन्धे प्रतीतिर्लौकिकी ध्रुवम् ॥ ६ ॥

एतदेव विवृणोति — सम्बन्ध इति वक्ष्यतेऽन्तेन । चोदना-
मिथ्यार्थनिरासार्थं हि सम्बन्धसद्भावो नित्यता च हेतुरुक्तः । तच्च द्वयमपि
परिर्नेप्यते । तत्र सम्बन्धाभावस्तावदनेनैव भाष्येणोक्तः । कृतकत्वं तु
'यदि प्रथममशुतो न प्रत्याययति, कृतकस्तर्हि' इत्यनेन वक्ष्यते । तदत्र
सम्बन्धाभावेनानपेक्षत्वादिति हेतोरसिद्धिरुक्ता । न चासति सम्बन्धे
परोक्तार्थप्रतीतिरुत्पद्यत इति दर्शितम् । प्रतिबन्धश्ले षडर्थान्तरदर्शिनो-
ऽप्यर्थान्तरे ज्ञानमुत्पद्यते । अनादत्तप्रतिबन्धस्तु यत्किञ्चिद् विद्वान् स सर्वं
जानीयादित्यतिप्रसज्यत इति ॥ ४, ५ ॥

अत्र भाष्यकारेण कार्यकारणभावादयस्सम्बन्धाश्शब्दस्यानुपपत्ता
इत्युक्त्या संश्लेषसम्बन्धभाव एव दर्शितः, तदेतद्वातिकङ्करो दर्शयति —
असम्भवेनेति । निमित्तनैमित्तिकाश्रयाश्रयिभावादयस्सम्बन्धाश्शब्दार्थ-
योरत्यन्तासम्भाविता एव, कार्यकारणभावस्तु बौद्धगन्धिवैयाकरणैरभ्युपगत
एव । तेऽप्याहुः —

‘अर्थाश्शब्दाश्च हृदयन्ते प्रत्यक्षा यद्यपि स्फुटम् ।

अभिधानामभिधेयौ तु ज्ञानाकारौ तथापि नः’ ॥

इति । एवं हि मन्यन्ते — न तावद् वर्णाशब्दः, प्रत्येकमवाचकत्वात् ।
अयुगपद्वर्तिना चावयविसमुदायारम्भानुपपत्तेः । अत एव योऽशब्दस्त्वादि-
जात्यसम्भवात् भूतादिविशेषाणां च प्रतिप्रयोगमन्यत्वेनावाचकत्वाद् वर्ण-
बुद्धिस्मृतिसंस्काराणां चाक्षरवत् प्रत्याख्यानात् पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहि-
तान्यवर्णस्यापि वर्णत्वेनापूर्ववर्णवदवाचकत्वात् पूर्वपूर्वेनिखिलवर्णपदोप-
सहारक्रमेण चरमस्य कस्यचित् स्फोट्यत्मनोऽनवप्रज्ञाद् युगपदवस्थिता-
नेकवर्णाकारज्ञानात्मैव शब्दः । अर्थोऽपि आविर्भावव्यवयवावयविगुण-
गुणिव्यतिरेकाव्यतिरेकादिविकल्पद्वीकृतनिरूपणो न चाक्षस्तम्भवतीति

त्रिलक्षणेन या बुद्धिर्जन्यते सानुमेय्यते ।
न चानुत्पत्तिरूपस्य कारणापेक्षिता क्वचित् ॥ ४४ ॥
मानं कथमभावश्चेत् प्रमेयं चास्य कीदृशम् ।
मेयो यद्वदभावो हि मानमप्येवमिष्यताम् ॥ ४५ ॥
भावात्मके तथा मेये नाभावस्य प्रमाणता ।
तथाऽभावप्रमेयेऽपि न भावस्य प्रमाणता ॥ ४६ ॥

सिद्धायां तु बुद्धौ किं लिङ्गेन । तदेतदाह — नेति । यदि सा फलं किं
तर्हि प्रमाणमत आह — तस्यैवेति । यस्यैव सा फलं तदेव प्रत्यक्षाद्यनु-
त्पत्तेः फलानन्तर्यात्प्रमाणमिति ॥ ४३ ॥

किञ्च सौगतसमयसिद्धानुमानलक्षणग्रन्थानुसारेणानि न प्रत्यक्षाद्य-
जन्मनोऽनुमानत्वमित्याह — त्रिलक्षणेति । एव हि ते पठन्ति । 'त्रि-
रूपाहितोऽर्थद्वयानुमान'मिति । न चानुत्पत्तिरूपत्वे प्रागभावो बुद्धेः
केनचिज्जन्यते, प्रागेव त्रिलक्षणेन हेतुनेति । ननु च हेतुतयातुपलब्धि-
रनुमानमिष्यते, न त्वनुमितिरनुमानमिति भावेसाधनतया । अतः किं तन्नि-
रासेन । सत्यम्, अहेतुतया तावदनुमानत्वं निराकृतमेव । अनेन तु लक्षणा-
न्तं पातो वर्ण्यत इति ॥ ४४ ॥

अत्र चोदयति—(मानमिति)प्रमाणता हि भावात्मना व्याप्ता प्रत्यक्षा-
दिष्ववगता, तन्निवृत्त्या निवर्त्यत इति भावः । इतरस्तु—वर्णितोऽस्माभिः
प्राग्भावानामसङ्गरश्चतुर्था । न च तद्वोधस्य भावबोधवैलक्षण्यमुपलभ्यते,
पाथविरहसामान्यात् । स च प्रामाण्ये कारणं न भावस्वरूपता । सा तु
प्रामाण्यं प्रत्यप्रयोजिकैव कथंचित्तेषु सङ्गता, अतो नाभावत्वेनाप्रामाण्यं
भवति । भावे तु प्रमेये तदप्रमाणमेवेत्यभिप्रायेणाह — प्रमेयमिति ।
अनुरूपमेवेदं यदभावेऽभावः प्रमाणमित्याह — मेय इति ॥ ४५ ॥

यथा भावात्मके मेयेऽभावः प्रमाणं नानुरूपं तथा तदभावे भावः
इत्याह — भावात्मक इति ॥ ४६ ॥

पितापुत्रादिसम्बन्धैरनैकान्तः प्रसज्यते ।

एकभूम्यादिसम्बन्धाद् दृष्टान्ते साध्यहीनतां ॥ १० ॥

वाच्यवाचकसम्बन्धनिषेधे लोकवाधनम् ।

विरोधश्च स्ववाक्येन न हि सम्बन्धवर्जितैः ॥ ११ ॥

लक्षणसम्बन्धो भवेत्, अर्थोऽपि शब्ददेश एव स्यात्, सुखं च तस्य देश इति क्षुरमोदकशब्दोच्चारणे सुखस्य पाटनपूरणे स्याताम्, न च ते स्तः, तस्मान्मोदकार्थकिपापलम्भाच्छब्ददेशे तद्देशानन्तराद्येति सिद्धो हेतुः । सामानाधिकरण्यमुद्दिष्टु शब्दार्थयोर्नास्त्येव । न हि नीलिमेवातु-रक्तमुत्पल शब्दानुरक्तमर्थमुपलभाहं । गादिसालादिमद्रूपा हि तयोर्द्वि-रदेति । अत्र सिद्धान्तमाप्य 'योऽत्र व्यपदेश्यसम्बन्धः तदेतत्तमेकं'व व्यपदिशति भवान्' इत्यादि । तस्याभिप्रायमाह — अथेति हीनतान्तेन । अत्रायमभिप्रायः — प्रत्याप्यप्रत्यापकशक्तिरूपो हि नशब्दार्थयोस्सम्बन्धोऽभिप्रेतः, तद् यदि संश्लेषलक्षणसम्बन्धाभावस्ताध्यते, तदा सिद्ध-साध्यतादोषः । सम्बन्धाभावमात्रं तु यान्तादिसम्बन्धैरनैकान्तिकत्वम् । हिमवद्दिन्ययोरपि 'एकभूम्यादिसम्बन्धात् साध्यहीनो दृष्टान्त इति ॥ ८—१० ॥

यदि तु वाच्यवाचकसम्बन्धमेवाभिप्रेत्य न शब्दोऽर्थेन समत इति साध्यते ततो लौकिकविरोध इत्याह — वाच्येति । दूषणा-त्तरमाह — विरोध इति । अत्र कारणमाह — न हीति परान्तेन । अयमभिप्रायः — चतुर्विधो हि पुरुषः, प्रतिपन्नोऽप्रतिपन्नस्सन्दिग्धो विपर्यस्तश्चेति । तत्र प्रतिपन्नः प्रतिपादयिता, इतरे सापेक्षाः प्रति-पाद्याः, तदप्रतिपादनार्थं च प्रतिज्ञा, तत्र एव तेषामन्यतमः परः प्रति-पादयितुमभिप्रेतो भवति स एव वाच्यवाचकसम्बन्धवर्जितैः प्रतिज्ञार्थ-गोचरैः पदैः प्रतिपादयितुमशक्यः, अतः प्रतिज्ञां प्रमुखाभिराश्रितशब्दा-र्थयोर्वाच्यवाचकलक्षणसम्बन्ध इति तन्निराकरणे स्ववाग्विरोध इति । स चायमभिप्रायः स्ववाग्विरोधः । पञ्चधा हि तद्विरोधः । उच्चारणाभिधा-र्मधर्म्युभयोक्तिरिति ॥ ११ ॥

अभावेन तु सम्बन्धो भवेत्तद्विषयत्वतः ।

तज्ज्ञानाद् विषयत्वं च ज्ञाने मेयं न विद्यते ॥ ५२ ॥

संयोगसमवायादिसम्बन्धो नैव विद्यते ।

नायहीते हि धर्मत्वं गृहीते सिद्धसाधनम् ॥ ५३ ॥

अभावशब्दवाच्यत्वात्प्रत्यक्षादेश्च भिद्यते ।

प्रमाणानामभावे हि प्रमेयानामभाववत् ॥ ५४ ॥

अभावोऽपि प्रमाणेन स्वानुरूपेण मीयते ।

प्रमेयत्वाद् यथा भावस्तस्माद् भावात्मकात् पृथक् ॥

कर्माणि सर्वाणि फलैस्समस्तैः सर्वैर्यथावच्च यदक्षकाण्डैः ।

न सङ्गतानीह परस्परं हि नाङ्गं तदेतत्प्रमत्तं क्रतूनाम् ॥

तद्वर्मिण कृत्वाभावविशिष्टता साध्यते तस्याप्रतीतेः । नापि तद्विशिष्ट

भूतलादि, तदानीं तस्य तत्राभावादिति ॥ ५१ ॥

अभावस्य तु सा धर्मो भविष्यति तद्विषयत्वात् तस्या । अभावे हि प्रमेये सा छिन्न भवत्येव । किन्तु नासम्भेदितो भावो विषयो भविष्यति, ज्ञाते च प्रमेयाभाव इत्याह — अभावेनेति ॥ ५२ ॥

अन्यस्तु न कश्चिदभावेनानुत्पत्तेस्सम्बन्धप्रकारो विद्यते, येन तद्वर्मेतानुगम्यानुमान भविष्यतीत्याह — संयोग इति । इतथापक्ष-धर्मत्वमित्याह — नायहीत इति । न गृहीते पर्वते धूमस्तद्वर्मेतयाव-गम्यते । अथ तद्वदभावोऽपि प्राक् प्रतीयत इत्युच्यते, सिद्धं तर्हि साध्यत इति ॥ ५३ ॥

एव प्रत्यक्षानुमानान्या प्रसाधित वेद प्रयोगेण दर्शयति — अ-भावशब्देति ॥ ५४ ॥

प्रयोगान्तरमाह—अभावोऽपीति भावान्तेन । अतस्सिद्धं भावा-त्मकात् प्रमाणादन्यत्वमभावस्येत्युपसहरति — तस्मादिति ॥ ५५ ॥

वेदोपयोगमभावस्य दर्शयति— कर्माणीति । योऽय सर्वकर्मणां फलसङ्करः परस्परसङ्करश्च परस्परमङ्गलज्जिमावाभावः, नासावयाननाभा-

नियम्येते यदेकस्यां सम्बन्धः सोऽर्थशब्दयोः ।

। तत्र यद्यप्यसम्बन्धः कारकाणां परस्परम् ॥ १४ ॥

तथापि यत्क्रिया तस्यामुपकार्योपकारिता ।

तत्क्रियासङ्गतेः पश्चात् सम्बन्धः कीर्त्यते तयोः ॥

नन्वेव वदता शब्दार्थयोः क्रियासम्बन्ध एव दर्शितः, न परस्परसम्बन्धः । तथा हि — यत्तावदुक्तम् ‘अभिधानक्रियाया हि’ इति अने नाभिधानक्रियासम्बन्ध एव कर्मकरणादिरूपेणोभयोरुपवर्णितः, न परस्परसम्बन्धः । प्रतिपत्तावुपादानादित्यापि प्रतिपाद्यप्रतिपादकतया प्रतिपत्तिक्रियासम्बन्धमान एव दर्शितः, न परस्परम्, गुणप्रधानभावमन्तरेण सम्बन्धायोगात् । वक्ष्यति हि — ‘गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्’ इति । स्यादेतत् । क्रियाकारकसम्बन्धपूर्वकत्वात् सर्वसम्बन्धानां क्रियाकारकसम्बन्ध एव दर्शित इति । अस्तु तावत्, तदुत्तरकालभावी तु कोऽनयो सम्बन्ध इति वाच्यमेव । तदेतत् सर्वमनुभाष्य परिहरति — तत्रेति तद्यारेन्तने । अस्यार्थः — यद्यपि कारकाणां प्रधानार्थत्वाच्च परस्परसम्बन्धः, तथापि प्रतिपत्त्यभिधानयोर्व्याप्ताचित् क्रिया गृह्यते, तस्या च क्रियाकारकसम्बन्धोत्तरकालभावी परस्परउपकार्योपकारकलक्षणशब्दार्थयोरस्ति सम्बन्धः ॥

तत्पुनरिदं पूर्वापरविरुद्धं प्रदेशान्तरविरुद्धं च । तथाहि — अत्र तावदेकस्या क्रियायामुपकार्योपकारकत्वं शब्दार्थयोः सम्बन्ध इत्युक्तम्, ‘प्रतिपत्तावुपादानात्’ इति क्रियानुमानाङ्गत्वमेव परस्परनियमात्मको दर्शितः सम्बन्धः । ‘अभिधानक्रियाया हि’ इति च कर्मत्वकरणत्वे सम्बन्ध इत्युक्तम् । प्रदेशान्तरे शक्तिरेव सम्बन्ध इति वक्ष्यति । क्वचिच्च शब्दशक्तिनियममेव सम्बन्धमाह —

‘वाच्यवाचकशक्त्योश्च नियमः फललक्षणः ।’

इति श्रुवाण । अन्यत्राप्युक्तम् —

अथ चित्राक्षेपः ।

परलोकफलाः पूर्वमाक्षिप्ताश्चोदनाः परैः ।

इदानीमैहिकाक्षेपस्सूत्रकारेण बोध्यते ॥ १ ॥

भाष्यपाठो विचार्यः, अत्र भाष्यम्—‘ननु भवन्त्वन्यानि प्रमाणानि, शब्दस्तु न प्रमाणम्, कुतः? अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्’ इति ।
अस्यार्थः—यद्यपि सर्वप्रमाणान्याभिचारात् प्रमाणमामान्यभाविना धर्मेण शब्दोऽपि न प्रमाणम्, विशेषेण त्वात्ममादिना धर्मेणाप्रमाणम् । तथा हि—चित्रया पशवो भान्यन्त इति चित्रया यजेतेत्यस्यार्थः । कृतचित्रस्यापि यजमानस्यानन्तरमविकलसकलेन्द्रियैरपि पशवो न दृश्यन्ते । तत्र नूनमिष्टिः पशुकलेति भवति मतिः । तदिदमुक्तम् ‘अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भनत्वात्’ इति । किमुक्तं भवति—उपलम्भनानि हि चक्षुरादीनि पशूना विद्यन्ते । न च पशुकामेष्वनन्तरं पशव उपलभ्यन्ते । तस्माद्भुक्तविसंवादादप्रमाणं चित्राचोदनेति । स पुनस्यमाक्षेपो गतार्थ उपलभ्यते । चोदनासूत्रे हि ‘नन्वतथाभूतम्’ इत्यादिना भाष्यकारेणाक्षेपपरिहारावृत्तौ । अतः पुनरुक्तमिदमित्याशङ्क्याह—परलोक इति । अस्यार्थः—परलोकफला हि तत्र स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिचोदना वेदवाद्यमौद्धादिपरमतेनाक्षिप्ताः । इदानीमैहिकफलाधिप्रादिचोदना आक्षिप्यन्ते । ननु—अयमपि चोदनामाक्षेपस्तुं शक्यत एव वाक्यत्वादयो हेतवः । त एव तत्र भाष्यकारेण ‘अतः किञ्चन लौकिकं वचनम्’ इति दर्शयत्वान्तर्भाताः । वार्तिककृतापि—‘यदि वा पुरुषाधीनप्राप्ताः सर्वचोदना’ इति विवृताः । तस्मादसदेतत् परलोकफला एव तत्राक्षिप्ता इति । यद्यपि चेदानीमैहिकाक्षेप इत्युक्तं तदसुक्तम्, इहापि च—‘एवं दृष्टापचारस्य वेदस्य स्वर्गाद्यपि फलं नास्तीति मन्यामह’ इति सर्वाक्षेपः कृतः । वार्तिककारेणापि च

‘एवं सत्यमिहोत्रादिवाक्येष्वपि मृपार्थता’

इति वदता । तस्मादुभयत्राप्युभयाक्षेपमेव न्याय्यं मन्यन्ते । केयं व्यवस्था । अत्रोच्यते । सत्यमुभयत्राप्युभयाक्षेपः, तथापि हेतुभेदादपौनरुक्त्यम् । तथाहि—तत्र वाक्यत्वादयो परैरुक्ता आक्षेपहेतवः,

न चाप्यत्राविनाभाव उपयोगीति साधितम् ।

संज्ञेति गमकत्वं चेन्न तद्वद्गमिष्यं भवेत् ॥ १६ ॥

गमेयन्ती श्रुतिं दृष्ट्वा कल्प्यते व्यवहारतः ।

न चैषा गमयत्यर्थं सम्बन्धेऽनवधारिते ॥ १७ ॥

अनुधारितेऽपि हि शब्देऽस्ति प्रतिपादकशक्तिः, अर्थे च प्रतिपादकशक्तिः, अत एव सम्बन्धो नित्य इत्युच्यते ।

नन्वेवमपि कर्तृहस्तादिभिरनङ्कैः शब्दरेकपार्थे प्रतिपाद्ये अनेकार्थ-
वचने चैरुस्मिन् गवादिशब्दे कथमप्यभिचारः शस्यतेऽवगन्तुम् । अतः
प्रकरणादीनामपि पदार्थावधारणापोषत्वाद् वृद्धन्यवहारे हि शालेन केवल-
पदाप्रयोगादावापोद्धारभेदेनैतदवधारितम् — यद्वा यदर्थविवक्षया शब्दः
प्रयुज्यते स तस्यार्थ इति । निवक्ष्यामि चार्थप्रकरणादिवशोन्नेया । गामानय
दोग्धुमित्युक्ते अर्थादेतदवगम्यते आलादिमत्पस्य निवक्षेति । योत्स्यामीत्युक्ते
अर्थादि(मु १)षी प्रतीतिरुदेति । तदेवमर्थप्रकरणादिभेदभिन्नमन्ययाऽन्यया
च शक्त्योपहितमन्यदन्यच्च पदमन्यस्यान्यस्य वाचकमिति न पदव्यभिचारः ।
अर्थोऽपि चोद्भूततत्पदाभिधानयोग्याऽस्याभेदमिश्रो हस्तादिरन्योऽन्यश्च
करादिपदानां वाच्य इति न पदव्यभिचारितः । अपि चैकस्यां क्रिया-
यामयं नियम इत्युक्तं । न चैकस्याप्रतिपत्तावभिधाने घोषादीयमानयो-
शब्दार्थयोरन्योन्यव्याभिचारोऽस्ति । तदिदमुक्तं हि 'नियम्येते यदेकस्मिन्'
इति ॥ १४, १५ ॥

नन्वेवमेकक्रियानिमित्तको नियम शब्दार्थयोः सम्बन्ध इत्युच्यमा-
नेऽनुमानाङ्गविनाभाव एवाश्रितो भवेत्, अतस्तद्वचनेन धूमादि-
वाग्निज्ञानं शब्दार्थज्ञानमुपजायमानमनुमानं म्यादत्त आह — न चापी-
ति । इदं च शब्दे प्रसाधितमित्याह — साधितमिति । ननु, यद्यविना
भावो नोपयुज्यते, कस्तर्ह्युपयुज्यते । उक्तं आप्यकारेण — 'संज्ञासंज्ञि-
सम्बन्ध' इति । ननु चाप्यपि सम्बन्धोऽनुपयोग्येव । तदेतदशङ्कते —
संज्ञेति । तद्वद्गमकत्वाङ्गमित्यर्थः ॥ १६ ॥

कथमेतन्नमत आह — गमेयन्तीति । व्यवहारदर्शनेन गम-

यदीदृक्तन्मृषा दृष्टं विप्रलिप्सोर्यथा वचः ।

नदीतीरे फलानीति तत्रादृश्यानि तानि चेत् ॥ ३ ॥

न वा पशुफला चित्रा स्वकाले तददानतः ।

स्नानभुज्यादिवत् तेषां तत्साध्या न भवन्ति वा ॥ ४ ॥

तदुत्पत्तावसद्भावात् स्वर्गतृप्तिमुखादिवत् ।

वैधर्म्येणोभयत्रापि भवेतां सुखमर्दने ॥ ५ ॥

आनन्तर्यमनुक्तं चेन्न सामर्थ्यावबोधनात् ।

मृषेति साध्यो धर्मः । अभिकृतैः प्रवृत्तियोग्यैरपि प्रत्यक्षादिभिरर्थानव-
गते । यदीदृश तन्मृषा — यथा विप्रलिप्सोवच । आदिशब्देनाग्निहोत्रादि-
विषया अपि बोधनाः पक्षीकरोति । ननु विप्रलिप्सुवाक्यमत्र दृष्टान्तः ।
न च तन्निमित्तेन प्रत्यक्षाद्यसम्प्रतार्थमसत्त्वं च । तस्मादुभयविकलो दृष्टान्तः ।
अत आह — तत्रेति । असत्त्वर्थे प्रयुक्तमेव नदीतीरादिवाक्यमिदं
दृष्टान्तः । प्रायेण चैवञ्चातीयक विप्रलिप्सुरेव प्रयुक्त इति विप्रलिप्सोरि-
त्युक्तमिति ॥ २, ३ ॥

इदानीमैहिकाक्षेप इत्युक्तं विवृणोति — न वेति वदन्तेन । चित्रे-
ष्टिर्भूमिणी, न पशुफलेति साध्यम्, स्वकाले पशुदानात्, स्नानादिवदिति ।
प्रयोगान्तरमाह — तेषांति । ते पशवो न चित्रासाध्या, चित्रोत्पत्ताव-
सद्भावात् स्वर्गतृप्तिमुखादिवत् । आदिशब्देनात्र भोजनजन्या तृप्तिभि-
प्रेता । एतौ च प्रथागौ 'नेष्टि पशुफला, कर्मकाले च कर्मफलेन भवि-
तव्यम्' इति भाष्यात्तौ वेदितव्याविति । अत्रानन्तरं 'यत्कालं हि
मर्दनं तत्कालमेव मर्दनसुखम्' इति भाष्यकारेणोक्तम्, तद् वैधर्म्यदृष्टान्त-
तया प्रयोगद्वये योजयति — वैधर्म्येणेति । चित्रा न पशुफला पशवो न
तत्साध्या इत्युभयत्रापि प्रयोगे वैधर्म्येण सुखमर्दनं भवेताम्, ईदृशी चात्र
वैधर्म्यरचना, यद्यत्साध्यं तत्तत्समकाले प्रसूते, मर्दनमिव, सुखम् । यच्च
यत्साध्यं तत् तदुत्पत्तौ भवत्येव सुखमिव मर्दनोत्पत्ताविति ॥ ४, ५ ॥

न नूतिविसवादादप्राप्त्यनुक्तम् । न च किञ्चिदिदं विसवादः, न

केषाञ्चित् तत्र बोद्धृत्वमनुमानात् प्रतीयते ।

। एतेनास्माद् यतश्शब्दादर्थोऽयमवधारितः ॥ २३ ॥

तेन नूनमिमौ लोके सिद्धौ वाचकशक्तिकौ ।

इत्थं वाचकता सिद्धा सङ्कीर्णापि ततः परम् ॥ २४ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निष्कृष्टेभ्योऽवधारिते ।

बहुजातिगुणद्रव्यकर्मभेदावलम्बिनः ॥ २५ ॥

प्रत्ययान् सहसा जातान् श्रौतलाक्षणिकात्मकान् ।

न लोकः कारणाभावान्निर्धारयितुमिच्छति ॥ २६ ॥

इति गम्यगमकभाव एवावगम्यते । यत्रापि क्वचिदुच्यताद् वान्यात् प्रयोज्यवृद्धस्यार्थविषयां क्रिया दृष्ट्वा चेष्टानुमानेन गवाधर्थयोद्धृत्वमुप-
कल्प्यते तत्रापि यस्मादतश्शब्दादनेनायमर्थोऽगमः, तस्मादयमस्यार्थ इति गमकतैव शब्दस्यादाववगम्यते । प्रसिद्धपदान्तरसमभिव्याहारेऽपि इह सहकारतरौ मधुर पिको रैतीत्येवमादौ विदितसहकारावधौऽविदितपि कार्यर्थश्च योऽय सहकारतरौ रैति तस्य पिकशब्दो गमक इति गमक-
त्वमेवावगच्छतीति सिद्ध सर्वत्र गमकत्व न द्युत्यतिरिति ॥ २१—२३ ॥

नन्वाकृति शब्दार्थ इति वस्तिद्वान्तः । न च तद्वान्यत्वमन्यव्य-
तिरेकावन्तरेण शक्यतेऽवगन्तुम् । अतस्तत्त्वधानेन शब्दप्रतीतिरापद्येत ।
अत आह— इत्थमिति । अयमर्थः — अन्वयव्यतिरेकयोरत्र निष्कृ-
ष्टार्थनियममात्रे व्यापारः, वाचकता तु नानाजात्यादिसङ्कीर्णार्थविषया सिद्धे-
वेति ॥ २४ ॥

नन्वागोपाल शब्दार्थव्यवहारो दृश्यते । न च तेऽन्वयव्यतिरेका-
ग्यामर्थनिष्कर्षं कुर्वन्ति । न च तान् प्रत्यवाचकादशब्दा इति युक्तं
यक्तुम् । तुल्यवत् प्रतीते । पिकार्थनिर्णयस्य च ग्लेच्छादिनिबन्धनस्य

यज्ञायुधिवचो मिथ्या प्रत्यक्षेण विरोधतः ।

साधर्म्येण शिलावाक्यं वैधर्म्येणासमापितम् ॥ ९ ॥

शरीराद् यदि चान्यः स्यान्नासौ यज्ञायुधी भवेत् ।

न चास्य यजमानत्वं सद्भावोऽपि च दुर्लभः ॥ १० ॥

सु त्वनन्तरफलानुपलम्भमात्रं न तु विरुद्धोपलम्भः कश्चिदस्तीति स्यादपि कालान्तरे फलकल्पना, मस्मीमूतं तु शरीरं कालान्तरेऽपि स्वर्गं लोकं यास्यतीति न सम्भवतीति पूर्वस्माद् विशेषः ॥ ८ ॥

अपरमपि च 'यवजातीयक प्रमाणाविरुद्धं वचनमप्रमाणम्—अभ्युनि मज्जनन्त्यलावूनि, ग्रावाणः प्लवन्त इति यथा इति भाष्यम्, तद् व्याचष्टे—यज्ञेति वाक्यमन्तेन । यज्ञायुधवचो धर्मी, मृपेति साध्वो धर्मः, प्रत्यक्ष-विरोधात्, यत्प्रत्यक्षविरुद्धं तन्मिथ्या, यथा ग्रावाणः प्लवन्त इति शिलावाक्यं साधर्म्येण यथेति दर्शयितव्यमिति । वैधर्म्यदृष्टान्तमाह — वैधर्म्येणेति । यदमिथ्या न तत्प्रत्यक्षविरुद्धं यथासमापितमिति । पूर्वं तु मर्दनसुखयोर्वैधर्म्यं दृष्टान्ततयोपन्यासान्छिलावाक्यमपि वैधर्म्येण भाष्य-कृतोक्तमिति ज्ञान्तिमपनेतु साधर्म्यवैधर्म्यविवेको वार्तिककृता दर्शितः ॥ ९ ॥

ननु प्रत्यक्षविरोधादिति हेतुरसिद्ध एव, अस्ति हि परलोकफलभोक्ता चेतनः कर्मणां कर्ता, स स्वर्गं लोकं यास्यतीति । तमेवाभिप्रेत्य स्वर्गं लोकं यास्यतीत्युक्तम् । अतः नो विरोधोऽत्र आह — शरीरादिति । यदि हि शरीरादन्यथेतनो भवेत्, भवेदपि, न तस्य यज्ञायुधैरस्ति कश्चित् सम्बन्धप्रकारः, शरीरस्यैव तु श्रुक्पाटादियज्ञायुधैस्सम्बन्धः, यद्यज्ञायुधी यजमान इति तदभिप्रायेण मत्वर्थसयोगो घटतः । अपि च 'स एष' इत्य-परोक्षप्रतिनिर्देशः, सोऽपि शरीरस्यैव प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो नात्मनः । तदेतदपि भाष्यकारेणोक्तं हि—'शरीरक व्यपदिशति' इति । किञ्च यजमानशब्दो ह्या-त्मन्यसमन्वस, यागस्य हि कर्ता यजमान इत्युच्यते, न च यथाचोदितं विततपूर्वापरीभूतानेककर्मक्षणात्मकप्रतुक्रियाकर्तृत्वात्मानवस्सम्भवति, पि-भोः पूर्वापरदेशविभागसंयोगफलकर्मणामसमवायात् । तदेतदाह — न

कियद्वा नित्यसम्बन्धादभिधेयेन लक्ष्यते ।

तत्र प्रयोगबाहुल्यात् तद्विशेषेष्वसत्स्वपि ॥ २९ ॥

णेभ्यो दधि दीयता तक्र कौण्डिन्यायेति ब्राह्मणसामान्यस्था ब्राह्मणश्रुति
लक्षणया तद्विशेष कौण्डिन्यमवतरन्ती दुर्बला भवति इत्यव्यवहितविशेषे
पक्षया कौण्डिन्यश्रुत्या बाध्यते । वेदेऽप्येवमेव । यजुस्सामान्यस्था 'उपाशु'
यजुषा' इति श्रुतिस्तद्विशेषाया 'उपनिगदेन' इति श्रुत्या बाध्यत इत्येवमादि
दर्शयितव्यमिति । सामान्यशब्देनात्र विशेषान् विनिर्दिष्ट सामान्यातिरिक्ता
केचन विशेषा विद्यन्ते इति दर्शयति । अस्ति हि केषाञ्चिद् दर्शन—नित्य-
द्रव्यघृतयोऽन्त्या विशेषा । ते च व्यावृत्तिपुद्गेरेव हेतुत्वाद् विशेषा
एवति । परमाणुकारणक हि काणादा अणुकादिप्रमेण जगतो निर्माण
मातिष्ठते । न चाणुत्वेन परस्परमनतिशयानैरणभिरसङ्कीर्णकारजगदुत्पाद
यितुं शक्यते । अतः सति केचान्णुसमवायिनो विशेषा नाम ये तानि
तरेतरतो व्यावर्तयन्तीति सङ्गिरन्ते । ते च निर्धूतानिखिलकालुष्यैरपरोक्ष-
मीक्षन्त एवेति । तान् प्रत्युच्यते । न तावदक्षाधीनेषु भावेष्वावन्तरसामान्या-
तिरिक्तान् विशेषानीक्षामहे । द्रव्यत्वेन हि पृथिव्यादयो गुणकर्मभ्यो निशि-
ष्यन्ते (द्रव्यः पृथिवी) त्वन पृथिवी अवादिभ्यो द्रव्यान्तरेभ्यः, घृक्षत्वेन
घृक्षा पार्थिवान्तरेभ्यः, शिशपात्वेन शिशपा घृक्षा तरेभ्यः इत्येवमणून् याव-
दिष विशेषकथा वतयितव्या । किमत्र विशेषान्तरेण । अणुषु त्वेकजातीयेष्वपि
वार्थविभागाद् रूपमेव विभक्तमनुमास्यामहे । नो रत्नविभक्ताकार पूर्व-
वस्तु विभक्ताकारकार्यघटनायोत्सह्य इति । पृथक्त्वाऽप्यो वा गुणस्तेषा-
म यो यस्य विशेषकत्वाद् विशेषो ऽभिप्यति । स एवानपेक्षितविशेषान्तरो
न सिध्यतीति चेत् । विशेषा वा कथमनपेक्षितविशेषान्तरा सेतव्यन्ति ।
अपेक्षणे वा तदानन्त्यः, अतो मन्द एवाय विशेषान्तराभ्युपगमः । योगि-
नरत्न तान् पश्यन्तीति श्रद्धधाना बुध्यन्ते ययमश्रद्धधाना स्म, ये युक्ति
प्रायेयामहे इति सूक्त सामान्यविशेषेति ॥ २७—२८ ॥

प्रायश्चैवंप्रकारत्वमर्थवादेषु दृश्यते ।

मन्त्रेषु चेति ते सर्वे पक्षीकार्याः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥

एवं सत्याग्निहोत्रादिवाक्येष्वपि मृपार्थता ।

वेदवाक्यैकदेशत्वाच्चित्रादिवचनेष्विव ॥ १५ ॥

इति चित्राक्षेपवादः ।

मनुपपद्यमानः कल्पयेदपि कायकरणसहातातिरिक्तमात्मानम्, तस्य च स्वर्गलोकगमनमुपचर्येतापि शरीरे, तस्य वा प्रत्यक्षत्वमात्मनि सात्त्वमित्येवमादिकल्पनानिषेधार्थं विविशब्दनिराकरणमिति ॥ १३ ॥

मृपार्थाय प्रमाणान्तरविरुद्धो मन्त्रार्थवादात्मको वेदभागः । यथा 'अदितिर्द्यौरदितिरन्तरीक्षं' 'यजमान एककपालः' इत्येवमादिः । स च सर्व एवात्र प्रयत्नतो मुख्यतया मिथ्यात्वेन ऐहिकाक्षेपे पक्षीकार्यः, तन्मिथ्यात्वेन चानुपक्रिकं प्रेषां मिथ्यात्वं भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह — प्राय इति ॥ १४ ॥

'तत्सामान्यादग्निहोत्रादिचोदनास्वप्यनाश्वास' इति भाष्यम्, तस्याभिप्रायमाह — एवं सतीति । यदा हि चित्रादिवाक्यादिष्वप्रामाण्यं समर्थितं भवति, तदा वेदवाक्यैकदेशतयाग्निहोत्रादिवाक्येष्वपि मृपार्थता शक्यतेऽनुमानुम्, अतः कृत्स्नस्यैव वेदस्याप्रामाण्याच्च चोदनालक्षणायां धर्म-इत्याक्षेपः ॥

इत्युपाध्यायसुचरितमिश्रकृतौ काशिकाटीकायां

चित्राक्षेपवादः समाप्तः ।

यथैव गमकशब्दो व्यवहारात् प्रतीयते ।

तथैव शक्तिविज्ञानं तस्योपायोऽवगम्यते ॥ ३४ ॥

स्वरूपग्रहणं चास्य यथा व्याप्रियते फले ।

तथा सम्बन्धविज्ञानं नाशक्तिस्तत्कृता भवेत् ॥

तन्वम् । अन्वयव्यतिरेकाविनाभावशब्दौ पर्यायाविति नार्थभेदश्चक्षितव्य इति ॥ ३१, ३२ ॥

‘यदि प्रत्यायकः’ इति भाष्यकारेण प्रयोगोऽन्तर्णीतः, तमाह — सम्बन्धेति । देवदत्तादयो हि यदृच्छाशब्दा यत्रैव सङ्केत्यन्ते तमेव प्रतिपादयन्ति । न चैषा क्वचिदपि स्वामात्रिकी शक्तिः । तदयं प्रयोगार्थः — गवादिशब्दो धर्मा, नाभिधाशक्त इति साध्यम्, उपायान्तरापेक्षत्वादिति हेतुः । यदुपायान्तरापेक्षं तत्र स्वरूपतश्शक्तम्, देवदत्तादिपदमिव सङ्केतग्रहणापेक्षमिति ॥ ३३ ॥

अत्र भाष्यकारेण ‘यदि प्रत्यायकशब्दः प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययति’ इति परिचोद्य ‘सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणम्’ इत्यादिना दर्शनपलेन गृहीतशक्तिकः प्रत्याययतीति परिहार उक्तः, तदर्शयति — यथैवेति । भाष्यार्थः — गमकत्वमेव तावत् शब्दस्य किमभ्युपगम्यते, व्यवहारदर्शनपलेनेति चेत्, समानमिदं शक्तिसवेदनेऽपि । न ह्यविदितशक्तयश्शब्दादर्थमवयन्तो दृश्यन्त इति ॥ ३४ ॥

त्यादेतत् — प्रकाशकः प्रदीपादयोऽविदितसम्बन्धा अपि स्वार्थं प्रकाशयन्तो दृश्यन्ते, तद्विधर्मा च शब्दः, अतो न प्रकाशक इति । तत्र नैवम्, शक्तिवैलक्षण्यात् । विचित्रशक्तयोऽपि हि भावाः । तत्प्रदीपप्रत्यक्षपरिकरतयाऽगृहीतसम्बन्धोऽपि प्रकाशयतु नाम् । नैतावता शब्देनापि तद्धर्मेण अवितव्यम् । अतोऽयमपर्यनुयोगः । अपि च व्रीह्यादयोऽगृहीतस्वरूपा अपि कार्यमारभन्त एवेति शब्दे तद्धर्मः किं नारोप्यते । पारसहेतवो हि व्रीह्यादयः, शब्दस्तु ज्ञापकहेतुः । अतोऽपेक्षते स्वरूपग्रहणमिति चेत् । केन चेदमाज्ञापितं ज्ञापकेन स्वरूपग्रहणमपेक्षितव्यं न सम्बन्धग्रहणमिति, दर्शनपलेनेति चेत्, समानमिदं सम्बन्धग्रहणापे-

तत्कृतः प्रत्ययस्सम्यङ्नित्यवाक्योद्भवत्वतः ।

वाक्यबुद्धिवदेवात्र पूर्वोक्ताश्चापि हेतवः ॥ २ ॥

नित्यान् शब्दार्थसम्बन्धानाश्रित्योक्तेन हेतुना ।

स्वतः प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमप्रामाण्ये निराकृते ॥ ३ ॥

असम्बन्धोद्भवत्वेन परो मिथ्यात्वमवधीतः ।

सम्बन्धोऽस्ति च नित्यश्चेत्युक्तमौत्पत्तिकादिना ॥

व्यक्तये वक्त्रपेक्षा, स्वार्थे तु प्रत्यापयितव्ये न वक्त्रमपेक्षन्ते, अपौरुषेयत्वान् । शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वाच्च । पौरुषेय प्रमाणान्तरप्राप्तितोचर-
माप्तवचनमपि वक्तुः प्रमाणमपेक्षते । यथोक्तम्, 'आप्तोक्तिषु नरा-
पेक्षे'ति ॥ १ ॥

प्रयोगान्तरमाह—नरकृत इत्येवान्तेन । वैदिकसाम्यकृतः प्रत्यय-
स्सम्यगिति साध्यम्, नित्यवाक्योद्भवत्वात्, यथा तद्वाक्यस्वरूपविषया
शुद्धिः । सापि हि वाक्यादुद्भवति, निर्विषयबुध्यतुल्यतेः । वेदवाक्यनित्यता
च वेदाधिकरणे स्थापयिष्यत इति । अत्रैव साध्ये पूर्वोक्ता—'नान्यत्वात्'
इति भाष्यव्याख्यानामसर उक्ताः—दोषवर्जितः कारणः जन्यमानत्वात्,
'अनासाप्रणीतोक्तिजन्यत्वात्, देशादिभेदेऽपि बाधवर्जनात् इति हेतवो
दर्शयितव्या इत्याह — अत्रेति ॥ २ ॥

अत्र भाष्यम्—'स्यादेतत्, नैव शब्दस्वार्थेन सम्बन्धः, कुत्रोऽस्य
पौरुषेयता अपौरुषेयता वा' इति । तस्याभिप्रायमाह — नित्यानित्यमवी-
दन्तेन । अस्यार्थः — शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यत्वमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति
सूत्रकारेण यो हेतुः स्वतः प्रामाण्यसिद्ध्यर्थमुक्तः, तेन चोदनानामप्रामाण्ये
निराकृतेऽप्युना सम्बन्धोद्भवत्वमावेन परो बौद्धादिमिथ्यात्वमुक्तवान् ।
एवं च तदा वार्तिककारेण वृत्तिकारभतेनानैव स्वतः प्रामाण्य व्युत्पाप-
मिति दर्शितम् । तथा च 'सूत्रकारेण चोच्यत' इति पुनरुक्तिपरिहारे परतः
प्रामाण्योत्तरेवाक्षेपहेतुभिः पूर्वपक्षोऽभिहितः । इहापि च भाष्यकारेण 'मृत'
इत्युच्यते — अवबोधयति बुध्यमानस्य निमित्तं नयति, इत्यादि चोदनासूत्रो-
क्तमेव स्वतः प्रामाण्यकारणमुक्तमिति ॥ ३ ॥

-नित्यवृत्तौ तु बान्धादीनां दृष्टिर्दीपशंतरपि ।

रूपादिदर्शने यस्मिन् तन्माच्चक्षुः प्रकाशकम् ॥ ४० ॥

शरीरात्मसमो धोमादसाधारणनावलात् ।

विज्ञानात्मनि भावाच्च चक्षुः करणमिष्यते ॥ ४१ ॥

तथैवेहापि सत्त्वन्धह्ननमद्वा प्रसिद्धिनः ।

॥ गौरयात् करणत्वेन मतं चेत् केन त्रय्यते ॥ ४२ ॥

यथा चक्षुरितीदं तु व्यभिचारिणमुच्यते ।

देवदत्तेऽपि नाव्यक्तां शक्तिमिच्छन्ति शुक्तितः ॥ ४३ ॥

एतदेव दर्शयति — उज्जिग्र उति । ज्ञानोपलब्धत्वं नपि चक्षुर्न
भूयतामप्युच्यते, किन्तु कुतश्चित्तरूपमपिशेषाद् भागमेव प्रदीप इत्य-
प्युच्यते । ॥ ३९ ॥

स चायं विवक्षानिबन्ध करणभावात् कादाचित्कः । नित्यवृत्तौ
नित्यं नु कार्यमित्यत्रान्तरस्य नपि करणत्वमायम्यत इत्याह —
नित्यवृत्ताविति । अभावात् नदिर्देशः । नारतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

नन्मु विज्ञानकार्मसि विषयत्वात् शरीरापेक्षया चक्षुः
करणभावात्, भागात्तस्य योगात् । जानोपलब्धत्वं नपि चक्षुर्न
नदपेक्षया चक्षुः करणत्वमिष्यतीत्यत्र आह — शरीरेति । अयमभि-
प्रायः । नास्ति विवेक एव तन्मते सारणम्, अपि तर्हि वायवरीयाद्यपेक्षया
मिति, बान्धवन्तरात्मनस्तत्त्वयोगात् इत्याह । त्वसाधारण्यम्, आत्मगतस्तत्त्वयोगो
हि साक्षात्तान्मात्राणां नाव्यभिचारितया तददर्शककारणमिति शक्यते-
उच्यते । चक्षुषः पुरासाधारण्यतया रूपज्ञाने कारणत्वमिति 'चक्षुरू-
पादिर्देवस्तु' इत्यत्रोक्तमिति ॥ ४१ ॥

एतदेव दर्शयति विवक्षामित्यत्र नपि चक्षुः करणत्वमिति नपि चक्षुः
विज्ञानप्रवृत्तेन बोधया — तथैवेति । धनं यत्तदामयत्यर्थेन तन्मन्त्रव्यवहारेण
कारणभावेनैव युक्तं तदपि नित्यं तन्मन्त्रव्यवहारेण तन्मन्त्रव्यवहारेण ॥ ४२ ॥

सप्तम्या — 'यथा तद्वदृष्टं । तन्मन्त्रव्यवहारेण तन्मन्त्रव्यवहारेण' इत्यादि
इत्यर्थः, तन्मन्त्रव्यवहारेण — यथातथा । चक्षुर्न शरीरापेक्षया

तन्निषेधमतः प्राह न शब्दोऽर्थेन सङ्गतः ।

तद्देशानन्तरादृष्टेर्विन्ध्यो हिमवता यथा ॥ ७ ॥

एवमर्थो द्वयं वापि साधनीयमसङ्गतम् ।

धुरेत्यादि च सिद्धेयर्थं हेतोरुक्तमथापरः ॥ ८ ॥

शक्तिरूपं गृहीत्वाह संश्लेषो यदि वार्यते ।

सम्बन्धाऽन्धः)सिद्धसाध्यत्वमथ सम्बन्धमात्रकम् ॥

स चायमेवम्भूतोऽर्थशब्देन जन्यत एवेति कार्यकारणभावमेव शब्दार्थयो-
स्सम्बन्धमातिष्ठन्ते । तच्चेदमतिदूरमपग्रहम्, एव च सत्यविदितस्वरूपशक्ती-
नामप्यर्थसंविदुपजायेत । दृष्टा हि खलु मृत्सलिलप्रच्छन्ना अपि व्रीहयोऽ-
ङ्कुरादिकार्यमारभमाणा अविदितस्वरूपशक्तोऽपीति सूक्तम् — असम्बन्धेन
शेषाणामिति । कथं तु संश्लेषः परिशिष्ट इति, प्रतीतेरभ्युपगमाच्च ।
गौरयमिति हि सामानाधिकरण्येन शब्दोपश्लिष्टमर्थमवयन्तो लौकिका
दृश्यन्ते । अभ्युपगतश्च कैश्चिच्छब्दार्थयोस्संश्लेष एव सम्बन्धः । प्रपञ्चित-
श्चासावध्यासवाद इति । लौकिकाश्च प्रायेण संश्लेषमेव संबन्धं मन्यन्ते
इति स एव सम्बन्धः प्रसक्तो निराकार्य इत्याह — तस्मिन्निति प्राहा-
न्तेन । निषेधमेव प्रयोगेन दर्शयति — न शब्द इति । संश्लेषो हि यस्य
येन भवति स तद्देश एव दृश्यते रज्जुरिव घटे, तदनन्तरदेशे वा प्रदेशिनीव
मध्यमायाः । न च शब्दार्थयोरन्यतरदेशे वान्यतरे दृश्यते । अतो हिम-
वदिन्ध्ययोरिव नानयोस्सम्बन्ध इति ॥ ६, ७ ॥

.अर्थो वा पक्षीकार्य इत्याह — एतामिति । द्वयं वा परस्पर-
मसम्बन्धमितरेतरदेशे तदनन्तरदेशे वाऽदृष्टेः साध्यमित्याह — इयमिति । अत्र
भाष्यकारेण 'सम्बन्धेदर्थेन सम्बन्धः धुरमोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटन-
पूर्णं स्याताम्', इत्युक्तम् । तस्याभिप्रायमाह — धुरेत्युक्तगन्तेन । अ-
स्यार्थः — अत्र भाष्यकारेण शब्दार्थयोस्सम्बन्धसिद्धयर्थं तद्देशानन्तरा-
दृष्टेति हेतुरन्तर्णीतः, तं च गौरयमिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिभ्रमाद्
यो नामासिद्धं मन्यते, स एवं प्रतिबोध्यते — यदि शब्दार्थयोस्संश्लेष-

सूचक	पङ्क्ति	मुद्रितपाठः	नूतनभाषाकापाठः
१००	११	अपरीक्ष्यता	अपरीक्षा
१०१	४	अनुसारेण	अनुसारेण भाष्यकारेण
"	८	यथा	तथा
"	१०	चणितं	कल्पितं
"	११	उच्यते	उदाहृतं
"	१४	कारमेव	कारकं
"	२१	विज्ञानानिनि	विज्ञानम्
"	२३	अर्थविकल्पः	अर्थविकल्पः
१०२	१८	विद्योप	विशेषण
"	२०	वीर्य	विम्ब
१०३	३	ग्येयमात्र	रसस्य
"	१९	अननात्तर्पाण्यन्तरे	अनेन
१०४	९	प्रिधन	स्थं
"	१४	पुरः	पुरा
"	१५	अनयत्तम्	अनवधारितम्
१०५	७	विषागक	विषागकस्य
"	१२	गेलनालक्षण	बोद्धना
"	१५	पर्याया कृत	पर्याया हि त
१०६	५	वदाम्यस्मिन्	यदपि तद्वृत्ति
"	७	अपरीक्षाप्रतिज्ञाने	अपरीक्ष्यता प्रतिज्ञान
"	९	उमानुदासनानि	तर्कानुदासनानि
"	१७	अतिप्रमत्तते	प्रसज्यते
"	२३	लौकिकी भागिद्विः	लौकिकप्रामिदिः
१०७	३	प्रमाण	प्रामाण्य
"	४	प्रमाणे चोत्तरं	प्रमाणस्य चोत्तरं
"	१४	आलोडयि वा	आलो वा
"	१५	मिष्टलवर्ण	निर्मिलपदवर्ण
"	२०	द्व्युक्ते	द्वि प्रयुक्ते
"	२३	प्रयोगे	प्रयोगे यः
१०८	७	अस्मिन्	तस्मिन्
"	९	अस्मिन्	अस्मिन्

प्रतिज्ञार्थं पदैः शक्यः प्रतिपादयितुं परः ।

अभिधानक्रियायां हि कर्मत्वं वाच्यसंश्रितम् ॥ १२ ॥

शब्दानां करणत्वं वा कर्तृत्वं वा निरूपितः ।

प्रतिपत्तावुपादानात् साहित्ये च विवक्षिते ॥ १३ ॥

वाच्यवाचकसम्बन्धस्वरूपमिदानीमभिधोतयति -- अन्विधानेति ।
अस्यार्थः — एकस्यामभिधानक्रियायां शब्दः करणं कर्ता वा, विवक्षातः
कारकप्रवृत्तेः । अर्थस्तु कर्मैव । अतो (यद् ? अ)नयोः कर्मकरणत्वं (कर्म)
कर्तृत्वं वा । निरूपितः — सम्बन्ध इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्ध इति ।
यद्वा — एकस्यां गवाद्यर्थप्रतिपत्तौ साध्यगानायामेकेन वक्त्रोपादीयमाना-
वरुणैकहायनीवद्विवक्षितसाहित्यौ शब्दार्थौ यन्नियम्येते सोऽनयोः सम्बन्ध
इत्याह — प्रतिपत्ताविति । उपादानादित्युपादीयमानतया विशेषणविवक्षां
दर्शयति । उपादेयस्य हि विशेषण विवक्षितं भवति पशोस्त्रिवैकत्व — पशुना
यजेतेति । उद्देश्यविशेषणं त्वविवक्षितं भवति, यथा ग्रहविशेषणमेकत्वम्,
उद्देश्या हि ग्रहाः, तेषु सम्मार्जनविधानात् । इह चार्थप्रतिपत्तावेकस्या-
मुपादेयौ शब्दार्थौ, पशुरिव यागे । अतो विवक्षितमनयोः साहित्यं विशेष-
णमित्यस्यैकहायन्योरिवानयोनिर्यमः, सम्बन्ध इति । (न त्वे ? न्ने)वमस-
णैकहायन्योः श्रूयमाणयोः साहित्यविवक्षा युक्ता । समुदाये हि तत्र
वाक्यं समाप्यते । (शब्दार्थौ तु) नैव प्रतीतिक्रिया(यां विशेषण)तया श्रुतौ,
कथमनयोः साहित्यविवक्षा । न श्रूयमाणता विशेषणविवक्षाहेतुः । अपि तु
अर्थसंबन्धवहारोऽपि हि । पाकादौ यदौदनादिस्थाल्यादि (क्रिया)-
न्यवहारदर्शनात् अनभिहितमप्यर्थं जानाति तदा स्थाल्यादीनां विव-
क्षितं साहित्यं मन्यते, तथा मन्वानः स्वयमपि पक्वुकामस्तत्सर्वमाहरति ।
एवमिहापि चालः प्रयोज्यवृद्धस्य विशिष्टार्थन्यवहारदर्शनेन तद्विषया शुद्धि-
मनुमाय शब्दानन्तरभावितया शब्दकारणतां तावदवधारयति । यत्तुश्चास्यां
प्रयोज्यवृद्धप्रतिपत्तौ दर्शनपारम्पर्यात् प्रधानभूताया(मुपा)दीयमानयोः
शब्दार्थयोः साहित्यं विवक्षितमिति । एवं च विदित्वा स्वयमपि परार्थ-
प्रयोगे साहित्यौ शब्दार्थौ हृदयभावेनित्युपादाय शब्दं चोच्चार्य परप्रतिपत्तिं
भावयतीति सूक्तं साहित्यविवक्षा वर्णसाहित्यविवक्षावदिति ॥ १२-१३ ॥

T. S. S Page.	line	T. S. S Page	line
उपपद्यते	१३३	१० न त्वनुवास्ते	१०१
पूर्वांशुभूतोऽर्थः	१३४	१ वर्माधर्म	१००
भवेत् तत्र स पदस्य	"	६ निमग्नान्	"
यद्यपि स्वास्वदान्मनिः	"	७ चेत्यस्य	१०१
माऽत्यक्षपुद्गलः	१३५	२ किं चैभराजया	१०६
माऽत्यक्षपुद्गलः	"	४ भावो य कारणानि	१०५
यदा	१३६	७ इतिर्देवता	१०४
तदर्थः	१३७	१ अमान्येषुमात्र	१०३
गार्हपत्येन रक्षिता	१३८	७ न च्याऽस्य	१०५
प्रत्यक्षदेव भा भवेत्	१३९	७ अनेकान्नां गत	"
ग्रन्थः	"	६ म य	१०७
बाधोऽपि	१४१	३ लिङ्गभावे	१०८
माऽत्यक्षपुद्गलः	"	४ भावामके यथा	१०९
तदमित	१४२	२ यभावो या	१११
भेदादस्य च	१४३	१ परस्पर च	"
गम्यते	"	३ इति तर्जनीऽय	११९
योगादि	१४८	" अतोऽभिरु	"
भूयस्यगन्ध	१४९	१ अतीरान्माभिधायिन्मा	११७
सत्येव	"	४ दुष्करः	"
गम्यन्वस्य	१५१	१ नो चादद्यादिद	११८
प्रत्यक्षं न	"	७ वर्तमानं तु	"
सदृशं य	१५२	१ गत्मान्येन	"
तज्ज्ञान	"	३ पुरो मिथ्यान्व	१२१
विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्ध	"	३ नैव व्याख्यान	१२२
रज्जुमानप्रमाणता	"	१० भ्रुवा	"
बाधकज्ञानतथैवा सात्त्व्या	"	सम्बन्धातिङ्गा	१२३
भासता भवेत्	१५३	२ निरूपितम्	१२५
असम्बन्धो न गोविद्भव	१५४	१ स क्रिया	१२६
नैतेषां	"	१ गम्यन्ती	१२८
सदृश सदृश	"	८ प्रवर्त्यते	१३०
आनिताः	१५५	३ सद्गुणार्था	"
भरण	"	४ नियम्यते	"
भवन	१५६	१ अनावम्बगत्	"
निर्भया	१५७	२ विवेकः	१२९
प्रमया यो	"	४ सारनाम्बप्रमम्बम्ब	१३३
कृतः	१५८	३ तथैव कर्तव्यं	१३५
कृतः	१५९	४ नि	"

‘एकाभिधानिमित्तत्वं कर्मकर्तृत्वयोश्च यत् ।

यो वा करणकर्मत्वनियमोऽभिधायैक्या ॥

स नोऽर्थशब्दसम्बन्धः’

इति । अतो विवेचनीयमिदम् — कोऽत्र सम्बन्धः शब्दार्थयोर्वास्तिक-
कारस्याभिमत इति ।

अत्रोच्यते — यथैकेन क्रयकर्मणा परिगृहीतयोर्द्रव्यगुणयोरितरे-
तराकांक्षापरिपूर्णेन परस्पोपकार्योपकारकलक्षणः सम्बन्धः न ह्यनाश्रितः
क्रयक्रियामभिनिर्धेत्यति । न द्रव्यं गुणविशेषानवच्छिन्नमुत्सहते क्रय-
क्रियां, निर्वर्तयितुम् । न च गुणेन स्वमाहिम्ना आश्रयमुत्तद्रव्यमात्रमुपा-
दीयमानमपि क्रये गृह्यते, (स्वकीयगो) द्रव्यावरोधात् । द्रव्ये(गुणमात्रा)
वच्छेदात् तद् गुणमात्रमुपादीयमानमपि क्रयक्रिया न प्रतीच्छति स्वकी-
यारणिमगुणावरोधात् । सोऽयमर्थो नियमः सम्पद्यते । तदेवमि-
हाभ्येकार्थप्रतिपत्त्यभिधानक्रियासिद्धयर्थमुपादीयमानयोर्विवक्षितसाहित्ययोः
शब्दार्थयोः क्रियाकारकसम्बन्धोत्तरकाठभावी योऽयमुपकार्योपकारकभावः,
स एव सम्बन्धः ।

कः पुनरनयोः परस्पोपकारः । श्रूयताम् — अर्थो हि न प्रतिपा-
दकमन्तरेण प्रतिपाद्यो भवति, शब्दो न प्रतिपाद्यमन्तरेण प्रतिपादकः ।
अतः प्रतिपाद्यप्रतिपादकतयावतिष्ठमानान्वयोन्यस्योपकार्योपकारकौ भवतः ।
तच्चैदं रूपमनयोर्नियतमित्यत्यन्तसन्निकर्षभावेण नियमे सम्बन्धाभिधानम्,
न तु नियम एव सम्बन्धः । शक्तिसम्बन्धवादोऽपि चात एव । वाच्यवाच-
कशक्त्योरेव हि सत्योरुपकार्योपकारकभावो भवति । न तु शक्तिरेव
सम्बन्धः, तदत्र प्रत्यासत्तेरभेदोपचारेण शक्तिः सम्बन्धः, नियमः स-
म्बन्धः, कर्तृत्व करणत्वं वा सम्बन्ध इत्येवमादयः समुल्लापाः । वस्तुत-
स्तूपकार्योपकारकत्वमेव सम्बन्धः ।

कथं पुनस्तदुपमनयोर्नियतमित्युच्यते । न ह्यनुचरिते शब्दे पर-
स्पोपकार्योपकारकभावः शब्दार्थयोरस्ति । न च तदानीं तौ न स्तः,
नित्यत्वात् । तस्मात्सदेतत् । तन्न । शक्त्यात्मना विद्यमानत्वात्

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	नूतनमातृकापाठः
७२	१९	आपद्यते	आपद्यत
७३	२	जानीयमानं	जातीयकदुष्ट
७४	५	अर्थानां शब्द	अर्थानामशब्द
७५	५	तत्रैतदेव तावत्	तत्र तावदेव तावत्
७६	१३	वाच्यमित्यत आह	वाच्यमित्यत आह
७७	१७	तथा च	तथा
७८	१	विपरीतावयवमिति	विपरीतावयवमिति
७९	१०	तावद्	तावद्
८०	१	यदिनि	यन्निष्पत्तिवति
८१	२	विपक्षान् व्यतिरेक	विपक्षाद्व्यतिरेक
८२	९	द्वयम्	अद्वयम्
८३	१४	यद्यपि	यद्यपि
८४	२	अत्रापि ज्ञानम्	अत्रैवार्थाज्ञानम्
८५	३	गम्यमानताया	गम्यमानताया
८६	३	अनुमानम्	अनुमानम्
८७	१०	विपक्षान् व्यतिरेक	विपक्षान्
८८	४	केचित्	केचित्
८९	१०	इदं तत्र भूत	देवतत्रयभूत
९०	११	अवधारणात् प्राक्	अवधारणात्
९१	१८	निराकृतम्	निराकृतम्
९२	१२	देवदत्तम्	देवदत्तेऽपि
९३	५	अविद्	कदाचिद्
९४	८	मत्वेऽपि	मात्वेऽपि
९५	११	वित्तमालाक	वित्तमालाविवह
९६	१०	रूपशब्दानिभाय	रूपशब्दाभ
९७	२१	प्राप्तयन्ति	प्राप्तयन्ति
९८	२७	नवविधम्	नैवविधं द्वैविध्यम्
९९	२	म	नहि
१००	४	प्रत्यक्षतायां यथार्थता	प्रत्यक्षतामपि यथार्थता
१०१	७	अप्रत्यक्षतापरिणामि	अप्रत्यक्षतापरिणामि

तस्माद् गमकता पश्चाद् धूमादेरिव जायते ।

सानङ्गं तद्वदेव स्यान्नेयं धूमादिभिः समा ॥ १८ ॥

निरूपितेऽविनाभावे तत्र तत्कारिता ह्यसौ ।

गमकत्वेन पूर्वं च तत्र नोत्पद्यते मतिः ॥ १९ ॥

इह वाचकतायाः प्राङ् नाविनाभावितामतिः ।

यदैव चेह सम्बन्धं वृद्धेभ्यः प्रतिपद्यते ॥ २० ॥

तदैव गमकोऽस्थायिमिति नान्यस्वरूपतः ।

कथयन्ति कचित्तावद् बोद्धव्योऽस्मादयं त्विति ॥ २१ ॥

कचिद् वाचक इत्येवं वाच्योऽयमिति चोच्यते ।

कचिदुच्चारिताच्छब्दाद् दृष्ट्वार्थविपर्यां क्रियाम् ॥ २२ ॥

यन्ती एषा सज्ञा कल्प्यत इति । किमतो यद्येवमत आह — न चोपेति ।

एतदुक्तं भवति । गमकरमेव सज्ञा च न तत्सम्बन्धान्तरमन्तरेणेति ॥ १७ ॥

यत्तथैवमतो धूमादेरिव गमकत्वं सम्बन्धान्तरपूर्वकमेव पश्चाद-
पतितमित्याह — तस्मादिति । तत्तुल्यत्वे दोषमाह — सानङ्गमिति ।
यथैवाविनाभाव एव धूमादो प्रतीत्यज्ञ न तदुत्तरकालभावि गमकत्वम्,
एव तत्रापि स्यादिति । धूमादिपक्षेणेदानीं परिहारमाह — नेय-
मिति ॥ १८ ॥

वैषम्यमेव दर्शयति — निरूपित इति । तत्र हि धूमादौ महा-
नसादिदेशेऽन्यविनाभावनिरूपणोत्तरकालं तत्तृतेऽप्यसौ गमकमेति ।
अपि च धूमे प्रथमं गमकत्वं नावगम्यत इत्याह — गमकत्वेनेति ॥ १९ ॥

शब्दे तु निरूपितामियाह — इति साधनं ॥ २० ॥

गमकत्वेनैव शब्दे प्रथमं व्युत्पत्तिरित्युक्तं तद् विगृह्णोति —
कथयन्तीति त्रयेण । अयमर्थः — तेषां हि शब्दे व्युत्पत्तिः, वृद्धोपदे-
शात् तदव्यवहारात् पदान्तरसममिव्याहारात् । सर्वत्र चान् गमकत्वेवादा-
ववगम्यते । तथाहि — वृद्धोपदेशो तावदयमस्य वाच्यः अयमस्य वाचक

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	नूतनभाषाकापाठः
१००	११	अपरीक्ष्यता	अपरीक्षा
१०१	४	अनुसारेण	अनुसारेण भाष्यकारेण
"	८	यथा	तथा
"	१०	चणितं	कलितं
"	११	उच्यते	उदाहृता
"	१४	कारमेव	कारकं
"	२१	विज्ञानानिनि	विज्ञानम्
"	२३	अर्थविकल्पा	अर्थविकल्पा
१०२	१८	विद्योप	विशेषण
"	२०	वीर्यक	रिक्
१०३	३	ग्येयमात्र	रूप
"	१९	अननात्तर्पाग्यन्देव	अनेन
१०४	९	प्रिधम	स्थं
"	१४	पुरः	पुरा
"	१५	अनयष्टतम्	अनवधारितम्
१०५	७	विषागक	विषागकयद्
"	१२	गेलनालक्षण	बोदना
"	१५	पर्याया कृत	पर्याया हि त
१०६	५	वदाय कृत	यदपि तद्वृत्ति
"	७	अपरीक्षाप्रतिज्ञाने	अपरीक्ष्यता प्रतिज्ञा
"	९	उमानुदासनानि	तर्कानुदासनानि
"	१७	अतिप्रमत्तते	प्रसज्यते
"	२३	लौकिकी भागिद्विः	लौकिकप्रामिदिः
१०७	३	प्रमाण	प्रामाण्य
"	४	प्रमाणे चोत्तरं	प्रमाणत्वे चान्तरं
"	१४	आलोडपि वा	आलो वा
"	१५	मिष्टलवर्ण	निर्मिलपदवर्ण
"	२०	द्व्युक्ते	द्वि प्रयुक्ते
"	२३	प्रयोगे	प्रयोगे यः
१०८	७	अन्तिमम्	तस्मिन्
"	९	अन्तिमवद्	अन्तिमम्

बलाबलादिसिद्ध्यर्थं वाक्यज्ञास्तु विविञ्चते ।
 कक्ष्यान्तरितसामान्यविशेषेषु हि दुर्बलः ॥ २७ ॥
 सामान्यवचनशब्दो जायते लक्षणाबलात् ।
 तेनावश्यं विवेक्तव्यं शब्देन कियदुच्यते ॥ २८ ॥

वक्ष्यमाणत्वादत आह—बहुज्जातीति सार्वेन । अयमभिप्रायः—लौकिका हि हानोपादानादिव्यवहारमात्रार्थिनः, न च तेषां व्यवहारः शब्दोच्चारणक्षणेपजातसङ्कीर्णार्थबोधसाध्य एवेति, श्रौतलाक्षणिकादिविवेकं प्रत्यनाहता इति ॥ २५, २६ ॥

तेन तर्हि किमर्थं विविञ्चते अत आह — बलाबलादीति । शास्त्रस्या हानिरूपितशक्त्यो न शास्त्रार्थमनुष्ठानं शक्नुवन्तीति तेषां हानोपादानोपयोगी शब्दशक्तिविवेक इति ते विविञ्चत इति ॥ २६ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति कक्ष्यान्तरितेति द्वयेन । अस्त्यर्थः—द्विविधं सामान्यं परमपरं च । परं सत्तास्यम्, अपराणि द्रव्यत्वादीनि । तानि सामान्यान्यपि सन्ति । व्यावृत्तिबुद्धेरपि हेतुत्वात् विशेषसत्तामपि लभन्त इति, तानि सामान्यविशेषशब्देनापदिशन्ति, तत्र च सामान्यविशेषाः सामान्यशब्दस्य स्वार्थेन कक्ष्यान्तरिता भवन्ति । यथा सच्छब्दस्य सत्तामात्रक्षणास्य तदन्तरिता द्रव्यत्वादयः सामान्यविशेषाः, तेषु चासौ लक्षणाबलेन प्रवर्तमानो दुर्बलो जायते । स्वार्थं तु श्रुत्या वर्तते इति स तत्र बलवान् । का पुनरियं लक्षणा नाम—अभिधेयानिनाभावेन प्रतीतिः । यथोक्तम्—

“अभिधेयाविनाभावप्रतीतिर्लक्षणेष्यते ।”

इति । क्रिया कियद्वाभिधेयाविनाभावेन लक्ष्यते कियत् स्वमहिम्ना शब्देनोच्यते इति शास्त्रस्थानामनुष्ठानविशेषार्थं विवेको युक्तः । सा च लक्षणा प्रायेण नित्यसम्बन्धाद् भवतीति नित्यसम्बन्धादियुक्तम् । सम्बन्धमात्रमेव तु लक्षणाया बीजम् । आह — कः पुनरनुष्ठाने श्रौतलाक्षणिकाविवेकस्योपयोगः । श्रुतत्वात् — लोके तावद् भाष-

पुटम्	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	नूतनमातृकापाठः
११६	११	पृ(ख १ ४४)	पृष्ट
११७	४	मानान्तरा	मानान्तरापरिच्छिन्न
"	७	अनुवादप्रधानि	अनुवावरकानि
"	९	नयेति	नयास्तु चेति
"	१८	प्रयत्नेन	प्रशनेन
११८	१३	अनिश्रित ज्ञानम्	अनिश्रितवादज्ञानम्
"	१५	अप्रामाण्यदातृ	अप्रामाण्यदाह
"	२०	प्रतिप्रेत	विनिप्यते
११९	७	नात इति	नान्न इति
"	१५	निरावरणमात्र	मात्रनिरावरणम्
१२३	४	कारक इ	कारकपद इ
१२४	६	(धानुना)	पणिना
"	१०	गृहीत	गृहीत
"	११	विशेष	विशेषम्
"	१३	प्रदणम	प्रदणप्रदणम्
"	१६	शब्दस्य	शब्द एव
१२५	५	तदि	दि
"	१४	कृतपुणार्थस्य	कृतपुणार्थस्य
१२६	१	न	न च
१२७	३	कर्त्तृभाव	कर्त्तृ
"	१०	सम्प्रत्यय	सम्प्रत्यय, सम्प्रत्ययस्य
१२८	२	तदेतद्	तदा
"	५	वाचकभावं	वाचकं
"	१३	शब्दे	शब्दे
१२९	१	विज्ञान	ज्ञानम्
"	५	भूमवानिति	भूमेति
"	१०	अपेक्षया	अपेक्षयापि
१३०	१	तच्चदि	यच्चपि
"	३	पक्षधर्मादि	पक्षधर्मतादि
"	६	दर्शयति	निदर्शयति
"	१	दृष्टो हीति	दृष्ट इति
"	५	दृष्टो हीति (अस्मा)भिन्नेन ।	दृष्टो हीति ।

प्रयोगात् परसामान्ये सति चाप्यप्रयोगतः ।

सास्नाद्येकार्थसम्बन्धिगोत्वमात्रस्य वाचकः ॥ ३० ॥

गोशब्दे इति विज्ञानमन्वयव्यतिरेकजम् ।

तस्माद् गमकतैवादावभिधायकता पुनः ॥ ३१ ॥

तन्निमित्तोति सम्बन्धः संज्ञासंज्ञित्वलक्षणः ।

सम्बन्धनियमोऽयं तु याविनाभावितोच्यते ॥ ३२ ॥

सम्बन्धग्रहणात्पूर्वं यस्मान्न गमयत्यतः ।

गवादेर्नाभिधाशक्तिर्देवदत्तपदे यथा ॥ ३३ ॥

‘धन्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यज्ञास्तु विविक्षते’ इत्युक्तम् ।

तावन्वयव्यतिरेकौ दर्शयति — तत्रेति इत्येन । तत्र सामान्ये गवादौ गोशब्दस्य बहुलं प्रयोगात् तद्विशेषेषु च शापठेयादिषु भसत्त्वपि षोडशेयादिषु प्रयोगाद्दर्शनात् परसामान्ये च सत्तादौ सत्तापि भावान्तरेऽप्रयोगात् सास्नादिभिस्सहैकावयविरूपार्थसम्बन्धिगोत्वमात्रस्य गोशब्दो वाचक इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानं जन्यते सास्नाद्येकार्थसम्बन्धीनि चाविनाभाविना चिद्देन गोत्वमुपलक्षयतीति । अतस्सिद्धं गम्य-गमकमात्र एव शब्दार्थयोस्सम्बन्धः प्रथममवगम्यते न पुनराविनाभाव इति ॥ २९—३० ॥

उपसंहरति — तस्मादिति । ननु — संज्ञासंज्ञिसम्बन्धो भाष्य-कारेणोक्तः, न च गमकं संज्ञेति लौकिका मन्यन्ते, न ह्यमेषुम् । संज्ञेत्यु-च्यते, अत आह — अभिधायकतेति । अयमभिधायः — अस्त्यार्थस्पर्शं यमक इति ज्ञाते नान्याप्रियमाणस्यावगतौ कारणत्वमुपपद्यत इति तद्व्या-पारोऽवसीयते, शब्दव्यापारस्याभिधेत्युच्यते । अतोऽत्राभिधानक्रियासम्ब-न्धाद् गमकत्वस्यैव विशेषोऽभिधायकता शब्दे द्वापते ॥ अभिधायकत्वेन संज्ञात्वमित्युपपन्नसंज्ञासंज्ञिसम्बन्ध इति । अविनाभावितानु सम्बन्ध-नियमः, न सम्बन्ध इत्याह — सम्बन्धेति । इदं च ‘निष्कृष्टेऽर्थे निय-म्यते’ इत्यत्रोक्तमस्माभिः । तस्मादिति परानुपपत्तेरुपसंहृतमिति वेदि-

पुटम्	पङ्क्ति	मुद्रितपाठ	नूतनमातृकापाठ
१४४	६	वर्तमानि	वर्तन्यापि
"	७	गवे (० वि)	गवय
१४५	१२	समवेतमेव	समवेतमेव गाद्वयम्
"	२२	तु तव	तु
१४६	१३	इत्याह	इति
"	१७	अङ्गीकृत्यम्	अङ्गीकृत्यम्
"	२१	भिवृत्	त्रिष्टुभ
१४८	११	नाशेन	नाशे
१४९	७	अङ्गवादीना	अङ्गादना
१५०	१२	परिमाणम्	परिमाण प
"	२१	रप	स्वरूप
१५१	१६	विद्यतिरपि	स्थिति
१५२	३	भाभास्य	भामास्यम्
"	६	अनुमाना तभास्यम्	अनुमानरसम्
"	१०	गवयश्चरित्या	गवयस्त्वश्चरित्या
१५४	११	गात्रवादीनि	ष्टाद्वीनि
१५५	१२	यदेवमाह	यदेतदाह
१५६	१६	विज्ञान	ज्ञानम्
"	२७	गमने	गते
१५७	१६	मास्तानि प्रकाशय इति । तदेव हि द्वेषा प्रकाशते । द्वेषा	नास्तीति यवहार प्रसङ्गत इति द्वेषा
"	२७	प्रमाणा (त १ भाव)	प्रमाणानुपाप
"	२८	एकादशेन निष्प्रवयति	एव चक्षुरादिषु दर्शनमभावात् प्रतिपादकमिष्यते
१५९	६	चरभूता न	प्रमाणस्य न
"	१६	अभिप्रायते	अभिप्रायते
१६०	१२	यदाह यव	सदर्थ एव
"	२४	पुनरुद्देशयता	द्वयसया
१६१	७	यवमावय	अमावस्य
"	१७	एतन्न	एव तप्त
"	२६	तादृशमेव	तादृशमेव प्रमाणाभावेन
"	२९	सामावयता य)	सामावयमान
१६२	१	यदाह वा पुदि	यदाह पुदि-

	पुटम्	ग	पुटम्
कालाघपेशया चान्ये	१११		
कालान्तरानुपादानात्	२१६	गतिर्युगसहस्रेषु	८९
किं चक्षुषा ममेतेत	२३५	गत्वा गत्वा तु तान् देशान्	१७२
किं च लिङ्गान्तराभावात्	१८०	गमकत्वाच्च धर्मत्व	१२८
क्रियद्वा नित्यसम्बन्धात्	२३२	गमकत्वेन पूर्वं च	२२९
क्रीडमाद्य इत्येव	१३६	गमकस्यैकदेशस्य	७१
कृतकत्वगुणात्वादौ	५५	गमयन्ता श्रुतिं दृष्ट्वा	२२८
कृतसावयवत्वादि	२२	गम्यज्ञानमिदं चावय	१८५
कृषिकोदयमालक्ष्य	१९	गम्यते तु गृहं तत्र	१६६
केचिज्जात्यन्तरं चैना	६४	गम्यावद्वाक्षिभावस्तु	३०
केचित्साधर्म्यदृष्टान्ते	८०	गव्यप्रत्ययादेव	१५४
केपाधित् तत्र बोद्धृत्व	२३०	गवयश्चाप्यसम्बन्धात्	१५४
कैश्चिन्मीमांसनरुक्त	११६	गवये गृहमाणं च	१५६
क्रियाकारकसम्बन्धात्	१८१	गवयोपमितया गो	१५६
कचित् तत्रोपलब्धिष्वेत्	८५	गवादेर्नाभिधाशक्ति	२३३
कचित्सहायहेतू या	६५	गवि योऽधाद्यभावस्तु	१९४
गचिदुच्चारिताच्छब्दात्	२२९	गृहद्वारि स्थितो यस्तु	१७१
गचिदि मूयतामेतत्	१४८	गृहाभावबहिर्भावौ	१७०
गचिद्भावेऽपि सद्भाव	२०५	गृहाभावविशिष्टस्तु	१६५
गचिद्वाचक इत्येव	२२९	गृहीतेऽभिविधिष्वस्य	३५
गचिद्वा दृष्टसम्बन्धे	९३	गृहीतेऽपि च गवाये	२०६
गप्यस्य क्यप्रमाणत्व	२०८	गृहीत्या यस्तुसद्भाव	२०३
क्षणिकात्यन्ताभिध्यात्वे	५४	गेहाच्चेन्नबहिर्भाव	१६४
क्षित्येकदेशसिद्धत्वे	६३	गेहादुत्कारितश्चैव	१९८
क्षारे दधि भवेदेव	१९४	गेहादुत्कालिना क्षणा	१९८
क्षारे दध्मादि यथास्ति	१९४	गेहामावत्वमात्रं यत्	११
पुरेत्यादि च सिद्धयर्थं	२२३	गेहामावस्तु यं शुद्ध	१६७
		गेहावगतनास्तित्व	२८

पुटम्	पाङ्क्ति	मुद्रितपाठ	मूलनमातृकापाठ.
२०५	१०	परोपस्थितम्	पुरोऽवस्थितम्
"	१३	ततस्ते प्रत्येष्टन्त	ततस्तत्प्रत्येष्टन्ते
२०६	८	अनेकान्तिकत्वादस्य	अनेकस्यैव हि
२०७	७	सिंहासेव	सिंहपे
"	८	घटाय	घटस्यवहाय
"	११	इति	अपमभिप्राय
"	१८	घटाभावो नाम	घटोपकल्पभावो नाम
२०९	२	अनुसृजे	अजन्मव
"	९	अहेतुतया	हेतुतया
२१०	११	तद्वर्गो	तद्वर्गोऽनुसृजि
२१२	१	(क ? क)	क
"	१७	तृप्यगुपन्यास	अतृप्यगुपन्यास
२१३	१	भाष्यपाठो विचार्य अत्र	अत्र
"	५	चित्रया वजेत	चित्रया पशुकामो वजेत
"	१०	गणद्वये	इव कक्षद्वे
२१४	३	अर्थसामर्थ्यादत	अर्थदेव
"	११	नवा पशुकामादिना	नवा पशुकामा चित्रेत्यादि
"	१०	आक्षेप	आक्षेप तयादि
२१५	२	यथा विप्र	यथा नदीतीरे कर्त्तव्येति विप्र
"	९	माध्व	साध्वो धर्म
"	१	एवकाठ पञ्चदशाना	एवकाठे सहजानात् पञ्चदशानात्
"	११	आदिसम्बन्धेन	अनुसृजेसम्बन्धेन
"	१६	सासाध्या	सत्य साध्या
"	११	इति	इति
२१६	४	तदैव अर्थदेव	तदैव अर्थदेवम्
"	७	वाच्यता	वाच्यते
"	१०	वाच्येऽपि	वाच्येऽपि
"	१८	वराचणोक्त तत्राह	विशेषण्यपन्यस्तं तत्राह
२१७	४५	अमुनि मज्झिमसुत्तादि	अवविमलजन्मकाश्वरे
"	८	दर्शयितव्यम्	दर्शितम्
"	१०	वैधर्म्ये पञ्चमवस्था	वैधर्म्येऽपञ्चमवस्था

	पुटम् .	पुटम्.
तत्र दाचकृतायां च	१२८ तद्वतित्वरितेनेह	१००
तत्र संयोगवद्देदात्	६९ तदपि फलमर्थाष्टं	१५६
तत्र हेत्वर्थमुद्दिश्य	७१ तदप्यवयवानां स्यात्	१४९
तत्राज्ञानाघदा यत्ता	७२ तदभावमतिर्दृष्टा	२०६
तत्रानुमानमेवेदं	१०७ तदभावावधिष्टं तु	१६५
तत्रान्यनास्तिता पृष्टः	२०४ तदभावात् श्रुतिश्चात्र	९१
तत्रापि नागमत्वं स्यात्	११७ तदभावे न तस्मिद्धिः	२१
तत्रापि पृथिवीवर्ण-	१५० तदर्थोपप्लुतस्यान्यैः	१७८
तत्रापि मौलिकं लिखं	९४ तद्व्यात्मलाम एव म्यात्	१८३
तत्रापि व्याप्यतैव स्यात्	११ तदानमिरधूमेन	७६
तत्रानावमसिः केन	२०६ तदानीं नहि लिङ्गेन	२०६
तत्रावश्यमभावस्य	२०६ तदप्यविद्यमानत्वं	१७१
तत्रासम्भवतः पश्चात्	३१ तदीयवचनत्वेन	१३८
तत्तत्विचिर्निर्दिर्भाव	१६७ तदुच्चारणमात्रेण	१७९
तत्तद्भावेपि च व्योम्नि	७३ तदुत्पत्तावसद्भावात्	२१५
तत्तत्तर्कमित्याद्यसमञ्जस	१८८ तदुत्पत्तिश्च लिङ्गात्स्यात्	८९
तत्तामध्यैर्न बान्धापि	२१८ तदुपस्थानमात्रेण	९०
तत्त्वावयवसामान्य	१४६ तदैव गमकोऽन्यायं	२२९
तथा दुःखनिमित्तत्वं	५३ तदोभयविशेषस्य	६९
तथा न कल्प्यते तथेत्	१७० तद्गृहीर्तिर्हि लिङ्गेन	२०८
तथानम्रावधूमेन	७५ तद्दर्शने तदानीं च	१७६
तथापि यत्किञ्च तस्या	२२६ तद्देशव्यतिरिक्तत्वात्	१७४
तथामावप्रमेयेऽपि	२०९ तद्देशस्थेन तैव	८६
तथा सति च पूर्वोक्तः	२१० तद्देशागमनात् सा हि	१७२
तथा सम्बन्धविज्ञानं	२३४ तद्देशागमनात् स्पष्टः	१
तथैव शक्तिविज्ञानं	२३४ तद्देशान्नराष्ट्रे.	२२३
तथैवेहापि सम्बन्ध-	२३६ तदौ स्थित्येन दौ स्थित्यं	९५
नद्वत्त्वेन तस्यापि	१०३ तद्वदेव निराकार्यं	११०

अक्षर	पङ्क्ति	सुद्धितपाठ	मूलनमात्रापाठ
२२३	२	आतिष्ठते	आतिष्ठते
"	"	तथेद	तथेदम्
"	"	शस्त्रीनाम्	सप्तशस्त्रीनाम्
"	१२	अन्यतरदेशे	अनन्तरदेशे च
"	१६	द्वयमिति	द्वय वेति
"	१९	सम्बन्ध	सम्बन्ध
२२४	३	वाच्यदेशे तद्ज्ञानतरा	वाच्यदेशान्तरम्
"	११	सम्बन्धाद्	सम्बन्धसम्भावाद्
"	१५	परान्तेन	परोऽन्तेन
"	१६	चतुर्विधो हि पुराण	चतुर्विधा हि पुराणा
"	२२	लक्षणसम्बन्ध	लक्षण सम्बन्ध
२२५	०	निरूपित	निरूपितम्
"	"	सम्बन्ध	स सम्बन्ध
"	"	यन्निबन्धेते	नियन्धेते
"	६	वपादयमानतया विशेषणविवक्षा	वपादीयमाया विशेषणविवक्षार्थं
"	७	दर्शयति	दर्शयति
"	१२	(नान्येभ्यः) समदर्शक	नान्येभ्यः परैक
"	१४	नैव प्रतीतिरिति वाया विशेषणतया	नैकप्रतिपत्तिरित्यादि विशेषणतया
"	"	चतुर्वि	चतुर्वि
"	१८	स्थाप्यादिदर्शनाद्	स्थाप्यादिसंस्कारस्याप्यतया स्वयं
"	"		द्वारदर्शनाद्
"	२३	प्रधानमूलाया (मुपा) दीयमानयो	प्रधानरिप्ताया मुपादीयमानयो
"	२४	पराधप्रयोगे	प्रयोगे
"	२६	सूक्त सहित्यविवक्षा	सूक्ता विशेषणविवक्षा
"	२८	उभयोरपवर्णित न परस्परम्	उपवर्णित उभयोर्वा परस्परम्
२२६	३	सम्बन्ध	सम्बन्ध
"	७	समत्वाद् इति	समत्वाद् स्यादिति
"	१०	तयोऽन्तेन	सार्धेन
"	१६	त्रियानुमानाद् चम्	अनुमानाद् चम्
"	१७	कर्मव्यकरणे	कर्मकरणे च
"	२९	नादवाक्तिः	वाक्ति
२२७	७	अनाधित	आधितो गुणः

पुटम्	पुटम्
सायता न ह्यनद्रत्वं	७८ तैर्हैरपि नैवेष्टा २०
तावद्विशेषमात्रेण	१०९ तैश्च तद्गोषतोऽवश्यं १६९
तावानेव हि तत्रार्थः	१२३ त्रिषा शब्दविरोधः स्यात् ४५
तुभ्याकारतयाप्यत्र	११२ त्रिलक्षणेन वा बुद्धिः २०९
सृष्टाद्विविक्रियाहेतोः	५३ त्रैलोक्यपरहितत्वेन १३२
ते चापि तावत्सामान्यं	९६ त्रैलोक्यपरित्यागः १०९
तेन चासौपदेशत्वं	१२१ त्रैवर्णिकप्रसुक्तं च २१
तेन तद्विषयः शब्दः	१२८ द २१
तेन दृष्टेऽपि साहित्ये	७७ दर्शनस्य परार्थत्वात् १६४
तेन धर्मित्यरूपस्य	६९ दर्शनादेकदेशस्य ५४
तेन धर्म्यन्तरेष्वेषा	११ दियामुजो निषिध्येत ४९
तेन नूतमिमौ लोके	२३० दृष्टः पञ्चमिरप्यस्मात् १६०
तेन प्रागपि सम्बन्धात्	६८ दृष्टान्तानभिधानं च ११५
तेन यत्राप्युमौ धर्मा	११ दृष्टवानुमानन्यतिरेक- १३६
तेन वक्तुरभिप्राये	११८ दृष्ट्वा सम्बन्धितां वैषा १७६
तेन येषमन्यदृष्टत्वात्	१६६ देवदत्तेऽपि चाव्यक्तं २३६
तेन व्याप्ये गृहीतेऽर्थे	९ देशकालादिभेदेन १३८
तेन सम्बन्धवैलयां	१७१ देशस्य पर्वतादेस्तु ३४
तेन सर्वं न सामान्यं	१४८ देशस्य प्रतिपद्यन्ते १६७
तेन सर्वत्र दृष्टत्वात्	१३० देशे क्रयमदृष्टे तु १६६
तेनार्थापत्तिपूर्वत्वं	१७५ देशेऽग्निमति धूमस्य १२७
तेनावश्यं विवेकव्यं	२३१ देशे यावति काले वा ११
तेनास्य निरपेक्षस्य	१६८ देशैः पूर्वेण वाप्यस्य ३४
तेनैवोचरवापः स्यात्	४३ द्वयं च न स्यादिति मत् २५
तेनाभ्याषणत्वादि	४५ द्वयं वा ज्ञातसम्बन्धं ५
तेषां भूयस्तथा चेदं	१४९ द्वयासत्त्वविरोधाच्च ६०
तेष्वगमविरुद्धत्वं	२१ द्वयोरेकत्र वा दृष्टेः १५१
तैरप्येतन्निरूप्यं तु	१२८ द्वाम्यां योऽसत्त्वतो ज्ञातः ५६

पुस्तकः	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	नूतनमातृकापाठः
११२	११	इक्षन्ते	इक्षन्ते
"	१४	द्रव्याद्येन पृथिवी	द्रव्यत्वेन हि पृथिव्यादयो गुणरु- मन्बो विक्षिप्यन्ते पृथिवीत्वेन पृथिवी
"	१५	हरयेवमणून्	इत्येवमादिदर्शनेन क्रमेण मणून्
"	१७	स्वरूपविभक्ताकारम्	स्वरूपविभक्ताकारम्
"	११	एषायम्	एव
"	११	योशब्दस्त	योशब्दोऽऽ
११३	१	असत्तत्त्वपि यादृच्छ्यादिषु प्रयोग-	असत्तत्त्वपि प्रयोग
"	१	मन्थने	गुप्यन्ते
"	११	उक्तमस्माभिः	उक्तम्
"	१८	भाष्यकारेण	भाष्ये तत्र
११७	१	सम्यग्धेति	सम्यग्धमद्वयत्वादिनि
"	४	स्वरूपतः शक्तम्	स्वरूपशक्तम्
"	७	तद्दीयति	तदेतद्दीयति
"	११	अविदितस्वरूपतः	अविदितस्वरूपतस्तत्त्वः
"	१३	शापकेन	शापकेन तु
"	१३	प्रागभिधाने	प्रागर्थाभिधाने
११५	५	अपेक्षया	अपेक्षते
"	६	विहम्यान्	विहित्यान्
"	११	अन्तरात्मनि	आन्तरात्मनि
११६	१	विवक्षति	विवक्षन्ति
"	३	चक्षुषः करणत्वम्	चक्षुः करणम्
"	५	अवगन्तुं	अवगुं
"	१३	चक्षुषः	चक्षुः
"	१७	करणत्वं	करणम्
"	१७	अनेन	एतेन
"	१८	अत्र च	तत्र च
११७	४	भिद्येति	भिद्यमिति
"	१३	रज्ज्वादि	घटरज्ज्वादि

APPENDIX II.

Variant Readings in a new Manuscript

पृष्ठम्	पङ्क्ति	मुद्रितपाठ	नूतनमातृकापाठ
५९	३	विशेषण	विशेष
"	३	अनिर्यादनात्मक	अनिर्यादनात्मक
"	१०	अनिर्यादनात्मक	अनिर्यादनात्मक
"	१३	साधारण्यार्थोपपत्ति	साधारण्यार्थोपपत्ति
"	१५	पुष्टिपथा अन्वयाधारणा	पुष्टिपथा अन्वयाधारणा
६०	२	अनिर्यादनात्मक	अनिर्यादनात्मक
"	७	अनिर्यादनात्मक	अनिर्यादनात्मक
"	१३	विशेषण	विशेष
"	१८	अत	अत
६१	८	समाधानमेव ननु नानि नित्यतासा	समाधानमेव ननु नानि नित्यतासा
"	१४	अनुपलब्धत्वात् ननु नानि	अनुपलब्धत्वात् ननु नानि
६२	७	इतो	इतो
६३	१३	वर्गस्वरूपम्	वर्गस्वरूपम्
"	१८	भाषि	भाषि
"	२३	समाधे हेतु	समाधे हेतु
६४	२०	व्यापकस्य	व्यापकस्य
"	२२	गतात्वात्	गतात्वात्
६५	२	प्रमाणेनैव	प्रमाणेनैव
"	१०	दानेनैव	दानेनैव
"	२०	उत्पत्तिरिति	उत्पत्तिरिति
६६	१२	न हेतुः यम्	न हेतुः यम्
६७	१३	विशेषण	विशेष
६८	८	समाधेति पक्षबाध	समाधेति पक्षबाध
"	६	प्रतिपक्षार्थस्य	प्रतिपक्षार्थस्य
"	७	प्रकारमाह	प्रकारमाह
७१	५	प्रमाण	प्रमाण
"	८	यद्यपि यदुच्यते	यद्यपि यदुच्यते
"	१७	अनिर्यादनात्मक	अनिर्यादनात्मक
७२	१८	कृतकत्वेनैव	कृतकत्वेनैव
"	१५	कृतकत्वेनैव	कृतकत्वेनैव
"	१८	कृतकत्वेनैव	कृतकत्वेनैव

	पुटम्.		पुटम्.
अप्राप्यकारिणी येषां	१८६	असम्बन्धोद्भवत्वेन	२२१
अप्सु गन्धो रसध्यामौ	१९५	असम्बन्धेन शेषाणां	२२२
अभावत्वादभावेन	२०८	असामान्यस्य लिङ्गत्व	८९
अभावशब्दवाच्यत्वात्	२११	असिद्धेनैकदेशेन	२५
असावान्यप्रमाणत्वात्	८८	अस्ति सामान्यवस्त्वेषु	७९
असावान्यप्रमेयत्वात्	॥	अस्तीन्द्रियार्थसम्बन्ध	१८६
असावादगताच्चैत्रात्	१६५	अस्मिन् रासमुना भाव्य	२०
असावादगतेर्जन्म	२०५	अस्वरूपार्ययोगस्तु	६८
अभावेन तु सम्बन्ध.	२११	आ	
अभावोऽपि प्रमाणेन	॥	आकृत्योरेव चेष्टेष्टा	८६
अभिधानक्रियाया हि	२२५	आत्त पृथगभिन्नो वा	२५
अभिधानप्रसिद्धार्थ	१६३	आत्मान प्रति पारार्थ्य	७०
अभिधा नान्यथा सिध्येत्	१६४	आदित्येऽनुपलब्धिभ्येत्	८५
अवधार्य धिय सर्वा	५४	आधिक्येऽप्यविरुद्धत्वात्	१०
अयमेवेति यो दोष	१९९	आनन्तर्यमनुक्त चेत्	२१५
अर्थवच्छब्दरूप स्यात्	६७	आप्तवादाविसवाद-	१११
अर्थापत्तेः प्रमाणत्व	१७६	॥	१२०
अर्थापत्त्यन्तरेणैव	१६४	इ	
अर्थापत्त्यावगन्तव्य	१७१	इतरत् साधन तु स्यात्	५६
अर्थापत्त्यावगम्यैव	१६४	इतिवर्तव्यता साध्ये	२१५
अर्थेऽपि चैवमेव स्यात्	१८३	इत्य चानुमिमानस्य	१५५
अलौकिकविवादाश्च	२१	इत्य नाचकता सिद्धा	२३०
अवाचकतया चैतत्	१८१	इदमेव निमित्त च	२०२
अविनाभाविता चात्र	१७०	इदानीमैहिकाक्षेप	२१३
अविशिष्ट विशिष्टस्य	१०३	इह प्रत्ययहेतुत्वात्	६८
अशोपापेक्षितत्वाच्च	७८	इह भवति दातादौ	२२१

पुटम्	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	नूतनमातृकापाठः
८५	११	इष्टाभिमतान्वा	इष्टाभिमतेऽन्वा
"	१५	अवगतम्	अपगतम्
८६	१	तज्जन्य	जन्य
८८	१५	यद्वादि	यद्वादि
८९	१	इवाख्यातः	इवाख्यातो
"	८	भवति	भविष्यति
"	९	सम्भवति	न सम्भवति
"	१०	अवस्थापन	अवस्थापन
९०	१४	पूर्वज्ञानाद्	पूर्वज्ञानसामर्थ्यात्
९१	२	यत्प्रमाण	यत्प्रमाण
"	१७	यजार्थात्मा	यत् स्वार्थात्मा
"	१८	अमाय छिद्रम्	अभाव हि मित्रम्
९२	१	अवेत्	(अभूत्
९३	१	सामान्येति	सामान्यस्वरूपायाम्
"	११	विशिष्ट	वशिष्ट
९४	१	अनवरथावघटे	आपघटे
"	१२	छिद्रम्	छिद्रत्वं इतरत्वात्
९५	१	मिलेति	मिश्रित्वेति
"	८	उपपद्यते	उपपद्यते
"	१०	न चेति हेतौ नः	न चेति
"	११	अनुगमकद्वये	अनुगमाव द्वये.
९६	८	न पुनरक्षा ओदनीयेति	पुनरक्षतेति न ओदनीय- मिति
९९	"	प्रत्यक्षम्	प्रत्यक्षता
"	१४	न प्रत्यक्षम्	अप्रत्यक्षम्
"	"	सामान्येति	सामान्यत्वे न सूक्ष्मे
"	"		चेत्
"	१	वत्सामान्य	सामान्य
१००	१	विकल्परो	सहोको
"	१	सम्मुखम्	सम्मुखम्

	पुटम्	ग	पुटम्
कालाघपेश्या चान्ये	१११		
कालान्तरानुपादानात्	२१६	गतिर्युगसहस्रेषु	८९
किं चक्षुषा ममेतेत	२३५	गत्वा गत्वा तु तान् देशान्	१७२
किं च लिङ्गान्तराभावात्	१८०	गमकत्वाच्च धर्मत्व	१२८
क्रियद्वा नित्यसम्बन्धात्	२३२	गमकत्वेन पूर्वं च	२२९
क्रीडमाद्य इत्येव	१३६	गमकस्यैकदेशस्य	७१
कृतकत्वगुणत्वादौ	५५	गमयन्ता श्रुतिं दृष्ट्वा	२२८
कृतसावयवत्वादि	२२	गम्यज्ञानमिदं वाक्य	१८५
कृषिकोदयमालक्ष्य	१९	गम्यते तु गृहं तत्र	१६६
केचिज्जात्यन्तरं चैना	६४	गम्यावद्वाङ्मिभावस्तु	३०
केचित्साधर्म्यदृष्टान्ते	८०	गवयप्रत्ययादेव	१५४
केपाधित् तत्र योद्धृत्व	२३०	गवयश्चाप्यसम्बन्धात्	१५६
कैश्चिन्मीमांसनरुक्त	११६	गवये गृहमाण च	१५३
क्रियाकारकसम्बन्धात्	१८१	गवयोपमिताया गो	१६३
कचित् तत्रोपलब्धिश्चेत्	८५	गवादेर्नाभिधाशक्ति	२३३
कचित्सशपहेतू या	६५	गवि योऽधाद्यमावस्तु	१९४
गचिदुच्चारिताच्छब्दात्	२२९	गृहद्वारि स्थिते यस्तु	१७१
गचिदि मूलमेतत्	१४८	गृहाभावबहिर्भावौ	१७०
गचिद्भावेऽपि सद्भाव	२०५	गृहाभावविशिष्टस्तु	१६५
गनिद्वाचक इत्येव	२२९	गृहीतेऽभिदिशिष्टस्य	३५
गनिद्वा दृष्टसम्बन्धे	९३	गृहीतेऽपि च गवासे	२०६
गप्यस्य क्वाप्रमाणत्व	२०८	गृहीत्या वस्तुसद्भाव	२०३
क्षणिकात्यन्तमिष्यात्वे	५४	गृहाच्चेन्नबहिर्भाव	१६४
क्षित्येकदेशसिद्धत्वे	६३	गृहादुत्पत्तिरित्येव	१६८
क्षारे दधि भवेदेव	१९४	गृहादुत्पत्तिना सद्य	१६८
क्षारे दध्मादि यथास्ति	१९४	गृहाभावत्वमात्रं यत्	११
क्षरेत्यादि न सिद्ध्यर्थ	२२३	गृहाभावस्तु यं शुद्ध	१६७
		गृहावगतनस्तिव	२८

पृष्ठ	पङ्क्ति	मुद्रितपाठः	नूतनमातृकापाठः
१०८	११	शब्द	शब्द इति
"	१४	धूमादिना	धूमादिव
"	१५	प्रत्युत्तर	प्रतिमक्ति
"	१७	यत्वं हि साधनमिदं शास्त्र	युव साधनमिदं शास्त्र
"	२१	"	परस्पर
१०९	३	ग्लक्षण्यम्	भेदकारणम्
"	५	अतो भेद	ततो भेद
"	९	तथापि	तस्यापि
११०	३	उच्यते	उच्यते
"	५	वाग्दसष्ट (त १ त)	शठद यङ्गेत
"	१२	अनुस्मरण	उनुस्मरणेय
"	१६	पुरपापक्षा	पुरपापपेक्षा
"	१८	व्याप्तिरक	व्याप्तिराके
"	१९	व्यावृत्त	व्यावृत्ता
"	२१	गुरुपापक्षया	परस्परपक्षया
"	२२	अव्यापकत्वादीमदा	अव्यापकाऽसदा
१११	३०	अपेक्ष	अपेक्षा
"	३१	अपेक्षिता	अपेक्षाम
"	३४	इत्याह	इत्यभिप्रायेण
"	१६	(आप्तवादाविसर्वादेनि)	अप्तवादोऽपिसर्वादीनि
११२	९	अपूर्व	अपूर्वादे
"	१५	सम्बन्धापन्वथा	सम्बन्धान्पन्वथा
"	१८	सम्बन्धानपेक्षत्वाद	सम्बन्धानपेक्षप्रतिपादकत्वात्
"	२०	तदीश	तदीशानि
"	२१	अवीत	अवीत
"	२१	निराकरणो	निरागो
११३	१२	इति	आन
"	१९	अवीत	आवीत
११४	२३	अनाद्यभक्त	अनाद्यभक्त
११५	३३	"	पूर्व
११६	"	"	अव्यापक

	पुटम् .	पुटम् .
तत्र दाचकृतायां च	१२८ तद्वतित्वरित्तेनेह	१००
तत्र संयोगवद्देदात्	६९ तदपि फलमर्थाष्टं	१५६
तत्र हेत्वर्थमुद्दिश्य	७१ तदप्यवयवानां स्यात्	१४९
तत्राज्ञानाद्यदा यत्का	७२ तदभावमतिर्दृष्टा	२०६
तत्रानुमानमेवेदं	१०७ तदभावावधिष्टं तु	१६५
तत्रान्यनास्तिता वृष्टः	२०४ तदभावात् स्मृतिश्चात्र	९१
तत्रापि नागमत्वं स्यात्	११७ तदभावे न तस्मिद्धिः	२१
तत्रापि वृथिवीवर्ण-	१५० तदर्थोपप्लुतस्यान्यैः	१७८
तत्रापि मौलिकं लिङ्गं	९४ तदालम्बन एव म्यात्	१८३
तत्रापि व्याप्यतैव स्यात्	११ तद्वानमिरूपमेव	७६
तत्राभावमतिः केन	२०६ तदानीं नहि लिङ्गेन	२०६
तत्रावश्यमभावस्य	२०६ तदप्यविवचनत्वं	१७१
तत्रासम्भवतः पश्चात्	६१ तदीयवचनत्वेन	१३८
तत्सर्ववित्तिर्हिर्भाव	१६७ तदुच्चारणमात्रेण	१७९
तत्सद्भावेपि च व्योम्नि	७३ तदुत्पत्तावसद्भावात्	२१५
तत्सर्वमित्याद्यसमञ्जस	१८८ तदुत्पत्तिश्च लिङ्गात्स्यात्	८९
तत्सामर्थ्येन यान्यापि	२१८ तदुपस्थानमात्रेण	९०
तत्स्वावयवसामान्य	१४६ तदैव गमकोऽभ्यासं	२२९
तथा दुःखनिमित्तत्वं	५३ तदोभयविशेषस्य	६९
तथा न कल्प्यते तथेत्	१७० तद्वृष्टिर्हि लिङ्गेन	२०८
तथानन्नावधूमेन	७५ तद्वर्गिणे तदानीं च	१७६
तथापि यत्किञ्च तस्या	२२६ तद्देशव्यतिरिक्तत्वात्	१७४
तथामावप्रमेयेऽपि	२०९ तद्देशस्थेन तेनैव	८६
तथा सति च पूर्वोक्तः	२१० तद्देशागमनात् सा हि	१७२
तथा सम्बन्धविज्ञानं	२३४ तद्देशागमनात् स्पष्टः	॥
तथैव शक्तिविज्ञानं	२३४ तद्देशान्ननरादृष्टे.	२२३
तथैवेहापि सम्बन्ध-	२३४ तदौ स्थित्येन दौ स्थित्यं	९५
नदशत्वेन तस्यापि	१०३ तद्वदेव निराकार्यं	११०

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	नूतनगातृकापाठः
१३१	१०	अभ्युपगम्यत	अभ्युपगत
१३२	७	निष्कर्षे	निष्कर्षे हि
"	१३	प्रदर्शने	दर्शन
१३३	७	सम्बन्ध इति	सम्बन्धो न चेति
"	१२	सम्पिष्ट	असम्पिष्ट
१३४	५	वस्तुनः सत्ता	वस्तुसत्ता
"	८	अधिकप्रतिभासान्	अधिकाप्रतिभासान्
"	१०	कारकयोः	कारकपदयो
"	१४	प्रमाणत्वेऽपि	प्रमाणत्वेऽपि
"	२०	क्षति	पक्षक्षतिः
१३५	१०	पक्षार्थानाम्	नानापक्षार्थानाम्
"	१२	उपमानादर्शन	उपमानादर्शने प्रसिद्धानि प्रमाणानि
"	१३	एव प्रत्यक्षदर्शन (प्रमाणत्व प्रत्य- क्षान्वय-	एकप्रत्यक्षदर्शनोद्भवत्वप्रत्यक्षान्वय-
१३६	८	व्यु	स्यु एतदुक्तं भवति गाम्
"	२०	नैयायिकागम	नैयायिकोक्त
"	२३	नानासा (हि ? हि) सबादाद्	नानासाद्विबादाद्
१३८	२	स्मरणा	स्मरणाद्
"	८	दर्शिनस्तद्धानं	दर्शिनो ज्ञानम्
१३९	७	असामिति	असामिति
१४०	६	तदाभुत	तदभुत
"	१४	गौरिय गवयः	गौरव गवयः
१४१	१९	गृहीतेऽपि	गृहीतेऽपि च
"	१७	इति	इति किन्तु
"	१७	विज्ञप्ता	निर्ज्ञान
"	१४	वादिनामपि	वादिनामेव
१४२	२३	करणं	कारणं
१४३	३	प्रतियोग्य (न्यतरा ?) नपेक्षेपु	प्रतियोग्यन्तरानपेक्षेपु
"	"	उद्धरेण-	उद्धरेणुप-
"	"	समाहृतानि	समाहृतानि बहुनि
"	२७	तत्सादृश्यं	तत्र सादृश्य

पुटम्	पुटम्
सायता न ह्यनद्रत्वं	७८ तैर्हैरपि नैवेष्टा २०
तावद्विशेषमात्रेण	१०९ तैश्च तद्गोषतोऽवश्यं १६९
तावानेव हि तत्रार्थः	१२३ त्रिषा शब्दविरोधः स्यात् ४५
तुभ्याकारतयाप्यत्र	११२ त्रिलक्षणेन वा बुद्धिः २०९
तृणान्विक्रियाहेतोः	५३ त्रैलोक्यपरहितत्वेन १३२
ते चापि तावत्सामान्यं	९६ त्रैलोक्यपरित्यागः १०९
तेन चासौपदेशत्वं	१२१ त्रैवर्णिकप्रसुक्तं च २१
तेन तद्विषयः शब्दः	१२८ द २१
तेन दृष्टेऽपि साहित्ये	७७ दर्शनस्य परार्थत्वात् १६४
तेन धर्मित्यरूपस्य	६९ दर्शनादेकदेशस्य ५४
तेन धर्म्यन्तरेष्वेषा	११ दियामुजो निषिध्येत ४९
तेन नूतमिमौ लोके	२३० दृष्टः पञ्चमिरप्यस्मात् १६०
तेन प्रागपि सम्बन्धात्	६८ दृष्टान्तानभिधानं च ११५
तेन यत्राप्युमौ धर्मा	११ दृष्टवानुमानन्यतिरेक- १३६
तेन वक्तुरभिप्राये	११८ दृष्ट्वा सम्बन्धितां वैषा १७६
तेन येषमन्यदृष्टत्वात्	१६६ देवदत्तेऽपि चाव्यक्तं २३६
तेन व्याप्ये गृहीतेऽर्थे	९ देशकालादिभेदेन १३८
तेन सम्बन्धवैलयां	१७१ देशस्य पर्वतादेस्तु ३४
तेन सर्वं न सामान्यं	१४८ देशस्य प्रतिपद्यन्ते १६७
तेन सर्वत्र दृष्टत्वात्	१३० देशे क्रयमदृष्टे तु १६६
तेनार्थापत्तिपूर्वत्वं	१७५ देशेऽग्निमति धूमस्य १२७
तेनावश्यं विवेकव्यं	२३१ देशे यावति काले वा ११
तेनास्य निरपेक्षस्य	१६८ देशैः पूर्वेण वाप्यस्य ३४
तेनैवोचरवापः स्यात्	४३ द्वयं च न स्यादिति मत् २५
तेनाभ्याषणत्वादि	४५ द्वयं वा ज्ञातसम्बन्धं ५
तेषां भूयस्तथा चेदं	१४९ द्वयासत्त्वविरोधाच्च ६०
तेष्वगमविरुद्धत्वं	२१ द्वयोरेकत्र वा दृष्टेः १५१
तैरप्येतन्निरूप्यं तु	१२८ द्वाम्यां योऽसत्त्वतो ज्ञातः ५६

पृष्ठ	पाङ्क्ति	मुद्रितपाठ	नूतनमातृकापाठ
१९४	७	सहर इति	सहरेति
"	९	कारणादिना	कारणादीनाम्
"	१२	सर्वे सर्वेण	सर्वं सर्वेण
"	१५	भाष्यन्तिकोऽभाव	अत्यन्ताभाव
१९५	३	सर्वत्र सहरे	सर्वत्र सर्वसहरे
"	"	कारणादि-	कार्यकारणान्द्व
१९६	३	सर्वाणि(र)भाषाव	सर्वाणिऽनुभववत्
"	७	कल्पना	कल्पनाया
"	१०	आसीयकं	आसीयादिक
"	१३	कविद्विप्रति प्रति	कविद्वि प्रति
"	२०	किञ्चित्	नश्चित्
१९७	१४	पक्षविषय	वस्तु पक्ष च
१९८	१६	अस्मिन्नेव द्विरूपे	अस्मिन् द्विरूपे
१९९	२	इदं च	एतच्च
"	५	उभयाभ्यामुपपत्तये	उभयभ्यामुपपत्तये
"	८	जायते	उपपद्यते
२००	६	स्वतन्त्रा एवाव	स्वतन्त्रा अव
"	७	तथावधीयते किम्	तथावधीयते । तदप्यमेवेह तच्चा- स्तीति संविद्यते । एवादेतत् । नेह नास्तीत्यभावविधिद्वारादि. वि शेषणान्तरप्रतिषेधस्तु यदस्य इत्यस्य संयोगः । प्रतिषिध्यते । आभावेऽवधीयते किम्
"	२६	भावमेन्द्रिय	प्राचीनोऽन्द्रिय-
२०१	१९	पदमेवे	रमेवे
"	२१	कल्पिते	अवकल्पिते
२०२	३	भेदनिबन्धन	निबन्धन
"	७	गृह्यते यत्किमेव	गृह्यते
"	९	तथापि कथादि	तथाभिरूपादि-
"	१२	पान्थाद्व्यावृत्तनेनास्माभि-	पान्थाद्व्यावृत्तनास्माभि-
२०३	"	उपक्रममात्रे	उपक्रम्यत
२०४	६	स्मरणे भाव.	स्मरणेऽभाव.
"	१९	बहुवचने द्वि पृष्टे	बहुवचने द्वि पृष्टे

न चाप्यत्राविनाभावः
 न चाप्यननुमेयत्व
 न चाप्यननुमेयत्वात्
 न चाप्यनुगमस्तेन
 न चाप्यन्य प्रसारोऽस्ति
 न चाप्यभावसामान्ये
 न चाप्यव्यपदेश्यस्य
 न चाप्यस्याः प्रमाणत्वे
 न चार्थप्रत्ययास्पृष्टं
 न चार्थापचिगम्यानि
 न चावस्तुन एते स्यु
 न कामाधारणोऽध्यात्मा
 न चास्त्यसति सम्बन्धे
 न चास्य प्रत्यभिज्ञान
 न चास्य यजमानत्व
 न चेहाश्रादिशब्देभ्यः
 न चैकजातियोगेन
 न चैकदेशे नीतिरथात्
 न चैतस्यानुमानं व
 न चैष पक्षधर्मत्व
 न चैषा गम्यत्वर्थ
 न चोपचारिकत्व वा
 न तदेष्टस्म हेतुत्वं
 न तद्रूपहणवेलाया
 न तद्देशादिसद्भाव
 न तावच्छ्रूयमाणस्य
 न तावता महिर्भाव
 न तावदत्र देशेऽस्तौ

पुटम्.

२२८ न तावदनुमानं हि
 ११९ न तावदिन्द्रियरेषा
 ११९ न तु लिङ्गगतौ किञ्चित्
 २७ न तु वाक्यान्तरेणपां
 १८२ न तेषा गवयप्रान-
 २०८ न त्वन्न पूर्वसम्बन्धात्
 ९२ न त्वेन यत्र शब्दोऽस्ति
 १८७ न दिवादिपदार्थाना
 १२९ नदीतीरे फलानीति
 १७९ नदीपूरेण या वृष्टि.
 १०५ न धर्ममात्रं सिद्धत्वात्
 ९१ न धर्मा एव सादृश्य
 १२७ न धृमादेरितीहापि
 १४१ न नाम वस्तु तत् तावत्
 २१७ ननु चाग्न्याद्यभावेऽपि
 ११२ ननु चासति सम्बन्धे
 ९७ ननु देशान्तर शून्यं
 १७१ ननु धूमविशेष्यत्वे
 १५३ ननु भावादभिक्तत्वात्
 २०५ ननु ये ज्ञातसम्बन्धाः
 २२८ ननु शब्दवदेव स्यात्
 १९७ ननु सादृश्ययुक्तेऽर्थे
 ७२ नन्वत्राविद्यमानत्व
 १६७ नन्वप्रमाणभूतापि
 १२८ नन्वेकदेशसत्यत्वे
 १७८ नन्वेवमितरत्रापि
 १६८ न प्रतीत्यङ्गतां गच्छेत्
 १३० न प्रत्यायनशक्तिश्च

पुटम्.

१२२
 १९९
 ९१
 १८२
 १५४
 १२९
 १३०
 १७८
 २१५
 १६६
 २६
 १४७
 १०९
 १४०
 १७२
 १८५
 १७४
 ३६
 २०१
 १३१
 ३५
 १३९
 १७१
 ६०
 १२०
 १७३
 १२८
 १२५

शुद्धम्	परि	मुद्रितपाठ	नूतनमातृकापाठ.
२१७	१३	अभिप्रेत्य स्वर्गं	अभिप्रेत्य यजमान स्वर्गं
"	१९	तरीरकं स्वपदिशति	प्रत्यक्ष तरीरकं व्यपदिशति
"	२१	विमो	विमो
२१८	१६	कालान्तरफलभाषितया	कालान्तरभाषितया
२१९	५	अदितिप्रादितिरन्तरिक्ष	अदितिमाता स पिता स पुत्र यजमान मत्सर
२२०	१	नयत्तारित	वर्णित
"	३	विरुद्धत्वादि	विरुद्धासिद्ध्यादि
"	४	स्वपक्ष इति	स्वपक्षसाधनमिति
"	८	सर्वदार्थसम्बन्धारपणादि	सर्वदार्थस्वरूपनिरूपणादि
"	१५	प्रयोगेण	प्रयोगेण
२२१	१	अपेक्षन्ते	अपेक्षते
"	१	गायत्र्यास	गायत्र्यनुष्ठुप्तासम्
"	१०	वाचवर्जनाद्य	वाचविरहाद्य
"	१३	नियामिदमकीदन्ते	नियामिति सार्धेन
"	१४	सदा	वदता
"	१६	य	य
"	२०	पूर्वपक्ष	आक्षेप
"	२१	नूत	अयीति
२२२	३	इति प्रकृत्यतेऽन्तर	इति सार्धेन
"	४	चौदना	चौदानाम्
"	४	इत्यनेन	इत्यनेन आध्वेन
"	६	परोक्षार्थ	परोक्षार्थ
"	१२	असम्भावित	असम्भावित
"	१३	तेऽपि	एवम्
"	१५	त	तो
"	१७	आरम्भानुपपत्ते	आरम्भकत्वानुपपत्ते
"	१९	पूर्व-	पूर्वपूर्व
"	२०	अपूर्ववर्ण	पूर्ववर्ण
"	२१	यजपद	यजनिपद-
"	२२	तदस्य	यजमेऽस्य यापयत्य
"	"	अत्राद्य युग	अत्राद्य अतो युग

पुटम्	पुटम्
नैतदस्ति विदोषे हि	३६ परिणामादिभिर्यक्ति १५१
नैतयानुपलब्ध्यात्र	१७२ 'परेभ्यो वाञ्छता वाच्यः ३७
नैतावता विदोषेण	१४८ परोक्ता ह्येतन्मन्त्रा ११५
नैव नरात्र लिङ्गस्य	३५ परोक्षध्यानुगृतश्च १३३
नैवमप्यस्ति दृष्टो हि	१३१ परोक्षेऽनुभूते च ॥
नैव वास्त्यत्र सम्बन्ध	२२२ पर्वतादिर्यथा देश, १२९
नैव व्याप्याद्विपक्षस्य	७६ पश्चादन्वय इत्येष १३१
नप वस्त्वन्तराभावः—	१९९ पाराय्यं चक्षुरादीना ६९
प	पितापुत्रादिसम्बन्धै २२४
पक्षदोषेषु चान्यासा	पीनो दिवा न भुङ्क्ते च १७७
पक्षधर्ममतिस्तेन	१६४ पुसा येनोपदिश्येत १०२
पक्षधर्मात्मलाभाय	१२९ पुरस्ताद्वर्णितं बोद्धत् १२१
पक्षधर्मादिभिर्जातै	१६९ पुरपप्रत्ययेनैत्र १३७
पक्षधर्मादिविज्ञान	१३० पुरुषस्य तु कात्स्न्येन १७४
पक्षधर्माद्यनङ्गत्वात्	१६९ पुरुषाक्षितताया च ११०
पक्षे धूमविशेषे च	१६५ पुरुषार्थनिविज्ञान २३७
पद प्रयुज्यमान हि	१२४ पुरुषोक्तिरपि श्रोतु ११८
पदमभ्यधिकाभावात्	१३३ पूर्वं न चागृहीतस्य १६६
पदवैदिकवाक्यानां	१३४ पूर्वज्ञानोपमर्देन ७५
पदान्तराभिधेयस्य	११० पूर्वयोः सिद्धसाध्यत्व ३३
पदार्थान्वयरूपेण	१२३ पूर्ववाक्यार्थविज्ञानात् १३९
पदार्थैरपि तद्वाक्य	१७८ पूर्वसंस्कारयुक्तान्त्य— १०७
पदे तावत् कृतो यत्र	१८१ पूर्वसिद्धः स्वतन्त्रोऽर्थ १८०
परः साधर्म्यदृष्टान्नास्ति	१२५ पूर्वाम्या लपरिच्छिन्ने ११६
परलोकाफलं पूर्वं	७४ शुचिन्यादिषु चेनेषा १५१
परिच्छेदफलत्वादि	२१३ प्रकाशेऽवस्थिते नाशे २३७
	१३३ प्रतिज्ञापूर्वसञ्ज्ञस्य— ४७
	२१० प्रतिज्ञा यत्र नाध्येत ६५

व.	पङ्क्तिः	मुद्रितपाठः	भूतनमातृकापाठः
११०	१	उपादीयमानं	उपनीयमानम्
"	१०	कथे गृह्यते	कथो गृह्यति
"	"	द्रव्यामरोधात्	भुतस्वद्रव्यामरोधात्
"	१०, ११	द्रव्ये (गुणमात्रा) व्यक्तेर्द्रात् तद्वगु- णमात्रमुपादीयमानमपि	द्रव्येणापि च स्वावच्छेदात् गुण- मात्रमादीयमानमपि
"	११	कथक्रिया	कथो
"	१८	सद्विकल्पमात्रेण	समिकल्पेण
"	२३	करणात्	कर्मात्
"	२४	कथ पुनः	किं पुनः
११८	३	सन्धेयमपि	ननु चेवम्
"	६	पदप्रयोगात्	पदप्रयोगात्
"	११	उदाहरणेन	उदाहरणेनैव
"	८	योत्स्यामि	योत्स्यामहे
"	९	तदेवम्	सदिदम्
"	११	तत्पदा-	तत्पदा-
"	११	अन्योन्यस्य कथादि-	अन्योन्यस्यकारादि
"	"	न चापीति	न चेति
"	१८	सहासंश्लिप्तसम्बन्ध इति	सहासंश्लिप्तसम्बन्ध इति
"	११	जायाद्विज्ञे	आशाङ्कया सह
"	२०	न वेति	न चेति
११९	४	सान्निध्यमिति	सेति स्वावच्छेदेन
"	६	पूर्वं तत्रापि	एवमत्रापि
"	११	इहेति साधेन	इहेति स्वरूपतोऽन्तेन
"	१	उच्यते	उच्यते
१२०	५	विदित	सविदित
"	७	सिद्धं सर्वत्र यमकव न	सिद्धाभावात्तदेव
"	९	सद्विप्रतीतिरापद्यते	सद्विप्रतीतिरापद्यते
"	११	सद्विप्रतीतिरापद्यते	सद्विप्रतीतिरापद्यते
"	११	सद्विप्रतीतिरापद्यते	सद्विप्रतीतिरापद्यते
१२१	३	सद्विप्रतीतिरापद्यते	सद्विप्रतीतिरापद्यते
"	२१	तत्र च	तत्र च
"	१८	इति	अतः किपत् स्वमहिम्ना लब्धे- नोपपत्ते विपद्यते

प्रमिते च प्रयुक्तत्वात्
 प्रमिते च प्रवृत्तत्वात्
 प्रमेय नैवमस्त्यत्र
 प्रमेयत्वाद्यथा भावः
 प्रमेयधीः प्रमाण हि
 प्रमेयानित्यतामूर्ति-
 प्रमेयमुपमानस्य
 प्रमेयवस्त्वभावाच्च
 प्रमेये यो गृहाभाव
 प्रयत्नानन्तरज्ञान
 प्रयोगात् परसामान्ये
 प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा
 प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा
 प्रसङ्गात् तत्र दूरेऽपि
 प्रसङ्गादि तत्रापि
 प्रसिद्धमनुमानादि
 प्राक् प्रमेयस्य सादृश्य
 प्राक् न चेत्यक्षधर्मत्वात्
 प्रागभावादिभेदेन
 प्रायशश्चानया वेद
 प्रायश्चेदप्रकारत्वं

५

फल्गु च न भवेदेव
 फल्गुदिभिर्धरपरिपूरण
 फल्गु अन्तर्यामि
 फल्गेन विषयकत्वं

५

पुटम्.

१३३ बलावलादिसिद्धवर्ध
 १३३ बहिर्देशविशिष्टेऽर्थे
 १३८ बहिर्भावमतिर्नासौ
 २११ बहुजातिगुणद्रव्य
 ३६ बाधप्रत्ययाच्चैषा
 ५८ ना गो धर्मविशेषस्य
 १५२ बाष्पादिभावसन्तिग
 १४२ बाह्यान्तरविभागेन
 १६५ बुद्धिमात्रकृतो भेद
 २२ बुद्धिस्त्यद्यते तेन
 २३३ बोधप्रसङ्गो भेदाना
 १०० बोद्ध प्रत्याश्रयासिद्ध
 १०३ बाद्धस्य शब्दनित्यत्व
 १८२ ब्रवीत्यारण्यस्य वाक्य
 ११५ अ
 १ भवत्यतो न सामान्य-
 १५३ भविष्यत्यर्थरूप तु
 १३० भवेद्यस्मिन् भेदाच्च
 १९५ भवेत्तस्य विभुत्वान्चेत्
 १७८ भवेत्तु कृतसङ्केता
 २१९ भावनाया समस्ताया
 भावाद्येनैव संयोगः
 २१८ भावाशो ननु लिङ्ग स्यात्
 १८७ भावात्मकस्य मानस्य
 २३७ भावात्मके तथा मेये
 ३६ भावाभावाधियोरर्थ
 भिन्नदेशाद्यधिष्ठानात्

पुटम्

२३१
 ११५
 १६६
 २३०
 १५३
 ६७
 ५५
 २३५
 २०२
 १३५
 ७९
 ५६
 ४८
 १३६
 १९७
 ११९
 १२५
 १३०
 ११०
 १०३
 १९९
 २०५
 २१०
 २०९
 २०२
 २३७

APPENDIX III.

Alphabetical Index of the halves of the
Karikas of the Śloka-vārttika.

मीमांसाश्लोकवार्तिकश्लोकार्धानुक्रमणी ।

	पृष्ठम्.		पृष्ठम्.
अ		अनन्यधूमसाहित्ये	७६
अमावदाहके साध्ये	४९	अनन्तदेशवर्तित्वात्	१७४
अग्निः पूर्वानुभूतो वा	३३	अनन्ताश्रययोगाच्च	१४८
अग्निधूमान्तरत्वे च	८७	अनभ्यस्ते त्वपेक्षन्ते	११५
अग्निधूमेष्वदृष्टत्वात्	१११	अनाहङ्कारिकत्वं च	७०
अग्निमिच्छानपेक्षा तु	१६७	अनित्यः कृतको यस्मात्	२५
अग्नेः पूर्वतरं चात्र	३४	अनित्यत्वादयो यर्माः	२७
अग्नेर्देशविशिष्टत्वे	३३	अनुमानगृहीतस्य	३७
अमाद्यता तु शब्दादेः	४३	अनुमानप्रवृत्तेस्तु	९६
अतः धृतस्य वाक्यस्य	१८३	अनुमानविशेषोऽयं	११९
अत्र तावदसंवादः	२१६	अनुमानादाभिन्नत्वात्	१७७
अत्र प्रयुक्त इत्येवं	११५	अनुमानान्तरादेव	८९
अत्राप्यसमवायत्वं	६९	अनुमानेन चैतस्य	१२२
अत्रोत्तरं वदन्त्यन्ये	३१	अनुमाविषयोत्पत्तं तु	१८१
अथ त्वधिकता काचित्	१३९	अन्यत्रानवकाशत्वात्	७५
अथ शब्दोऽर्थवत्त्वेन	१२४	अन्यथानुपपत्तौ तु	१६९
अथ श्रुतस्य वाक्यस्य	१८०	अन्यथानुपपत्त्यैव	१७०
अथ संज्ञानुसन्धानं	१४०	अन्यार्थव्यापृतत्वाच्च	१७९
अथ सामान्यभूतेऽपि	८९	अन्ये परमयुक्तानां	२०
अथैतद्वाचि कल्प्येत	१८२	अन्वयव्यतिरेकाभ्यां	११५
अथैवं देशकालाभ्यां	१३०	अन्वयव्यतिरेकाभ्यां	२३०
अदर्शनादभावे च	१६६	अन्वयव्यतिरेकौ च	१८१
अदृष्टं कल्पयेदन्यं	१६०	अन्वयाधीनजन्यत्वं	१३१
अदृष्टपूर्वं स्वज्ञानं	११३	अन्वयो न च शब्दस्य	१३०
अयमो विहितो दुःखं	५३	अपराधे हि घृणादेः	२४
		अपरीक्षामिषेणापि	१०४

पुट्य.	पुट्य.
विषयोऽन्यादृशस्तावत्	१२२ व्याप्यतादृमिता गात्र १०
विस्पष्ट दृष्टमेतच्च	१० व्याप्यव्यापकभायो हि ४१
विहितत्वादधर्मस्य	५५ व्याप्यस्य गमकत्वं च २
गृह्णन्तिष्ठति शब्दास्तु	१२७ व्याप्योक्तो व्यापकाशस्य १२
गृह्णिमस्परदेशत्व	१६७ व्यावृत्ति मर्यादा प्राप्ता ८१
वेद व्याख्यातुकामस्य	१०४ व्यासङ्गिनी भक्त्येषा ९७
वेदज्ञानाप्रमाणद्वारा	१२० शस्यव्य वर्तमानस्य ९८
गृह्णन्त्यादिसिंहोक्तौ	” ज्योति सत्प्राप्तता ते च १९५
वेदवाक्यरुदेशत्वान्	२११
वेदे त्वात्तरामावात्	१२०
वेधम्येणोभयत्रापि	२११ शक्तिरूप गृहीत्वाह २२३
वेधम्योक्तिमर्पाच्छन्ति	१० शक्त्योरतीन्द्रियत्वेन १४१
वेधरीत्यपरिच्छिन्ने	३६ शतदृष्टे प्रयुक्तेऽपि १३१
व्यक्तिरेव विशेष्यान	१०१ शब्द चान्ति ये नात्र १०८
व्यतिरेकस्य बाह्ये	१७३ शब्दज्ञानार्थविज्ञान- १०६
व्यतिरेकोऽप्यविजातान्	१२२ शब्दत्व गमक नात्र १०५
व्यभिचाराद्विशेषास्तु	२०८ शब्दस्येत्येवमादौ तु ५४
व्यवच्छेदशून्यौ लक्षणा	६९ शब्दज्ञाना करणत्वं वा २२५
व्यवसायात्मकत्वं तु	१२२ शब्दानित्यसिद्ध्यर्थ २३
व्यस्त वापि समस्त वा	२६ शब्दानुमानयोरेव १९५
व्यापकत्वगृहीतस्तु	१० शब्दानुविस्मयोपेक्षि १३१
व्यापकभावमात्र हि	८१ शब्दे धोषस्सामान्यात् १६४
व्यापको तु यदोच्यते	७६ शब्देकदेशमूलेन २१६
व्यापारमन्तनुत्पत्ति	८९९ शब्दे सत्त्वपारम्य ६९
व्यापारेण हि सर्वेषां	८३० शरीरात्मनोयोगात् २३६
व्याप्तिरेतेन देशेन	८३ शरीराद्यदि चान्य स्थात् २१७
व्याप्तेश्च दृश्यमानाया	२० शशशृङ्गादिरूपेण १९४
व्याप्त्या साधर्म्य उक्ते च	७४ शशशृङ्गादिसद्वत्- ५२

इह वाक्यविशेषस्य
इह वाचकतायाः प्राक्
इह साहित्यमेवेदं

उ

उद्देश्यो व्याप्यते धर्मः
उद्भवामिभवात्मस्यात्
उद्भिर्मा ह्यन्यकारेण
उपमानत्वलिङ्गेन
उपापक्षैकदेशाभ्या
उभयोरपि संवितौ

पुटम्.

१८० एतस्मिन् पुरुषापेक्षः
२२९ एतेनास्माद्यत शब्दात्
१७४ एव च धर्मसम्बन्ध-
एवं जातिगुणद्रव्य-
एवं तावद्यतो नास्ति
७१ एवं शब्दोपमानादौ
२०१ एयं सत्यमिहोत्रादि-
२३५ एव स्थिते स्वयूच्या न
१८३ एवं स्वभावाप्यनुमान-
२३ एवमप्यनुमानस्य
१९९ एवमर्थे द्वयं वापि

पुटम्.

१११
२३०
५२
१४६
१४९
९५
२१९
११९
१८८
९०
२२३

फ

फ्र
अस्ते च यत्र सम्बन्धात्

ए

एकदेशविशिष्टश्च
एकदेशस्य लिङ्गत्व
एकमूल्यादिसम्बन्धात्
एकवाक्यात्सकृच्चोक्तात्
एकस्मिन्पि दृष्टेऽर्थे
एकैकद्वित्रिसामस्त्य-
एत एव प्रकाराः स्युः
एतदर्थद्विना नाय
एतद्देशविशिष्टो यः
एतद्देशविशिष्टो वा
एतत्सादेव हेतोः स्यात्
एतस्मिन्नुपमानत्वं

कस्यान्तरितसामान्य
१८७ कथं च पक्षधर्मत्व
कथं वास्य विशिष्टत्वम्
२६ कथयन्ति कचित् तावत्
" कर्मधारयपक्षो वा
२२४ कर्माणि सर्वाणि फलैः
११३ कर्मादौ व्याप्यभावेन
१५४ कर्मधारोचनाद्यासिः
१७७ कल्पयन्त्यागमाच्चैना
५५ कल्पयन्ते च विशेषा ये
१८३ कस्यचिद्यदि भावस्य
३४ कार्यकारणभावादौ
३३ कार्यदर्शनतः शक्तिः
९२ कार्यस्य ननु स्त्रित्वं
१३७ कार्योदीनामभावः क.

२३१
१२६
१२५
२२९
३
२११
७८
७३
१७७
९२
२०६
१२७
१७५
१७६
१९५

	पुटम्.		पुटम्.
सम्बन्धं यं तु वक्ष्यामः	१३२	सहभावित्वदृष्ट्या तु	७४
सम्बन्धः सिद्धसाध्यत्वं	२२३	महर्षेर्वैश्वदेवश्च	२०५
सम्बन्धग्रहणात्पूर्वं	२१३	सा नाप्रयत्नसाध्यत्वान्	१७१
सम्बन्धदर्शनं तत्र	२०६	सात्मनोऽपरिणामो वा	१९८
सम्बन्धनियमोऽयं तु	२३३	मादृश्यं न च सर्वेण	१५४
सम्बन्धपूर्वकत्वादेव	११५	मादृश्यतोऽन्यादियुतं	१५५
सम्बन्धस्य प्रमाणत्वं	१८६	सादृश्यप्रत्ययस्तत्र	१५३
सम्बन्धानुगत्याऽनः	११२	मादृश्यस्यापि वस्तुत्वं	१४४
सम्बन्धानुभवश्चायं	१११	सादृश्यावधृते वाक्ये	१४०
सम्बन्धानुभवोऽवश्यं	९३	सादृश्येन सहैवास्मिन्	१५४
सम्बन्धे गृह्यमाणे च	२०६	मादेगस्याभियुक्तस्य	३५
सम्बन्धो न च तस्यार्थः	१३३	साधनं यद्यपीष्टोऽत्र	७८
सम्बन्धोऽन्यनुपादानान्	२७	साधर्म्येण क्षिप्तत्वात्	२१७
सम्बन्धो व्याप्तिरिष्टात्र	८	साधारणत्वमंशेन	६४
सम्बन्धोऽस्ति च नित्यश्च	२२१	साधारणो यथा दृष्टः	६०
सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात्	५६	साध्यतेऽवयवाभावात्	६९
सर्वथा धर्मिणो धर्मः	३०	साध्यसाधर्म्यवैधर्म्य-	७१
सर्वथावयवमृपात्वेन	४७	साध्यहेतुत्वमर्थानां	७२
सर्वशब्दैरशेषार्थ-	१३०	साध्यहेतून्मन्यासि-	७३
सर्वस्य मतिरित्येवं	२०६	साध्येन व्याप्तिरिदं हि	७७
सर्वस्य आश्रयः कश्चित्	१४९	सान्द्रं तद्वदेव स्यात्	२२९
सर्वेषां च परोक्षानां	१३५	सान्त्वयव्यतिरेकाभ्यां	४५
सर्वेषामसत्तायेन	९७	सापि मित्या भवेत्क्षित्यं	९०
मल्लिङ्गेऽप्यस्फुटे दृष्टः	११४	समाख्यादनुमेयत्वात्	१२२
सपिकल्पकविज्ञानः	१८४	सामान्यं नानुमानेन	८९
सामान्याप्यो व्यापकस्तस्य	९	सामान्यदृष्टमेकान्तात्	८७
सामान्यलोकासिद्धेन	४८	सामान्यमित्यदृश्येऽपि	९७
सह दृष्टिर्न सम्बन्धः	७७	सामान्यरूपतायां वा	९२

गोमयेन्यनतज्जन्य-
गोशब्द इति विज्ञानं
गौरवात्करणत्वेन
ग्रहणं तद्वदेव स्यात्

घ

घटवद्योमवचापि
पटे कृतकनाशित्वे

च

चन्द्रशब्दामिधेयत्वं
चित्रादौ यत्र सादृश्यं
चित्राप्रशुफलत्वावि-
चेत्पतेऽनुभवस्तस्य
चैत्रानामस्य भावेन
चैत्रानामस्य हेतुत्वं
चोदना चोपदेशश्च
चोद्यमानस्य चित्रादेः

ज

जगति बहु न तथ्य
जातिमत्त्वेन्द्रियत्वादि
जात्यदियत् तदा तेन
जायेतामहुरं ज्ञानं
जीयतश्च गृहाभावः
जातगोगवमाकारं
शतसम्बन्धवचनात्
शतेऽपि हि स्वरूपेण
शते प्रतीतिसामर्थ्ये

पुटम्.

८६ ज्ञाते यत्सत्त्वविज्ञानं
२३६ ज्ञानत्वोत्पत्तिमत्त्वादि-
२३६ ज्ञानं न जायते किञ्चित्
९८ जायते भेदहानेन

त

७३ तज्ज्ञानफलबुद्धश्च
७२ तज्ज्ञानस्य प्रमाणत्वं
तज्ज्ञानाद्विषयत्वं च
ततः पक्षोऽभ्युदितः स्यात्
४८ ततः परं तु सामान्यं
१५० ततश्च प्रथमादेव
२१४ ततोऽधिकं यद् द्वयमिष्टं
१९८ ततोऽन्यकारणाभावात्
१७३ तत्तुतः प्रत्ययः सम्यक्
१६६ तत्क्रियासङ्गतेः पश्चात्
१०५ तत् तथैवान्युपेतव्यं
२१६ तत्तु मन्दफलं यस्मात्
तत्पराजयतः कार्यः
तत्प्रतीतिविशिष्टश्चेत्
२१२ तत्र किं क्रियतां सोऽपि
२३ तत्र धर्मिणमुद्दिश्य
१४२ तत्र प्रत्यक्षतो ज्ञातात्
१८६ तत्र प्रयोगबाहुल्यात्
१६७ तत्र यत्पूर्वविज्ञाते
४८ तत्र यत्पूर्वविज्ञानं
५७ तत्र यद्यपि गां स्मृत्वा
५५ तत्र यद्यप्यसम्बन्धः
१३१ तत्र यल्लोकवाक्यस्य

पुटम्.

१६९
२१
१९९
१२
३४
१८६
२११
१८०
१४९
१८२
२१२
१७२
२२१
२२६
९९
८१
६५
१२५
१८७
३७
१६१
२३२
१३३
९०
१५२
२२१
१०४

उद्धृतवाक्यानि.	पुटम्.	पङ्क्तिः.	आकरः.
अभिधानक्रियायां हि	२२६	६ and २१	स्रो० वा० १-१-५ (चित्राक्षेपः) स्रो. २७
अभिधेयाविनाभाव ... लक्षणोच्यते	२३१	२१	तन्त्रवार्तिकम् १-४-१२. (२३)
अर्धा। शब्दाश्च दृश्यन्ते नः	२२२	१८	वैयाकरणः
अर्धापरिरपि दृष्टः श्रुतो वा परिकल्पना	१५७	१३	शाबरभाष्यम् १-१-५ (अर्धापरिलक्षणम्)
अर्थेऽनुपलब्धे	४१	२९	जैमिनिसूत्रम् १-१-५
अवबोधयति	२२१	२६	शाबरभाष्यम् १-१-२
अष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयीत	२२	१०	
असन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धि	३७	६	शाबरभाष्यम् १-१-५ (अनुमानलक्षणम्)
अस्ति सामान्यवस्तुषु...	८७	१८	
अस्ति च मीमांसकानां प्रसिद्धिः—यद्य किलेदं प्रमाणमिति	१९०	७	इहती Mad Ed p 120
अस्य शब्दार्थसम्बन्धः...			
... एव तु	१४१	१६	
आकाङ्क्षा सम्बन्धे हेतुः	३	३	
आदित्यो यूप.	१४६	२६	तै. ब्रा. २-१-५-२
आनन्तर्यमनुक्तं चक्ष...			
... बोधनात्	२१४	५	स्रो. वा. १-१-५ (चित्राक्षेपः) स्रो. ६
आप्तोक्तिषु नरापेक्षा	२२१	५	स्रो. वा. १-१-५ (ओत्पत्तिरसूत्रम्) स्रो. १६
आप्तोपदेशः शब्दः	१३७	२४	न्यायसूत्रम् १-१-७

	पुटम्.		पुटम्.
तद्विशिष्टोऽनुमेयः स्यात्	१६९	तस्माद्व्याप्यत्वरूपेण	७३
सदृष्टमेवकारश्च	७१	तस्मान्न पक्षमोऽयम्	१२७
तन्निमित्तेति सम्बन्धः	२३३	तस्माद्वक्षणभेदेन	१२१
तन्निषेधमतः प्राह	२२३	तस्मिन्नेव च सम्बन्धे	२२२
तयोरभावयोस्तस्मात्	७५	तस्मिन् प्रतीयमाने तु	२०५
तस्माच्चन्निरपेक्षैव	१३२	तस्य चागमिकत्वेऽपि	१७९
तस्मात् तमप्युदाहृत्य	१०५	तस्य चाप्यनुमानत्वात्	८९
तस्मात् प्रत्यक्षतो गेहे	१६९	तस्य तावति तादृक् सः	१२
तस्मात् प्रत्यक्षपूर्वत्वं	९५	तस्य नातोऽधिक किञ्चित्	९४
तस्मात् सादृश्ययुक्तार्थ	१४१	तस्य नेहोपयोगोऽस्ति	१०५
तस्मादनुमानत्व	१३२	तस्य बन्ध्यासुतेऽप्यस्ति	९१
तस्मादनुमानत्वं	१८३	तस्य चाप्यनुमानेन	८९
तस्मादर्थगृहीतत्वात्	२८	तस्याः स्वतः प्रमाणत्व	१२१
तस्मादर्थविशिष्टस्य	१२६	तस्यागमावहिर्भावात्	१३७
तस्मादस्तत्त्वे सत्त्वे वा	१८६	तस्मानुग्राहकापेक्षा	२३५
तस्मादस्ताधारणमल-	९९	तस्यान्यथा न सिद्धिः स्यात्	१७५
तस्मादुत्पादयत्येष.	१२८	तस्याभावोऽपि तत्रैव	२०५
तस्मादगमकता पश्चात्	२२९	तस्यैकदेशशब्दाभ्यां	५
तस्मादगमकतैवादी	२३३	तस्यैव च प्रमाणत्वं	२०८
तस्मादगवादिबद्धत्वं	१९७	तस्योपकारकत्वेन	१९९
तस्माद्गमविशिष्टस्य	३५	तादात्मिकपरिच्छेद-	१३४
तस्मादभूमेन साध्यत्व	७६	तादृग्मुखादि शुष्यन्ते	११३
तस्माद्भिन्नौ विरुद्धार्थौ	६६	तादृग्येण गृहीतत्वं	४२
तस्माद्य एव यस्यार्थः	२३	तादृग्येण परिच्छिन्ने	४२
तस्माद्यत् स्यात् तन् स्यात्	१५२	तादृग्येणैव विज्ञानात्	१६९
तस्माद्यैव शुष्यन्ते	८१	तानि व्यष्टानि सन्त्येव	१४९
तस्माद्यद्गृह्यते यस्तु	९९	तामभावोत्थिताग्न्या	१६४
तस्माद्वाक्यान्तरेणाद्य	१७९	तामर्थगोचरं केचित्	१७०

उद्धृतशक्यानि.	पुटम्.	पङ्क्तिः.	आकरः.
औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन...			
ज्ञानम्	२२०	४	जैमिनिस्त्रयम् १-१-५ शार- भाष्यम् १-१-५ (सम्बन्धाक्षेपः)
कर्मणः प्रागभावाच्च...			
नापनीयते	१६२	१८	
कार्यकारण .. दर्शनात्	४	१२	बौद्धः
फालान्तरे फलं दास्यतीति चेत्	२१६	७	शाबरभाष्यम् १-१-५ (चित्राक्षेपः)
किमत्र न ज्ञायते... एवावस्यते	१९१	११, १२	बृहती Mnd. Ed. Page [१२१.]
कृतकत्वानुमाने हि कर्मकेतव			
दर्शनात्	२४	२२	
कृच्छ्रितसमासेषु सम्बन्धामि-			
धान त्वतरभ्या	२९, ४५	२, १६	भाष्यवार्तिकम्
कृत्स्नविधानादपूर्वं सोमः	५१	२२	जैमिनिस्त्रयम् (अर्थानुवादः)
क्षणभङ्गस्तु कर्माप्रत्यक्ष-			
मेव	८२	१७	विवरणकार. (प्रमाकारः)
गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्ट	७		
विशेषणम्		१३	इत्ये. वा. वाक्याधिकरणम् [इत्ये. ४३]
गुणानां च परार्थत्वाद् ...			
समत्वात्	२२६	१०	जैमिनिस्त्रयम् ३-१-२२
गृहीतेऽपि देहादि- . अव-			
परितेऽपि	१४१	१५	
चित्रया यजेत	७१३	८	तै- स- २-४-६
चोदनालक्षणो(धो) धर्मः	२२०	९	जैमिनिस्त्रयम् १-१-२
जातेरन्तित्वनास्तित्वे नहि			
कश्चिद् विवक्षति	४	७	इत्ये. वा. वाक्याधिकरणम् इत्ये. ३१४
शाठ्यगोप्यमाकारं	४९	६	इत्ये. वा. १-१-५ मनु०

ट्वृष्टवापयानि.	पुटम्.	पक्षित.	धाकर.
देवदत्तस्य ... उपलभ्य	८४	२३	शाबरभाष्यम् १-१-५ (अनुमानम्)
देवस्य त्वेति निर्वपति	५०, १०४	२८, २४	
देशकालादि ... दुर्लभा	८	२७	
द्विरिधं प्रमाणमालोचिता ..			
अनुगमनं च	१०	७	वैतेपिका.
द्वेष्टापि प्रत्यवस्थानम् ...			
उच्यते	२२०	१४	
द्वौ विरुद्धार्थसम्बन्धौ	६४	४	श्लो. वा. १-१-५ अनु- श्लो. ८५
न अन्यत्वात्	२२१	१४	शाबरभाष्यम् १-१-२
न कर्मणो रूपमुपलभामहे	८२, ८४	२१, १७	॥ १-१-५ (अपूर्वा- धिकरणम्)
न च स्याद् व्यवहारोऽयम्	२१०	१६	श्लो वा, १-१-५ अभाव- परिच्छेदः श्लो. ७
न चायमनवगत प्रवीति	११७	९१	
न चैव यातीति विधिशब्दः	२१८	१०	शाबरभाष्यम् १-१-५ (चित्राक्षेप.)
न त्वेकः सशमे हेतुः	६४	४	
न त्वेकस्योपयोगोऽस्ति...			
विशेषतः	५९	२४	वार्तिककार
न दृष्टो न श्रुतः कश्चित् ...			
दद्यापहारक.	१६१	३	
न परीक्षितव्य निमित्तम्	१००	१९	शाबरभाष्यम् १-१-५ (वृत्तिकारग्रन्थः)
ननु भवन्त्वन्यानि			
उपलभ्यमानत्वात्	२२३	४	शाबरभाष्यम् १-१-५ (चि- त्राक्षेपः)

	पुटस.	पुटस.
न प्रस्तुतोपकारः स्यात्	७६ नाङ्गमर्थधियाभेषा	१३१
न प्रागवधृतेत्येव	१७० नातः प्रत्यनुमानानां	१२१
न बाध्यते समीपादौ	१५३ नादित्यगुणेऽनैकान्त्यात्	११
न भेदो येन सद्वाक्यं	१७८ नानुमान न चेदं हि	१७९
न मनुष्यत्वमात्रेण	२२ नापि पूर्वस्य नाप्येषः	३३
न राध्यादिपदार्थश्च	१७८ नासस्य सम्भवो वेदे	१२१
न लिङ्गत्वप्रमेयत्वे	२१० नावश्य सर्वसामान्यात्	१५१
न लोक कारणाभावात्	२३० नास्तिता पयसो दधि	१९४
न या पशुफला चित्रा	२१५ नास्तीति धी फल चैषा	२०८
न विशेषणसम्बन्ध.	२०७ नास्तीति साध्यते बाध.	४९
न क्षय्य केवलं वक्तुं	१०२ नास्तीत्यपि च सविधि	१९९
न शब्दार्थस्य सा लिङ्गं	११८ नास्त्यत्रेदमितीदं तु	२०३
न मङ्गलार्ताह परस्पर हि	२११ नित्यत्वे कृतकत्वस्य	६७
न स्यादेव प्रमाणाङ्गं	१८६ नित्यमात्मास्तिता कैश्चित्	६९
न स्वतन्त्रोपयोगित्व-	१०४ नित्यपृच्छो तु नान्धाना	२३६
न स्वातन्त्र्येण मन्तव्या	२८ नित्यान् शब्दार्थसम्बन्धान्	२२१
न हि सत्कारणं लोके	२३५ नित्या भृङ्गवत्त्वेन	५९
न हि तन्निरपेक्षत्वे	२६ नित्यायलोत्थयलोत्थ—	५८
न हि प्रत्यक्षवेलाया	१८६ नित्यो ध्वनिरमूर्तत्वात्	७३
न हि शक्त्यात्मना किञ्चित्	१५१ नियमस्तद्विरुद्धाच्च	४०
न हि भावणता नाम	४५ नियम्येते यदेकस्या	२२६
न अन्यत्प्रभेदोऽस्ति	२०१ निराकरणसिद्धौ वा	५७
न क्षनुच्चारिते वाक्ये	१७९ निरूपितेऽविनाभावे	२२९
न ब्रह्मेकार्गता युक्ता	१७८ निर्णयस्यापि हेतुत्व	६२
न अन्यथा भवत्येषा	९ निवृत्तिर्न तु दैर्घ्यादेः	८१
न क्षसाधारण वस्तु	९२ निवृत्तेऽन्यत्र सम्बन्धे	१२७
नागृहीते हि तद्गर्भ	१८० निश्चयैकैकैकल्यान्	५९
नागृहीते हि भर्गत्व	२११ निषिद्धत्वेन हिंस्राना	२१

उद्धृतवाक्यानि	॥ पुटम्.	पहवित	॥ ॥ , पाकर
नियमो नाम सम्बन्धः स्वम-			
तेनोच्येतऽधुना	१८	२५	वृहटीका
नियम्येते यदेकस्याम्	२२८	१८	
निष्कृष्टेऽर्थे नियम्यते	२३३	२५	छो. वा. १-१-५ सम्बन्धाक्षेप
			छो. २५
नेष्टि पशुफला ...			
अवितन्यम्	२१५	१९	शावरमाज्यम् १-१-५
			(चित्राक्षेप)
नेतनियमभिरापेन ससृजति			
... विरोधात्	१९३	८	
नैर न ह्यत्र लिङ्गस्य ...			
कल्पना	२०५	८	छो. वा. १-१-५ अनु. छो.
			४९
नोपसर्जनं पद ... पुरुषवत्	२	२७	वृहती १-१-५ Mad. Ed.
			page ९०
पक्षधर्मस्तदर्थेन व्यासो हेतु	६५	२४	मिश्र
परमसिद्धिमात्रेण विरुद्ध	६७	२१	
परिहृत्यापवादविषयमुत्सर्गो-			
ऽभिनिविशते	२०	१२	
पशुना यजेत	२२५	१२, १३	
पाके ज्वालेष काष्ठानां पदार्थ-			
प्रतिपादनम्	१०२	११	छो. वा. १-१-७ छो.
			[३४३]
पुरुषाकिरपि श्रोतु			
प्रपद्यते	२१२	२२	
पूर्वपक्षस्थितेन विशेषणे			
इति	४	२	
पूर्ववत् पलमस्य	३६	१७	मिश्र
मकृतिप्रत्ययौ ... प्राधान्येन	२८	२३	

पुटम्.	पुटम्.
प्रतिज्ञार्थं पदैः शनयः	२२५ प्रत्यक्षालम्बनत्वं च ९५
प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं	१८० प्रत्यक्षावगताच्छ्रित्यात् ५३
प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वात्	१५३ प्रत्यक्षावगताह्निज्ञात् ९४
प्रतिज्ञार्थैकदेशो हि	१२४ प्रत्यक्षान्वभिचारित्वात् १
प्रतिनिधिरपि चैवं	१५६ प्रत्यक्षे च परोक्षे च १८३
प्रतिपक्षावुपादानात्	२२५ प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि १५२
प्रतिविश्वेष्वनेकान्तः	११३ प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे १५२
प्रतियोगिन्यदृष्टेऽपि	१५२ प्रत्यक्षो गवयस्तावत् १३९
प्रतीतेर्वाचकत्वं चेत्	१८१ प्रत्यभिज्ञानवत् कस्मात् १३४
प्रत्यक्षता यदाप्यत्र	११३ प्रत्ययः किन्निमित्तोऽर्थे ११७
प्रत्यक्षत्वं च तस्येष्टं	९४ प्रत्ययान् सहसा जातान् २३०
प्रत्यक्षत्वं च सामान्ये	९५ प्रत्यात्मनियतत्वाच्च २३५
प्रत्यक्षदृष्टः सम्बन्धः	८३ प्रत्येकं संहतौ वापि ६६
प्रत्यक्षदृष्टगोत्वानां	१४० प्रधानत्वाद्धि धर्मेण ३१
प्रत्यक्षदृष्टसम्बन्धं	८५ प्रधानानां तु सामान्यं १४९
प्रत्यक्षविषयत्वं च	८७ प्रमाणं तस्य वक्तव्यं १७९
प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वं	१८६ प्रमाणग्राहिणीत्वेन १६०
प्रत्यक्षादिषु वक्तव्यं	१०० प्रमाणपञ्चकं यत्र १९१
प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः	१९८ प्रमाणमनुमानं वा १३४
प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः	२०७ प्रमाणवद्विज्ञातः १६०
प्रत्यक्षादेश्च वदकस्य	४३ प्रमाणादप्रमाणाद्वा ८९
प्रत्यक्षाद्यधिकारेऽपि	२१४ प्रमाणानामनुत्पत्तेः २१०
प्रत्यक्षाद्यपरीक्ष्यत्वे	१०६ प्रमाणानामभावो हि २११
प्रत्यक्षाद्यवनारस्तु	१९९ प्रमाणान्तरगम्यत्वात् ९४
प्रत्यक्षाद्युपयोगं तु	१०४ प्रमाणान्तरमेव ग्यान् ९०
प्रत्यक्षानियमोक्तिश्च	३७ प्रमाणभाषनिर्णीत- १६४
प्रत्यक्षान्यप्रमाणत्वात्	११६ प्रमाता ज्ञातसम्बन्ध- ३
प्रत्यक्षाभासमेतत् तु	१४२ ममितमस्य प्रमाणे हि ४२

उद्धृतवाक्यानि. पुटम्. पङ्क्ति. आकरः.

यथा जीवति ... कल्पना १६४ २१ "(अर्थापत्ति)" १-१-५.

यथावर्धन तदाश्रीयते १५१ ८

यथा वक्ष्यति न हिते प्रत्यक्षे ८२ २०

यथा वै श्येनो निपात्यादत्ते-

..... आदत्ते १४७ ६ आप-श्री-सू २२-४-१३

यथा हि मनसः सार्धम् १४ ६ श्लो-वा- १-१-४ श्लो. १६०.

यथैव पाठः प्रतिपत्त्युपाय -

. . . समामनेयः १८७ १९ तन्त्रवार्तिकम् १-४-२४(सू५)

Poona Ed. Page ३६९

यदाभय देशान्तर प्रापयति

तत्कर्मैत्युच्यते ८२ & ८४ २२ & २१

यदासौ विद्यमाना. कथं

दास्यति २१४ ८ शाबरभाष्यम् १-१-५ (चित्राक्षेप)

यदि प्रत्यायक

किं न प्रत्याययति २३४ ७ & २३ शाबरभाष्यम् १-१-५.

(सम्बन्धाक्षेप)

यदि प्रथमश्रुतो न

सर्हि २२२ & २३७ ८ & १६ ,, १-१-५.

यदि वा पुरुषाधीनप्रामाण्या. २१३ २० श्लो. वा १-१-२

श्लो. २८.

यस्य गुणस्य हि.....

त्वत्तदौ २९-३० ४ & ११ भाष्यवार्तिकम्
५-१-११९

यस्य लिङ्गमर्थयोगात् १५५ २७ जैमिनिस्मृतम् ८-१-२.

येन नाम प्रमाणेन ब्रह्मण बुद्धि-

कर्मणो. १४१ १३ श्लो-वा-१-१-६-
श्लो. ३८९.

तत् १९४ ११

मिज्ञानुमानादुपमेयमुक्ता
भूयस्त्ववद्वि जाल्यादि
भूयोदर्शनगम्या च
भूयोऽवयवसामान्य-
भेदबुद्धेश्च वैषम्यं
भेदः सास्त्रादिभिस्त्रिविधः
भेदामेदे विसंवाद
भेदेनागृह्यमाणस्य
भेदोपात्तस्य धर्मस्य

म

मतिरपि च तथैव
मन्त्रेषु चेति ते सर्वे
मम त्वदृष्टमात्रेण
मानं कथमभावश्चेत्
मानसं नास्तिताज्ञानं
मिथ्यात्वस्य निरासार्थं
मीमांसकैश्च नावश्यं
मूर्तानित्यत्वयुक्तेऽपि
मूले तस्य क्षनुत्पन्ने
मेयो यद्वदभावो हि

य

यः संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध-
यच्च सत्तावदेकत्वं
यच्चोक्तं शब्दविज्ञानात्
यज्ञायुधिवचो मिथ्या
यत्तु गामान्येत्यादि-
यत्र चैकार्थता वाक्ये
यत्र त्वसदृशादेव

पुटम्.

१५५ यत्र घृमोऽस्ति तत्राग्नेः
१४७ यत्र पाददि विन्धेन
१२ यत्रापि ते प्रतीयन्ते
१४४ यत्राप्यदृष्टपूर्वत्वं
१२४ यत्राप्यनुमितालिङ्गात्
१०७ यत्राप्यर्थस्य शून्यत्व
१८७ यत्राप्रत्यक्षता वायोः
९६ यत्राभावस्य लिङ्गत्व
३२ यत्राभावोऽस्ति तेनास्याः
यत्रासाधारणो नास्ति
१५७ यत्रैकस्मोमयोर्वापि
२१९ यस्साधकतमत्वेन
१७३ यथा चक्षुरितिदं तु
२०९ यथा च चोदनाशब्दः
२०३ यथा पल्लवकूटस्य
२२२ यथा स्थितिगतौ हेतु
९८ यत्रैव विनियोगेन
७७ यथैव गमकः शब्दः
४३ यदनित्यं तु तन्मूर्त
२०२ यदग्निर्बुध्यते तस्य
यदा देशानपेक्षोऽग्निः
२३७ यदाधिक्यं भवेत्किञ्चित्
९९ यदा वस्त्वन्तरापेक्षः
१०२ यदा सम्यक् प्रयुक्तोऽपि
२१७ यदि चास्य प्रमाणत्वं
१०५ यदि तद्वदपेक्षात्र
११४ यदि तेभ्यः प्रतीतिः स्यात्
यदि त्वनुपलब्धेऽपि

पुठम्.

१२०
१११
१२३
२०६
९४
७६
६३
९४
२१०
६०
५४
२३५
२३६
१०५
१५३
९०
१०९
२३४
७७
८३
३४
११४
९५
७३
२१०
२०३
१५४
१७९

उद्धृतवाक्यानि.	पुटम्	पङ्क्तिः	॥ आकरः.
इयेनचित् चिन्वीत	१४३	२१	तै सं. ५-४-११-१.
श्रोत्रादिनास्तितामान्	१६४	२५	छो. वा. अनु छो. ६८.
(संज्ञाभङ्गिसम्बन्ध)	२२८	२४	शाबरभाष्यम् १-१-५. (सम्बन्धाक्षेपः)
स एष यज्ञायुधी यज्ञमानो			
... .. याति	२१६	२२	शाबरभाष्यम् १-१-५.
स पथायमनुमानानुमेय			(चित्राक्षेपः)
... .. अपेक्षते	९३	१७	
समययो हि सत्तासामान्यवदेक-			
रूप	६९	१५	काणादाः १
समाख्यासम्बन्धप्रतिपक्षिरूप-			
मानार्थः	१५०	२१	न्यायविस्तरः १
सम्बन्धनियमोऽसौ	११	"	
सम्बन्धोऽप्यनुपादानात्मान्ना			
पष्ठपि वा भितौ	३२	२४	छो. वा. १-१-५ अनु. छो. ११.
सर्वत्र नो दर्शन प्रमाणम्	२३४	१७	शाबरभाष्यम् १-१-५. (सम्बन्धाक्षेपः)
सर्वत्र भौतिकैः ... गौर-			
घात्	३०	१६	तन्त्रवार्तिकम् ३-१-११.
सर्वलोकप्रतिद्वया च पक्षवाधोऽत्र			
ते ध्रुवम्	२१	२३	छो. वा. १-१-५ निराख्यत- वादः- इत्या- ७४.
साधारणपदे स्थित	६४	२७	वार्तिककार
नाधारण्यार्थः ... स्थित	६४	१४	
साध्यनिर्देश प्रसिद्धा	३८	१६	न्यायसूत्रम् १-१-३१
सामान्यविषयत्व रि	१३२	१	छो. वा. १-१-५ शब्द. छो. ५५.

शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ

१९४ स चानेन ग्रीहीतव्यः

२०८

शास्त्रस्याप्यपरीक्ष्यत्वं

१०६ सति चास्य प्रमाणत्वे

१३२

शास्त्रार्थज्ञानबोध्यया

१०४ सत्तादिसामान्यमपेक्ष्य

९९

शिरसोऽवयवा निम्नाः

१९४ सत्यप्यत्र विशिष्टत्वे

१२३

श्रुतित्वादेरयोच्येत

१५४ सत्सम्बन्धे सदित्येवं

२०३

शैत्यान्न दाहको वह्निः

५४ सदसद्रूपता बुद्धेः

२०३

श्रुतवाक्येन सादृश्यं

१८३ सदृशप्रत्ययं दृष्ट्वा

१५४

श्रुतातिदेशवाक्यत्वं

१४० सदृशादुपजायेत

१३८

श्रुतातिदेशवाक्याना

१३८ सदृशावयवत्व तु

१४६

श्रुतार्थापत्तिबाधोऽत्र

४९ सदृशावयवत्वं तु

१४९

श्रुतार्थापत्तिरत्रैव

१६३ सदृशावयवत्वे तु

१५५

श्रुतार्थाक्षितयोर्बाधः

५३ सदृशगुणद्वयरूपेण

२०३

श्रुत्यर्थोक्तस्य बाधाय

६७ सन्दिग्धहेतुता चेपां

६२

श्रोत्रादिनास्तितार्था च

४९ सन्दिग्धमानसदभाव-

८१

प

सन्देहविपरीतत्व-

५४

पोढा विरुद्धतामाहुः

सन्निर्गन्धव्यवस्थत्वात्

१५२

स

६६ सन् साध्ये तदभावे च

५८

संज्ञानुमानतेच्छा तु

समं नास्त्यनयोः किञ्चित्

२३७

संज्ञेति गमकत्वं चेत्

समवायो यथेहायं

६८

संयोगसमवायादि-

१२० सप्ता लोके च वेदे च

१२१

स एव गमकस्तस्य

२२८ समीपदेशभिन्नत्वात्

१७४

स एव चोभयास्मायं

२११ समीपस्थो विजानाति

१५३

स एवेति भवेत् सत्र

२३ समुदायेऽपि चाणुत्वं

९७

सकृदुच्चरिते चास्मिन्

२४ समुदायो न वाऽप्यस्ति

॥

सकृद्वादिमान् पदार्थत्रोत्

१५० समूहपरमार्थत्वे

९९

सङ्घाते निर्णयस्ताम्ना

११४ समूहरूपं प्रत्यक्षं

९८

१२३ स गृतेष्वपि दृष्टत्वेन

१६७

६६ संप्रदान्युपलब्धानि

१०९

उद्धृतवाक्यानि.	पुटम्.	पङ्क्तिः.	भाष्यः.
इयेनचित्तं चिन्वीत	१४३	२१	तै. सं. ५-४-११-१.
श्रोत्रादिनास्तितायान्	१६४	२५	श्लो. वा. अनु. श्लो. ६८.
सिंहासनि संवन्धः	२२८	२४	शावरभाष्यम् १-१-५. (सम्बन्धाक्षेपः)
त एष यज्ञासुधी यज्ञमानो			
.....याति	२१४	२२	शावरभाष्यम् १-१-५. (चित्राक्षेपः)
स एषायमनुमानानुमेय.....			
.....अपेक्षते	२३	१७	
समवायो हि मत्तासामान्यवदेक-			
रूप.	६९	१५	क्राणादाः ?
समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरूप-			
मार्थः	१४०	२१	न्यायविस्तरः ?
सम्बन्धनियमोऽसौ	११	"	
सम्बन्धोऽप्यनुपादानालान्ना			
पट्टपि वा मितौ	३२	२४	श्लो. वा. १-१-५ अनु. श्लो. ३१.
सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणम्	२१४	१४	शावरभाष्यम् १-१-५. (सम्बन्धाक्षेपः)
सर्वत्र चौगिकौ गौर-			
धात्	१०	१६	तन्त्रवार्तिकम् ३-१-१२.
सर्वलोकप्रसिद्ध्या च पक्षबाधोऽत्र			
ते ध्रुवम्	२१	२३	श्लो. वा. १-१-५ निरासम्बन्ध- वादः इत्यत्र ७४.
साधारणपदे स्थित.	६४	६७	वार्तिककारः
साधारण्येन स्थित.	६४	१४	
साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा	१८	१६	न्यायसूत्रम् १-१-३१
सामान्यविषयत्वं हि	१३२	२१	श्लो. वा. १-१-५ शब्द. श्लो. ५५.

पुटम् .	पुटम् .
सामान्यरूपमप्येनत्	१०५ मृत्वा तदनुमोणे १३४
सामान्यरूपेण न गृह्यते	९९ मृत्वा शुनिर्या परिकल्प्यते १८७
सामान्यलक्षणं त्यक्त्वा	१०२ स्यादग्निभूमयो सैन ८५
सामान्यवचनं शब्दः	२३१ स्यादन्योन्याश्रयत्वं हि १२८
सामान्यवचनं सादृश्यं	१५२ स्यादन्योन्याश्रयत्वं हि १३२
सामान्यविषयत्वं च	१२२ स्याद्वा सम्बन्धदृष्ट्याऽमो ९२
सामान्यविषयत्वाच्च	११६ स्याद्विरुद्धाविरुद्धस्य ११३
सामान्यस्य च वस्तुत्व	८८ स्तुतं प्रामाण्यनिद्रार्थं २२१
सामान्यस्य न वा नाश	१४९ स्वरूपमात्रं नाश २२०
सामान्यस्यैव शक्तत्वे	१२६ स्वरूपकथनं यत् १०३
सामान्यादतिरिक्तं तु	१२७ स्वरूपप्रमाणं चाम्य २३४
सामान्यान्यन्यथासिद्धे	१८१ स्वरूपप्रमाणं चाम्य १९८
सामान्यान्यपि चेतानि	१४८ स्वरूपमात्रं दृष्टत्वापि २०४
साध्यधेकार्थसम्बन्धि-	२३३ स्वरूपन्यविशेषाभा ५४
साहित्यमात्रं पूर्वाक्तं	७५ स्वरूपविशेषाभा २०३
साहित्ये तु प्रमाणं च	१७० स्वरूपविशेषाभा हि २१६
साहित्ये मितदेशत्वात्	१७३ स्वरूपविशेषाभा ९५
सिद्धे सद्भावविज्ञाने	१६८ स्वरूपविशेषाभा २२०
सुलभे. प्रतिहेत्वादि-	२१ स्वरूपविशेषाभा १५
सोऽपि पश्चात् मितत्वेन	१३२ स्वरूपविशेषाभा १५
सोऽवेदिकं प्रसज्येन	१७८ स्वरूपविशेषाभा १५
मनभुज्यादिवत् तेऽपि	२१५ स्वरूपविशेषाभा ११०
परीक्षां प्रत्यभता वाऽपि	५३ स्वरूपविशेषाभा २१
राश्यादवशिष्टत्वात्	१३१ स्वरूपविशेषाभा ३१
सूर्यमाणस्य चाशस्य	१४० स्वरूपविशेषाभा ८६
सार्तिमेतदभेदेन	९१ स्वरूपविशेषाभा ८०

भाष्यकार	१, ३, १३६, ४ ३७, ५, ११, ४९, ८ ८८, १८, १०६, ९, २६ १५८, १२, १६१, ७ १९१, १३, १८, २१. २२३, २२, २४.
भाष्यकृत	२१४, २१. २१७, २३.
भिक्षु	३४, १९
मनु	५१, १७
मीमांसा	१०६, १२, १५, २४.
मीमांसकाः	२, २, ५६, १२, २३. ५७, ८ ९८, ३, १६, १९ ११६, ३, १६, १९०, ७.
याज्ञिक	५५, १.
छोकायतिका	१०१, ५
वार्तिककार	१, १५, ४९, २६ ५९, २१ ११०, १३ २०७, २६ २२१ २५, २२२, १३, २२७, ४. २२७, १६
वार्तिकशृङ्ख	५७, २८. ६२, २२. ६७, २१. २१७, १५
विज्ञानवाच	१, ३
विधिविवरणम्	१०३, २२.
वृत्तिकारमन्य	१, ६.
वृत्तिकारमतम्	२२१, २३
वैयाकरणा	२२२, १६.
वैशेषिका	८, १२, २३, १०. ५५, १०, १४. १०७, १.

APPENDIX IV.

उद्धृतवाक्यानुक्रमणी, आकरश्च ।

उद्धृतवाक्यानि.	पृष्ठम्.	पङ्क्तिः.	आकरः.
अग्निर्वै ब्राह्मणः	१४६	२१	तै. सं ५-१-८
अतस्मिंस्तद्गमहाद् आन्ति-			
रविसंवादतः प्रमा	८०	१५	
अतो न व्यभिचरति मत्पक्षम्	१	३	शान्तरभाष्यं (श्रुतिप्रामाण्यः) १-१-५.
अत्र केचिन्नीतिरुंमन्या....			
...फलस्य दर्शनात्	८२	३	बृहती १-१-५. Und Ed. pp. ५७६-७७
अदितिर्धौरदितिरन्तरिक्षम्...	२१९	१०	अश्वेदः १-६-१९ and तै. आर. १-१३-२.
अनिमित्तं विप्रमानोपलम्भन-			
त्वात्	२१३	१०	जैमिनिप्रश्न १-१-४
अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्य	१	४	शाबरभाष्यम् १-१-५ (अनुमानमन्य.)
अनुमानं द्विधा प्रका-			
शकम्	३७	१८	बौद्धाः
अनुमापह्नमन्त्रे			
साध्यता	२६	९	"
अनुपपन्नो वाक्यसमाप्ति-			
सर्वेषु ह्युत्पयोगित्वात्	१८४	२३	जैमिनिप्रश्न ३-१-१६ (४८)
अनेकान्तिकर्मैवेन			
श्रुतिवत्	६२	२०	शाकना
अन्यन्यविरफाम्य			
वाक्यशास्त्रे विधिघने	२३३	९	श्री० वा० १-१-५ गम्य- न्यायेन. छो. २५-२७)
अनाते शारत्तर्कवत्	११७	८	
अनातोऽपि प्रमानाभावे			
... .. अस्तित्वम्	१८९		अन्यभाष्यम् १-१-५ (अन्यभाष्यम्)

ERRATA.

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३	३	विशिष्यात्	विशिष्यात्
४	१८	प्रसिद्धमिति	प्रसिद्धमिति
५	२६	सम्बन्ध	सबद्ध
९	११	इत्युभयानुमाने	इत्युभयसुभयानुमाने
११	१७	सस्त्वपि विवक्षिता	सस्त्वविवक्षिता
१३	२०	इतरथा	इतरथा
१४	६	तथाहि	'यथाहि मनसः सार्धम्'
"	८	क्वर	क्ववर
१८	१६	। सन्निहिता	। (नहि) सन्निहिता
२७	१५	परीक्षकः	परीक्षकै
२८	२६	कल्पयितु	कल्पयितु
३३	२०	तत् प्र(सा)धानेन	तत्प्रसाधनेन
३७	५	इत्युक्तम् ।	इत्युक्तं, तदुक्तम् ।
"	११	प्रमेयविय	प्रमेयविय
३९	२७	प्रवर्तते	प्रवर्तते
४०	२३	इत्युक्ते नित्य	इत्युक्तेऽनित्य
५१	१८	साम	सोम
५५	२२	रेवै ज्ञानादि-	रेवाणादि
५६	४	योऽस्तत्त्वतो	योऽस्तत्त्वतो
"	२२	परिणाम	परिणाम
"	२४	तदेव	तदेव
५७	३८	पञ्चमुनमु	पञ्चमुनिः,
५८	१७	सम्बन्धाविति	सम्बन्धाविति
६०	३	तत्त्वभाव	तत्त्वत्

शुद्धतवाक्यानि.	पुटम्,	पङ्क्ति..	आकरः.
इहापि देवदत्तस्य गति- पूर्विकां ... उपलभ्य	८४	२३	शाबरभाष्यम् १-१-५ (अनुमानम्)
तच्चैर्निर्गदेन	२३२	६	
उदाहरणसाधर्म्यात् साध्य- साधनं हेतुः	७१	१३	न्यायसूत्रम् १-१-३४
उपमानमपि ... गोसार- णस्य	१३६	१३	शाबरभाष्यम् १-१-५ (उपमानम्)
उपसर्जनं पूर्वम्	२	२२	पाणिनिसूत्रम् १-१-३०
उपांशु यजुषा	२३२	५	
एकमेव ज्ञानं प्रमाणफल- रूपम्	३६	१६	भिक्षुः
एकस्तान्त्र्यधीनस्य ...	६	२५	बीडा.
विकारयत्			
एकाभिधानिमित्तत्वं ...	२२७	१-३	
... सम्बन्धः			
एतच्च भाष्यको १ ...	८१	२२	
निबन्धनात्			
पञ्चातीत्यकं प्रमाणविरुद्धं....	२१७	८	शाबरभाष्यम् १-१-५ (निग्राह्यः) स्तो. १५.
यथा			
एवं दृष्टावधारस्य वेदस्य....	२१३	२१	"
मन्यामहे			
एवं सत्यमिहोत्रादिवाक्येभ्योऽपि	"	२४	स्तो. वा. १-१-५. (निग्राह्यः) स्तो. १
गृहार्थात्			
	२६		आप-श्रोत १४-२-८
पेन्द्रबायवं गृह्णाति			